

Muraközy László

A JAPÁN REJTÉLY

Muraközy László

A JAPÁN REJTÉLY

Útteremtő csodák és végzetes zsákutcák

AKADÉMIAI KIADÓ

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya

valamint a Szent István Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori iskolájának a támogatásával jelent meg

Szakértők Csaba László és Vihar Judit

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu

ISBN 978 963 05 9702 9
Első magyar nyelvű kiadás, 2016

© Muraközy László, 2016
© Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 2016

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Vida Krisztina
Olvasószerkesztő: Tárnok Irén
Termékmenedzser: Kiss Zsuzsa
Fedélterv: Markó Natália
A számítógépes tördelés az Élőfej Plusz Kft. munkája

Kiadványszám: BB 140039
Megjelent (A/5) ív terjedelemben

Készült a

Felelős vezető:

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Ehrlich Éva, a kiváló tudós és első mesterem emlékének

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	11
-----------------	----

I. RÉSZ A KEZDETEK

Japán – a korai gyökerek.	17
Kitekintés. Ázsia és Japán helye a korabeli világ gazdaságban	29

II. RÉSZ AZ EDO/TOKUGAVA-KOR, 1603–1868

A japán feudalizmus	37
Az Edo-kor felemelkedő szakasza, 1603–1750	43
Gazdaság és társadalom	43
Ideológia és kultúra	55
A Genroku időszak, az Edo-kor csúcspontja	59
Az Edo-kor hanyatló szakasza, 1750–1868	63

III. RÉSZ MODERNIZÁCIÓ ÉS HÓDÍTÁSOK, 1868–1945

A Meidzsi-korszak, 1868–1912.....	71
A Meidzsi-modernizáció	77
Az intézmények szerepe	79
Az iparosítás „szelleme”	81
A racionális bürokrácia és jogrendszer	91
Az iparosítás fő mozzanatai	96
Állami szerepvállalás	97
Mezőgazdaság	99
Duális iparosítás	100
A pénzügyi rendszer	104
A japán gyarmatosítás	106
A japán gyarmati birodalom.....	113
Japán gyarmati politikájának a megszületése	117

Japán tajvani politikája	120
Tajvan gazdasági fejlődése	125
Korea	127
Korea gazdasági fejlődése	130
A nagyhatalmi törekvések kiterjedése és bukása, 1912–1945	135
Az első világháború és Japán	135
A Taisó demokrácia, 1912–1926	140
A Taisó demokrácia vége, a korai Sóva-korszak, 1926–1945	148
Fokozódó katonai befolyás	154
Mandzsúria – Kína kapuja	157
A Mandzsukuó állam	159
Mandzsúria – Az első fejlesztő állam alapjainak a lerakása	163
A japán háborús állam kiépítése	169

IV. RÉSZ

A JAPÁN CSODA, 1945–1973

Japán a második világháború után	185
Amerikai megszállás a második világháború után	187
A formális intézmények átalakítása a második világháború után	192
Új alkotmány és választási rendszer	192
A rendőrség	193
Földreform	194
A zaibacuk reinkarnálódása a keiracuk formájában	195
Munkaügyi szabályozás	198
Az oktatási rendszer átalakítása	200
A japán fejlesztő állam a második világháború után	203
A Dodge-féle stabilizációs terv	203
Intézmények és bürokraták	204
A monetáris politika és intézményei	212
Stratégia, ideológia és rejtett erőforrások	214
Bürokrácia-politikusok-nagyvállalatok-az „acél háromszög”	222
Az informális intézmények	226
A japán gazdasági csoda	237
A klasszikus növekedési tényezőkön túl	242

V. RÉSZ

A BELSŐ ÉS KÜLSŐ KORSZAKVÁLTÁS KETTŐS KIHÍVÁSA, 1973–2001

Világgazdasági és belső korszakváltás	245
A globalizáció új kihívása-régi válasz	251
Pénzügyi globalizáció hatása	254

A japán pénzügyi rendszer megingása	256
A pénzügyi buborék kipukkanása	257
Reformkísérletek az ezredforduló előtti időszakban	260

VI. RÉSZ

FOLYAMATOS REFORMKÍSÉRLETEK A 21. SZÁZADBAN

Koizumi Dzsúnicsiró reformtörekvései (2001–2006)	271
Az egypártrendszer átmeneti megingása, a Japán Demokrata Párt kormányzása (2009–2012)	276
Az Abenomics	280
Abe Sinzó előtt tornyosuló kihívások	283
Abenomics „három nyíl” programja	287
Monetáris politika	288
Fiskális politika	292
A strukturális reformok kritikus tömege	304
Quo vadis Japán	310

VII. RÉSZ

ÚTTEREMTŐ CSODÁK ÉS VÉGZETES ZSÁKUTCÁK

A japán rejtély	315
A kínai kultúrkör meghatározó jelentősége	318
Ázsia Angliája	319
Zsákutcába torkolló feudalizmus – távol Európától	320
Külső kihívások – kivételes hatékonyságú belső válaszok	322
Az intézményi felzárkózás végzetesen elmulasztott időszaka	324
Történelmi innováció – a japán fejlesztő állam rendszere	325
A japán gazdasági csoda fénye és árnyéka	326
A rendszerváltság negyedszázada	328
Abenomics – három nyíl a japán modell páncéljára	329
Három gazdaságtörténelmi „csoda” – három történelmi „zsákutca”	331
Irodalomjegyzék	334
Táblázatok jegyzéke	363
Ábrák jegyzéke	364
Mutató	365

BEVEZETÉS

A huszadik század, és különösen annak a második fele világszerte az állami szerepvállalás kiterjedését hozta, és ez különösen markáns volt a fejlett országokban, azon belül is Európában. A modern vegyes gazdaságok, a jóléti államok virágzása, majd komoly válsága a közgazdasági gondolkodás előterébe került és maradt. Az állami szerepvállalás sajátos változata volt megfigyelhető Ázsiában, ahol az erőteljes kormányzati beavatkozás az egyik kulcsmozzanat volt abban a folyamatban, amely során napjainkra ez a térség vált a világgazdaság legdinamikusabb régiójává. Az elmúlt évtizedekben a figyelem elsősorban Koreára és Tajvanra, tágabban a délkelet-ázsiai térségre terelődött, majd Kínára, de fontos szem előtt tartanunk, hogy a kontinens előretörésének az elindítója, sok szempontból példaországja Japán volt. Napjainkra ugyan döntően a defláció és a stagnálás csapdájában vergődő kép él az országról, és ez áll a közgazdasági elemzések középpontjában, de ugyanakkor nem felejthetjük el, hogy a kilencvenes évekre a világ második legnagyobb gazdaságává vált, és csak pár éve előzte meg Kína. Mindeközben mind területe, mind népessége jelenleg is lényegesen elmarad a vezető Egyesült Államoktól vagy Kínától.

Ehrlich Éva – akinek igen sokat köszönhetek, hiszen már a Rajk Szakkollégiumban segítette munkámat – évtizedekkel ezelőtt Japán esetében a felzárkózás anatómiáját vizsgálta (Ehrlich, 1979). Az idők változnak. Ma a hanyatlás anatómiája elemezhető ugyanitt, mivel Japán az elmúlt évtizedekben már azért került a világ közgazdasági érdeklődésének középpontjába, mert itt egy sajátos deflációs-stagnáló gazdaság alakult ki. Lassanként feledésbe merülnek a japán csoda fényes évtizedei, amit akkor a maihoz hasonló széleskörű szakmai érdeklődés kísért. Mind a két korszak számos elméleti tanulságot kínált és kínál az egész világ számára. A könyvben bemutatom, hogy igenis ugyanarról az országról van szó. Valahol a felemelkedés és a hanyatlás gyökerei szorosan összefüggnek. Ezért is fontos Japán hosszú távú fejlődésének mélyebb elemzése. Ha igaz, hogy az ázsiai igen látványos fejlődés gyökerei jelentős részben a japán modellben kereshetők, akkor jogos a kérdés, hogy a követők is ugyanúgy kifulladásra kerülnek-e, mint Japánban történt? Hogyan előzhető meg, hogy ez megtörténjen? El lehet-e egyáltalán kerülni, hiszen az elmúlt időszakban a korábban száguldó ázsiai gazdaságok is számos problémával néznek szembe.

Japán elmúlt két évszázados fejlődése lenyűgöző gazdasági sikerek, de ugyanakkor végzetes zsákutcák története is. Ez elég sajátos, és okai ugyancsak fontosak, már csak azért is, hogy számba vehessük, mindez milyen tanulságokat adhat a japán

fejlesztő állam modelljét követő országok számára. Sok feltörekvő ország erőteljes kormányzati, központi beavatkozással igyekszik előrehaladni, az ázsiai modell követésével. A fejlesztő állam modelljének alkalmazása gyakran párosul autokrata politikai berendezkedéssel, és nem is kevesen ez utóbbit is a hatékonyságot fokozó mozzanatnak tekintik. Ez vagy a demokratikus intézmény- és szokásrendszer a kulcsa a hosszú távú előrehaladásnak? Mit mond számunkra a japán tapasztalat?

Nem lehet vitás, hogy a fejlesztő állam – nem is csak Japánban – segíthette a fejlett országokhoz való felzárkózást. De mi történik ezekkel az intézményekkel, mennyire lehetnek hasznosak vagy akár gátlóak, ha már sikerült az élre törés, és már nem az utolérés, hanem az úttörés, az útteremtés a feladat? Ebben is az autokratikus berendezkedés, valamint az erős bürokratikus irányítás és koordináció lenne az előrevivő mozzanat, szemben a piaci versennyel és innovációval. A fentiek nagyon is lényegesek az útfüggőség, útteremtés történelmi lehetőségeinek és a modellváltás nehézségeinek elemzésében. A legújabb évtizedek japán történései a fentiek mellett azért is különösen érdekesek, mert a 2007–2009-es válság után máshol is szembesültek a szakemberek és a gazdasági döntéshozók a stagnáláshoz közeli állapottal összekapcsolódó deflációs veszéllyel. A japán tapasztalatok, az utóbbi években a közgazdasági figyelem középpontjába került Abenomics tanulságai gazdagíthatják ezzel kapcsolatos ismereteinket és tudásunkat.

Kiterjedt irodalom foglalkozik Japánnal, és egy könyvben természetesen csak néhány fő kérdésre lehet és érdemes koncentrálni. Évtizedek óta az állami szerepvállalás különböző vetületeivel, mozzanataival foglalkozom mind térbeli, mind időbeli kitekintéssel. Ennek vizsgálata persze mindig elvezet az örök kérdéshez is, hogy milyen lehet az állam és a piac kapcsolata az egyes tőkés modellek fejlődésében, s ez hogyan alakul a különböző szakaszokban. Az *Államok kora, az európai modell* című könyvem a második világháború utáni állami szerepvállalást, annak fő irányait, változatait és időbeli alakulását vizsgálta, elemezte és mutatta be (Muraközy, 2012). E kötet valójában ennek egyfajta folytatása, így lehetett volna a címe, az *Államok kora, a japán modell* is. Az egyik kulcskérdésként ugyanis éppen azt vizsgálom, hogy Japán 19. századi felemelkedésében, 20. századi történetében, a második világháború utáni gazdasági csodában, majd az ezredforduló körüli hanyatlásában milyen szerepet játszott az állam, a japán bürokrácia. Mennyire tér el az itteni út az európai tapasztalatoktól, mik az előnyei, hátrányai az itt alkalmazott módszereknek. De nem véletlen, hogy ennél tágabb közelítésre utal a könyv végleges címe, *A japán rejtély. Útteremtő csodák és vezéres zsákutcák*.

Az állam az egyik legfontosabb formális intézménye a modern társadalomnak. Ennek vizsgálata óhatatlanul az intézményi közgazdasági közelítést indukálja, és ez a vonal végighúzódik a kötetben. De itt nem lehet megállni. Ha Európában körültekintünk, összevetjük a skandináv gazdaságok formális intézményeinek a működését a déli országcsoporthoz vagy akár a kelet-közép-európai volt szocialista régió államaival, akkor számtalan vizsgálat bizonyítja, hogy igazán csak

akkor kapunk mélyebb képet, ha ezt összekapcsoljuk az informális intézmények elemzésével is. Még úgy is, hogy az európai gyökerek nagyon is összekötik ezeket a régiókat, és a világgazdaság más szegletéből nézve sokkal több hasonlóságot, mint különbséget találhatunk közöttük. Japán azonban egy másik, gyökeresen különböző önálló ősi világ, a kínai kultúra szülöttje, és ez az évezredek hagyomány máig meghatározó különbségeket generált szokásokban, tradíciókban, hagyományokban, viselkedési mintákban, a görög-római-keresztény kultúrkörön alapuló, európai gyökerű társadalmakhoz képest. Kiemelt szerepet kap ezért a tárgyalás során az informális intézmények szerepe is, és azok kölcsönhatása a formális intézményekkel. Az állami szerepvállalás és a tágabban vett formális és informális intézmények elemzése jelenti a tárgyalás fő vonalát. Ezek időbeli alakulását, módosulását és kölcsönhatását vizsgálom hosszú távon, a modern japán gazdaságtörténet fő szakaszaiban játszott szerepüket bemutatóan.

E mozzanatok segítségével vizsgálom a látszólag nagyon is eltérő fejlődési szakaszok egymásra épülését, összefüggéseit. A vizsgálódás az időbeli dinamika és összehasonlítás kiemelt kezelése mellett mindvégig komparatív. A részletes japán elemzés mellett – direkt vagy indirekt formában – mindig előttünk lehet a hozzánk közel álló fő fejlődési út, a mai európai gyökerű fejlett országok hosszú távú pályája. Mivel ez igen jól ismert, itt általában csak utalok erre, és elsősorban az eltéréseket, a japán jellegzetességeket emelem ki. A tárgyalás menete során először, viszonylag röviden, a gyökerekre, a térség meghatározó kínai hatására térek ki, majd a 19. század modernizációját megelőző korszakra. Ugyanis az ekkor kialakult viszonyok, előfeltételek találkoztak a terjeszkedő kapitalista nagyhatalmak kihívásával, tették lehetővé az igen egyedi japán választ és fejlődést.

Részletesen elemzem a Meidzsi modernizációt, a korábban jelzett fő szempontok mentén. Különös súllyal vizsgálom egyrészt a különbségeket és hasonlóságokat az európai gyökerű élenjáró fejlődéshez képest, másrészt Japán Ázsiára – döntően gyarmatai révén – gyakorolt hatását. Ez utóbbi máig ható jelentőséggel bír Dél-Korea és Tajvan felemelkedésében, s rajtuk keresztül is Délkelet-Ázsia dinamikus fejlődésére. Majd az 1945 előtt időszak áttekintése következik, annak feltárása, az ígéretes évtizedek után mi vitte súlyos zsákutcába a japán fejlődést. De azt is vizsgálom, hogy egy sajátos modell kiépítésével hogyan volt képes – ha rossz célok szolgálatában is – arra a hihetetlen gazdasági és katonai potenciál megteremtésére, koncentrálására, ami a második világháború idején megmutatkozott. Különös súllyal elemzem ennek a modellnek, a japán fejlesztő állam kiépítésének jellegét és sajátosságait, s ennek jelentőségét a 20. század második felére.

Természetesen részletesen vizsgálom a japán gazdasági csoda időszakát és végbemenetét. Azt, mi tette ezt lehetővé, milyen módszereket használtak fel és milyen eredményességgel. Elemzem a kapcsolódásokat a korábban bemutatott korszakokkal, és azt is, hogyan vesztette el fokozatosan hatékonyságát a japán gazdaságfejlesztési modell. A tárgyalás befejező része az elmúlt évtizedekkel foglalkozik. A japán csoda vége időben egybeesett a hetvenes évek világgazda-

sági korszakváltásával. A kettős kihívás, különösen a japán modell kifulladására nem tudott megfelelő választ adni az ország. Fokozatos helyben járás tanúi lehetünk, ami a Great Moderation dinamikus időszakában szükségszerűen a relatív pozíció fokozatos romlásához vezetett. Bemutatom az elmúlt időszak különböző kormányainak folyamatos reformtörekvéseit, amelyek sok hasonlóságot mutatnak, és – talán éppen emiatt is – eddig kevés eredményre vezettek. Abe Sinzo kormányzása, évtizedünk közepén, újabb markáns próbálkozás a deflációs stagnálás spiráljából való kitörésre. A 2007–2009-es válság utáni helyzetben a világgazdaság más régióiban is sokféle módon kívánták a gazdaságot élénkíteni, és az esetleges deflációs veszélyeket elhárítani. Emiatt is a nemzetközi figyelem középpontjában van a könyvben is részletesen tárgyalt Abenomics. A befejező rész néhány fontos tanulságot ugyan kiemel, de a következtetések zömének levonását a kedves olvasóra bízva, abban a reményben, hogy ennek az európai gazdaságoktól annyira különböző országnak az itt bemutatott elemzése érdekes és hasznos lehet számukra is.

Ez a könyv hosszú évek kutatásait foglalja össze, amihez segítséget, bátorítást, tanácsokat és kihívást jelentő kritikákat kaptam Csaba Lászlótól, immár hosszú időre visszatekintő szakmai kapcsolatunk újabb lépcsőfokaként. Vihar Judit, Japán nagy szakértője, pótolhatatlan segítséget adott a nevek és kifejezések közötti eligazodásban és pontos megjelenítésében. Az Akadémiai Kiadó munkatársainak segítségét is nagyon köszönöm. Vida Krisztina felelős szerkesztő töretlen optimizmusa és támogatása kitartásra ösztönzött, Tárnok Irén professzionális munkája nélkül pedig ez a könyv nem lenne ugyanaz. Szigorú igényessége az írás során is mindig emlékeztetett arra, hogy az olvasó az első. Meg kell köszönnöm az MTA IX. osztályának és a Szent István Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskolájának bizalmát és anyagi támogatását is. Végül, de nem utolsósorban első mestermunkának, a kiváló tudósnek és nagyszerű embernek Ehrlich Évának fejezem ki tiszteletemet és köszönetemet, aki másodéves egyetemista koromtól kezdve bevezetett a tudomány és a kutatás végtelenül izgalmas világába. Nehezen lehetne tagadni, hogy 1979-ben megjelent *Japán. A felzárkózás anatómiája* című kiváló könyve inspirált immár harmadszázad elteltével egyfajta folytatás megírására, amelynek most már sokkal inkább a *hanyatlás anatómiája* lehetne a címe. A két korszak között feszülő ellentmondás, rejtély, puzzle feltárása nem hagyott nyugodni, ennek a kíváncsiságnak az áldozata most a kedves olvasó. Japán most fejlődésének más, nehezebb szakaszában van, de továbbra is a világ egyik számunkra igen különleges, jelentős kultúrával, egyedi történelemmel és hatalmas gazdasági potenciállal rendelkező országa. Remélem, hogy a könyv elolvasása másokat is közel hoz az európai mintától annyira eltérő Japánhoz, jobban megérti helyzetét, fejlődését, sikereit és nehézségeit, és közben talán többet tud meg Európáról, Magyarországról, önmagunkról is.

I. rész

A KEZDETEK

JAPÁN – A KORAI GYÖKEREK

Kínához és Koreához képest igen későn kezdődött meg a japán állam kialakulása. Az időszámítás előtti évszázadokban került át Kínából az öntözéses rizstermelés, és ez indította el a szétszórt törzseknél a mezőgazdaság fejlődését, a kezdetleges falvak kialakulását. Az ősi japán sok-sok egymástól független klánból (udzsi) állt, ahol a szabadok patriarchális kapcsolatban álltak a klán vezetőjével, a nemzetségfővel, aki egyben vallási előjáró volt. A klánokban rabszolgák is voltak. Mindegyik klánnak saját istene volt, ebből a korszakból nőtt ki az ősi japán vallás, a sintoizmust. A decentralizált udzsi rendszer sokáig megakadályozta az egységes hatalom és állam kiépítését Japánban.

Japán területén az első nagyobb állam a Jamato klán hatalmának kiterjedésével a 3. század második felében Közép-Japánban, a mai Oszaka környékén alakult ki, és a 7. században rövid ideig a mai város helyén volt a főváros Naniva néven.¹ Már ezekben az évszázadokban fontos kikötő és kereskedelmi központ volt.² A Jamato állam több évszázadig állt fent, és nemcsak Japán területének nagy részét, de Korea egy részét is ellenőrizte. Korea ekkor gazdasági és kulturális virágkorát élte. Délkelet-Ázsia történelme sok évezredes kölcsönhatásban alakult ki. Kína, Korea és Japán között nem egyszerűen térben vagy időben lineáris kulturális kapcsolatokról beszélhetünk, hanem számottevő kölcsönhatásról, s ez a folyamat minden ország és régió számára bővítette és gazdagította a tradíciókat. Ennek egy fontos példjaként említhetjük Japán intenzív kapcsolatait a 6–8. században a koreai Szilla királysággal és főleg Kínával.

Az 5. században jelentős koreai hatások érték Japánt. Koreai mesteremberek érkeztek, fazekasok, kovácsok, művészek, átadva tudásukat a helyieknek. Koreai közvetítéssel a kínai kultúra is eljutott ekkor Japánba.³ Japán ekkor vette át a konfucianizmus, a buddhizmus, a kínai írásrendszer, a jogrendszer számos

¹ Oszaka belvárosa ma is ezt a nevet viseli.

² Amikor a főváros átköltözött Narába, Naniva akkor sem vesztette el gazdasági jelentőségét. Az új főváros és templomainak építésében való részvétel komoly gazdasági feladatokat generált. A 8. század közepén 50 000 asztalost, 370 000 fémmunkást, 2 millió munkást jegyeztek fel Narában, amikor az új főváros épült (Wakita, 1999, 23).

³ Kína ekkor a Hang-dinasztia bukása utáni és a Tang-dinasztia előtti kevésbé stabil állapotban volt, hiányzott az egységes birodalmi hatalom.

elemét és hagyományát, s nem utolsósorban az ottani adminisztrációs rendszert. Természetesen – mint annyiszor később a történelme során – Japán már ekkor is saját képére formálta az átvett tudást, ismereteket, nézeteket, ideológiákat és vallásokat. A 6. század második felében Japán elvesztette koreai területeit, és nemcsak a japánok tértek vissza, de koreaiak is nagy számban vándoroltak be Japánba, magukkal hozva az ottani tudást és technológiát is. A külső kudarcok után a fegyveres nagyurak is a központi hatalom ellen fordultak, meggyengült az uralkodó ereje.

A 7. század elején az állam megerősítéséhez a kínai mintát próbálták felhasználni. Az államszervezetet kínai példa alapján újjászervezték, támogatták a buddhizmus elterjedését és bevezették a kínai naptár használatát. A legfontosabb azonban a 604-ben kibocsátott Tizenhét Cikkelyes Alkotmány, és az ez által megalapozott 645-ös Taika reformok. Mi sem jelzi a kínai kultúra alapvető hatását, mint hogy az alkotmány kínai nyelven (!) született, és konfucianus, legalista, taoista, buddhista művekre hivatkozott. Ez a jogi alapokmány az uralkodó jogait rögzítette, és egy állami bürokrácia létrehozása volt a célja, amely megtörné a nagy földesúri klánok dominanciáját. Összességében azt mondhatjuk, hogy célja a központ hatalom megerősítése volt⁴ (Barnes, 2007; Wakita, 1999; Kitano, 1988).

A Kína aranykorát jelentő Tang-dinasztia (618–907) hatása számtalan területen érzékelhető volt. Például az első japán réz pénzérmét 708-ban a Tang-dinasztia 621-ben kibocsátott bronzpénze alapján adták ki.⁵ A teát szintén Kínából vették át a 8. században. A nagy jelentőségű Taika-reformok is a korabeli kínai példát követték. A 645-ös Taika-reformok törvényi keretet adtak az államszervezetnek, szétválasztották az állam és az egyház szervezetét, bár mindkettőnek a császár maradt a feje. A Taika-reformok a határkövei az ál-

⁴ Ennek a kornak a szülöttje *Sótuku* császári herceg (574–622), aki nagy szerepet játszott a központi hatalom megteremtésében, a kínai kultúra és a buddhista vallás meghonosításában. Segített a külső hatással szembeszálló belső erők letörésében, amelyek az ősi sintó vallás egyeduralmát kívánták megőrizni. Számos buddhista kolostort alapított, máig a japán buddhizmus atyjaként legendás történelmi alakként tisztelik hazájában. Mítikus személyiséggé válásában később nagy szerepet játszott a buddhista filozófus, Shinran (1173–1263). A Shinran által a Kamakura-korban alapított iskola a későbbiekben a japán buddhizmus egyik legjelentősebb ágává fejlődött, és ezzel együtt járt Sótuku herceg máig tartó tisztelete (Lee, 2007).

⁵ Ez a pénz, amely kör alakú volt, középen négyzet alakú kivágással, több mint egy évezredig, egészen 1868-ig mintául szolgált a japán rézpénzeknek. 12 rézérmét, 2 ezüstérmét és 1 aranypénzt vertek, azonban ezek forgalma Japán nyugati partjára korlátozódott, a mai Kiotó, Nara és Oszaka környékére. A következő 150 évben, a 9. század közepéig egyre csökkent az új érmék fémtartalma, ekkorra már csak a legelső pénzek értékének 150-ed részét érték, majd lényegében megszűnt a pénzforgalom, és Japán visszasüllyedt a közvetlen termékcserebe. Később a kereskedelem erősödésével a kínai pénzek segítették a japán árucserét (Cargill–Hutchison–Ito, 1997, 11–12).

lamstruktúra törvénybe foglalására és formalizálására tett erőfeszítések sorozatának. Tükrözik a már buddhista és írással rendelkező kínai civilizáció hatásának erősödését. Igyekeztek a félig önálló földesurakat és főnököket állami hivatalnokokká, a földet pedig magánbirtok helyett nemzeti vagyonná tenni. Nyilvántartásba vették a földeket és a háztartásokat, adókat vetettek ki, helyi és központi kormányzati hivatalokat hoztak létre, meghatározták a hatáskörüket, hivatalnokokat neveztek ki (Gernet, 1972, 290–295; Miyamoto–Shinako, 2003, 170; Bary, 2008a, 815; Yazaki, 1968, 1973; Varley, 2000, 27; Schirokauer–Lurie–Gay, 2012).

Han Feizi, a legalizmus atyja

Han Feizi (i. e. 475–221) a kínai Hadakozó Fejedelemségek korának vége felé élt híres filozófus, a legizmus nagy mestere és prózai művek alkotója volt. Megalapította a legalizmust, elméleti alapot adott a Kínát először egyesítő autokratikus központosított hatalom megszületéséhez. Han Feizi az időszámítás előtti 3. században a Han-királyság hatalmon lévő nemességének tagja volt. Igaz dadogva beszélt, de jól ment neki a könyvírás. Han Feizi életében a Han-királyság egyre gyengébb lett. Han Feizi hazáját féltve sokszor tett javaslatot a királynak, hogy változtassa meg az ország rendszerét. Han Feizi felfogása szerint az uralkodónak a legfontosabb feladata, hogy gazdagítsa az országot és erősítse a hadsereget. Újabb és újabb javaslatait a király nem fogadta meg. A történelemből leszűrt közigazgatási tapasztalatok és tanulságok, valamint az akkori társadalmi helyzete alapján írta meg főbb műveit és más, összesen több mint 100 politikai jellegű szöveget, amelyekből összeállt a „Han Feizi” című könyv. A művei a Han-királyságban nem keltettek nagy figyelmet, de az akkoriiban erős Qin-királyságban is kiadták. Feltehetően hatása volt Qin-királyság Qinshihuang nevű uralkodójára, aki később egyesítette Kínát és az ország első császára lett, megalapítva a Quin-dinasztiát (Feizi, 2003; Goldin, 2013).

A Ricu-Rjó-rendszer az állam struktúrájának formalizálásáért és megrendszabályozásáért folytatott küzdelem korai tetőpontja. A 7–8. századot két egymással összefonódó ideológia, a szent császárság és a teokratikus kormányzás jellemezte, amelyeket ugyanaz a többdimenziós értékrendszer igazolt és támogatott – egy bonyolult egyenértékű halmaza a sintoizmusnak, konfucianizmusnak, buddhizmusnak és Yin-Yang hagyománynak.⁶ A Ricu-Rjó-rendszer Japán történelmileg kiemelkedően fontos jogrendszere, amely a konfucianizmuson és a kínai legalizmus

⁶ A Yin-Yang ősi kínai szimbólum kettős koncepciója leírja azokat az ősidőktől fennálló, egymással szemben álló, de mégis egymást kiegészítő kozmikus erőket, amelyek megtalálhatóak a világegyetem összes jelenségében. Ez a megközelítés a kínai filozófia és a hagyományos kínai orvoslás számos irányzatának az alapkövét is jelenti.

elvein alapult. 701-től kezdődően, a 718-as átdolgozással a Ricu-Rjó-rendszer számos kötetben összefoglalva lefektette a polgári- és büntetőtörvénykönyvet, a központi minisztériumok teljes törvényes és adminisztratív rendszerét és a területi egységek bonyolult hierarchiáját, amely alapjaiban változatlan maradt közel 1200 évig. Ez persze inkább csak egy elméleti szerkezet volt, amely ritkán valósult meg a gyakorlatban, de sosem vesztette el teoretikus legitimitását és presztízsét.

A kínai elveken alapuló Ricu-Rjó-rendszer sokszor módosult a japán realitásokhoz és a változó feltételekhez igazodva. Az elvekben hirdetett nemzeti/királyi tulajdon helyett a földek valójában az erős arisztokrácia tulajdonában voltak, ők rendelkeztek a munkaerővel is, valamint többségében ők töltötték be az állami hivatalokat is, s ez ugyancsak legyengítette a központi hatalom erejét és hatékonyságát. Mindehhez a nagy buddhista kolostorok befolyása és gazdagsága járult, amely vetélkedett a világi nagyurakéval, és erős politikai szerepük is volt. 724-ben a buddhizmust a császár államvallássá is tette. A Tang-dinasztia fővárosának (a mai Hszian) mintájára a 8. században felépített császári fővárost (mai Nara) éppen azért hagyta el az akkori uralkodó a század végén, hogy megszabaduljon az erős vallási befolyástól (Kitagawa, 1987, 90–94; Lu, 1997, 23–29; Totman, 2006, 116–124; Goodman, 2008, 14–230; Cseh, 1996, 12).

Kiotó fővárossá jelölése 794-ben és a császári udvar átköltözése egy új periódus kezdetét jelentette, ez volt a Heian-kor (794–1185), amelynek kezdetén az uralkodók újabb kísérletet tettek a központi hatalom megszilárdítására. A Ricu-Rjó-rendszer ideáját megvalósítandó számos új rendelkezést hoztak, azonban mire a 10. század második felében megjelentek, már alaposan megváltoztak a hatalmi viszonyok. A császárok tényleges hatalomtól megfosztva éltek. A kiotói császári udvarban ugyanis fokozatosan egyre nagyobb hatalmat és befolyást szereztek a Fudzsivara nemzetség tagjai. 857 és 1184 között egymást követték a nemzetség tagjai a régeni pozícióban. Hatalmuk csúcsát Fudzsivara no Micsinaga idején, a 10. század végén, a 11. század első évtizedeiben érték el. Korábban kancellári címet viseltek, és ügyes házassági politikával már korábban kontrollálták a császárok tevékenységét. Ugyanakkor a császári család státusát érintetlenül hagyták, s ezzel a 19. század második feléig élő precedenst teremtettek.

A 9–10. században Japán külső kapcsolatait a szokásos kettős hajtóerő hatotta át, egyrészt félelem a külső befolyástól, másrészt viszont igény a kelet-ázsiai kulturális és gazdasági hatások előnyeinek kihasználására. És mint a történelem évezredei alatt annyiszor, és gyakran napjainkban is, a kapcsolatok háromoldalú kölcsönhatásban alakultak, Kína, Japán és a koreai félsziget között. Kínával még a Tang-dinasztia bukása után is különösen erősek voltak a kapcsolatok, amikor is tíz utódkirályság alakult ki a kontinensen. Ezek közül a 10. században a déli Wu-Yue királysággal maradtak élénkek a kereskedelmi és kulturális–vallási kapcsolatok. A Tang-dinasztia hagyatéka ekkorra Kína déli részén őrződött meg jobban.

Kína ekkor katonailag kevésbé fenyegethette Japánt, jobban tartottak a földrajzilag legközelebb levő koreai Szilla-királyságtól, amely élén ezer évig uralko-

dott ugyanaz a dinasztia (i. e. 57–i. sz. 935). 935-ben a királyságot bekebelezte a felemelkedő Korjo- (Li-) dinasztia által létrehozott egységes Korea, amely nevét erről az uralkodósaládról kapta. Uralmuk egészen 1395-ig tartott.⁷ A Szilla-királysággal pár évszázaddal korábban igen szoros kapcsolatokat ápolt Japán, számos kínai hatás is az ő közvetítésükkel érte el a szigetországot. A kilencedik századra azonban a kapcsolatok megromlottak a két ország között, de a kereskedelem továbbra is élénk maradt. Ezekben a századokban a kiterjedt kalóztámadások is komoly veszélyt jelentettek Japánra és a kontinenssel folyó kereskedelemre. A 10. század közepétől – igen sajátos módon – közel két évszázadig Japán megszakította hivatalos kapcsolatait mind Kínával, mind a koreai királysággal. Az ország sziget jellege fontos szerepet játszott Japán sajátos történetében. Eleve védelmet jelentett az ázsiai kontinens hatalmaival szemben. A két évszázados elzárkózás pedig lehetővé tette a zavartalan belső fejlődést. A kereskedelem, bár korlátozottabban, de ebben az időszakban is fennmaradt a három terület között, igaz, jelentős mértékben a kalózkodás keretében. A közel két évszázados elszigeteltség segítette a – korábban átvett kínai és koreai alapokra építkező – sajátos japán kultúra szárba szökkenését. Itt is jól megfigyelhető volt, hogy a fejlettebb országoktól átvett technikai, technológiai, kulturális és intézményi formákat mennyire kreatívan tudja adaptálni Japán. A belső fejlődés révén ebben az elzárt időszakban indult meg a hűbéri rendszer, a feudalizmus kialakulása. Ez rendkívül fontos mozzanat Japán későbbi fejlődése szempontjából.

Feudalizmus Japánban

A feudalizmus kialakulását Japánban sajátosnak, és az ország történelmét illetően kiemelkedően fontosnak tekinthetjük. A történészek között kiterjedt viták folytak és folynak arról, hogy Európán kívül, mondjuk Kínában vagy Indiában volt-e feudalizmus vagy sem. Véleményem szerint kiterjedt, tartós, az egész társadalmat átfogó feudalizmus Ázsiában Japánon kívül nem alakult ki. A marxista történészek egy része, többek között éppen Kínában, más felfogást vallott, ami kimondottan ideológiai töltetű volt. Erősen kötődött annak bizonyításához, hogy az ottani szocializmus teljesen beleillik a marxista történelmi küldetés „főáramlatába”. A történelem során a feudalizmus mozzanatait, elemeit sokszor megjelentek, nemcsak Ázsiában, de például az európai hódítás időszaka előtt Mexikóban is. Ezek azonban nem alkottak az európai „klasszikus” feudalizmushoz hasonló átfogó gazdasági-társadalmi rendszert. Ez utóbbihoz Japán került a legközelebb, gyakran még tisztább formában felmutatva a jellegzetességeket, mint az európai kontinensen (Hall, 1970; Byres–Mukhia, 1985; Duus, 1993).

⁷ Ezt a dinasztiát 1395-től a Csoszon uralkodóház váltotta az ország élén, egészen az 1910-es japán megszállásig.

A töredezett japán feudális társadalomban, ahol a sok helyi hatalmasság, földesúr (daimjó) állandó harcban áll egymással és a központ hatalommal, született meg a hadurak szolgálatában egy új társadalmi harcos réteg, a *szamurájok* (*busik*). A szamurájok legfőbb hadura viselte a sógun címet, aki fegyvereseire támaszkodva gyakran a tényleges hatalmat gyakorolta a császár helyett. A sógunok eredetileg, a 8. századtól kezdődően, a császárok fő hadvezérei voltak. Később azonban általában az ő kezükben volt a tényleges hatalom, s a császároké szimbolikus volt. Ez történt a Minamoto sógunok idején a Kamakura-korban (1185–1333), majd a Muromacsi-sógunátus idején (1337–1573) is. A nagyurak közötti harcokat sikerült visszaszorítani a Kamakura-sógunátus időszakában, ekkor virágzó időszak jellemzi Japán fejlődését, megerősödő hűbéri rendszerrel. Ugyanakkor a központi hatalom ereje Muromacsi-bakufu idején már folyamatosan gyengült.

Sógunok és szamurájok

A sógun eredeti jelentése, a „barbárokat legyőző nagy hadvezér”, a 8. században, a japán császár által kinevezett hadvezér, akit akkor a barbár törzsek meghódításával bízott meg. Később a cím a harcosok, a szamurájok vezérért jelölte, akik a katonai erőre támaszkodva egy évezreden át a legfőbb hatalom megszerzésére törek, több-kevesebb sikerrel. Az első ilyen sógun (kormányzó) Minamoto no Joritomo volt 1192-ben, miután legyőzte a másik hatalomra törő Taira családot. Székhelyét Kiotótól távol, Kamakurában építette ki, ezért viseli ez a korszak a Kamakura-bakufu nevet. (A bakufu kifejezés katonai önkényuralmat jelöl.) Minamoto no Joritomo a fegyveresekre támaszkodott. A busi néven is ismert szamuráj harcosok rétege az udvaroncokétól elkülönülő kultúrát teremtett, amelyben központi szerep jutott a harcművészeteknek, a hűségnek, a becsületnek, a spártai életmódnak.

A másik nevezetes sógun Asikaga Takaucsi volt, aki megalapította a Muromacsi Bakufut, a sógunátust, és ezt sikerült örökletessé is tennie 1337 és 1573 között, amikor is végül a 15. (!) sógun a sorban elvesztette a hatalmat. De már a 15. és 16. században egyre kisebb volt a sógunátus tényleges jelentősége, mivel a helyi földesurakkal nem bírt a központi hatalom. Számos korszakban a sógunok gyakorolták Japánban a tényleges hatalmat, a császári funkció névleges volt, de a hatalom legitimitását ekkor is ők jelentették.

A sógunok részben a császárral és az őt támogató földesurakkal (daimjók), részben az ő hatalmukra törő erővel küzdöttek. A szamurájok jelentőségét e harcokban való szerepük adta. Ugyanakkor, ha uruk veszített vagy már nem tartott igényt szolgálataikra, a daimjók elvették földjeiket, így elszegényedtek és hontalanok lettek. Ezt a réteget alkották a róninok, ami „elsodródott embert” jelent, vagyis az urukat elvesztő szamurájokat. A sógun címért nagy harcok folytak. 1603-ban Tokugava Iejaszu megalapította a Tokugava dinasztia örökletes sógunátusát, így egészen 1867-ig ez a család maradt hatalmon (Deal, 2006,101).

A 13. században a mongol invázió során elfoglalták Kínát és Koreát. 1264-ben Kubiláj kán Pekingbe tette át a Mongol Birodalom fővárosát, majd 1274-ben és 1281-ben két alkalommal Japánt is megpróbálta meghódítani, de a sziget lét megmentette az országot.⁸ A japán nemzeti múlt és kultúra legdicsőbb eseményei között tartják számon a betolakodók visszaverését. Japán ki tudta vonni magát a Kínát és Koreát érő külső hódítás alól, haladhatott tovább saját belső fejlődési pályáján. Sem előtte, sem utána, egészen a második világháborúig, idegen hatalmak meg sem kísérelték Japán elfoglalását. Ez a több évezredes védettség fontos mozzanata a sajátos japán útnak.

A japán feudalizmus sok hasonlóságot mutat az európaival. A 9–11. században a kínai mintát másoló központi hatalom meggyengülésével indult el a feudalizmus kialakulása, és ezzel a kínai/ázsiai mintától való elkanyarodás. Fokozatosan fejlődött a feudalizmus rendszere, s klasszikusnak tekinthető virágkorát az 1334 és 1568 közötti időszakra tehetjük, amikor is a központi irányítás nagyon gyenge, ugyanakkor a földesurak hatalma saját birtokukon igen erős volt. A rendszer kifejlődése lassabb volt, mint Európában, és az erős központi hatalom többszöri kísérlet után csak a 16. század végén, a 17. század elején, a Tokugava sógunok révén valósult meg, amikor Európában már igen előrehaladott az új társadalmi rend, a kapitalizmus kialakulása.

Az európai feudalizmus Nyugat-Európában hajdan az ősi törzsi jellegű társadalmi formák és az összeomló Római Birodalom sajátos keveredése révén jött létre.⁹ Európában tehát a korábbi intézményi keretek, társadalmi formák erőszakos szétesése alapozta meg a feudalizmus kialakulását. Japánban sokkal szervezettebb volt az átalakulás, mivel itt külső erők nem jelentek meg. Ugyanakkor itt is két nagyon is különböző társadalomszervezési mód keveredését, küzdelmét – egy korábbi törzsi társadalom, majd egy kínai mintára kialakított központi államalakulat formálódását – követte a feudalizmus. A feudalizmust, a hűbéri rendszer létrejöttét „Japánban is két erősen különböző társadalmi struktúra kialakulása előzte meg, amelyek akárcsak kontinensünkön, itt is mélyen rányomták bélyegüket az új berendezkedésre... Elkerülhetetlen és mélyreható eltérések-

⁸ A japán sikerhez az is hozzájárult, hogy a trópusi ciklonok mind a két támadásnál jelentős pusztítást végeztek a mongol flottában. Ekkor jelent meg a japánt megmentő viharra használt *kamikaze* (isten szél) elnevezés, amelyet majd a második világháború öngyilkos japán pilótáira használnak, akik gépükkel együtt zuhantak rá az ellenséges hadihajókra, így süllyesztve el azokat (Hall–Amamura, 1990, 15).

⁹ „A hűbéri berendezkedés ezeket a társadalmakat követte a sorban, és magán viseli elődei bélyegét... Vagyis az európai feudalizmus a régebbi társadalmak erőszakos fölbomlása eredményeként áll előtünk. Megjelenése érthetetlen volna a germán inváziók kiváltotta óriási méretű összeomlás nélkül, amely eredetileg a fejlődés teljesen különböző lépcsőfokán álló társadalmat olvasztott össze egymással, miközben meglévő kereteit darabokra törte, s merőben kezdetleges gondolkodási és társadalmi szokások tömkelege került felszínre” (Bloch, 2002, 469).

kel ugyan, de Európához hasonlóan a japán történelemben is megfigyelhető ez a fejlődési állomás” (Bloch, 2002, 473–474).

Miközben Ázsia más országaihoz képest eltérő, és sokban Európához hasonló gazdasági formáció, a feudalizmus alakult ki Japánban, ami történelmileg igen fontos, hiszen, amint a későbbiekben látni fogjuk, alapokat adott a későbbi tőkés fejlődéshez. Az azonosságok mellett természetesen számos sajátos vonás is jellemezte a japán feudalizmust.

- Szemben Európával, nem léteztek olyan jellegű politikai intézmények, amelyek formát adtak volna a különböző rétegek közötti kapcsolatnak, amely rögzítette és biztosította volna a jogok és kötelezettségek rendszerét. Ez pedig nagyon fontos előzménye volt az európai kapitalizmusnak, ahol fokozatosan jogokat szerzett a harmadik rend, a feltörekvő polgárság, valamint erős autonómiát a városok, amelyek a polgári önkormányzás és demokrácia bölcsőivé váltak. Japánban a későbbi fejlődés szempontjából is oly fontos városoknak, az ott munkálkodó kereskedőknek és iparosoknak nem igen volt formális jogi védelmük.
- Az alá- és fölé rendeltségi kapcsolatokat, a földesurak és a parasztok vagy a földesurak és a szamurájok között, illetve a sógun és vazallusai között sokkal kevésbé voltak formalizálva, mint Európában. Személyes viszonyokon, szokásjogon, tradíciókon alapultak. Erős volt ebben is a konfucianizmus szellemi hatása.
- Az uralmi viszonyok vertikálisan erősek voltak, feltétlen hűség jellemezte az alattvalókat. Erős személyes kötődés volt a jellemző. Uruktól függött létük. Nagy volt a szamuráj rétegen belüli differenciálódás. Szemben Európával, ahol a többszörös hűbérúr igen gyakori volt, Japánban minden szamurájnak csak egy ura volt.¹⁰ A földesur és az állandó harcok miatt egyre szélesedő szamuráj serege között ugyanakkor nagyobb volt a távolság, erősebb volt az alárendeltség, mint Európában. Ott ugyanis a hűbéres egyben földdel is rendelkezett, így korántsem volt úgy kiszolgáltatva a hűbérurának. Sőt gyakran máshoz szegődött, még több birtok reményében.
- A japán feudalizmusra mindvégig jellemző, hogy a sógun uralma és a nagy földesurak birtokainak igazgatása jóval centralizáltabb és bürokratizáltabb volt, mint Európában. Ez még a nagy harcok idején is így volt, és kivételesen erős tetőpontját pedig az Edo-korban érte el. A centralizációnak és körültekintő adminisztratív irányításnak évezredes hagyománya volt Japánban, már a modern társadalom kialakulása előtt is.

¹⁰ „A szamuráj nem szolgálhat két urat”, még 1912-ben is erre a régi japán jelmondatra hivatkozott a szamuráj családból származó *Nogi Mareszuka*, a japán császári hadsereg legendás marsallja, az orosz-japán háború egyik hőse, amikor nem volt hajlandó túlélni uralkodóját, annak utódját szolgálni, és hagyományos japán öngyilkosságot követett el. (Bloch, 2002, 233)

- Japánban a késői feudalizmus a 17–19. században, az Edo-kor erős centralizáltságával, illetve az elzártággal összefüggésben tovább és tisztább formában fennmaradt, mint Európában. Mindehhez hozzájárult az igen homogén nemzeti egység, amelynek gyökerét az jelentette, hogy Japán területe, határai, népessége szinte példátlan állandóságot mutatott hosszú-hosszú évszázadokon át, sajátosan erős nemzeti identitást fejlesztett ki.
- Sajátos a japán feudalizmuson végighúzódozó kettős hatalom. A császár személye valójában kívül maradt a hatalmi struktúrán, annak viszályain, váltásain és kudarcain, viszont több évezredes szimbóluma volt a japán nemzettudatnak, mindenki által elismert legitimitással. A tényleges hatalmat gyakorló vagy arra törekvő sógun eredeti legitimitása is a császártól eredt. A császári udvarnak mindig nagy szerepe volt a japán kultúra fenntartásában és fejlesztésében, ami kulcsfontosságú a nemzeti identitás erősítésében. Kicsit hasonló ez a szerep, mint amit a katolikus egyház és annak feje gyakorolt a középkori Európában. A császárság Japán évezredes intézményeként és nemzeti egységének szimbólumaként igen fontos stabilizáló elem volt a történelmi fejlődésben.¹¹

Japán esetében is igen fontos mozzanat a nyugodt belső fejlődés lehetősége. Nyugat-Európában, szemben a világ legtöbb részével, az első ezredforduló körülre véget értek a különböző irányból jövő inváziók, a népvándorlás hullámai, és ettől kezdve lényegében zavartalanul a saját pályáján fejlődhetett, s ez vezethetett el a kapitalizmus kialakulásához. Ehhez hasonló feltételek Nyugat-Európán kívül igazán csak Japánban voltak. „A kultúra és társadalom jóval egyenletesebb fejlődésnek indulhat, amelyben semmiféle külső támadás vagy tömeges betörés nem okoz törést. Jó ellenpélda Indokína történelme... Vagy vegyük szemügyre Kelet-Európát, amelynek földjét sztyeppéi népek és törökök lába tapodta a legújabb időkig. Gondoljunk el egy pillanatra azon, hogyan alakult volna Oroszország sorsa a mongolok nélkül. Nem lehetetlen, hogy ez a kivételes sértetlenség – amelyben talán csak Japánnal osztozunk – a szó valódi és legteljesebb értelmében az európai civilizáció fejlődésének legfontosabb összetevői közé tartozik” (Bloch, 2002, 77).

Japán évezredekig védett volt a külső behatolásoktól, ezért a korábban vázolt különbségek az európai és japán feudalizmus között jelentős mértékben abból fakadtak, hogy a feudalizmus előtti törzsi, tradicionális rendszer is zavartalanul fejlődött itt, és így sokkal ellenállóbb és erősebb volt – a külső erőktől és nép-

¹¹ Japánban a „két intézmény egymás mellett létezett, anélkül, hogy átjárták volna egymást. A mi királyainkhoz hasonlóan a Felkelő Nap országának császárát is szentségesség övezte, s amazoknál sokkal közelebb állt az istenséghez, miközben jogilag egész népe fölött uralkodott. A vazallusok hierarchiája nem a császár személyénél, hanem legfőbb vezérüknél, a sógunnál végződött” (Bloch, 2002, 410).

mozgásoktól nem érintett Japánban –, mint Európában. Európában a népvándorlási hullámok, a Római Birodalom hódításai sokkal jobban és gyorsabban szétzilálták a tradicionális viszonyokat. Japánban jobban ki tudott fejlődni a patriarchális jellegű ősi társadalom, mint Európában, mivel nem zavarták meg külső támadások, az újabb és újabb letelepedő népcsoportok.

A fentiekkel is összefüggésben, az ősi formáknak, személyi, patriarchális viszonyoknak a lenyomata sokkal erősebb, áthatóbb volt a japán feudalizmusban, mint Európában. Ez a népesség gondolkozásába, szokásaiba, tradícióiba is mélyebben beépült a kulturális evolúció során, mint máshol. Így egy sajátos feudalizmus fejlődött ki, és maradt fent elzártágában egészen a 19. századig. Ez az előzmény pedig később ugyancsak hatással volt a japán kapitalizmus alakulására és jellegzetességeire is. A korszakok intenzív egymásra épülése és egymáshoz kapcsolódása eredményeként a japán feudalizmus sokkal patriarchálisabb, és mint majd később látni fogjuk, a japán kapitalizmus viszont sokkal feudálisabb volt, mint az európai. Az évezredek átívelő szerves folytonosság Japánban igen erősen tetten érhető a szokások, hagyományok, tradíciók, informális intézmények terén is (Eisenstadt, 1996b, 163–218; Sansom, 1958, 139–177; Shively–McCullough, 1999, 88–99, Hall–Amamura, 1990, 128–147).

A 13. századra Japánban a belső fejlődés és a külső technológiai vívmányok átvétele fokozatosan átalakította a korabeli gazdaság alapját jelentő földművelést. A korábbi extenzív mód helyett egyre inkább az intenzív termelés vált uralkodóvá, és a termelékenység növekedése a népesség gyors gyarapodását is magával hozta. A korábbi földbőség véget ért, új területeket már csak sokkal korlátozottabban és jóval nagyobb ráfordítással lehetett művelés alá vonni. A technológia fejlődés a falu társadalmi szerveződését is jelentősen átalakította. Megerősödtek és számos funkciót magukhoz vontak az egyre szélesebb körben létrejövő faluközösségek. Kiepítettek „egy olyan rendszert, amelynek segítségével szabályozni tudták a közösség belső ügyeit: kialakították a közösségi viselkedés szabályait; meghatározták a büntetéseket, valamint a lakosok jogait és kötelességeit, s ügyeltek is azok betartására; szabályozták a vallási ügyeket és a szórakozás módjait... Az 1400-as évek közepére már egész Japánban működtek ilyen faluközösségek. Ezek idővel átvették... az adók beszedésének a feladatát” (Totman, 2006, 211). Önvédelmi feladatot is elláttak, amire a fokozódó országos hatalmi harcok között egyre nagyobb szükség is volt.

A japán faluközösségekben, szemben Európával, általában egyénileg művelték meg a földet, kisebb jelentősége volt a közösségi területeknek. Ugyanakkor a mindennapi élet, és különösen a rizs mint alapvető termény termelése magával hozta, hogy az oly létfontosságú vízellátás szükségszerűen egymásra utalta, összekötötte a termelőket. A Muromacsi-bakufu idején, a 13–14. században, a korábbi kötött földhasználat helyében megerősödött a földtulajdon intézménye, a parasztság, a falvak jogai lényegesen megerősödtek ebben a periódusban, a földesuraké pedig meggyengült. Egy-

re erősebb volt az önkormányzatiság a falvakban, közösen hoztak döntéseket, szabályozták a közösség életét. A közös természetbeni és pénzbani terhek, az adó fizetésének mértéke tárgyalások során alakult ki, vagyis nem a földesurak egyoldalú döntése volt. A kötelezettségeket az egész falunak, kollektívan kellett teljesíteni, kollektív felelősség volt. A közösségen belül persze erős rétegződés volt, és a gazdagabbaknak jóval nagyobb volt a befolyásuk, de általában nagyobbak voltak a terheik is.

Ebben a korban fontos jellemzője a japán falusi fejlődésnek, hogy a mezőgazdaság mellett számottevő volt az itt lakók kézműves, szállítási és kereskedő tevékenysége, és az ebből fakadó jövedelmük. Ez azt jelenti, hogy a falusi lakosság körében kialakulhatott az iparos és kereskedő kultúra és készség. Ez segítette a munkaerő fejlődését, ami fontos volt a hosszú távú előrehaladás szempontjából. Mindez azzal is összefüggött, hogy – szemben Európával – itt a feudalizmus során jelentős maradt a falusi régiók önállósága, s kevésbé koncentráltak az ipari és kereskedelmi tevékenységek városokba, sokkal gyérebb az urbanizációs hálózat. Mindezeket a gazdasági feladatokat döntően a vidéki régiók, közösségek maguk látták el Japánban.

A fentiek ellenére is, a japán feudalizmus évszázadai során fontos mozzanat volt a városok fejlődése, szintén sok hasonlóságot, de számos eltérést is mutatva az európai fejlődéssel. A korai időszakban a császári udvar és az egyházi központok köré szerveződtek a nagyobb települések. Így jöttek létre egymást követően a fővárosok is, Nara majd Kiotó. Kiotó körül a luxusigények kielégítésére kiterjedt kézműves és kereskedelmi szektor fejlődött ki. A sógunátus kialakulásával a 12. század végén Minamoto no Joritomo székhelyét a császári udvartól jó távolra, Kamakurában építette ki, majd a 14. században a Muromacsi-sógunátus kezdetben ettől nem messze, a mai Tokió területén székelte, mielőtt Kiotóba helyezte volna át központját.¹² Mindennek során Japán északkeleti régiója is felértékelődött, s itt alakult ki az adminisztratív hatalmi központ.

A 12–16. században, a dinamikus emelkedő belső és külső kereskedelem, a növekvő kereslet a városok virágzását hozta. A korábbi helyi iparok mellett, amelyek általában a földesúr kontrollja alatt álltak, egyre koncentráltabb és függetlenebb kereskedelmi és kézműves központok alakultak ki. Ezek már nagyobb függetlenséggel és önállósággal rendelkeztek. Dinamizáló tényező volt a fokozódó külkereskedelem a Muromacsi-korszakban, amivel együtt járt, hogy a szükséges kereskedelmi flottát, a hajózást és a kikötőket is fejlesztették. A külkereskedelem fejlődését elősegítette, hogy a sógunok a korábbiaknál aktívabb külpolitikát folytattak a 15–16. században, különösen a Ming-dinasztia uralta Kínával voltak élénkek a gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok. Természetesen a fő keresletet a városok számára az előkelőségek luxusfogyasztása jelentette, valamint

¹² Muromacsi ma Tokió egyik kerülete. Kamakura pedig Tokiótól mintegy 50 kilométerre található.

az egyházi központok igényeinek a kielégítése. Az országon belüli kereskedelem is megélnékült, de ezt a sok korabeli helyi vám akadályozta, korlátozta. A kereskedők és iparosok a Muromacsi-korszak vége felé már új típusú céhekbe tömörültek, ahol már nagyobb autonómiával rendelkeztek, mint a 11–12. század régi típusú céhei. A földesurak közötti harcok a birtokok megerősítését igényelték. A 16. században megjelentek a sajátos japán kastélyvárosok, és behálózták az országot. Ezek fontos részét jelentették az urbanizációs folyamatnak. A polgárháborús időkben, a központi hatalom meggyengülésével párhuzamosan megnőtt a városok autonómiája, de persze ki voltak téve a harcoknak is.

Az első japán céhek

A korai céhek még a földesurak igényeinek természetbeni kiszolgálását végezték nagyon is alárendelt pozícióban, szigorúan hierarchizált belső renddel. A 15–16. században ezekkel versenyezve létrejövő új céhek már sokkal szabadabb szervezettel rendelkeztek, egyfajta közös döntési mechanizmussal. Az újfajta céhek adminisztratív vezetését a legidősebbek tanácsa intézte. Általában a szaké kereskedők és a raktározással foglalkozók céhei voltak a legfontosabbak a városokban, a kikötőkben még a teherhajósok céhe volt hasonló súlyú. Ezeknek jelentős befolyása volt a városok ügyeinek intézésében. A 15. század végére a városok növekvő autonómiáját jelezte, hogy egyre több helyen jött létre az ügyeket intéző vének tanácsa. Az idősök tisztelete, és ennek megjelenése az üzleti életben már ekkor is jelentős volt Japánban. Ez is része és jele volt a tradicionális értékek továbbélésének (Takeshi–Hiroshi–Morris, 1977, 136–140).

Akárcsak Ázsia más részén, Japánban is igen korán megjelentek az európaiak, és közöttük természetesen a katolikus hittérítők is. Elsőként, 1543-ban, a portugálok érték el Japánt.¹³ Ugyanakkor a portugálokon keresztül megismerték a számukra korábban ismeretlen lőfegyvereket, és meg is honosították hazai gyártását. Ezek azután fontos szerepet játszottak a közel évszázados, 1467 és 1573 között folyó polgárháborúban. Sokat tanultak a portugáloktól a hajózás és hajóépítés területén, sőt még a konyhaművészetben is, a legtöbb sütemény ma is portugál eredetű.

Az államhatalom és az uralkodó buddhizmus természetesen nem volt túl toleráns a kereskedőkkel együtt megjelenő katolikus hittérítőkkal szemben, akik persze a japánokat tekintették barbároknak. Emellett a lázadó földesurak egy ré-

¹³ Minden relatív. A nyugatiakat, a keresztény hittérítőket, akik a japánok „civilizálására” törekedtek, délről jövő barbároknak nevezték a helyiek. A nagyon zárt és elzárt japán társadalom a külföldieket még ma is gaidzsin elnevezéssel illeti, ami erősen lekezelő, lenéző jelentést hordoz.

sze át is tért a kereszténységre, aminek elnyomása így már hatalmi kérdéssé is vált. Ugyanakkor az európaiak elismerően nyilatkoztak a Japánban talált kultúráról, ahogy az egyik katolikus pap, Organtino Gnecchi-Soldi 1577-ben írta, „nem hiszem, hogy lenne még egy ilyen tehetséges nép a világon, mint a japánok” (Cooper, 1971, 137). Sajátos színfoltként az első angolként odaérkező hajóskapitányt, William Adamsot is befogadták, sőt a Tokugava-sógun fontos tanácsadója lett, európai stílusú hajóépítésre tanítva a helyieket. Ekkor kiterjedően volt az állam által támogatott és ellenőrzött dél-ázsiai kereskedelmi hajózás. Már az első nyugati elemzések felfigyeltek Japán sajátos sziget jellegére. „Ázsia Angliájának” nevezve rátapintottak fontos párhuzamokra az európai kapitalizmus mintaaországával (Charlevoix, 1736; Keiji–Yamamura, 1977; Corr, 1995, 42; Cooper, 1971; Petrucci, 2010; Maddison, 2007b, 140–141; Takeshi–Hiroshi–Morris, 1977; Smith, 1989).

KITEKINTÉS

Ázsia és Japán helye a korabeli világ gazdaságban

Az újkor, a nagy földrajzi felfedezések kezdetéig, az európaiak itteni megjelenése előtt, Ázsia a maga útján fejlődött, sajátos gazdasági világot alkotott, nem volt lényeges kapcsolata Európával. A mi szemléletünk erősen Európa-centrikus, a görög–római tradíciókon és a keresztény kultúra gyökerein alapul, és a történelmi múlt is elsősorban ez számunkra. Ázsia, és azon belül Japán fejlődésének a megértéséhez ki kell lépnünk az európai gondolkodási körből, és az ókori Kínát és annak hihetetlenül gazdag kultúráját kell értékelnünk, befogadnunk, mert e nélkül a térség évezredes fejlődése nem igazán értelmezhető. Ázsia sokáig – mind gazdasági teljesítményét és potenciálját, mind technikai fejlettségét tekintve – jóval a későbbi modern világ bölcsője, Nyugat-Európa előtt járt. Ezt jól érzékelhetjük a 1. és a 2. táblázatból is.

Időszámításunk kezdetén a becslések szerint mintegy 230 millió ember volt a földön. A korabeli népesség háromnegyede Ázsiában, 10–11 százaléka Nyugat-Európában, 7 százaléka Afrikában, 2–3 százaléka Latin-Amerikában élt. Még ennél is kevesebben, alig több mint egy millióan éltek Észak-Amerikában, Ausztráliában és Új-Zélandon. Az első ezredfordulóig viszonylag csekély a népesség növekedése, mindössze 15–16 százalékkal, 35–40 millió fővel nőtt a föld lakossága. Időszámítás után ezerben becslések szerint Ázsiában élt a népesség több mint kétharmada. A következő évszázadokban, természetesen regionális és korszakos ingadozásokkal, már jelentősebb gyarapodás volt a jellemző. A 19. század elején, 1820 körül már több mint egy milliárd volt a föld népessége. Ennek több mint kétharmada még ekkor is Ázsiában élt. Nyugat-Európa, a növekedés ellenére, még mindig mindössze a világ népességének csak 12–13 százalékát

adta. Afrika részesedése megmaradt 7 százalék, Latin-Amerikáé pedig 2 százalék. Kelet-Európa és a későbbi Szovjetunió területén nőtt jelentősebben a népesség. Az első ezredforduló körüli 5 százalékról 1820-ra a föld népességének már 9 százalékát adta ez a régió (Maddison, 2001, 28).

I. táblázat. A népesség számának alakulása az időszámítás kezdete és 1870 között. Japán, Kína, India és Nyugat-Európa (ezer fő)

	Japán	Kína	India*	Nyugat-Európa
0	3 000	59 600	70	24 700
1000	7 500	59 000		25 413
1300	10 500	100 000		58 353
1400	12 700	72 000		41 500
1500	15 400	103 000	110 000	57 268
1600	18 500	160 000		73 778
1700	27 500	138 000	153 000	81 460
1820	31 000	381 000	209 000	132 888
1850	32 000	412 000		164 428
1870	34 437	358 000		187 532

Forrás: Maddison, 2001, 40; Maddison, 2007a, 24.

*India = India+Banglades+Pakisztán

Ázsia tehát évezredekken át meghatározó volt a népesség számát tekintve, és ezen belül mindig is Kína és India¹⁴ adta a két legnagyobb létszámú lakosságot. 1500 körül e két országban együttesen mintegy 213 millió ember élt, négyszer annyi, mint 12 nyugat-európai országban. De Japán népessége is jelentős, 15 millió körüli lakosságával Európából ekkor is csak Franciaország versenyezhetett. 10 milliónál több lakos csak Németország és Olaszország mai területén élt akkor, míg az Egyesült Királyságban kevesebb mint 4 millióan voltak. 1820-ban Ázsia 710 millió ember otthona volt, az össznépesség immár kevesebb mint hatvan százaléka, ami azonban több mint hatszorosa volt ekkor a 12 fejlett európai országnak. Japán 30 millió fölötti népessége ekkor is Franciaországéval volt egy nagyságrendben (Maddison, 2003, 34–35; Maddison, 2001, 40; Maddison, 2007a, 24).

Természetesen a népesség száma csak az egyik mutatója az országok és régiók erejének. A 2. táblázat történelmi visszatekintésben a kibocsátás, a GDP alakulását mutatja be. A világgazdaság történelmi fejlődése, a termelés megoszlását tekintve, hosszabb távon részben más képet mutat, mint amit a népességnél láthattunk. Ezt érzékelhetjük a 2. táblázatból is. Az első ezredfordulón Ázsia a világ össztermelésének kétharmadát adta, ez a részesedés ekkor még lényegében

¹⁴ Ezek a történelmi statisztikák India esetében ide értik a mai Pakisztán és Banglades területét is.

megfelelt a népességbeli aránynak. Nyugat-Európában is teljesen összhangban van az össznépesség 9 százalékos aránya az össztermelésben való részesedéssel. Az 1820 körüli pillanatképnél Ázsia a világ népességének több mint kétharmadát, viszont termelésének már csak kevesebb mint hatvan százalékát adta. Nyugat-Európa népességbeli 12 százalékos részarányának nagyjából kétszerese a világ termeléséből való részesedése. Itt már nagyon jól érzékelhetjük a termelékenységkülönbséget Nyugat-Európa és Ázsia között. Japánnak a világgazdaságon belüli részesedése mind a két vetületben 3 százalék körüli volt.

2. táblázat. A GDP megoszlása a világgazdaságban, 1000–1870

	1000	1500	1700	1820	1870
Nyugat-Európa	8,7	17,9	22,5	23,6	33,6
Kelet-Európa + Oroszország*	4,6	5,9	7,2	8,8	11,7
Oroszország*	2,4	3,4	4,4	5,4	7,6
Japán	2,7	3,1	4,1	3,0	2,3
Ázsia Japán nélkül	67,6	62,1	36,0	56,2	36,0
Kína	22,7	25,0	22,3	32,9	17,2
India	28,9	24,5	24,4	16,0	12,2
Latin-Amerika	3,9	2,9	1,7	2,0	2,5
Afrika	11,8	7,4	6,6	4,5	3,7
Világ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Maddison, 2001, 127, 261; Maddison, 2007a, 44.

*Volt Szovjetunió területe

Az egy főre jutó GDP nagyságára és alakulására vonatkozó becsléseket mutatja be a 3. táblázat. Az első ezredforduló környékén Kína és India valamivel fejlettebb lehetett, mint Nyugat-Európa vagy Japán. Európa és Latin-Amerika volt a két legfejletlenebb régió, még Afrika is kicsit előttük járt. A 16. század elejére már részletesebb becsléseket láthatunk. Nyugat-Európa élenjáró országai már az ázsiai országok előtt jártak fejlettségben. Az ázsiai kontinens országai mögött elmaradt Japán, nagyjából az európai periféria, Írország, Görögország országaihoz hasonló GDP/fő mutatóval. Újabb két évszázad elteltével, az 1700-as évek legelejére Európa jelentősen növelte előnyét Ázsiával szemben. Japán viszont a bezárkózott Tokugava-korszak sikeres első felében gazdaságilag előrehaladt, és a fejlettségét tekintve megelőzte Kínát és Indiát.

A 19. században Nyugat-Európa immár messze megelőzte az ázsiai országokat, amelyek inkább stagnáltak, mintsem növekedtek ezekben az évtizedekben. Japánban is csak nagyon szerény előrehaladás figyelhető meg. Ezzel párhuzamosan azonban az európai gyökerű tengerentúli országok egyre jobban teljesítettek. Az Egyesült Államok immár független államként, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland az angol birodalomhoz tartozva. 1820 és 1870 között Nyugat-Európában évi 1,6–1,7 százalékos volt a gazdasági növekedés üteme, akárcsak Dél-Amerikában. Az Egyesült

Államok évi növekedési üteme 4,2 százalék volt ebben a fél évszázadban, Ausztrália, Új-Zéland és Kanada értéke meghaladta az 5 százalékot. Ugyanakkor Kínában csökkenés figyelhető meg, Japánban és az Egyesült Királysághoz tartozó Indiában pedig mindössze évi 0,4 százalék volt a növekedés (Maddison, 2001, 262).

3. táblázat. Az egy főre jutó GDP nagysága, 1000–1870 (1990-es nemzetközi dollár)

	1000	1500	1700	1820	1870
Egyesült Királyság		714	1250	1706	3190
Svédország		695	977	1198	1662
Németország		688	910	1077	1839
Franciaország		727	910	1135	1876
Olaszország		1100	1100	1117	1499
Hollandia		761	2130	1838	2757
Belgium		875	1144	1319	2692
Finnország		453	638	781	1140
Svájc		632	890	1090	2102
Nyugat-Európa	400	798	1033	1245	2088
Írország		526	715	877	1775
Görögország		433	530	641	880
Portugália		606	819	923	975
Spanyolország		661	853	1008	1207
Kelet-Európa és Oroszország*	400	483	589	667	917
Ausztrália		400	400	518	3273
Új-Zéland		400	400	400	3100
Kanada		400	430	904	1695
Amerikai Egyesült Államok		400	527	1257	2445
Európai gyökerű országok	400	400	476	1202	2419
Japán	425	500	629	669	737
Ázsia Japán nélkül	450	572	571	575	543
Kína	450	600	600	600	530
India	450	550	550	533	533
Indonézia		565	580	612	654
Fülöp-szigetek				704	776
Dél-Korea				600	604
Thaiföld				646	712
Tajvan				499	550
Latin-Amerika	400	416		665	698
Afrika	416	400		418	444
Világ	435	565		667	867

Forrás: Maddison, 2001, 126, 264; Maddison, 2003, 58–61, 66–67, 87, 180–181; Maddison, 2007a, 29; Maddison, 2010; Maddison Project, 2013.

*Volt Szovjetunió területe

4. táblázat. A születéskor várható élettartam és a csecsemőhalandóság alakulása, 33–1898

Ország	Év	Születéskor várható élettartam	Csecsemőhalandóság az első évben (1000 főre)
Egyiptom Róma alatt	33–258	24	329
Anglia	1301–1425	24,3	218
Anglia	1541–1556	33,7	–
Anglia	1620–1626	37,7	171
Anglia	1726–1751	34,6	195
Anglia	1801–1826	40,8	144
Franciaország	1740–1749	24,8	296
Franciaország	1820–1829	38,8	181
Svédország	1751–1755	37,8	203
Japán	1776–1875	32,2	277
Japán	1800–1855	33,7	295
Japán	1751–1869	37,4	216
Japán (férfi)	1891–1898	42,8	149
Japán (nő)	1891–1898	44,3	134
Kína (Tongcheng város /Anhui tartományban)	1750–1769	39,6	
Kína (Tongcheng város /Anhui tartományban)	1800–1819	33,4	

Forrás: Maddison, 2001; Wong, 1997; Bideau–Desjardins–Brignoli, 1997, 137.

A világ régióinak eltérő növekedési üteme megindította a világgazdaság ártrendeződését. Ahogy a 2. táblázatból is érzékelhettük, Nyugat-Európa a világ termeléséből való részesedését fél évszázad alatt 23 százalékról 33 százalékra növelte, miközben Ázsia súlya a 60 százalék körüli részesedésről 40 százalék alá mérséklődött. És mint jól tudjuk, ez még csak a kezdete volt ennek a folyamatnak. A világgazdaság állandó ártrendeződésben volt és van. Nyugat-Európa azonban ezt az egyharmados arányt nem is tudta később túlszárnyalni, sőt az első világháború után részesedése csökkenésnek indult, ugyanis a tengerentúli versenytársak, különösen az Egyesült Államok egyre jobban teljesítettek. Az Amerikai Egyesült Államok részesedése a világ termeléséből 1820 és 1870 között 1,8 százalékról 8,9 százalékra nőtt, ezzel lényegében beérve az Egyesült Királyságot, jelezve a centrum közelgő áthelyeződését az Atlanti-óceán másik partjára (Maddison, 2001, 263).

Egy ország fejlettségi szintjét nemcsak a GDP, hanem sok más tényező is jellemezheti. Ezek közül igen fontosak a demográfiai jellemzők, ezen belül a születéskor várható élettartam, valamint a csecsemőhalandóság. A 4. táblázat erre vonatkozóan mutat be néhány történeti demográfiai becslést. A 18. században Japán nem áll rosszul ebben a vonatkozásban, bár nincsenek országos adatok, csak

az ország néhány régiójára vonatkozó becslés. Úgy tűnik, a demográfiai jellemzői beleillenek az európai trendekbe. Kínánál a 18. századtól viszont azt láthatjuk, hogy a várható élettartam csökkenésnek indult (Wong, 1997, 26).

Japán évezredes perspektívában nézve egy olyan hatalmas, kínai központú elzárt gazdasági világ része volt, amely mérete és potenciálja ellenére háttérbe szorult a modern világgazdaság kialakuláskor, amikor is Európa és az európai gyökerű gazdaságok vették át az élenjáró szerepet. Japán a kínai világrend körébe tartozott, de történelmi adottságai és elzártsága révén sok szempontból egyedi pályán maradt ezekben az évszázadokban is. Az erős kínai és koreai hatások ellenére az ázsiai gazdasági világon belül az első évezred utáni évszázadokban markáns és sajátos fejlődést mutatott. Az európai hódítási és gyarmatosítási hatásokat sokáig ki tudta zárni, jobban, mint az ázsiai kontinens országai. Ennek sok rövid távú előnye és számos hosszabb távú hátránya is rányomta bélyegét a 16–18. században Japán társadalmi, gazdasági fejlődésére. E korszak vizsgálata nemcsak történelmi érdekességeket adhat számunkra, hanem egyik kulcsát is Japán 19–20. században történő felemelkedésének.

II. rész

AZ EDO/TOKUGAVA-KOR 1603–1868

A JAPÁN FEUDALIZMUS

Amikor a 16. század közepén az európaiak elértek Japánba, nem egy erős vezetéssel rendelkező birodalmat találtak, hanem hatalmi harcokkal szétfeszített országot. A harcok egyik tetőpontját az 1467 és 1477 közötti Ónin-háború jelentette, amikor is felbomlott az Asikaga-sógunátus által fenntartott uralmi rendszer. Több mint egy évszázadig tartó háborúskodás vette kezdetét, amely végén 1591-re Tojotomi Hidejosinak sikerült megszilárdítani a központi hatalmat. Ugyanakkor a belső katonai sikereken felbuzdulva, a gyakorlott hadseregre támaszkodva, külső hódítást tervezett, és megtámadta Koreát. A tervek nagyravágyóak voltak, Korea után Kína és Ázsia többi részének – Tajvan és a Fülöp-szigetek – elfoglalása is a tervei között szerepelt. Tojotomi Hidejosi két támadást is indított 1592 és 1598 között, de Korea, Kína segítségével, hatalmas pusztításokkal kísért küzdelemben végül visszaverte a japán támadást. A külső régiók meghódításáról jó időre letett Japán, sőt egy egészen sajátos bezárkózó politika vette kezdetét.

Japánban hosszú és kegyetlen harcok után sikerült a 17. század legelejére a központi hatalom megteremtése. Tokugava Iejaszu 1603 tavaszán Edóban (a mai Tokió) alapította meg a nevével és a dinasztiájával jelzett sógunátust, amely egészen 1868-ig fennállt, tehát csaknem három évszázadig. A császári főváros egészen a 8. századtól kezdve Kiotóban volt, szimbolikus és egyben gyakorlati jelentősége volt annak, hogy az új sógun Edót¹⁵ tette fővárossá. A világi hatalmat teljesen elvesztett császárok viszont Kiotóban maradtak. A sógun rendeletileg korlátozta és szabályozta az uralkodók életét. A hosszú harcok után kialakuló béke nagy lehetőségeket nyitott meg Japán gazdasági és kulturális fejlődése előtt. A 17. században a népesség megduplázódott, virágzott a mezőgazdasági termelés. A felgyorsult urbanizáció a pénzfolyamatok kiterjedésén és elmélyülésén, a piaci specializáción és az országot átszövő kereskedelem bővülésén alapult.

A Tokugava-dinasztia uralomra kerülésével, az örökletes sógunátus kialakításával stabilizálódott a központi hatalom. A földesurak hatalmát törvényileg is korlátozták, majd 1639-ben lényegében elzárták Japánt a külvilágtól, ez volt az

¹⁵ Erre utal, hogy ezt a korszakot gyakran Edo-periódusnak is nevezik. Ez a Kiotótól való eltávolodás nem ok és előzmény nélküli, mivel hosszabb vagy rövidebb ideig a két korábbi sógunátus, a Kamakura- és Muromacsi-bakufu, mint a nevük is mutatta, ebben a régióban alakította ki székhelyét.

úgynevezett *sakoku*.¹⁶ Hasonló, két évszázadig tartó elzárkózást figyelhattunk meg a 10. század közepétől. Ebben is bizonyos tradíció jelent meg, ha nem volt elég erős az ország a hódításhoz vagy a külső befolyás korlátozásához, akkor inkább bezárkózott, amennyire csak lehetséges volt. A japánok nem hagyhatták el az országot, a külföldiek pedig halállal bünhődtek, ha az ország földjére léptek. Akik külső országokkal kereskedtek, azok csak hivatalos engedéllyel teheték, ami biztosította nyilvántartásukat és ellenőrzésüket. Az importtermékek elosztását is szabályozták. Ilyen volt például a selyem. A tiltó rendelkezések korlátozták az építhető hajók nagyságát, ezért azok nem voltak alkalmasak hosszú távú hajózásra.¹⁷ A szigorú ellenőrzések pozitív eredménye volt, hogy erősen visszaszorult Japán körül a kalózkodás.

A külső európai hatások veszélyesek voltak az új uralom számára. A keresztények képviselői a központi hatalomért vívott harcok során korábban sokszor a sógunellenes daimjókat támogatták, akik közül többen át is tértek a katolikus hitre. Mivel Európához hasonlóan az alattvalók itt is követték uruk valóságát, ez a vallás szélesebb körű terjedését eredményezte. 1610 körül, jó fél évszázaddal az első hittérítők megérkezése után, mintegy 370 ezer keresztény volt Japánban, sokkal több, mint Indiában vagy Kínában. A kereszténységre áttérők nagy száma viszont jelentős veszélyt is érzékeltetett az egyeduralomra törekvő Tokugava-ház számára, ezért kegyetlen és erőszakos módon törtek le.¹⁸ A Tokugava-törekvésekkel szembeszálló megkeresztelkedett daimjók nemcsak új hitük miatt voltak veszélyesek, hanem azért is, mert ezen a kapcsolaton keresztül a nyugati fegyverekhez és technológiához is könnyebben hozzájuthattak volna. A 17. század elején több lépésben kiszorították a kereszténységet, utat nyitva ezzel a kulturális, ideológiai elzártságnak, amely fontos része volt az Edo-kornak és évszázadokon keresztül tartó fennmaradásának (Turnbull, 2002a; 2002b; Beerens–Teeuwen, 2012, 1–10; Armstrong–Rozman–Kim–Kotkin, 2006, 7–8; Hellyer, 2010; Laver, 2011, 183–189; Karan, 2005, 58–59; Hall–Jansen–Kanai–Twitchett, 1991, 301–370).

A más országokkal való gazdasági kapcsolatokat szigorúan ellenőrzött és korlátozott keretek közé szorították. Felismerték és tapasztalták, hogy a portugálok és a spanyolok jelenléte mindig a kereszténység terjesztésével is párosult, ezért

¹⁶ A *sakoku* jelentése: bilincsbe vert ország.

¹⁷ A sógun a 16. század végétől a hozzá hű földesuraknak és a fontos kereskedőknek engedélyezte csak a hajók építését és az azokkal való kereskedelmet. Ezek a hajók a sóguntól engedélyt kaptak, úgynevezett „vörös pecsétet”. Ez a központi hatalom által biztosított egyfajta védelmet is jelentett. Csak ezek a hajók voltak jogosultak a kereskedésre, így lehetővé vált a jobb ellenőrzés, a kalózkodás visszaszorítása. A japánok mellett 12 japánban élő európai és 11 kínai kereskedő is kapott ilyen engedélyt. 1604 és 1633 között 150 személy, közel 350 hajóra, köztük volt William Adams is (Cullen, 2003, 28–34).

¹⁸ A sógun parancsára portugál misszionáriusokat és 19 áttért japán követőt feszítettek keresztre Nagaszakiban.

őket kitiltották az országból. Az angolokra és a hollandokra jellemző egyszerű, érdekevezérelt, „ideológiamentes” közelítés előnybe hozta őket a spanyolokkal és a portugálokkal szemben. Végül, mivel az angolok kevésbé voltak érdekeltek az itteni terjeszkedésben, az európaiak közül a hollandok kaptak hivatalos lehetőséget kereskedésre. Azonban ez is igen korlátozott volt, ugyanis Nagaszaki kikötőjében egy 120*75 méteres mesterséges sziget, Desima birtokbavételét jelentette, amit korábban a portugálok használtak. Ez volt az egyetlen hivatalos „kapu” nyugatra 1641 és 1853 között, amikor is az amerikai hadihajó fenyegetése véget vetett az elszigetelődésnek. De Korea és Kína is csak Nagaszakin keresztül kereskedhetett.

Desima szigete – kapu a külvilághoz

Desima jelentése „elől levő sziget”, ami a Nagaszaki városában való elhelyezkedésére utalt. Jelentős évi bérleti díjat kellett érte fizetni, a szárazfölddel egy őrzött kőhid kötötte össze. Magas kerítés övezte az egész szigetet, a kikötő felé lévő kaput csak a holland hajók érkezésének idején volt szabad kinyitni. A vizet bambuszcsöveken a városból kapták, amiért külön kellett fizetni. Változó létszámú holland kolónia élt itt, de általában kevesebben, mint húszan. A sógun 1640 után elrendelte, hogy változtatni kell a holland vezetőket, nehogy túlzottan összelepedjenek a japánokkal. A kisszámú holland kolóniát sok tucatnyi japán személyzet szolgálta ki és ellenőrizte, szintén a hollandok finanszírozásából. A holland vezetőnek kötelező volt évente néhány hétre a fővárosba látogatni, és a császár elé járulni. Ez arra is alkalmat adott, hogy rajtuk keresztül, az engedélyt kapott személyek, tájékozódhassanak a Japánon kívüli távoli világ híreiről, újdonságairól (Goodman, 2012, 18–31; Clulow, 2014).

A 16–17. században jelentős hatással volt a gazdaságra, hogy Kínában megnőtt az igény az ezüst iránt, és az egyik fő szállítónak válhatott Japán. Az ezerhatszázas évek elején Japánban jelentős ezüstkészleteket találtak, s ezeket új technológiákkal ki is tudták termelni. 1550 és 1685 között közel ötezer tonna ezüstöt szállítottak Kínába, ami jóval felülmúlta az Újvilágból, a spanyolok közvetítésével Mexikóból ide áramló ezüst mennyiségét. A portugálok is kihasználták a lehetőséget, és Makaón keresztül szállítottak ezüstöt Kínába, 1500 és 1700 között több mint 1500 tonnát.¹⁹ Viszont a 17. század végétől lényegében megszűnt ez az áramlás, elsősorban az ezüst növekvő kitermelési költségei miatt. De az is hozzájárult ehhez, hogy csökkent a japán kereslet a korábbi import fő részét

¹⁹ A mexikói ezüst nagy része Acapulcóból érkezett Manilába, miután a spanyolok megvetették ott a lábukat. A mexikói ezüstpénz, ha nem is hivatalos valutaként, Kína tengerparti részein még a 20. század elején is pénzként forgott (Wilson, 2004, 91–93).

jelentő selyem és porcelán iránt, mivel megerősödött az azt megfelelően helyettesítő hazai kínálat.

A Japán körüli tengerek hosszú évszázadokig a csempészek paradicsoma volt, akik igen jelentős áruforgalmat bonyolítottak le. A csempészet és a kalózkodás a külkereskedelem szerves része és generálója volt, Ázsiában sok helyen igen „megbecsült foglalkozásnak” számított. Az Edo-kor előtt Japánban is hatalmas méreteket öltött a csempészet. A nagy helyi földesurak számára, akik kikötőkkel is rendelkeztek, ez igen jó üzleti lehetőségeket jelentett. Az Edo-korban, az elzárkózás idején, a központi hatalom igyekezett a csempészetet és a kalózkodást is visszaszorítani, komoly ellenőrzésekkel, szigorú büntetésekkel. A szigorú korlátozások és intézkedések eredményeként visszaszorult Japán körül a kalózkodás.

Az ellenőrzést biztosítandó igyekeztek a külkereskedelmet Nagaszakiba koncentrálni, máshol pedig szigorúan tiltották. Mindez azzal járt, hogy a japánban élő kínai kereskedők zöme is ebbe a városba költözött²⁰ vagy hazatért Kínába. Nagaszaki az ázsiai partokhoz való viszonylagos közelségével ideális választás volt. A térségbeli országokkal, főleg Kínával, jelentős maradt az erősen ellenőrzött hivatalos kereskedelem is. A csempészet a szigorú szabályok és büntetések ellenére, sokszor a hollandok bevonásával is, ebben a korszakban is létezett. További kapcsolatot jelentett a kontinenssel a Korea és Japán között fekvő Cusima szigete, amely egyfajta „pufferként” működött Korea és Japán között, segítve a konfliktusmentes egymás mellett élést, valamint a kalózkodással összefüggő kereskedelmet is. Mindezekben a csatornákon, a kereskedelmi korlátozások ellenére, sokszor a hollandok közvetítésével, beáramlott a nyugati technológia és tudás is (Glahn, 1996, 133–141, 227–232; Howe, 1999; Goodman, 2012; Antony, 2010, 1–14; Shapinsky, 2010, 190; Tagliacozzo, 2007, 365; Sakuma, 1988).

Ebben az időszakban Kínára is fokozott elzárkózás volt jellemző, de ez földrajzi fekvése és piacának fontossága miatt kevésbé volt fenntartható, mint Japánban. A belső rendteremtés, az erős központi hatalom és a bezárkózás következtében Japánra több mint két és fél évszázados nyugalom köszöntött be, bizonyos értelemben „megállt az idő”, konzerválódott a japán feudalizmus rendszere. A fejlett nyugat fenyegetése érdekes módon nem modernizációt, hanem sajátos „második jobbágyságot” eredményezett az országban,²¹ abban az értelemben, hogy tartósan konzerválta a sajátos japán feudalizmust. Röghöz kötötte a parasztokat, a társadalom minden szintjén az erőszakkal, fegyveres erővel, samurá-

²⁰ Ezt jól jelzi, hogy az Edo-kor kezdetén, 1608 és 1618 között, egy évtized alatt a kínaiak száma húszról több mint kétezerre nőtt (Jansen, 1992, 9).

²¹ A „második jobbágyság” jelensége Kelet-Közép-Európából ismert a 16–18. században. Ekkor a fejlett nyugaton a fokozódó árutermelés, a városok és a harmadik rend megerősödése éppen a jobbági kööttségek feloldását, megszűnését eredményezte. Európa fejletlen területein a megnövekedett élelmiszerigény, a kibontakozó exportlehetőségek munkaerőigényét a már lazuló jobbágysági viszonyok újbóli szigorításával érték el, hosszú időre konzerválva a térség gazdasági és társadalmi lemaradását (Pach, 1963; Szűcs, 1983).

jokkal megtámogatott szigorú személyi függőségi, patriarchális viszonyok uralkodtak évszázadokig. Miközben erős centrális hatalom alakult ki, az európai feudálisnál is tisztább függőségi, természetes viszonyrendszer maradt fent.²²

A hasonlóságok mellett azonban természetesen igen sok szempontból más volt ez a japán korszak, mint az európai feudalizmus. Az európai abszolút monarchiák és a sóguni hatalom között nagy volt a különbség a centralizáció jellegében. Japánban megmaradt a daimjók helyi szinten korlátlan – de egyben a központ által kontrollált, szabályozott –, lokalizált hatalma. Érdekes párhuzamra ad lehetőséget Szűcs Jenő Kelet-Európára vonatkozó megállapítása, amely szerint az abszolút állam Nyugat-Európában kárpótlás volt a jobbágyság megszüntetéseért, Kelet-Európában viszont eszköz volt a jobbágyság megszilárdításához. Sok szempontból hasonló volt a helyzet Japánban. A daimjók azért is viselték el a sógunátust, mert megmaradt korlátlan uralmuk birtokuk és alattvalóik felett (Szűcs, 1983, 79).

Fontos azt is kiemelni, hogy a Tokugava-sógunok hatalmát nemcsak a katonai erő tartotta fent, hanem ennek igen erős feudális jellegű anyagi alapja is volt, ugyanis egyben ők voltak Japán leghatalmasabb földesurai. A 17. század elején a sógun birtokai adták a mezőgazdasági termelés egyharmadát, és hat-hétszer nagyobb volt a földterülete, mint akármelyik más földbirtokosé. Vagyis a sógun egyben a leghatalmasabb daimjó is volt. Az ő birtokain feküdt Edo, Kiotó, Oszaka és Nagaszaki is. A sógun adminisztrációjában 17 ezer katonai és civil személy volt, közel annyian, mint az összehasonlíthatatlanul nagyobb területű korabeli Kína államapparátusában. Japánban az is alapvető – történelmileg meghatározó jelentőségű – különbség volt Európához képest, hogy itt a központi hatalom megszerzéséhez és tartós fennmaradásához nem volt szükség a polgárságra. Mellékes és nagyon korlátozott szerepük volt a klasszikus Tokugava-érában, különösen annak kialakuló periódusában.

Igen sajátos vonása volt ennek az országegyesítő vagy még inkább azt pacifikáló rendszernek – amely a kínai tradíció alapuló bürokratikus irányítást bizonyos bírósági elemekkel is ötvözte –, hogy mindez párosult egyfajta falusi autonómiával. Decentralizált volt tehát egyrészt a sógun és a daimjók saját területükre kiterjedő hatalomgyakorlásában, másrészt a daimjók és az alájuk tartozó falvak között. A falvak saját területükön belül maguk rendezték a belső ügyeket és a kifelé való kötelezettségeik teljesítését. A centralizáció tehát több szinten párosult az alsóbb szintek felelősségével és önszerveződésével. Ez a kiegyensúlyozott rendszer azért is működhetett, mert itt évszázadokig hiányzott az olyan

²² „A parasztnak uraiktól való függősége az európai feudalizmusban a szó igazi értelmében nem patriarchális, hanem magántulajdonosi jellegű; Japánban a parasztnak uraiktól való függősége egészen a kapitalizmus térhódításáig patriarchális maradt, s éppen ezért látszik a japán pszeudo-feudalizmus nem egy vonása 'feudálisabbnak' az európai feudalizmusnál” (Tőkei, 1967, 102).

külső fenyegetettség, kihívás, amely az európai középkorban fontos motivációja volt az igen erős központi hatalom megteremtésének.

Történelmileg egészen sajátos, hogy miközben a születő kapitalizmusnak az egész földre kiterjedő terjeszkedése figyelhető meg, egy ország évszázadokra be tudott zárkózni, és ezt fenn is tudta tartani. Ami számunkra ebből különösen érdekes és fontos, hogy így Japán mintegy „laboratóriumi körülmények” között tudott fejlődni, saját útját, pályáját követni. Ez kulcsfontosságú Japán 19–20. században bekövetkezett felemelkedésének megértésében. Nyilvánvaló földrajzi oka is volt annak, hogy ez bekövetkezhetett. Egyrészt Japán távolsága Ázsiától, sziget jellegével párosulva, biztosította az elzárkózás lehetőségét, ugyanakkor elég közel is volt a kontinenshez, hogy a szükséges mértékű kereskedelmi és információk kapcsolatok működhessenek. Mindez persze csak a lehetőségét adta meg az elzárkózásnak, amihez Japán akkori belső történelmi és társadalmi folyamatai vezettek el.

Érdemes itt is megfigyelnünk az Anglia helyzetével való hasonlóságot. Angliában több mint ezer éve nem tört be idegen haderő, a 14–17. században a tenger kellően elválasztotta az európai hatásoktól, hogy kialakulhassanak a későbbi élenjáró fejlődést meghatározó sajátos feltételek. Ugyanakkor mind Anglia, mind Japán elég nagy volt egy nemzetgazdaság kialakulásához, és egyben kellően kicsi az egységes politikai és katonai hatalom fennmaradásához, az országon belüli földrajzi távolságok leküzdéséhez. A nagy méret például Kínában mindig megnehezítette ezt. A szigetországokat körülvevő tenger pedig megfelelő infrastruktúrát biztosított a szállításhoz és kommunikációhoz. Ugyanakkor alapvető különbséget jelentett, hogy Anglia felemelkedése eredménye és része volt egy Európát és a korabeli világgazdaságot átfogó kölcsönhatásos folyamatnak. Japán viszont magára maradt, körülötte pedig az európai hatalmak fokozatosan leigázták, gyarmati és félgymarmati sorba taszították Ázsia országait és népeit. Japán éppen ettől zárta el magát igen hosszú időszakokra. Ezzel ugyan valamennyire meg is védte az országot, ugyanakkor azonban kizárta magát a világgazdaság előrehaladó folyamatából, amiért később, a 19. század második felében igen nagy árat kellett fizetnie.

A Tokugava-sógunok közel három évszázados uralma alatt természetesen óriási változások mentek végbe Japánban a gazdaság, a társadalom és a kultúra területén; több szakaszt figyelhetünk meg ennek során. Alapvető fontosságú volt, hogy bár az európai fejlődéstől számos vonásában különböző módon, igen sajátos formában, de feudalizmus fejlődött ki itt is. Ez egyedülálló volt Ázsiában. A tényleges hatalmat a sógun gyakorolta, de legitimitását részben a császártól kapta. Ez is az oka, hogy a császárság intézménye – tényleges hatalom és befolyás nélkül – az egész korszakban fennmaradhatott. Ez a kettős jelleg is különbség Európához képest. A sógunátus öröklődővé vált, de ezt nem támasztotta alá az uralkodói származás, ami segíthette volna hatalmuk legitimitását. Ezért is katonai kormányzás, diktatúra kellett uralmukhoz, ez mindvé-

gig jellemzi az Edo-kort. Ezt fejezi ki a japán bakufu elnevezés is. Erős központi uralom mellett a daimjók a saját birtokukon szabadon gyakorolták a helyi hatalmat. Mindez sajátos föderális rendszert jelentett, ami a centralizáció mellett hatalommegosztást, rugalmasságot is tartalmazott. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy ilyen sokáig fennmaradhatott ez a rendszer (Moulder, 1977, 71–97; Hall–Jansen–Kanai–Twitchett, 1991, Ikegama, 2003; Woods, 2000, 13; Haley, 1991, 51–66; Hane–Perez, 2013).

AZ EDO-KOR FELEMELKEDŐ SZAKASZA 1603–1750

Gazdaság és társadalom

Az Edo-korban a hatalmi és tulajdonosi szerkezethez igazodott egy nagyon merev és szabályozott hatalmi és osztálystruktúra, amely kasztrendszereszerűen megakadályozta az egyes csoportok közötti átjárást, mobilitást. Az uralkodó osztály három csoportra tagozódott. A piramis tetején természetesen a sógun állt. A következő réteget a földesurak, a daimjók jelentették 150–250 fővel, a harmadik szinten pedig a samurájok több százezres rendje állt, ők a lakosságnak mintegy 5 százalékát adták. A békében kibontakozó gazdasági fejlődés lehetővé tette a harcosok megfelelő „kompenzálását” a háborúk megszűnése után is. A szigorú rend és az erős központi hatalom mellett a daimjók saját birtokukon maguk gyakorolták a hatalmat, saját hadseregük és adminisztrációjuk volt. A kiszolgáló személyzetet földdel vagy ellátással jutalmazták, ritka volt a pénzbeli fizetség. Az uralkodó rétegek és a köznép között hatalmas szakadék húzódott. A lakosságon belül számát és arányát tekintve természetesen a parasztság volt legfontosabb. Ők végezték a kulcsfontosságú rizstermelést. Őket követték a kézművesek és iparosok, s a rangsor legvégén voltak a kereskedők.

A katonai-hatalmi berendezkedés biztos alapokon állt. A daimjók a sóguntól függtek, hiszen a katonai erő az ő kezében volt. Begyűjtötték a fegyvereket a köznéptől, hogy a fegyveres harcok ne újulhassanak ki. A polgárháborúk után ugyanis hatalmas harcos samuráj tömegek maradtak „munka nélkül”, a korábbi harcosok százezreit „szerelték le”, terelték más békésebb foglalkozások felé, részben az adminisztrációba és a rendfenntartásba, illetve a mezőgazdasági termelésbe. Az üzleti életben az Edo-korban nem vehettek részt, ezt a szabályok tiltották. Számos samuráj lényegében földönfutó lett, ezeket neve volt rónin. A korábbi időszakokban a samurájok, az európai hűbéresekhez hasonlóan, földbirtokosok is voltak, és a fő céljuk mindig a tulajdonukba levő föld megnövelése volt. Saját elhatározásukból csatlakozhattak a nagyobb földesurakhoz, de függetlenek is maradhattak. A Tokugava-sógunátusban azonban a kastélyvárosokban

kellett szolgálniuk urukat, és elvesztették a korábbi földjeik feletti ellenőrzést, minden tekintetben ki voltak szolgáltatva a daimjóknak.

Daimjók és szamurájok a Tokugava-sógunátusban

A lakosság mintegy öt százalékát kitevő szamuráj osztály segítette a központi és helyi uralom fenntartását és az ország, valamint a nagybirtokok igazgatását. Fennmaradtak a katonai rangok, a fegyverviselés, a ruházatok, miközben zömükben hivatali munkát végeztek. Így összetartozásuk már ránézésre is látható volt. Részletes rendeletek szabályoztak mindent, beleértve például a hajviseletet is, illetve, hogy milyen kardot hordhatnak, hordjanak. A 17. században mintegy 400 ezer szamuráj lehetett Japánban. A sógunt mintegy 22 ezer szolgálta közülük, a közvetlen szövetséges földesuraknál további mintegy 60 ezer szamuráj volt. A szamurájok nagyobb része a többi földbirtokon szolgált, legnagyobb számban Szacumán, mintegy 30 ezren, illetve Csósúin 15 ezren. Ezek Japánnak az ázsiai kontinenshez közel eső szélén elhelyezkedő régiók. A „váltakozó jelenlét” miatt a fővárosban, Edóban általában mintegy 100 ezer szamuráj tartózkodott egy időben.

A fő állami hivatalokat ugyanakkor a 250–260 főből álló, földesúri osztály tagjai foglalták el. A hivatali létrán elfoglalható hely is az örökletes rangokon alapult. Hangzatos nevekkel ruházták fel a földesurakat is. Japánban a szóba jöhető daimjók 40 százalékának volt esélye magas hivatal betöltésére a feudális hierarchia elsődlegessége, kizárólagossága miatt. Nagy a kontraszt, ha összevetjük, hogy ugyanakkor Kínában az állami hivatalra 120 ezer magasabb rangú, és 980 ezer alacsonyabb rangú nemes pályázhatott egy nagyon bonyolult vizsgarendszeren keresztül.

Az igen részletesen, körültekintően és ravaszul kialakított japán uralmi rendszerben a sógun székhelyéhez, általában Edóhoz közel kaptak birtokot a hűséges, megbízható fudai daimjók, és attól jó távol a tozama, ellenséges daimjók. Ezzel egyrészt anyagilag sokkal jobban megterhelte a távol lakó földesurakat a két évente kötelező Edóba látogatás, így kevesebb erőforrásuk maradt sógun elleni esetleges szervezkedéshez, másrészt ezt periférikus helyzetük is nehezítette. A bakufu kifinomult rendszerének és kiterjedt ellenőrzésének biztosítani kellett, hogy a daimjók ne hogy összefogjanak a sógun ellen. Egészen az Edo-kor végéig ez a rendszer működött, de a dinasztia végső bukásában a 19. század második felében döntő szerepet játszott két periférikus birtok, Csósú és Szacuma, ahol a legnagyobb létszámú szamuráj rétegek és a sógun szempontjából kevésbé megbízható daimjók éltek (Steenstrup, 1996, 112–113; Vaporis, 2012, 33–35; Moulder, 1977, 74; Eisenstadt, 1996b, 188).

A fentiek hozzájárultak ahhoz, hogy Japánban nem alakult ki a feudalizmus idején a szamurájokból egy középnemes, középbirtokos réteg, amelynek máshol,

például Angliában fontos szerepe volt a kialakuló kapitalizmusban. A samurájok vállalkozni sem vállalkozhattak, tulajdonuk sem maradt. Szemben például Angliával, ahol a földbirtokosok közül kerültek ki a korai vállalkozók. A földtulajdon jogi fogalma sem alakult ki Japánban. Ugyanabból a földdarabból sokan és sokféle hasznot húzhattak, de ez a kiváltságokhoz, használathoz és a szokásokhoz kapcsolódott, nem egy jól definiált tulajdoni joghoz. Mindez hatással volt a későbbi tőkés fejlődés időszakára is, hiszen a tulajdonjogok annak alapvető intézményét jelentik. Az Edo-korban meginduló tőkefelhalmozódás nem párosult a tulajdonjogok kifermálódásával.

Mintegy négyszázezer gyakorlott harcos, akik korábban különböző rangú katonák voltak, az uruk kastélyvárosában telepedett le. A samurájok közötti rangsor igen kidolgozott és hierarchizált volt. Néhány jól fizetett vezető samuráj volt a csúcson, tágabb középreeget alkottak az adminisztrációval foglalkozók, míg a legszélesebb kört az alacsony rangú samurájok szegény tömegei jelentették. Ez utóbbiak rendőrségi, őrző, adminisztratív feladatokat láttak el. Így alakult ki az arisztokráciát szolgáló szigorúan tagolt bürokrácia, amely mind eredete, mind a rendszer jellege miatt igen katonás, erősen hierarchizált szerkezetű volt és megkövetelte a feltétel nélküli engedelmességet, a feljebbvalók tiszteletét. Az Edo-kor adminisztrációja sokkal zártabb volt, mint például a kínai.

A samuráj etikai kódex, a busidó

A japán samurájok ezeréves fejlődés alapján kialakult kultúrájának az alapját a busidó etikai kódex szabályozta, amely nemzedékek hosszú során át belső mozgatóerejévé vált ennek a harcos rétegnek. Ez nemcsak a kardforgatás és hadművészet fogásaira és szokásaira nevelte a samurájokat, de számtalan – a konfuciánus felfogáshoz is kapcsolódó, de mégis sajátos – erkölcsi és etikai tanítást tartalmazott. A busidó fő erkölcsi követelményei közé tartozik az egyenes jellem, az igazmondás, a becsületesség, a hűség, a kitartás, az önuralom, a jóindulat, az önuralom. Mindezeket áthatja a feljebbvaló iránti feltétel nélküli hűség, a lojalitás, a parancsok feltétel nélküli teljesítése. A feladatnak meg nem felelés, az elvektől való eltérés szinte megbocsáthatatlan bűnnek számít, amely esetén sokszor csak az öngyilkosság lehet az egyetlen elégtétel. Akár világi ura, akár saját lelkiismerete parancsára. A samurájok tevékenységük során tökéletességre törekedtek.

A samurájuk életét a busidó etikai kódex határozta meg, amely erős konfuciánus hatást tükrözött, mint annyi más ebben a korszakban, és a hűségen, valamint az erkölcsi kötelezettségeken alapult. Japánban ez alapozta meg, hogy évszázadokon át sajátos személyes viszonyon nyugszik a hűbéres harcos és ura viszonya, és nem a földtulajdonon, mint Európában. A hatalom tehát a fegyveres erőkön, a külön réteget alkotó samurájokon és a földbirtokok kialakított rendszerén ala-

pult. A földek jelentős része a sógun és az általa megbízhatónak tartott és minősített földesurak (*fudai daimjók*) kezében volt, illetve a rokon kör kezében (*simpan daimjók*). A földek és a kulcsterméket jelentő rizstermelés nagy része fölöttük rendelkeztek. Ez hozzájárult a sógun hatalmának stabilitásához. A nem teljesen megbízható vagy korábbi ellenség földesurak (*tozama daimjók*) is rendelkeztek birtokkal, de méretében általában kisebbek, és folyamatosan ellenőrizték tevékenységüket a nagyszámú titkosrendőrséggel. Jogaik is alapjaiban korlátozottak voltak saját birtokukon kívül, nem vehettek részt a politikai hatalom rendszerében. A föld adományozója és elvevője a sógun volt, ez fontos alapja volt hatalmának.

Az érdekltség és a felelősség rendszerét tekintve igen fontos jellegzetessége volt Japánnak, hogy a hatalom szigorúan meghatározta az adót, többnyire természetbeni formában.²³ Méghozzá az egyes falvakra nézve kollektív felelősséggel vetették ki a rizsadót. Ez egyrészt lehetővé tette a belső átrendeződéseket és érdekltséget teremtett a minél hatékonyabb termelésre, másrészt autonómiát is hagyott, ami felelősséggel is járt. Jelentős volt a rizs piac, hogy pénzübeli jövedelemhez juthassanak. A kínálat mintegy háromnegyede a földesuraktól, egynegyede a parasztoktól származott. Oszaka volt a rizs piac központja, és igen korán kialakult a határidős kereskedelem is (Ikemagi, 1995, 153; Ikemagi, 2003; Till, 2005; Steenstrup, 1996, 111–116; Wakita, 1975; Frederic, 2002; Mass-Hauser, 1985; Grabbe, 1986; Peery, 2012).

Sajátos, mondhatnánk „törzsi” biztosítékokat is beépítettek a rendszerbe, ez volt a kötelező vagy „váltakozó jelenlét” (*szankin kótai*) rendszere. A földesuraknak két évente hat hónapot Edóban, a sógun székhelyén kellett töltenie, családtagjaik pedig kötelező jelleggel, lényegében túszként állandóan ott tartózkodtak. Ez azt is jelentette, hogy jövedelmük jelentős részét Edóban kellett elkölteniük. Az utazás, a szállás, az ellátás, a megfelelő ruházat stb. a földesúr készpénzjövedelmének 50–75 százalékát is elérte, erősen korlátozva további mozgásterét. „Kétségkívül ez az intézmény volt a Tokugava-kori Japán gazdasági életére a legnagyobb hatással” (Vaporis, 2008, 2).

A daimjók birtoka (*han*) autonóm közigazgatási egységet alkotott, saját törvényhozással. A daimjó hűbérurak szinte korlátlan hatalommal rendelkeztek saját birtokukon. Személyes kegyüktől függött mindenki a birtokán. Japán valójában eléggé szétagolt volt az egész Edo-korban. Bizonyos értelemben decentralizált volt a kormányzás, és igen nagy hatásköre és felelőssége is volt a földesúrnak saját területén. A birtokok mérete ugyan nagyon is különböző volt, de a daimjó ranghoz el kellett érni a megtermelt rizsben meghatározott nagyságot. Ez 10 ezer koku (1760 m³) rizst jelentett évente.²⁴ Ugyanakkor, hogy esetleges katonai bázisok kiépítését megelőzzék,

²³ Az Edo-kor vége felé becslések szerint a mezőgazdasági termés 37 százaléka volt az adó, 20–28 százalék jutott a föld tulajdonosának és 35–45 százalék maradt a megművelőnek (Nakamura, 1971, 49).

²⁴ Egy koku japán felfogásban annak a mennyiségnek felelt meg, amennyi elegendő volt egy ember egy évi élelmezéséhez. A daimjó 10 ezres koku alsó határa tehát 10 ezer ember ellátására

rendeletben szabályozták, hogy a földesurak csak egyetlen kastéllyal rendelkezhetek. Ezek viszont természetesen a birtokok központjává váltak, gazdaságilag is igen fontos városok alakultak ki körülöttük. Ezeket a sajátos településeket kastélyvárosoknak nevezik. Értelemszerűen itt telepedtek le a céhekbe szerveződött helyi kézművesek és iparosok, a kereskedők és pénzváltók, valamint a földesúr kiszolgáló személyzete, a magasabb rangú samurájok és a hivatalnokok. A kastélyok számát korlátozó rendelet – miközben nyilvánvalóan a sógun hatalmát szolgálta – akaratlanul is utat nyitott egyfajta városi fejlődéshez és koncentrációhoz.

Az Edo-korban összesen 150–160 olyan nagyobb daimjó birtok és kastélyváros volt, ahol az éves termés legalább 100 000 koku volt. Ezek közül Edo volt a sógun hatalmi központja, a 18. század közepén több mint egymillió lakossal, Oszaka a legfontosabb kereskedelmi központ, beleértve a kulcsfontosságú rizs kereskedelmét is, és Kiotó volt a császár lakhelye, egyfajta spirituális jelentőségű város. Oszaka közel félmillió lakossal rendelkezett, Kiotó valamivel kevesebbel. A kastélyvárosok alaprajza jól tükrözte a társadalmi hierarchiát és a daimjó centrális szerepét. Az egyes rétegek fontosságuk szerinti közelségben voltak a kastélyhoz, és falak–kapuk választották el egymástól a kerületeket. A samurájok negyede általában a kastély körül helyezkedett el, a következő rész a kereskedőké volt, a boltokkal és lakóházaikkal, a harmadik terület a templomoké volt, s kívül egy újabb védelmi vonal övezte a kastélyvárosokat. A földbirtok népességének egytizedét is elérhette a kastélyvárosok lakossága, és a samurájok többsége itt tartózkodott. Általában a 18. század elején tetőzött e városok népessége.

Más típusú, eltérő funkciójú városok is létrejöttek ebben a korszakban. Az országon belüli hírközléssel és helyváltoztatással, különösen a daimjóknak a „váltakozó jelenlét” megkövetelte Edóba való utazásával összefüggésben alakultak ki a postaállomás jellegű városok, ahol megszállhattak az utasok. Ezek főleg az Edóba vezető öt sugárszerű útvonal mellett helyezkedtek el. Jelentőséget kaptak az ellenőrző pontok is, szintén lehetőséget adva nagyobb települések kialakítására. Lényegesen voltak a kikötővárosok is, hiszen a tengeri szállítás – különösen a rizs – igen fontos volt. A kor fejlődésében jövőbe mutató szerepet játszottak a kereskedővárosok, amelyek közül méreténél és jelentőségénél fogva kiemelkedett Oszaka, amely egyben a legnagyobb kikötő is volt. Továbbá voltak egyházi városok, nevesebb templomoknak helyet adva.

A megteremtett béke, a központi hatalom és a helyi daimjók közötti egyensúly, a stabil adózási rendszer együttesen dinamikus gazdasági fejlődést eredményezett a 16. század közepétől a 17. század végéig. A 16. század második felében mintegy 16–17 millióan éltek Japánban. Ez a szám a 18. század elejére közel 30 millióra emelkedett. Egyfajta mezőgazdasági forradalom figyelhető ekkor meg a mezőgazdaságban, a kulcsfontosságú rizstermelésben. Mind a termelékenység,

alkalmas rizs mennyiséget jelentett.

mind a művelés alá vont terület dinamikusan nőtt. 1600 és 1720 között az öntözött mezőgazdasági terület mintegy 80 százalékkal bővült. A részletes földnyilvántartások²⁵ lehetővé tették, hogy a fenti folyamatokkal párhuzamosan az adóbevételek is számottevően emelkedjenek. Nagy öntözési fejlesztéseket végeztek a földesurak, bizakodva birtokuk adóztatható jövedelmének növekedésében. Japán gabonatermelése 1600 és 1700 között több mint a másfélszeresére emelkedett. A stabil viszonyok a parasztnak háztartásokat is érdekelté tették a termelés, s így a nekik maradó rész növelésében. Ez is hozzájárult a népesség számának dinamikus emelkedéséhez. A folyamatok során a korábbi nagy családok felbomlottak, és egyre több kisebb család gazdálkodott kisebb fölterületeken. A bővülő népesség egy része a városok lakosságát növelte meg, amelyek funkciója, építészeti jellege folyamatos átalakuláson esett át a 17. század során. A század végére gazdasági prosperitás, virágzó és sajátos városi kultúra és életmód bontakozott ki, amely alapjaiban különbözött a századelejtől.

A mezőgazdasági forradalommal párhuzamosan jelentős bővülés következett be a kereskedelmi forgalomban is. A földesurak már az Edo-kor előtt fokozatosan lebontották a birtokok közötti vámhatárokat, bővítették az időleges piacok idejét, beengedve minden kereskedőt, nemcsak a helyieket. A 17. században tovább folytatódott ez a gazdaságpolitika, egyre több állandó piac nyílt meg a városokban. A daimjók kötelező fővárosba utazása és tartózkodása, a „váltakozó jelenlét” szintén hozzájárult a kereskedelem fejlődéséhez. A városi népesség gyarapodása egyben nagyobb piacot is jelentett. A kereskedelem kiterjedése visszahatott a mezőgazdasági fejlődésre is. A rizs mellett, amely továbbra is az adózás fő formája volt,²⁶ immár a mezőgazdaságban is kiszélesedett a termékkínálat, megelőzve a növekvő keresletet. Kiterjedt a gyapot, tea, kender, eperfa, indigó, zöldség és dohánytermesztés, az igavonó lovak és tehének tenyésztése is elindult, valamint erős területi specializáció is megfigyelhető volt.

Az adók eljuttatását, a kereskedelem bővülését és nem utolsósorban a daimjók kötelező utazásait jelentős infrastruktúrafejlesztések tették lehetővé, és segítették. Kiepült a Japánt átszövő úthálózat, jelentős feladatokat és terheket róva az azokat fenntartani és gondozni köteles falusi népességre. De épültek, bővültek a kikötők és a raktárházak, bővült a hajózás és annak feltételrendszere is. Már a korszak kezdetétől fogva megfelelő postahálózatot alakítottak ki, rendeletek biztosították az utak fenntartását. A központi hatalom sokféle módon könnyítette meg az elkülönült földesúri birtokok közötti szabadabb kereskedelmet, áruszállítást, utazás (Rotenberg–

²⁵ A mezőgazdasági népesség első teljes számbavétele 1582 és 1598 között ment végbe Japánban. Ennek eredményeként az adóbevételeket már sokkal biztosabban lehetett tervezni. A felmérések kiterjedtek a föld elhelyezkedésére és nagyságára, a művelő család vezetőjének a nevére és a családok vagyonára is (Vanoverbeke, 2004, 28–29; Kwon, 2002).

²⁶ Igen magas volt a birtokokon az adóteher, elérte a rizstermés 40 százalékát is.

McDonogh, 1993, 240; Young–Young–Yew–Young, 2003, 77; Vaporis, 1994, 32–81; McLain–Wakita, 1999; Hall–Jansen–Kanai–Twitchett, 1991, 538–544).

A fejlődés sok mozzanata megnövelte a pénz jelentőségét is. Mint annyi más területen, Japán korai fejlődésében a pénzeket tekintve is fontos, és jól érzékelhető kínai hatás volt a jellemző. Az első japán rézérme, amelyet 708-ban bocsátottak ki, a Tang-dinasztia előző évszázadban kiadott bronz pénzérmét utánozta. Ugyanakkor a saját érme Japán függetlenségét is kívánta mutatni, akárcsak a 958-ban kiadott 12 rézérme. Ezek a pénzek kikerülésük után első-sorban vagyontartásra szolgáltak, mivel még igen korlátozott a gazdaság pénz-igénye, és a kibocsátás fő motivációja a császári költségvetés finanszírozása volt. Az ezt követő évszázadokban azonban egyetlen japán kormányzat sem bocsátott ki pénzt, miközben a kereskedelem fejlődése már ekkor is növekvő pénzigényt generált. A megoldást a Kínából beáramló bronzpénzek jelentették, amelyek fejében aranyat exportáltak. A 12. század közepétől indult meg ez a folyamat, és a jelentős beáramlás eredményeként ez a kínai pénz japán nemzeti valutává (is) vált egészen a 14. század közepéig. A központi hatalom gyengeségét is jelzi, hogy nem vert saját pénzt, pedig mind az alapanyag, mind a pénzverési technológia rendelkezésre állt már ekkor is.²⁷ Kína Ázsia-dominanciája viszont rangot adott a kínai pénznek, és nyilvánvalóan megkönnyítette a külkereskedelmet is.

A 15. század harmincas éveitől Kína sem bocsátott ki pénzeket, így ez a forrás megszűnt Japánban. Megjelentek a helyi utánzatok, a különböző kétes értékű pénzek, amit egyre kevésbé fogadtak már el. Igaz mindez fellendítette a pénzváltók üzletét. A 16. század végére, amikor a rizstermelés felfutott, egyre inkább visszatértek a természetes, rizsben való elszámoláshoz. Vagyis, annak ellenére, hogy a rizs nagy kiterjedésű, nehéz és romlandó, ez töltötte be a pénz szerepét. Ezen a helyzeten a Tokugava-sógunok változtattak. Már az alapító, első sógun, Tokugava Iejaszu 1601-ben központilag kibocsátott arany és ezüstpénz-ekkel egységesítette a japán pénzügyi rendszert. A 17. század közepére, miután 1636-ban második lépésként, rézpénzeket is kibocsátottak, az új érmekeket Japán egész területén elfogadták és a korábbi pénzek kiszorultak.²⁸

A földesuraknak megnőtt az igénye a saját birtokukon kívüli termékekre, és

²⁷ A megfelelő technológia jelenlétét abból is tudhatjuk, hogy a japán magánzférában nagy számban vertek pénzt a kínai imitációjaként, ami széles körben pénzként forgott (Miyamoto–Shinako, 2003, 170–172).

²⁸ Ugyanakkor, mivel az új pénz lassan terjedt, a helyi szinten megjelenő pénzhíányra válaszként megjelentek lokális papírpénzek. Nagoja környékén már a 16. században használtak helyi papírpénzt a kereskedők. Az 1660-as években számos földesúr hozott létre ilyen, többnyire ezüsthöz kötött papírpénzt (*hanszacu*). A sógunok általában nem léptek fel az ilyen helyi hatókörű pénzek ellen, kivéve 1707 és 1730 között, megkísérelve betiltani azokat. Az eredmény katasztrofális volt. A hirtelen pénzsűke országszerte deflációhoz és stagnáláshoz vezetett, így a Tokugava kormányzat visszakozásra kényszerült (Maruyama, 1999, 68–70).

ehhez készpénzre volt szükségük. Még ennél is jobban generálta a készpénzigényüket a „váltakozó jelenlét” rendszere. A daimjóknak az utazás alatt és a fővárosban tartózkodásnál sok kiadása volt. A birtokok fő terménye a rizs volt, ezért a legnagyobb piacok ennek kapcsán alakultak ki, a fővárosban, Edóban és a legnagyobb kereskedelmi és kézműipari központban, Oszakában.²⁹ Már az Edo-kor előtt is, igen hosszú idők óta, jelentős régiója volt Japánnak Oszaka és környéke. Mint korábban láttuk, a 7. században itt volt az első császári központ, Naniva. De később, a 13–16. században is igen jelentős városi fejlődés ment itt végbe, számos kikötő, kereskedelmi és elosztási központ alakult ki. A virágzó termelési és kereskedelmi központok új kapcsolatrendszerek kialakulását eredményezték az egyszerű kézművesek és kereskedők, valamint a kormányzat között a kínai régióban.³⁰ A kézművesek és kereskedők összeszövetkeztek, így próbálták magukat megszervezni, érdekeiket a hatóságokkal szemben képviselni. Ez utóbbi tárgyalásokon saját városaik autonómiáját próbálták elérni, kiterjeszteni. Mindez azt mutatja, hogy Oszakának a 17. századi Tokugava-korszakban való virágzása – amikor is a korabeli világ egyik legnagyobb városává vált – jelentős mértékben a korábbi évszázadokban gyökerezett.

Oszaka és környéke felemelkedése az Edo-korban a korabeli japán gazdasági, politikai és társadalmi rendszer egészének terméke volt, akárcsak a másik két kiemelkedő központé, Edóé és Kiotóé. Ugyanakkor ez utóbbi kettőtől el is tért a szerepe és jellege, s nem véletlen, hogy joggal nevezhetjük a korai modern Japán kereskedelmi fővárosának. Kiotó és Edó közelsége az egész (kínai) régió nagy jelentőségét hozta. Az egymással szövetségbe kötött kereskedők a mélyen hierarchizált korabeli társadalomban a ranglétra alján helyezkedtek el, de így egyben kizárólagos joguk is volt ezt az „alantas” foglalkozást üzni és megszervezni.³¹ Ezzel elsődleges közvetítőkké váltak a mezőgazdasági termelők és felhasználók között, kiterjedt hajózási, kereskedelmi, elosztási és pénzváltó tevékenységet folytatva. Ugyanakkor erősen egymásra voltak utalva, és ez kooperációra, összefogásra készítette őket. Az Edo-korban Oszaka lakosságának többségét az alsó néposztályok, kereskedők, kézművesek, művészek, tanítók, és nem samurájok adták.

Kezdeti tőkefelhalmozás – a nagy zaibacuk megalapozói

²⁹ A daimjók gyakran „lábon eladták előre” a termést. Ezek a szerződések hasonlóak voltak a mai határidős ügyletekhez (Vaporis, 2008).

³⁰ A kínai régió történelmileg nézve Japán földrajzilag központi részének kiemelt jelentőségű területe, amely magába foglalta Oszakát, Kiotót és Narát. Ma is a Kansai (Kinki) régió kulturális és történelmi központja.

³¹ A különböző, már működő szövetségek, céhek (nakama) állami szabályozására és egyfajta védelmére csak a 17. század második felében került sor, amikor Oszakában engedélyezték és szabályozták a gyapjúkereskedők, a hajósok, a gyapjútisztítók céhét (Hauser, 1974, 174).

A 18. század elején a Szumitomo családnak már rézbányája volt a déli Kjúsú szigetén, és övük volt a legnagyobb oszakai olajfinomító. Később, hasonlóan a Mitsui családhoz, övük lett japán egyik legnagyobb zaibacuja. E két zaibacu eredete tehát az Edo-korban gyökerezik. Velük együtt a Meidzsi-restauráció után létrejövő Mitsubishi és Yasuda alkotta a híres Négy Nagy zaibacut Japánban.

A Mitsui pénzváltó cég alapítása 1683-ban volt Edóban mint egy kimono és szövetgyár mellékága, hogy a pénzt transzferálja Edóból Oszakába. 1686-ban a Mitsui pénzváltó cég fiókot nyitott Kiotóban, amely 1691-ben a kormányzat hivatalos bankja is lett. Kormányzati befizetéseket fogadott, amit Edóba kellett transzferálnia. Ebben az időben egy tucat nagy pénzváltó működött Oszakában. Ezek fokozatosan kiterjesztették tevékenységüket, pénzkölcsönöket folyósítottak a parasztoknak és a földesuraknak.

A Mitsui pénzváltó cég közvetlen leszármazottja volt a Sakura Bank, amely 2001-ben egyesült a másik nagy, oszakai eredetű család nevét viselő Szumitomo Bankkal, és jelenleg együtt alkotják a Szumitomo Mitsui Banking Corporationt, Japán második legnagyobb bankját. Azt láthatjuk tehát, hogy közel négy évszázad múlva is tetten érhető a korai oszakai korszak „eredeti” tőkefelhalmozásának az eredménye (Hall-Jansen-Kanai-Twitchett, 1991, 560; Cargill-Hutchison-Ito, 1997, 13–14).

Míg a 17. század elején a becslések szerint egy millió koku rizs került az oszakai piacra, addig egy század múlva már ennek a négyszerese. A rizs szállítása komoly feladat, külön „iparág” volt, és jelentős része a tengeren folyt, nagy szállítóhajókkal. A hajóépítés is nagy iparággá vált. 1710-ben 2000 hajóépítéssel foglalkozó asztalos volt Oszakában. Több mint 3000 tonna réz finomítása is itt folyt 17 finomítóban. De számos más terméknek is kiemelt piaca volt Oszaka. A mezőgazdasági termékek mellett az építkezésekhez faanyagra,³² a világításhoz olajra volt szükség hatalmas mennyiségben. A 17. század végén, a 18. század elején Oszaka dinamikusan fejlődött. Az 1673 és 1680 közötti időszakban összesen 250 kereskedő működött Oszakában, 1711 és 1715 között viszont már 3525. Eközben a régióban is már további 2013 kereskedőt jegyeztek fel. Oszaka sok évszázados fejlődése sokban előkészítette, megalapozta, hogy a 19. századi modernizációs fordulat idejére jelentős szakmai tudás alakuljon ki, fontos tőkécsoportok jötte létre és hatalmas vagyonok halmozódtak fel. Számos gazdag kereskedő pénzváltót is üzemeltetett, amelyek egyfajta kereskedelmi bankként működtek. Az élethosszig tartó foglalkoztatás japán üzleti modelljének az igen korai előképét is itt, Oszakában és a na-

³² Olyan nagymértékű volt a fa felhasználás, hogy veszélybe kerültek az erdők, ezért 1666-tól tudatos politikai lépéseket tett a sógun ennek megállítására. Engedélyhez kötötték a fa kivágását, és a 18. századra fejlett tudás alakult ki az erdőművelés területén Japánban.

gyobb városokban találhatjuk. Mivel az Edo-kor a személyes kapcsolatokon alapuló normakövetésen és kötelezettségeken alapult, adódott, hogy a vállalatokon belüli szervezeti kultúrában hasonló szálak alakuljanak ki. A nagyon fiatalon felvett tanoncokkal egyfajta „kvázi szülő-gyermek” viszony alakult ki az előljáró mesterrel, és „kvázi testvéri” viszony az együtt dolgozók között [Hauser, 1974, 24–29; McLain–Wakita, 1999, 19; Beck–Beck, 1994, 32–33].

Az urbanizáció felgyorsulása

Az 1700-as évek körül Edo lakossága már egymillió körül volt, Oszakának és Kiotónak pedig négy-ötszázezer lakosa volt. Mindennek a jelentőségét jobban megérthetjük, ha összevetjük azzal, hogy ugyanekkor Európa legnagyobb városai közül London és Párizs lakossága öt-hatszázezer körül volt, utánuk Nápoly és Amszterdam következett kétszázezer fő körüli lakossággal. A három nagy japán városban lakó közel kétmillió ember a 27 milliós lakosságnak mintegy 7 százalékát tette ki. Később, a 19. század végére Nyugat-Európában a városi népesség aránya, az iparosodással párhuzamosan emelkedve, már meghaladta a 30 százalékot. Japánban, a Meidzsi-fordulat ellenére 1890 körül is még mindig csak 16 százalék volt, Kínában viszont ekkor nem érte el az 5 százalékot (Maddison, 2001, 40, 54, 238).

Más tényezők adták Edo jellegzetességét ebben a korszakban. Ez volt a Tokugava-sógunok székhelye, a valóságos világi hatalom központja ebben a rendszerben, így adminisztratív jelentősége is elsődleges volt. Edo jelentéktelen halászfalu volt még a 16. század végén is, amikor is a környező Kanto-tartomány jelentős része Tokugava Iejaszu kezébe került. Ez már akkor is nagyon termékeny vidék volt, és messze feküdt az ázsiai kontinenstől, biztonságban az esetleges támadásoktól. Itt alapította meg – a császári székhelyként szolgáló Kiotótól távol – az új sógun a székhelyét, az új Japán tényleges, világi fővárosát.³³ A fejlődés még japán mértékkel nézve is hihetetlen ütemű volt. A 18. század elejére, vagyis jó egy évszázaddal a Tokugava-uralom megteremtése után, Edo lakossága már egymillió körül volt. 1500 körül Japánban a városi népesség aránya mindössze 2,9 százalék körül lehetett, szemben Kína 3,8 és főleg Európa 6,1 százalékaival. A 19. század első évtizedeire azonban, 1820 körül mind Japánban, mind Európában, a lakosság 12-13 százaléka volt városlakó, míg Kínában lényegében ugyanannyi volt, mint három évszázaddal korábban, mindössze 3-4 százalék (Maddison, 2001, 40).

Az arisztokrácia átvette a korábbi évszázadok császári udvarainak szokásait és luxusfogyasztását. A sógun kiszolgáló személyzete, az adminisztráció tag-

³³ Majd 1869-ben a Meidzsi-restauráció során, amikor is a fiatal császár Tokióba teszi át a székhelyét, lesz hivatalos főváros Tokió néven.

jai, a katonasága mellett a nagy földesurakat kísérő szamurájok hada is Edóban tartózkodott. Kiterjedt szolgáló réteg élt itt, akárcsak a többi városban is. Becslések szerint csak a szamurájoknál foglalkoztatott szolgálók Edo népességének az egytizedét tették ki. Természetesen egyfajta katonai főváros is volt egyben. A fogyasztás és igények kielégítéséről a nagyszámú kereskedő és kézműves réteg gondoskodott. Továbbá, mint a többi nagyvárosban, sok vidékről ide vándorolt, elszegényedett falusi (*dekaszezi*) lakott itt, akik otthonuktól távol, kétkezi munkából próbáltak így vagy úgy megélni.³⁴ Edo a fogyasztás fővárosává is vált, hatalmas szükségleteket teremtve és generálva egész Japán felé. A fentiek azt is jelentették, hogy Edo lakosságának és kiszolgálóinak jelentős része idegen volt, nem városbeli. Csak a 18. században honosodik meg az *edokko* „tősgyökeres edói” elnevezés, ami már az itteni identitással, kultúrával bíró városlakókat jelölte.

A 17. században Edo mint a sógun kastélyvárosa, katonai központ is volt, a fegyveresek városa. A lakosság több mint kétharmada férfi volt ekkor. Az arisztokrácia kabuki színházban vagy éppen a Josivara vigalmi negyedben³⁵ múlatta az időt. A sógun, a daimjók és kíséretük csaknem minden pénzüket Edóban költötték el, és a fogyasztáshoz szükséges javaknak csak nagyon kis részét termelték meg itt ebben az időszakban. A jó minőségű termékek zöme Oszaka és Kiotó régiójából érkezett, jelentős profitot eredményezve mind az ottani kereskedőknek és kézműveseknek, mind az Edóban és környékén ezeket a termékeket rakározó és forgalmazó üzletembereknek.

Az Edo-kor harmadik nagy városa Kiotó volt, a tényleges hatalmától megfosztott, de kultikus jelentőségét megtartó császár székhelye.³⁶ Ez volt a vallás, a magas kultúra és az ízlés székhelye. A császári udvar és a templomok juttatást kaptak a kormányzattól. A templomok további bevételekhez jutottak a helyi kereskedelmi és ipari tevékenységeikből. A város lakossága az Edo-periodusban általában 300 ezer fő körül volt, de csúcspontján elérte a 410 ezret is. Igen jelentős volt a császári udvar, az arisztokraták és kíséretük luxusfogyasztása, ezért az

³⁴ Az ehhez a réteghez tartozók neve *dekaszezi* volt, aminek eredeti jelentése: „otthonról távol dolgozók”. „A hatalmas elit szemében ők általában ideiglenesen a városokban tartózkodó falusiaknak számítottak, akik továbbra is a falusi előjárók felügyelete alá tartoztak. Ennek ellenére sok munkás hosszú évekig távol volt otthonától. Ők gyakran munkacsapatokat alakítottak. A munkáról a csapat vezetője gondoskodott. A bakufu a munkavezetőket jogi felelősséggel és bizonyos jogkörökkel ruházta fel” (Totman, 2006, 318).

³⁵ Josivara negyedet a sógun rendeletére hozták létre a prostituáltak egy helyre telepítésével még a 17. század elején. Majd amikor leégett, új helyre telepítették. 1725-re itt már közel 4000 kurtizán volt, igen nehéz körülmények között éltek. A sógunok mind a kabuki színházakat, mind a prostitúciót rendeletekkel próbálták korlátok között tartani, nem sok sikerrel (Seigle, 1993, 271–272; Totman, 2006, 319).

³⁶ Igaz, a Sógun itteni palotája sokkal fényesebb volt, mint az akkori újjáépített császári palota, de több mint 200 évig egyetlen sógun sem érezte szükségesnek, hogy oda betegeye a lábát (Brumann, 2012, 47).

ehhez kapcsolódó iparágak dinamikusan fejlődtek. A textilipar, a festett szövet és a kerámia iparágak fő helye volt Kiotó, és a 17–18. században számos későbbi nagy kereskedőház itt alapozta meg vagyonát³⁷ (Brumann, 2012, 47). Az egyik legfontosabb iparág a selyemszövés volt. Becslések szerint a 17. század végére ez az iparág mintegy 100 ezer embert foglalkoztatott. Kiotó volt a könyvkiadás központja is. 1702-ben a városban 72 kiadó működött. A szórakoztató negyedek virágoztak, a kultúra széles körben terjedt. A saját termelésen kívül igen jelentős volt természetesen a behozatal is. Tengeri kikötője nem volt, ezért kikötői feljegyzések híján ma már kevésbé tudjuk felmérni a beáramló luxus és fogyasztási javak mennyiségét, de tudjuk, hogy a környező régió kívüli javak zöme Oszakán keresztül jutott el Kiotóba is.

Természetesen a lakosság túlnyomó része nem a városokban, hanem vidéken élt, és a mezőgazdaság volt a gazdaság fő ágazata. A parasztság egy nagyon sajátos japán rendszerbe szerveződve művelte a földeket. „Az egész ország, öt családonkénti csoportokra volt osztva, ahol is mindenki felelős volt mindenkéért. Mivel ezek az intézkedések két évszázadig érvényben voltak, ezek mély gyökeret vertek a japán lélekben” (Marks, 1993, 63). Mindenki mindenkéért felelős volt ebben az ötös csoportban (*gonin-gumi*), beleértve az adók befizetését, vagy ha a tagok közül valaki bűnt követett el. Kollektív volt a felelősség és a büntetés is. Ez az évszázadok alatt sajátos közösségi szellemet, összetartozási érzést, csoportizmust alakított ki, igen kevés teret adva az individualizmusnak. A falut vezető tisztségviselőknek a címe általában öröklődött, kifelé és felfelé is ők voltak felelősek az egész közösségért. Az Edo-korban a helyi földesurak határozták meg az egyes falvakra vonatkozó adókat, amelyek így mértékükben is különbözhetek egymástól. A falu vezetői kollektíven voltak felelősek az adók teljesítéséért. Az adók nem egyénekre vagy családokra vonatkoztak, hanem az adott falura. A kötelezettségek részben a reguláris, kormánynak járó rizsadóból, részben kiegészítő terményekből, szolgáltatásokból álló kötelezettségekből álltak. Ide tartozhattak például természetbeni szolgáltatások, például az útépités és fenntartás is.

A korábbi évszázadokban a harcosok, szamurájok egyben földbirokok is voltak, akik földjüket földesuraktól kapták, és ha kellett, fegyverrel szolgálták. A Tokugava-rendszerben azonban szétváltak a funkciók, a fegyveres szolgálat és a földművelés. A falun maradó szamurájok maguk is földművelővé váltak, bár általában bírtak bizonyos privilégiumokkal, és gyakran ők lettek a falu előljárói. A megmaradó sokszázazres szamuráj tömeg, amely mind a központi, mind a helyi hatalom bázisa és biztosítéka volt, a kastélyvárosokba települt, földesuruk vagy a sógun közvetlen környezetébe. Ez a szétválás sokban segítette a falusi közösségek és a termelés működését, s a békés fejlődését is, miközben

³⁷ Takashimaya, Matsuzakaya, Mitsukoshi, Daimaru vagy a nagy vállalati szereplő, Mitsui (Brumann, 2012, 47).

sokkal jobban ellenőrizhetővé tette a fegyvereseket, ami az egész rendszer fennmaradását szolgálta.

A tradicionális egyenlőségi szemlélet mellett és ellenére a falusi előljárók zöme a tehetősebb családok közül került ki. A falvakon belül szigorú rend és hierarchia volt a megfigyelhető. Az Edo-kor félidejétől felgyorsult és jelentős vagyoni rétegződés indult meg a falun élők között. Sokan elvesztették földjüket, legfeljebb már csak díjat fizetve bérelhették azokat., Kevesek kezében kiterjedtebb birtokrészek halmozódtak fel, amelyek jelentősebb mennyiségű és diverzifikált termékeinek értékesítéséből a módosabb gazdák pénzbevételhez jutottak. A gazdagabb vidéki szereplők a nagyobb birtokok mellett már jelentős pénzvagyonnal rendelkeztek, és kölcsönzéssel is foglalkoztak. Sokszor a hitel fejében szereztek a szegényebektől újabb- és újabb földterületeket. A növekvő anyagi lehetőségek ennek a rétegnek lehetővé tették, hogy befektessenek korábban műveletlen területek termelésbe vonásához szükséges fejlesztésekbe (McLain–Merriman–Ugawa, 1994; Saito, 1995, 207; Nishiyama, 1997, 23–41; Hauser, 1974, 28–29).

Ideológia és kultúra

Az Edo-kor első évszázadának bővülő gazdasága, az urbanizáció kiterjedése együtt járt a japán kulturális és szellemi élet gyökeres átalakulásával. Terjedt az írni-olvasni tudás, méghozzá olyan mértékben, hogy kifizetődővé vált a kereskedelmi könyvnyomtatás. Szélesebb körben terjedt el a korábban kevesek kiváltságát jelentő tudás. A bővülő középosztály tudásra vágyott, és ez különböző szakmájú tanárok növekvő rétegének adott biztos megélhetést. Sokféle magániskola működött. Nemcsak a költészet, az írás, a színház, a muzsika művészetét tanították, hanem akadémiai diszciplinákat is, többek között kínai és japán irodalmat és történelmet, filozófiát, vallási tanulmányokat és matematikát. A korabeli Kínával és Koreával szemben, ahol a tanulás lényegében csak azokra korlátozódott, akik az állami bürokráciába szerettek volna bekerülni, az Edo-korabeli Japánban széles rétegeket érintő élénk intellektuális élet folyt. Itt a cél nem az idejétmúlt hagyományokhoz ragaszkodó állami vizsga volt, ilyen nem is létezett, ez pedig fokozta a szellemi szabadságot.

A szellemi élet központja és a kultúra képviselőinek a találkozási pontja – ami az áramlatok integrálásához is jelentős mértékben hozzájárult – a korábban említett három nagyváros, Kiotó, Edo és Oszaka volt. Kiotó és Oszaka eltérő jellegű gazdasági és politikai fejlődési úton mozgott, de mindkettőben igen élénk és sokszínű kulturális élet alakult ki, amelyek megtermékenyítő kölcsönhatását segítette a földrajzi közelség is. A korábbi Kiotó-kultúra helyébe az Edo-korban a két várost és a régiót magába foglaló Kamigata-kultúra megnevezés és tudat lépett, amely bizonyos értelemben a harmadik kiemelkedő várossal, Edóval szembeni szellemi fölényt is érzékeltetni akarta.

A tudás széles körben való terjedése három jelentős hatással bírt. Egyrészt aláásta a középkori nézetet, hogy a köznépi tudása csak felszínes lehet, mivel az „igazi, mély tudás” definíció szerint titok volt. Másodsorban a tudás egyre inkább gyakorlati jelentőséget, fontosságot kapott, akár a társadalom szolgálatához, akár konkrétabb célokhoz, mint gazdasági, hadi vagy egyházi tevékenységhez kapcsolódóan. Harmadsorban, a társadalmi érvényesülésnél, a társadalmi tőke megszerzésénél fontosabb, szinte elvárás lett a tehetősebb körökben a szellemi aktivitás valamilyen formája. Mindez a tudás fokozódó és szélesedő megbecsülését jelentette a 17–18. században, számos korabeli élenjáró nemzetet megelőzve ezen a téren. Ez fontos előzménye és forrása volt a 19. század második felében beinduló modernizációnak is. A kulturális élet virágzása elsősorban helyi jellegű volt, de a nemzeti szintű kapcsolatok, hálók is erősödtek az Edo-korban. Ez azért is fontos volt, mert más országokkal szemben Japánban ekkor nem léteztek egyetemek vagy jelentős oktatási intézmények/központok, amelyek egyfajta katalizátorként, szintetizáló térként működhetek volna az országban.

Ugyanakkor az, hogy a daimjóknak két évente fél évet a fővárosban kell el tölteniük, szintén hozzájárult a kultúra terjedéséhez. Ennek révén ugyanis a helyi földesurak szükségszerűen és rendszeresen bekapcsolódtak a központi kulturális és gazdasági vérkeringésbe. Az ott tapasztalt mintákat, új formákat mind a fogyasztásban, mind a kultúrában saját birtokukon is igyekeztek megvalósítani, meghonosítani. Másrészt ez az állandó mozgás megkövetelte az ehhez szükséges infrastruktúra, közlekedési hálózat kifejlesztését. Ez szélesebb körnek tette lehetővé a mobilitást, ami nemcsak a kereskedelem és a gazdaság fellendülését segítette, hanem a helyi kultúrák találkozását és integrálódását, a korai nemzeti tudat formálódását és erősödését.

A kultúra viszonylagos szabadsága és demokratizálódása azonban az Edo-korban párosult a konfucianizmus minden eddiginél erőteljesebb alkalmazásával, egyfajta hivatalos ideológiává válásával. A rendszer csaknem drákói intézkedésekkel erőltette a konfuciánus ideákat. Például minden japán rétegre, osztályra igen részletesen szabályozta a „helyes” viselkedést, és a hadsereg biztosította ezek szigorú betartását. Ezen törekvések mélyén az az alapvető dilemma állt, amellyel a katonai uralmat megszerzők gyakran szembesülhetnek, hogyan is legitimálják fegyverekkel, véres úton megszerzett hatalmukat, hogyan biztosíthatják annak tartós fennmaradását. Az első lépés ezen az úton a japán tradíciókat követte. Ahogy a korábbi sógunok, Minamoto no Joritomo és Asikaga Takaucci is tették, a Tokugava-család is a császár kinevezésével szentesítette hatalmát. De ez csak a kiindulási pont volt. Ezt követően kiépült egy olyan vallási és kulturális ideológia, ami a sógunok hatalmának elismerését, elismertetését szolgálta és generációkról generációkra haladva egyre mélyebben belevéste az emberek tudatába a rendszer elfogadását és az engedelmességet. Ez sokkal erősebb fegyver lehet egy rendszerben, mint az erőszakkal való fenyegetés, és nagyon is hatékonyan szolgálta a Tokugavák évszázadokon átívelő hatalmát (Marceau, 2009; Tucker,

1989; Steenstrup, 1996).

Konfucianizmus és buddhizmus az Edo-korban

Érdekes történelmi párhuzam, hogy az Edo-korban is, mint jóval korábban, a kezdeteknél, Korea lényeges szerepet játszott a kínai hatás közvetítésében. Az 1590-es évek egyébként ugyancsak sikertelen, koreai hódító hadjáratainak „mellékterméke” volt, hogy hadiszákmányként olyan könyvtárakat zsákmányoltak, amelyekben számos neo-konfuciánus könyv is volt, illetve a hadifoglyok között voltak ehhez értő személyek is. Az így szerzett ismeretek szerepet játszottak abban, hogy Fudzsiwara Seika (1561–1617) zen szerzetes tanításai azt hirdették, hogy konfucianizmus jól összeegyeztethető a zen tanokkal. Felfogását továbbvitte egyik tanítványa, Hajasi Razan is (1583–1657), aki Tokugava Iejaszu kormányzatában dolgozott, s az ő vezérletével alakították meg a Söheiko Akadémiát Edóban, amely intézményesen szolgálta az új rendszer ideológiai alátámasztását. A sógun Edóban a palotája közelében földet, valamint pénzt adományozott a Söheiko Akadémia felépítésére és üzemeltetésére. A Söheiko Akadémiában csak 20–30 tanuló volt, de ez az intézmény meghatározó szerepet töltött be ebben a korszakban. Egyrészt mintául szolgált a földesúri birtokokon további iskolák alapításához, másrészt pedig a rendszer egyfajta elitképzőjeként működött. Az itt végzetek fontos szerepet kaphattak az államigazgatásban vagy a daimjók adminisztrációjában.

A konfucianizmus meghatározó szerepe mellett a buddhizmus templomai fontos szerepet játszottak az Edo-korban. A népesség nyilvántartását és ellenőrzését szolgálta a kialakított regisztrációs rendszer. A születéseket és halálozásokat kötelező volt bejelenteni a közeli buddhista templomban. Sőt egy idő után tilos volt a családoknak más templomhoz átjelentkezni. A templomok és a szerzetesek azonban kihasználták ezt. Egyre nagyobb „világi” hatalmat szerezve környezetük fölött, egyre kevésbé érezhették a hívek, hogy őket szolgálják. A szerzetesek sok helyen vallási szolgálat helyett inkább mint földesurak tevékenykedtek. Földbirtokokat szereztek, kölcsönöket nyújtottak, a pénzekkel spekuláltak, mindeközben elhanyagolták oktatási és hitéleti feladataikat. Ezért is történhetett meg, hogy később, az Edo-kor második felében, az elégedetlenkedők gyakran e templomok ellen fordultak. A közhangulat is hozzájárult ahhoz, hogy 1868 után a buddhizmust háttérbe szorították (Fumio, 1997, 500; Nosco, 2009, 103; Kassel, 1996, 24–25; Sawada, 1993).

Az ideológiai forrás mind a japán, mind a kínai gyökerekre támaszkodott, persze az adott korhoz igazított formában. Az ősi japán sintó vallást, használták fel egyik oldalról, másik oldalról pedig a neokonfucianizmus kultuszát építették ki, és fontos volt a Zen buddhizmus szerepe is. A konfucianizmus Japánban már az Edo-kor előtt egy évezreddel is ismert volt, de most egészen más jelentőséget és

szerepet kapott. A konfucianus tanokból a stabilitásra, harmóniára, egyensúlyra való törekvést, az engedelmességet, a hűséget, a családjáért való felelősséget, a szolidaritást, az erkölcsökre épülő normarendszerek fontosságát hangsúlyozták. Természetesen a rendszer igényei szerint változtatták a hangsúlyokat a nézetrendszeren belül. A családon belüli engedelmesség fölé állították a társadalmi hierarchia tiszteletét. A mindenkit képességei szerint megbecsülendő elv sem kerülhetett túlzottan előtérbe, mivel a sógun akaratán és katonai hatalmától függött az emberek sorsa. Szintén háttérbe szorult a konfucianizmus alapvető humanista etikája. Ugyanakkor az iskolák és a tudósok számának növekedése élénkítette a szellemi életet, s egy idő után sokszínűbbé vált a fő ideológiai irányzatok értelmezése. A rendszer legitimitását középpontba állító ortodox neokonfucianus felfogások mellett az általános kulturális színvonal és műveltség erősödésével párhuzamosan, az idő előrehaladtával már azoktól eltérő, sokszor kritikus értelmezések is teret nyertek.

Az Edo-kor intézményes megszilárdításában a buddhizmus kiemelt helyet foglalt el. A rendszer kiépítésénél egyfajta államvallásként alkalmazták, és az egész országot átszövő, felülről kontrollált és támogatott hálózatot alakítottak ki, lényegében állami feladatokat bízva a buddhista egyházra. A buddhizmus széles körben elterjedt volt a középkori Japánban, békés együttélésben a hagyományos japán sintó felfogással. Az Edo-korban minden japán ember lényegében szükségszerűen buddhista (is) volt, már csak azért is, mert a buddhista templomok állami funkciókat is elláttak az egész országban. Itt tartották nyilván helyi szinten a születéseket, házasságokat, halálokat, felekezeti feljegyzéseket. Ez a regiszter a katonai uralom fontos eleme volt. Erősen támogatták, de ugyanakkor valójában a sógun világi hatalma alá sorolták. A buddhizmus segítségével a sógunátus legitimitását, a sógunok dicsőségét kívánták terjeszteni és tudatosítani a néptömegekben. A Tokugava-házat megalapító sógun tanácsadóinak zöme is buddhista szerzetes volt, de mindez nem gátolta a sógunátust abban, hogy a korszak ideológiájának a meghatározó eleme a neokonfucianus elem lett. A buddhizmus jól megfér a neokonfucianus tanokkal és a Tokugava-uralmat dicsőítő törekvésekkel. Ez utóbbiak a béke megteremtésének korszakos jelentőségét hangsúlyozták, a harmonikus társadalom megteremtését és mindezt mint a végső, tökéletes, mindig is megmaradó rendként próbálták a nép tudatába mélyen bevésni. Külön hangsúlyt kapott a társadalom tömegét kitevő, a terhek zömét viselő parasztság szerepének a kiemelése (Bellah, 1985; Nosco, 1997; Kassel, 1996, 23–76; Preston, 2000, 27–28; Carter, 2001).

Az Edo-kor sajátossága volt, hogy az erőszakot lényegében a béke szolgálatába állította. Egyfajta „harcos béke” jellemezte, ahol a hivatalos civil ügyeket a katonák, a samurájok végezték. A korábbi évszázadokban sok-sok háborúban, konfliktusban, edzett harcoss samuráj osztályt úgy „pacifikálta”, hogy közben mégis biztosította a katonai uralmat közel három évszázadon át. Az Edo-korban a sokszázévezres samuráj tömeg jelentette a sógun és a helyi daimjókat hatalmának

bázisát és biztosítóját. Az állam és földesúri szintű ügyintézés, bürokrácia gerincét is ők adták. Ez pedig azzal járt, hogy képzésük és tudásuk alapvetően fontos volt a sikeres tevékenységükhöz. A tudás átadásának, megszerzésének a korai időkben még nem a formális iskolarendszer volt a terepe, hanem sok egyéb mód.

A családon belül a tudás generációról generációra hagyományozódott és gazdagodott. A templomokban, a samuráj közösségekben is átadták a szükséges ismereteket. A 15–16. századtól már működtek igen kis létszámú oktatási intézmények is. Ekkor ezek még általában csak rövidebb ideig léteztek, és inkább papok képzésére szolgáltak, vagy a szűk, helyi elit gyerekei jártak oda. Az Edo-kor előrehaladása azonban fokozatosan új helyzetet teremtett az oktatás területén is. A földesurak a samurájok számára feladataik ellátásához, a birtokok üzemeltetéséhez szükséges tudás megszerzéséhez iskolákat létesítettek. Fontos volt a morális képzés is, a hűség és a lojalitás középpontba állításával. Amint egy korabeli mondat érzékeltette a szerepeket, „a földesúr adta a rizst és a vizet, a parasztság a tüzet, a samurájok pedig az edényt a főzéshez”. Ekkor az iskolaalapítások még csak helyi kezdeményezések voltak. A 17. században mindössze csak évi egy-két ilyen alapítottak, a 18. század végére azonban már évente húsz-harminc új iskolát regisztráltak. 1703-ban a 236 nagybirtoknak csak kilenc százalékában volt iskola, összesen húsz. Jó egy évszázaddal később, 1814-ben már a birtokok több mint felében összesen 133 iskola működött. Minél nagyobb volt egy uradalom, annál inkább élenjárt az iskolák alapításában. Az igény és a létszám itt volt a legnagyobb.

A samuráj iskolák írást, konfucianus tanokat, egy kis számtant, valamint a formális etikett szabályait tanították. Természetesen a samuráj helyes morális magatartására, valamint a hadművészet gyakorlatára is képezték a tanulókat (Brown, Ph., 2009, 76–77; Dore, 1965, 67–71; Duke, 2009, 11; Bodart-Bailey, 2006).

A Genroku időszak, az Edo-kor csúcspontja

A 17. század elején a megteremtett béke, a Tokugava-sógunok örökletes katonai uralma jó feltételeket jelentett Japán előrehaladásához. A világtól való elzártság, elzárás egyedi „laboratórium” feltételeket teremtett egy sajátos fejlődéshez. A kínai hatásokat erősen integráló évezredes korábbi fejlődésre építve a nemzeti kultúra is kiteljesedett. A japán írás, művészet virágzott és terjedt. A neokonfucianizmus a katonai rendszer ideológiai megerősítését, legitimizálását szolgálta, de ez nem tudta megakadályozni a „világi” kultúra fejlődését. A társadalom rendkívül hierarchizált volt, az engedelmesség és a kötelességteljesítés szigorú betartásával. Ez igen sikeres volt, a kiformalódott szokásrendszer, ideológia, felfogás évszázadok alatt generációk sorának magatartását alakította, mélyen beleívódva a japán nép tudatának legmélyebb rétegeibe is. A rendszer a samurájok rendfenntartó és adminisztratív bázisán katonai diktatúra formájá-

ban őrizte a békét és a nyugalmat.

A 17. és a 18. század fordulójának az évtizedeit, a *Genroku*-korszakot szokás az Edo-kor csúcspontjának tekinteni.³⁸ Ez döntő részben az ötödik Edo-sógun, *Tokugava Cunajosi* uralkodásának az ideje. Eddigre már megszilárdult a rendszer, s a békés időszak gazdasági és kulturális fellendülést hozott. Az ipar fejlődése felgyorsult, a gazdaság fokozottabb mértékben monetarizálttá vált. Az uralkodó rétegek tobzódó, feudális jellegű luxusfogyasztása mellett a dinamikus növekvő népesség számára is érzékelhetően nőtt az életszínvonal. Jelentős modernizáció ment végbe a mezőgazdaságban. Különösen gyors volt a városi lakosság növekedése, bővült a kereskedők és az iparosok rétege és vagyona.

A sógunok uralma szilárd volt, de a daimjók regionális hatalma is megmaradt. Egy újabb erős szintet jelentettek a falvakat vezető elöljárók, akik bizonyos autonómiával rendelkezve feleltek a közös kötelezettségek teljesítéséért. A falvakban így kollektív felelősség alakult ki, amelynek az elemi egysége a viszonylag nagyobb család volt, illetve a következő szint az öt-öt családot összefogó rendszer. Ennek tagjai korlátlanul feleltek a többiek kötelezettségeiért is. Belátható, hogy ez a rendszer évszázadokig mindig is az egyén fölé emelte a közösséget, az engedelmességet és a közös teljesítmény kényszerét. Ez is mélyen beleépült a japán emberek tudatába. Ugyanakkor érdekltség is volt a közös teljesítmény növelésére, abból a tagok is profitáltak. A gazdaság középpontjában a mezőgazdaság állt, amelyben a 16–17. században forradalmi fejlődés ment végbe. A termelés jelentősen nőtt, és ennek következtében a népesség száma is. A kialakított nyilvánartások lehetővé tették az adók beszedését, és hogy mind a sógun, mind a földesurak jövedelme is emelkedjen.

Ez a sajátos feudalizmus tehát virágzott a 16. században és a 17. század elején, de ez nyilvánvalóan nem maradhatott így örökké, hiszen a dinamikus belső fejlődés egyben igen jelentős változásokat is hozott, amelyek aláásták a kialakult rendet. A merev rendszer egyre inkább korlátozta a továbblépést. A japán feudalizmusban a hatalmi egyensúly kialakítása és fenntartása, a központi hatalom megszilárdítása a polgárság nélkül mehetett végbe, és egy túlnyomóan naturális, és személyes függőségi viszonyokon alapuló társadalom modellje formálódott

³⁸ Mint minden japán uralkodónak, a felvilágosult Higasiyama császárnak és 1687 és 1709 közötti uralkodásának is külön neve volt, az övének a *Genroku*, amelynek jelentése az „eredeti boldogság”. Az ötödik Edo-sógun, Tokugava Cunajosi 1680 és 1709 között volt hatalmon. Igaz, hogy az utókor a korszak fényére emlékszik, de a kortársak a kutya-sógun nevet ragasztották rá, mivel széles körű állatvédelmi rendeleteket, elsősorban a nagy számban elszaporodott kutyákat védő törvényeket hozott. A kínai kultúra nagy hatással volt rá, és a kínai naptár szerint a kutya évében született, ezért úgy érezte, hogy a kutyák megvédése szerencsét hozhat számára. A 20. század második felében Japán gazdasági csodájának időszakát előszeretettel hasonlították ehhez a korszakhoz, mint az ország történetének másik csúcspontját, „Sóva-Genroku” korszakról beszélve (Bodart-Bailly, 2006; Coren, 2002, 157–168).

ki. Jól jelzi ezt, hogy az adó sem pénzbeli volt, mértékegysége és formája egy természetes termékhez, a rizshez kötődött. Japán fejlődése másképpen ment végbe, mint Európáé. Japán a korai Edo-korban sok szempontból mentes volt azoktól az alapvető mozzanatoktól, amelyek Európában a feudalizmus felbomlását eredményezték. El volt zárva a világgazdaságtól, amely éppen ugyanezen évszázadok alatt formálta ki a tőkés rend pénzügyi, technikai, technológia, intézményi és hatalmi alapjait. Nagyon korlátozott volt a külkereskedelem. Az országban béke uralkodott, tehát ami az európai polgárság számára a nagy üzlet volt, a harcok finanszírozása itt kiesett. Összességében itt a rendszer stabilitása nem igényelte a harmadik rend, a kereskedők és a kézművesek közreműködését.

Ugyanakkor egy Európától eltérő mozzanat, a „váltakozó jelenlét” rendszerre kiemelkedő szerepet játszott a természetes világ felbomlásának elindulásában. A dainjóknak Edóban megfelelő lakhelyet kellett fenntartani és – birtokuktól távol – saját és kiterjedt kíséretük luxusfogyasztásáról kellett gondoskodniuk. Mindez hatalmas plusz keresletet támasztott Edóban. A sógun udvartartása, adminisztrációja, hadserege önmagában is hatalmas kiszolgáló személyzetet igényelt. Nem véletlen, hogy ebben a korban, egymillió lakosával, Edo feltehetően a világ legnagyobb városa volt, szolgák százezreivel, iparosok, kézművesek, kereskedők, mulattatók és prostituáltak sokaságával kiszolgálva a sógun, a földesurakat és a kíséretüket adó samurájokat. A kiadások fedezéséhez a földesuraknak jelentős pénzbevételekre volt szükségük, amit birtokaik terményeinek eladásával próbáltak megszerezni, ami nagyon is ösztönözte az árutermelés és csere kiterjedését.

A daimjók Japán különböző pontjairól, nagy kíséretükkel rendszeresen Edóba utaztak, amihez megfelelő infrastruktúra – utak, szállások, valamint ellátás – volt szükséges országszerte. Szintén az erős központi hatalommal függött össze, hogy igen jelentős adókat kellett a sógunnak fizetni, aminek fő formája sokáig a rizsadó volt, amely jelentős szállítási kapacitást igényelt mind szárazföldön, mint tengeren. A központi katonai uralom is megkövetelte a megfelelő utakat és hírközlést. Mindez együttesen a korhoz képest nagyon fejlett infrastruktúra, úthálózat, kikötők, raktárak, szállítóeszközök kialakítását és fenntartását tette szükségessé. Az európai elzárt latifundiumokhoz képest itt tehát komoly mobilitás volt jellemző, amely viszont a kereskedelem, szállítás, vendéglátás, pénzváltó üzlet és egyben a pénzforgalom fejlődését is generálta. Nem szándékolt mellékhatása volt ennek a rendszernek, hogy a földesurak, népes kíséretük, az udvartartásokhoz tartozó samurájok ekkor találkoztak a más vidékről származó társaikkal, ami a nézetek, ismeretek, felfogások megosztásához, megbeszéléséhez vezetett, s ezzel hozzájárult egy intellektuálisan és kulturálisan egységesebb japán uralkodó osztály és identitás kialakulásához. Az állami hatalom a közvetlen fegyveres erőn kívül ideológiai eszközökkel is erősítette hatalmát. Ebben központi szerepet játszott a buddhizmus, különösen annak zen ága és templomi hálózata. A templomok építése, fenntartása, a papok és a szerzetesek ellátása jelentős feladatokat

és üzleti lehetőségeket generált, ami szintén segítette az iparosok, kézművesek, mesteremberek, kereskedők és pénzváltók tevékenységének kiterjedését.

Mindezek sokféle különböző funkciójú város kifejlődését eredményezték a korabeli Japánban. Egyrészt léteztek a daimjók kastélyvárosai, lokális funkciókat ellátva, s ezek a helyi szinteken szintén a pénzforgalom, kézművesség és a kereskedelem fejlődésének a gócpontjai voltak. A mezőgazdasági termelés növekedése a parasztság egy részének vagyonosodását is elindította, ami szintén hozzájárult a fogyasztás és az azt szolgáló tevékenységek növekedéséhez. Sok más, speciális funkciójú város is kialakul, döntően a nagyobb útvonalak és kikötők mentén. A hálózatban a csúcspont három város jelentette, Edo, Kiotó és Oszaka. Kiotó, a császár és a kultúra székhelyeként, hatalmas kiszolgáló, szolgáló foglalkozások sokaságát igényelte. Mind Edo, mind Kiotó fontos szerepet töltött be az Edo-korban, hiszen az előző, Kiotótól jó messze, a tényleges hatalom székhelye volt, míg az utóbbi a legitimitás forrását jelentő császáré. Ugyanakkor Oszaka lényegében „csak úgy” spontán módon növekedett, a sajátos japán fejlődés által generálva. Bár gyarapodása a fennálló viszonyok terméke volt, ugyanakkor a feudális rendszertől elvileg idegen – üzleti, kereskedelmi és termelési – igények kielégítésének központja volt. Vagyis a korabeli társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő foglalkozások gyűjtőhelye. Japán későbbi fejlődése, a majdani kapitalizmus szempontjából viszont Oszaka kulcsfontosságú szerepet játszott, ami ekkor persze még rejtve maradt. Összességében tehát, ha sok sajátossággal is, az áruterelés, a pénzforgalom egyre növekvő szerepet játszott Japánban, s jelentős tőke és üzleti tudás és tapasztalat is felhalmozódott ezekben az évszázadokban.

Az Edo-kor első másfél évszázadában a sajátos elzárt feudális rendszer virágzó fejlődést eredményezett. Eközben azonban megerősödtek a valójában rendszeridegen áru- és pénzviszonyok, s ezek fő hordozói, a kézművesek, mesteremberek, kereskedők és pénzváltók rétegei is. De ez egyrészt sokkal kisebb mértékű volt, mint Európában, másrészt az említett okok miatt ez nem párosult jogaik kiterjedésével. A világtól való elzártság nemcsak a feudalizmust próbálta konzerválni, hanem egyúttal védett környezetet adott a hazai kereskedelem és pénzügyek művelőinek. Európától eltérően, ahol a tőke születése természeténél fogva és azzal összhangban eleve nemzetközi volt, itt nemzeti jellegű a fejlődés. Ha jogok nélkül is, de kialakult egyfajta zárt, összefonódott, nemzeti jellegű gyenge előburzsoázia. Ez a jövőre nézve is fontos, jellegzetes színt vitt Japán fejlődésébe. A figyelemreméltó gondossággal felépített Tokugava-rendszer saját fejlődési korlátaiba ütközött a 18. század közepére, növekedési potenciálja beszűkült, és egy igen különböző jellegű, sokkal kevésbé sikeres korszak köszöntött Japánra (Takekoshi, 2004, 199–299; Bodart-Bailey, 2006; Fusé, 1975; Cullen, 2003, 52–53).

AZ EDO-KOR HANYATLÓ SZAKASZA 1750–1868

A 18. századra a kialakult sajátos japán társadalmi, gazdasági rendszer egyre inkább beleütközött a saját korlátaiba, és már gátjává vált a további fejlődésnek. Ennek egyik figyelemre méltó mozzanata volt, hogy a korábbi igen dinamikus népességnövekedés megállt, és az ország lakosságának a száma 30 millió körül stagnált több mint egy évszázadig. A demográfiai megtorpanás, hogy a korabeli technika, technológia mellett – az adott gazdasági-politikai-társadalmi rend keretei között – a lehetőségek határához értek a rendelkezésre álló természeti erőforrások, a mezőgazdasági földterület, az erdőségek és a bányakincsek kihasználását tekintve. Ebben a korszakban egyedül a tenger, a halászat kínált bővülő lehetőségeket. Ennek bővülésére kényszerítő ösztönzést jelentett a minden más területen megmutatkozó szűkösség. Miközben a mezőgazdasági termelés és az élelmiszer-ellátás szempontjából döntő öntözéses rizstermelésbe bevont földterület 1600 és 1720 között több mint 80 százalékkal nőtt, 1720 és 1874 között lényegében már nem változott.

A kormányzat, érezve az erőforrások szűkösségét, a centralizált hatalmi struktúra logikájának megfelelően, részletes, az egyes társadalmi rétegekre szabott rendeletekkel próbálta szűkíteni a fogyasztást. Az erőteljes központi gazdasági beavatkozás korai, igen erőteljes példája volt a sóguni adminisztráció fogyasztáscsökkenését „elrendelő” intézkedéssorozata. Japán történelmének egy igen nehéz korszakát jelentette ez a hosszan tartó szűkösség, és mind az emberek alkalmazkodókészsége, mind a kormányzat intézkedései hozzájárultak ahhoz, hogy Japán nagyobb katasztrófa nélkül átvészelte ezt a periódust. Ezt segítette a demográfiai stagnálás, amely – igen komplex tényezőrendszeren keresztül – egyfajta társadalmi védekezés is volt, sokszor igen elrettentő eszközökkel. Ugyanakkor ez a szélsőséges szűkösséggel jellemezhető időszak nyilván mély és generációk során átívelő örökletes nyomot hagyott a japán népességben mind a fogyasztás visszafogását, mind a kényszerű „önkéntes” születésszabályozást illetően.³⁹

³⁹ A japán családok a szűkösség korszakában gyakran csak a fiúgyermeket hagyták életbe, illetve az egygyermekes családok váltak jellemzővé. A végeredményt és a családok módszereit tekintve kísérteties a hasonlóság Kína elmúlt évtizedekbeli demográfiai politikájához. Ez a Tokugava-kor hanyatló szakaszában párosult a kormányzat erőszakos fellépésével, amivel minimálisra kívánta korlátozni a fogyasztást. Részletekbe menő szabályokkal az élet minden területén meg akarták szabni, hogy ki, miből és mennyit fogyaszthat vagy használhat. A maximális munkaidő kihasználás érdekében a rendeletek többek között tiltották a felesleges utazásokat és a télenkedést (Totman, 2006, 359–360).

Demográfiai önszabályozás

Égészen kivételes demográfiai önszabályozó rendszer jellemezte Japánt történelmi távlatban nézve is. Amikor kedvezőek a feltételek, akkor igen dinamikus népességnövekedés jellemző az országra, ami további lökést ad a fejlődésnek a bővülő munkaerő kínálat révén, amikor viszont rosszabbra fordulnak a dolgok, akkor rohamos a születésszám csökkenése, ami tovább nehezíti a kialakult helyzetből való kitörést. Érdekes párhuzam, hogy a második világháború utáni dinamikus népességnövekedés trendje, az 1980/1990-es válságos időszaktól kezdve – az erőforrások beszűkülésével párhuzamosan – megfordult, és egy pár évtizedig Japán lakóinak száma csak a növekvő élettartamnak köszönhetően nem fordult csökkenőbe. A hetvenes évtized első felében több mint 7 millióval nőtt a népesség, 2000 és 2005 között már csak kevesebb mint egymillióval, 0,7 százalékkal. 2012-től pedig már a japán népesség csökkenése figyelhető meg (Statistics Japan, 2013).

A birtokstruktúrában jelentős differenciálódás ment végbe. Az egyes falvakban néhány nagyobb birtok maradt, és sok kis parcella. Ezek megművelésére már egy kis méretű család is elegendő volt, így elterjedt a nukleáris családmodell. A parasztok, érzékelve a megváltozott lehetőségeket, korlátozni igyekeztek a gyerekszám növekedését, igyekezve egy fiúgyermeket megtartani, aki örökli a kis parcellát. Ez gyakran azzal járt, hogy a „fölös” gyermekek közvetítők révén szolgáskorba kerültek, a lánygyermekeket eladták bordélyok számára, csak az elsőszülött fiú házasodhatott. Feltehetően rendszeres volt a „fölös” csecsemők elpusztítása is. Későbbre tolódott ki a házasodás időpontja, ezzel is korlátozva a születéseket. A stagnáló népességszám mellett az egy főre jutó kibocsátás ugyanakkor növekedni tudott Japánban, ami mögött jelentős részben a munka mennyiségének és intenzitásának a növekedése állt. Igaz volt ez a nehéz helyzetben levő kisparcellák művelőire is, akik minden lehetőséget kihasználtak birtokhasználatuk megőrzéséért, a föld ugyanis fontos státust jelentett a korabeli társadalomban. Sokféle erőfeszítés kellett a kisparasztok fennmaradásához, boldogulásához. A mezőgazdasági termelés mellett kiegészítő ipari, kézműves, kereskedelmi munkát is végeztek. Piaci eladásra a rizs mellett más termékeket is előállítottak (Flath, 2005, 27; Richards, 2014, 148–192; Mosk, 1996, 69; Seavoy, 2000, 239–250).

Japánon belül megindult az áramlás a kedvezőbb természeti és gazdasági lehetőségekkel rendelkező régiók felé. A hanyatlás évszázadában, miközben az összes népesség száma csökkent, erőteljes nyugat felé áramlás volt megfigyelhető, döntően a mezőgazdasági régiókból. Emiatt Japán keleti régióiban az ott maradók között valamivel nőtt a városi népesség aránya, miközben a keleti területeken csökkent. 1720 és 1840 között 11,6 százalékról 9,4 százalékra mérséklődött a városi lakosság aránya Japán nyugati régiójában. A nehezedő életkörülmények közepette a parasztok tiltakozása is fokozódott és gyakoribb lett. Míg a 17. században 420 ilyen tiltakozást jegyeztek fel, addig a 18. században már kö-

zel 1100 esetet, s a 19. századnak csak az első felében már több mint 800 alkalmat (Rozman, 1995, 67; Ehrlich, 1979, 33–35; Beck–Beck, 30; Totman, 1993, 254–259; Vlastos, 1986, 75.).

A jelzett gazdasági és társadalmi folyamatok a japán feudális rendszer alapját kezdték ki. A daimjók birtokukból szerezhető jövedelme csökkent, fogyasztásuk viszont sokszor nem igazodott ehhez, és rászorultak a társadalmi ranglétra alján levő kereskedők kölcsöneire. Nagyon sokszor képtelenek voltak a hitelek visszafizetésére, s ez a zálogul szolgáló birtokuk elvesztéséhez vezethetett. Nem tudták fizetni az őket szolgáló szamuráj réteget, itt is széles körben elszegényedés figyelhető meg. Ez viszont a rendszer fő bázisát és fenntartó erejét biztosító szamuráj réteg elégedetlenségéhez vezetett. A mezőgazdaság stagnált, a vidéki népesség nehéz körülmények között tudta fenntartani magát, a feudális viszonyok gyengültek, eközben az üzleti szférában jelentős vagyon halmozódott fel. A kereskedőréteg a társadalmi alján helyezkedett el hivatalosan, és gazdagodásuk jelentős társadalmi ellenérzéseket is kiváltott a romló életviszonyok közepette. Ugyanakkor felhalmozódó vagyonuk sok mindent lehetővé tett, sokan közülük igyekeztek szamurájokkal családi kapcsolatokat kialakítani, ami előrelépést tett lehetővé a társadalmi hierarchiában is. A fejlődő áruviszonyokhoz megfelelő pénzügyi rendszerre is szükség volt. Japánban hagyományosan a „három pénz rendszere” volt a jellemző, vagyis az arany érmék, az ezüstpénz, amit súlyra mértek, és a rézpénzek. Mindegyiknek megvolt a maga működési szférája. A fémpénzek mellett, azokkal párhuzamosan, már a 17. század elejétől helyi papírpénzek is megjelentek. Számos daimjó bocsátott ki ilyet. A helyi papírpénzek átválthatók voltak nemzeti pénzekre. Ez a sajátos kettős rendszer, a helyi papírpénzek párhuzamos jelenléte, egészen a 19. század második feléig, a modernizáció beindulásáig fennmaradt Japánban.

A három fémpénz között sajátos átváltási arányok alakultak ki. Japánban nem volt szabad a nemesfémpiac; a nemzetközi elzárttság, valamint a belső körülmények miatt az arany és az ezüst között más rögzített átváltási arány volt érvényben, mint a világ többi részén. Az ezüst felül, az arany pedig alul volt értékelve. Kincstári szempontok miatt, a seigniorage lehetőségeinek minél jobb kihasználására, az aranyhoz képest felülértékelt szinten tartották a gyakrabban használt az ezüst értékét. A 19. század első felében a kormányzat a nehezedő finanszírozását fokozódó pénzkibocsátással próbálták megoldani. Ennek következtében 1820 és 1837 között csaknem megduplázódtak az árak. A sógun ellenőrizni tudta a nemesfémtermelést, s a bevételek szempontja szerint alakította és rögzítette az átváltási arányokat. Mindez komoly problémákhoz vezetett, amikor Japán kényszerűen kinyílt a külföld előtt,⁴⁰ ezért már 1859–1860-ban pénzre-

⁴⁰ A külföldi kereskedők igen hamar felismerték az eltérő árfolyamokban rejlő lehetőséget. Az ezüst befelé, az arany pedig kifelé áramlott az 1850-es évek második felében. 1859 végére a korábbi egy a négyhez átváltási arány már egy a nyolchoz volt az arany és az ezüstpénz között, és a rézermék is hasonló mértékben inflálódott (Frost, 1970, 35).

formra volt szükség (Cargill–Hutchison–Ito, 1997, 13; Ohkura–Shimbo, 2012; Gramlich-Oka, 2008; Frost, 1970).

A gazdasági és társadalmi gondok az Edo-kor második felében visszahatottak a városokra is. A földesurak fogyasztása visszaesett, csökkent a kereslet, beszükölt a termelés és a korábbi csúcsponthoz képest a három nagyváros lakossága is mérséklődött. A szegények a 19. század első felében a nehezedő körülmények között sokszor a gazdag kereskedők ellen fordultak, lerombolva házaikat a városokban. Nyugat Európától eltérően Japánban a feudalizmus hanyatlása nem járt együtt a városok, a polgárság lényeges megerősödésével, nem tudott kialakulni egy fejlettebb árutermelő, tőkés jellegű gazdaság alapja. Éppen ellenkezőleg, az Edo-kor első feléhez képest visszafejlődést láthattunk. A városi népesség csökkent, az üzleti és kereskedelmi tevékenységek beszűkültek. A tőkés fejlődés irányába való továbblépésnek nem volt belső forrása.

A hosszú ideig fennálló bakufu zsákutcába került. Az egész berendezkedés messze túlélte magát, rendszerszintű válság alakult ki. Ugyanakkor nem alakultak ki az alapjai valamilyen új, kiutat jelentő társadalmi, politikai, gazdasági rendszernek. A 19. század közepére, az 1860-as évekre sokrétű és nagyon mély válság alakult ki Japánban. Ekkorra nagyon meggyengült a sógunok hatalma, amihez a belső örökösviszály is hozzájárult. A válság, a gyengeség különösen kiütközött, amikor tarthatatlanná vált a bezárkózás a nyugati tőkés hatalmak kihívásával szembeállítva. Japán a 19. század közepére, a külső kihívásoktól függetlenül is, mély válságba került, olyan zsákutcába, amelyből nem látszott kiút. A 18. század második fele, majd különösen a 19. század első kétharmada a stagnálás, a szűkösség, a túlélés időszaka volt Japánban, miközben a világ másik felén hihetetlen dinamizmussal fejlődött a kapitalizmus. Ennek csírái léteztek ugyan Japánban is, de az idejétmúlt társadalmi, politikai feltételek, a világtól való elzártság, a technológiai elmaradottság lehetetlenné tette a kitörést ebből a zsákutcaból. A 19. század elején fokozódó elégedetlenség volt megfigyelhető Japánban, nemcsak a parasztság, de a kulcsfontosságú samuráj réteg részéről is, de a belső feszítő erők nem tudták kikényszeríteni az átfogó változásokat; annak ellenére, hogy a 19. század első felében megindult itt is a kereskedelmi kapitalizmus csíráinak kialakulása, egyfajta előzetes iparosodás.⁴¹ Ehhez külső nyomásra is szükséges volt, a feltörekvő új hatalmak megjelenése a szinte teljesen védtelen Japán partjainál. Az 1840-es években a kínaiaknak az első ópiumháborúban elszenvedett veresége már figyelmeztető jel volt a sógunátus vezetői és a messzebbre tekintő samurájok számára. Bizonyos reformintézkedések történtek is, és próbálták a hadsereget is erősíteni. Mindez azonban kevés volt.

⁴¹ Különösen jól megfigyelhető volt ez a halászatban. A tenger fokozottabb meghódítása volt az egyetlen természeti erőforrás, amely dinamikusan növekedett az Edo-kor második felében. A japánok ma már legendás vonzódása a tengeri ételekhez nemcsak az ősi időkben gyökerezett, hanem ekkor is ugyancsak megerősödött, amikor a nagy szűkösség mellett ez egy bőséggel rendelkezésre álló forrás volt (Howell, 1995).

1853-ban négy amerikai hadihajó, két gőzhajó és két vitorlás jelent meg Edo kikötőjében, amikor is Matthew C. Perry parancsnok átadta az amerikai elnök, Millard Fillmore üzenetét, amelyben diplomáciai és kereskedelmi szerződés megkötésére szólították fel Japánt. A félelmetes és fekete füstöt eregető két gőzhajó megdöbbenést keltett a japánokban – ekkor láttak először ilyet –, és ez jól érzékelhetően demonstrálta az „idegenek” technikai fölényét.⁴² A sógun ekkor még nem volt hajlandó tárgyalni, de amikor az egy év haladék lejártakor még erősebb, kilenc egységből álló flotta tért vissza, kénytelen volt aláírni a Kanagava Egyezményt, amely lényegében megnyitotta Japánt az amerikaiak előtt. Ezzel véget ért Japán számára a bezárkózás korszaka, az amerikaiakkal kötött szerződés következményeként pedig a többi nagyhatalom is bejelentette hasonló igényét. Nagy Britannia pár hónappal Perry után, Oroszország a következő évben, Franciaország 1858-ban írt alá hasonló szerződést a sógunátussal. Az egyezményben foglaltak természetesen fokozatosan szélesedtek, az amerikai konzul, Townsend Harris 1858-ban már kereskedelmi koncessziókat is szerzett Japánban. Japánt ugyanaz fenyegette, mint Kínát, a teljes leigázás az élenjáró tőkés hatalmak részéről. Az amerikai flotta a japánok számára nyilvánvalóvá tette saját elmaradottságukat és gyengeségüket (Totman, 1980; Walthall, 1994; Howell, 2012; Fay, 1997; Huffman, 1983; Arnason, 2010; Feifer, 2006).

A rövid áttekintésünk is érzékelteti, hogy miközben Európában évszázados kölcsönhatásos folyamatban felbomlott a feudalizmus, és ebből szerves módon kifejlődött az új társadalmi-gazdasági tőkés rendszer, Japánban szinte megállt az idő. Az Európához képest később kialakult sajátos feudalizmus érdekes egyensúlyi állapotban tudta tartani Japán hatalmi rendszerét, és hosszú harcok után néhány évszázadig jelentős békés fejlődést tett lehetővé. Igaz, ki tudta zárni az európai hódító hatalmakat, amelyek Ázsia többi részében beavatkoztak a helyi fejlődésbe, és a világméretű kapitalizmus alárendelt régiójává tették ezt a kontinenst. Ugyanakkor végzetes technikai, technológiai elmaradást hozott, hogy kimaradt a dinamikus világgazdasági folyamatokból. A japán feudalizmus egyensúlyához, a központi hatalom fenntartásához nem volt szükség a kifejlődő nemzeti polgári és vállalkozó réteg támogatására, így azok jogokhoz sem jutottak. A világgazdasági folyamatoktól való elzártság közepette az áru- és pénzvizonyok, s az ahhoz kapcsolódó társadalmi erők igen gyengék maradtak, nem tudták kiközösíteni a japán feudalizmust alapvető naturális jellegéből. Míg a 17. században és a 18. század első felében Ázsia más területeihez képest valóban

⁴² A „black ship”, „fekete hajó” (kurofune) japán elnevezése volt az idegen hajóknak. Eredete egészen a 16. századig nyúlik vissza, amikor is 1543-ban az első portugál hajó elérte Japán partjait. A nagy vitorlás hajó teste kátránnyal feketére volt festve, innen a fekete hajó elnevezés. Később így nevezték az összes idegen hajót, beleértve a Perry kapitány vezette, fekete füstöt kieresztő amerikai hajókat is, amelyek a 19. század közepén Japánt az elzárkózás feladására kényszerítették.

„csodás” és békés fejlődés ment végbe, ezt követően azonban a japán feudális modell kilátás nélküli zsákutcába jutott.

Japán társadalmi, gazdasági, politika értelemben egyaránt lefelé menő, visszaeső pályára került a 19. század közepére. A csökkenő erőforrások megszerzéséért folyó küzdelem növekvő erőszakkal és konfliktusokkal járt a megosztott országban. A Tokugava-sogunátus mély legitimitási válságba került. Ilyen állapotában érte Japánt az imperialista hatalmak megjelenése, így Ázsia más országaihoz képest ugyan később, de teljesen legyengülve tért vissza évszázados elzárkózottságából egy olyan világba, amelyet lényegében csak hallomásból ismert, s ami teljesen ismeretlen volt számára. A 16. században egy felbomló kínai eredetű gazdasági világból menekült el évszázadokon átívelő „Csipkerózsika” álmába, amelyből a keserű ébredés a 19. század második felében egy nemcsak gazdaságában, technológiájában, fejlettségében, hanem kultúrájában és értékeiben is alapvetően különböző világgazdasági környezetben érte. Az európai gyökerű kapitalizmussal való „harmadik típusú” találkozás hihetetlen kihívást jelentett Japán számára, Ázsia más országaihoz hasonlóan a gyarmati, félgymarmati sorba való süllyedés fenyegette.

III. rész

MODERNIZÁCIÓ ÉS HÓDÍTÁSOK 1868–1945

A MEIDZSI-KORSZAK

1868–1912

Közel három évszázad bezárkózás után megnyílt Japán a külföldiek előtt. 1859-től Nagaszaki, Hakodate és Jokohama kikötőiben, a külföldiekkel kötött szerződések alapján, egyre több külhoni kereskedő jelent meg, rendszeres konfliktusokba keveredve a helyi samurájokkal. Nemcsak kulturális és lélektani sokkot jelentett, hogy sok-sok generáció után egy egészen más világból jött idegenek egyre nagyobb számban és a japán tradíciókat semmibe véve „zavarják meg” a hagyományos rendet, hanem gazdasági és társadalmi válságot is okozott. Mint láttuk, már a korábbi történelmi időszak is igen nehéz volt több generáció számára, csak megfeszített munkával és állandó alkalmazkodással tudta a nép átévezelni. Ehhez ekkor a teljes bizonytalanság és kiszámíthatatlanság is párosult. Voltak kereskedők, akik profitáltak a történelemből, de számosan tönkrementek. Nőtt a munkanélküliség és az infláció. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az idegenek által behurcolt kolera százezreket ölt meg.

Mind a városokban, mind a falvakban nőtt az elégedetlenség, s a Tokugavaszógunok által a 17. század elején legyőzött, majd háttérbe szorított daimjók családjai is színre léptek. A harag az idegeneket „beengedő” sógun ellen fordult. A császár, a mögé felsorakozott érdekcsoportok nyomására, szakítva az évszázados csenddel, maga is aktivizálódott. 1863 tavaszán a barbárok kiűzését célzó rendeletet adott ki, amely megadta a sógun eltávolításának legitimitását.⁴³ Tekintélyes samurájok álltak az ellenállás élére. A korábban egymás ellen küzdő Szacuma és Csósú tartományok vezetői, *Szaigó Takamori* és *Kido Takajosi* összefogtak, és győzelemre vezették a samuráj csapatokat a sógun erőivel szemben. *Okubo Toshimicsi*, szacumai samurájjal együtt ők hárman váltak a Meidzsi-restauráció három nagy hőségévé, akik mintegy triumvirátust alkotva az új rendszer alapítói voltak. 1868-ban a császár deklarálta a hatalom sóguntól való visszavételét. Kezdetét vette a közel fél évszázados Meidzsi- (felvilágosult uralom) korszak, amely az első

⁴³ A 13. sógun 1853 és 1858 között, a 14. sógun 1858 és 1866 között volt hatalmon, s 1866-ban került ebbe a pozícióba Tokugava Yoshinobu, az utolsó, 15. sógun, aki a következő évben már lemondásra is kényszerült. Ez után visszavonultan élt. 1902-ben a felsőház tagja lett és az is maradt 1913-ban bekövetkező haláláig. Egy évvel élte túl a Meidzsi-császárt. Érdekes hagyományra utal, hogy a nagy ellenfélnek, a hajdani sógunnak nyugodt életet biztosítottak veresége után. Az Edo-kor előtti Muromacsi-sógunok családja is megmaradhatott az 1573-ban bekövetkezett veresége után, és az Asikaga-sógunok leszármazottjai is daimjók voltak a Kicuregavabirtokon egészen a Meidzsi-restaurációig (Shiba, 2004).

világháború előttig, az 1867-ben mindössze 14 évesen trónra lépő Mucuhito császár 1912-ben bekövetkezett haláláig tartott.⁴⁴ A császár Kiotóból Edóba költözött, Tokióra változtatva annak nevét, ami keleti fővárost jelent. A császár ettől kezdve a Tokugava-sógunok kastélyát használta mint császári palotát. A fiatal császár jelképezte az új korszakot, de valójában a vezető szamurájok irányították a meginduló folyamatokat.

Ugyanakkor, Ázsia többi országától és régiójától eltérően, a külső erőszak hatására a 19. század végén nem Japán nagyhatalmakként való alárendelése, gyarmatosítása történt meg, hanem egyedülálló módon, néhány évtized alatt kinőtt egy modern gazdasági és katonai nagyhatalom, amely hamarosan vetélytársa lehetett az élenjáró országoknak. Ezekben az évtizedekben, Japán szerencséjére, a nagyhatalmak saját gondjaikkal voltak elfoglalva, ami lélegzétvételnél is időt engedett az országnak, de világos volt, hogy ha meg akarja őrizni függetlenségét, akkor a társadalom, a politikai rendszer és a gazdaság gyors és gyökeres átalakítására van szüksége. A hatalomra került politikai elit igyekezett leszámolni a korábbi rendszer híveivel, megfosztva őket rangjaiktól és földbirtokaiktól. A daimjóik mind címüket, mind uradalmaikat elvesztették, és évjáradékot kaptak a megélhetéshez. Viszont – hasonlóan az Edo-korhoz – Tokióban kellett letelepedniük. Kiépítették egy új politikai rendszert, amelynek középpontjában a császár állt. Ez igen komoly legitimitást jelentett, hiszen az uralkodó tisztelete évezredek tradíciója volt Japánban. A támogató elit vezető tagjai főrangú címeket kaptak. Az új irányító apparátus a szamurájok közül került ki, illetve a korábbi államigazgatásból, ami segítette az átmenetet, s biztosította a bürokrácia felhalmozott tudásának hasznosítását.

Japán az évszázadokon át tartó elzártság után rendkívüli nyitottsággal tanulmányozta a fejlett országokban kialakult ismereteket, technológiákat, intézményeket, és gondos mérlegeléssel igyekezett adaptálni mindenből a legjobbat. Tanulni akartak a külső világtól, ezért az új irányító elit tagjai sokat utaztak a fejlett országokba. Rengeteg szakértőt hívtak meg Japánba, hogy segítsék az átalakulást. A külföldiek kiképezték a japán szakembereket, munkásokat, így széles körben terjedt a fejlett technológia. A nagyhatalmakkal kötött szerződések nemcsak a kikötők megnyitásáról szóltak, hanem lehetővé tették japán diákok tanulmányait Európában és az Egyesült Államokban. Tanulni és tapasztalatokat szerezni nagy számban küldtek diákokat a fejlett gazdaságokba.⁴⁵

⁴⁴ A Meidzsi, „felvilágosult uralom” elnevezést, japán szokás szerint a császár halálakor, 1912-ben adták korszakának. Uralkodása alatt a császár elnevezés illette meg, és csak halála után nevezik Meidzsi-császárnak.

⁴⁵ 1876 és 1895 között négyezer jól megfizetett külföldi tanácsadót foglalkoztatott a kormány, ami ugyanakkor jelentős terhet jelentett a költségvetésnek. Az Ipari Minisztérium költségvetésének mintegy 42 százalékát fordították ennek fedezésére. 1868 és 1895 között 125 ezer japánt küldtek külföldre tanulni, ami szintén nagy összegeket emésztett fel. A kormányzat, érthető módon, a hazatérő japánokkal igyekezett mielőbb helyettesíteni a külföldi tanácsadókat. (Mathias–Pollard, 1989, 1118)

Gyors és határozott intézkedésekkel lerombolták a feudális rendszer fő elemeit, és kialakították a tőkés fejlődés kereteit. A hűbéri hierarchiát, az ehhez kapcsolódó előírásokat és korlátozásokat megszüntették, szabad mozgást biztosítva az egész országban, és mindenki szabadon választhatta meg a szakmáját, üzleti tevékenységét. A korábbi daimjóbirtokok több száz elszigetelt egysége helyett 46 prefektúrára osztották Japánt. Így a korábbinál is sokkal centralizáltabb államigazgatási rendszer jött létre. Ezzel párhuzamosan felszámolták a falusi közösségek sok évszázados autonómiáját, ami jelentős feszültségeket okozott. Megszüntették a föld adásvételi tilalmát, a földtulajdon intézményét igyekeztek megszilárdítani. Bevezették a kötelező katonai szolgálatot, ami a szamurájok évezredes privilégiumát szüntette meg, nem kis ellenállást generálva ebben a rétegben. Modern fegyvergyárakat, katonai akadémiát hoztak létre. Törvényt hoztak állami iparvállalatok, állami nemzeti bankrendszer és biztosítótársaságok alapításáról. Létrehozták modern a távíró hálózatot, fejlesztették az infrastruktúrát, rohamos ütemű vasútépítés indult el. A rendszer nyerteseit és támogatóit jelentő gazdag kereskedők, iparosok és üzletemberek számára igen jó lehetőségeket adtak a változások. A korabeli fellendülő üzleti élet, a legszükségesebb jogi keretek kialakítása azonban nem takarhatja el előlünk, hogy már a japán kapitalizmus megszületésénél is igen erős állami szerepvállalás intézményesült (Satow, 2006, 34; Keene, 2002; Wilson, 1992; Steele, 1998; Ehrlich, 1979).

Az átalakulás vezéregyéniségei – szamurájokból lett vezető bürokraták

A japán átalakulás egyik kiemelkedő egyéniség Ito Hirobumi volt, akit már igen korán, 1863-ban Angliába küldtek a nyugati hajózás tudományának tanulmányozására. Később belügyminiszter lett, az új alkotmány egyik kidolgozója. Négyyszer volt miniszterelnök. Vele együtt volt Angliában Kido Takayoshi, aki vezető szerepet játszott pár évvel később a sōgun eltávolításában, és ő menedzselte a császár átköltözését az új fővárosba, Tokióba. Inoue Kovashi Németországban és Franciaországban járt tanulmányúton, és Ito Hirobumival együtt kulcsszerepe volt az új alkotmány kidolgozásában, és más fontos törvényekében is. Mori Arinori 1871 és 1873 között Japán első Egyesült Államokbeli nagykövete volt. Később Kínában és az Egyesült Államokban is képviselte Japánt. 1875-ben megalapította Japán első kereskedelmi iskoláját, a Hitocubasi Egyetem elődjét. Oktatási miniszter volt az első kabinetben, a sikeres oktatási reform kivitelezője, amely hatosztályos koedukált egységes alapszintet vezetett be. Központosította az oktatás irányítását és erős hangsúlyt helyezett az alsófokú oktatásban a neo-konfucianus erkölcsre és a nemzeti tudat erősítésére. A felsőoktatásban valamivel nagyobb intellektuális szabadságot engedett. Az angol nyelvet preferálta volna a japánnal szemben. Ennek persze nem volt tényleges esélye, de igen jellemző a kor hangulatára.

A hirtelen kinyílt Japánban a vezetők maguk is kiterjedt nemzetközi tapasztalatokkal rendelkeztek, és mindent megtettek a „best practice”, a lehető legjobb megoldások átvételére és adaptálására (Brown, 1950; Hall, 1999).

A politikai változások is jelentősek voltak. Új választási és törvényhozási rendszert építettek ki, és 1890-ben megtartották az első választást.⁴⁶ Ugyanakkor a hatalom, a japán tradíciókat folytatva, rendkívül centralizált volt és maradt. Hivatalosan a császár kezében volt minden döntés, de valójában egy szűk tanácsadó testület kezében összpontosult minden tényleges hatalom. Egy körülbelül tíz főből álló szűk csoport alkotta a császár legszűkebb tanácsadói csoportját. Ők döntöttek a kabinet összetételéről és a külpolitikai kérdésekről. „Ezek az emberek szülőatyjai és nem pedig szüleményei voltak a modern politikai intézményeknek” (Titus, 1974, 317). A létrehozott koncentrált hatalom kiválóan alkalmas volt gyors, átfogó és hatékony reformok végrehajtásához. A vezetők között több kiváló elme is volt, akik az új adminisztráció legtöbb tagjához hasonlóan samuráj családból származtak. Az átalakulást vezénylő elit, önmaga és hűséges követői számára, valamint a fontos szereplők megnyerésére, az 1870-es évek végén létrehozott egy új nemesi rendszert.⁴⁷

A japán oligarchiák testülete, a Genro

Ebben a korszakban az oligarchia fogalom Japánban azokra az emberekre vonatkozott, akik 1868 és a politikai pártok létrejötte, megerősödése közötti hosszú évtizedekben a hatalmat gyakorolták, hol formális kormányzati pozícióban, hol informálisan a háttérből. Természetesen ez a réteg sem volt homogén. Közülük kerültek ki a nagy befolyással rendelkező Genro, félhivatalos császári tanácsadó testület tagjai is. A Genro az idősebb államférfiak testülete volt, aminek eredete feltehetően az Edo-korban létező Öregek Tanácsához vezethető vissza. Ők voltak a Meidzsi-korszak legfontosabb vezetői, akik valójában megformálták Japán modernizációját, és visszavonulásuk után egyfajta informális tanácsot alkottak. Ez a testület ajánlhatott a császárnak miniszterelnököt. Erre semmilyen alkot-

⁴⁶ Rendkívül korlátozott volt ekkor még a választójog. A 25 év feletti, jelentős jövedelemmel rendelkező férfiak – a lakosság mindössze egy százalékát kitevő – rétege szavazhatott a képviselői helyekre. Emellett felsőház is volt az arisztokratáknak és császári kinevezetteknek. A kabinet tagjait viszont a császár nevezte ki, neki tartoztak felelősséggel, és nem a választott képviselőknek.

⁴⁷ Ez az új hierarchikus nemesi rendszer címek sorát hozta létre, lényegében európai példák alapján. Marquis címet kapott például az összes korábbi daimjó. A hercegi cím elsősorban a vezető elit tagjainak járt, bárói cím juthatott a kiemelkedő és lojális bürokratáknak, valamint a társadalmi és gazdasági elit egyes tagjainak (Ramserey–Rosenbluth, 1998, 20).

mányos felhatalmazásuk nem volt, de évtizedekig nagy hatásuk volt a politikára, amely persze az idő előrehaladtával csökkent.

Az ide tartozó császári tanácsadók mind szamuráj családból származtak, egy kivételével a nyugati régióból, akik kulcsszerepet játszottak a Tokugavaszógunok uralmának megdöntésében, és a Meidzsi-rendszer létrehozásában. Elsőként 1889-ben ketten kapták a Genro címet, Ito Hirobumi, aki az első miniszterelnök volt a Meidzsi-korszakban, majd ezt követően még három ízben töltötte be ezt a tisztséget, és Kuroda Kijotaka, aki Ito Hirobumit követve a sorban, a második miniszterelnök lett. Öten csatlakoztak később hozzájuk, így jött létre az eredeti hétfős testületet. Később a Genro tagjai saját maguk választották ki a „klubhoz” tartozókat, és az oligarchián belül nekik volt a legnagyobb befolyásuk (Ramserey–Rosenbluth, 1998, 173; Genro, 2013).

A jogalkotásnál, az új intézmények kiépítésénél is megmutatkozott a japánok késztetése arra, hogy a kényszerűen megnyitott új világban a lehető legtöbbet tanulják meg az őket megalázó nyugati hatalmaktól. Arra törekedtek, hogy a számukra legalkalmasabb mozzanatokat vegyék át, segítve, hogy Japán is megerősödjön, és felvegye velük a versenyt. Az alkotmánynál a porosz, a büntető törvénykönyvnél a francia mintát követték, a polgári törvénykönyv pedig a 19. század utolsó előtti évtizedében német mintára alapozva készült el. A flottát brit mintára és segítséggel szervezték meg. A szárazföldi hadsereget francia és brit, később német szakértők bevonásával modernizálták. Igen sikeres volt az oktatási reform és az állami adminisztráció kialakítása. Nagy gondot fordított az új vezetés az új rendszer ideológiai elfogadtatására, és ebben lényeges mozzanat volt az oktatási rendszer ilyen irányú alakítása is. A korábbi buddhizmusra épülő időkkel szemben az ősi japán sintó vallást preferálták, és ezen keresztül a császári hatalom isteni eredetét és mindenekfelett állását hirdették. A külföldről való tanulásal párhuzamosan Japán felsőbbrendűségét sugallta a hivatalos ideológia (Fisher, 1983; Ramserey–Rosenbluth, 1998; Gluck, 1985).

A nemzeti öntudat mindig is fontos volt a japán történelemben, és így volt ez ebben az időszakban is. Minden erőfeszítés, gazdasági, politikai és ideológiai, egyetlen fő célt, Japán megerősödését szolgálta, azt, hogy felemelkedjen a világ vezető hatalmai közé, és meghatározó szerepe legyen Ázsiában. Minden változás ellenére ez is erősen katonai és hódító jellegű rendszer volt. Mint láttuk, ennek évezredek hagyományai voltak Japánban, ami most találkozott az imperialista korszellemmel, ami alapján az erősebb elveszi, elfoglalja, amit tud. A felemelkedő Japán, Németországhoz hasonlóan, helyét követelte a világ újrafelosztásában, a gyarmatosításban. A történelmi célpontok, a potenciális és legyőzendő riválisok, ellenségek adottak voltak – Korea és Kína, mint már oly sokszor korábban.

A 19. század utolsó harmadában, néhány évtized alatt, Japán elképesztő gyorsasággal felmérte, megismerte, befogadta és a helyi feltételekhez igazítva adaptálta a kor élenjáró technológiáit, ismereteit és intézményeit. Hasonló teljesítményt

figyelhettünk meg több mint egy évezreddel korábban, amikor az akkor meghatározó kínai kultúrát és ismereteket vették át. Az első évezredekben Kína volt Ázsia Japánt körülvevő korabeli világának az élenjáró országa, és Japánt veszélyeztető hatalma. Akkor tőlük tanultak. A 19. században a fejlett nyugati hatalmak domináltak a világ gazdaságot, fenyegették Japán önállóságát. Az adaptációnál mindkét esetben meghatározó és kezdeményező szerepet játszott a központi hatalom. A hihetetlen megújulás mellett sok minden jellegzetesen japán maradt a 19. században is. Különösen igaz ez az informális intézményekre, szokásokra, tradíciókra. Az új rendszer gyorsuló kiépülése közepette is a társadalom egészében alapvető érték maradt a lojalitás, a munka és a család. Mindenki elfogadta az adott hierarchiában elfoglalt helyét, a vertikális és horizontális függőségi viszonyokat. A tőkés gazdaság, a kapitalizmus születése Európában szétrombolta a személyes függőségi viszonyokat, s a személytelen áru- és pénzviszonyok váltak uralkodóvá. Nem így Japánban. Itt megindult egy gyors iparosodás, de az európai értelemben vett polgárosodás, civil szféra és individualitás nélkül.

Az átalakulás belső konfliktusokkal is terhelt évtizedei alatt valójában a mélyben mindent áthatott az a törekvés, hogy Japán katonailag erős hatalommá váljon, és maga határozza meg saját, s lehetőleg Ázsia sorsát. A tanítómesterek mellé kívánt felzárkózni, sőt náluk erősebbé válni. Nemcsak a technológiát, tudást, intézményeket kívánták átvenni és alkalmazni, de azt az imperialista felfogást is, hogy a környező világ náluk gyengébb részét leigázzák, gyarmatosítják. Ez mély összhangban volt az évezredek japán törekvésekkel, amely Koreát és Kína közelebb eső részét természetes saját érdekeltségnek tekintette. A Meidzsi-kormány sokszor hangoztatott jelszavai – iparosítás, illetve gazdag nemzet, erős hadsereg – sok mindent elárultak a valóságos célokról. A gyors, államilag irányított iparosítás, a külföldiektől való tanulás középpontjában a hadiipar és egy erős hadsereg kiépítése állt.

A kötelező katonai szolgálat bevezetése nem az ősi könyörtelen harcos szamuráj hagyomány felszámolását, a békét szolgálta, hanem valójában éppen ellenkezőleg, a modern időkhöz igazodva ennek a tradíciónak az egész nemzetre való kiterjesztését, a háborúra való felkészítést szolgálta. Ennek „sikerét” jól mutatja majd később a japánok barbár kegyetlensége az ázsiai, azokat követően pedig a világháborúban. Ahogy történészek állítják, egy történelmi korszak jellegét születési körülményei jelentős mértékben meghatározzák. Így van ez Japán átalakulásánál is. A Meidzsi-restauráció, a Meidzsi-„forradalom”, a modern átalakulás nem a belső folyamatok szerves eredményeként jött létre, mint például Angliában vagy a fejlett Európában, hanem egy sokszerű külső fenyegetés hatására, amely reális veszéllyé tette, hogy az évezredek függetlenség után szégyenletes és megalázó gyarmati sors várhat az országra. Ilyen értelemben a felemelkedés, az iparosítás nemzeti ügygé vált, és szükségszerűen katonai, védelmi és támadási kapacitások kiépítésének preferálásával ment végbe (Beasley, 1987; Hillsborough, 2014).

A Meidzsi-modernizáció

A 19. század második felében Japán mellett több későbbi ország igyekezett felzárkózni és felvenni a versenyt a fejlettebb gazdaságokkal. Németország Európa szívében produkált néhány évtized alatt hatalmas gazdasági fejlődést, de ezekre az évtizedekre tehető Oroszország nagyhatalmi törekvéseinek megerősödése is. Alexander Gerschenkron sok oldalról tárgyalta a gazdasági elmaradottságból való kitörés lehetőségeit, s elemezte többek között a cári Oroszország iparosítását. Azét az Oroszországot, amely Ázsiában a legyengült Kína területeinek megszerzésében közvetlen vetélytársává vált Japánnak. Németország, Oroszország és Japán egyaránt helyét kereste a fejlettebb országok által már felosztott világban. Németország és Japán, a két sikeres felzárkózó, a következő évtizedekben hol ellenségek, hol szövetségessé váltak, az aktuális világpolitikai helyzet függvényében.

5. táblázat. Egy főre jutó GDP az Egyesült Királyság, illetve Japán szintjének a százalékában, 1870

Ország	Egyesült Királyság = 100	Japán = 100
Egyesült Királyság	100,0	432,8
Amerikai Egyesült Államok	76,6	331,8
Németország	57,6	249,5
Argentína	41,1	177,9
Magyarország	34,2	148,2
Oroszország*	29,6	128,0
Fülöp-szigetek	24,3	105,3
Japán	23,1	100,0
Brazília	22,4	96,7
Thaiföld	22,3	96,6
Hongkong	21,4	92,7
Szingapúr	21,4	92,5
Mexikó	21,1	91,5
Malajzia	20,8	90,0
Dél-Korea	18,9	82,0
Tajvan	17,2	74,6
India	16,7	72,3
Kína	16,6	71,9
Nepál	12,4	53,9

Forrás: Maddison, 2003, 60–61, 87, 142, 180–181.

*A későbbi Szovjetunió területére számítva.

Az 5. táblázat egy hozzávetőleges pillanatképet ad számunkra arról, hogy a Meidzsi-korszak kezdetén, 1870 körül, fejlettségét tekintve hogy állt Japán. Itt is láthatjuk,

hogy Németország lényegesen fejlettebb volt, mint Japán, de ekkor még Oroszország is előbbre járt. Ázsiában, ha nem is kiugró módon, Japán viszonylag elől áll fejlettségét tekintve. Kína és India ekkorra már eléggé lemaradt a rangsorban. 1870 körül Japánnak Latin-Amerikához viszonyítva sincs előnye. Argentína előtte járt, Brazília hasonló szinten volt, Mexikó maradt el valamennyire Japán szintjétől. Ez a keresztmetszeti kép még nem sejtette, hogy Japán a következő száz évben elképesztő előrehaladást és fejlődést mutat majd, amelynek messze önmagán túlmutató jelentősége lesz. Japán vált ugyanis az európai kultúrkörön kívüli világ első magasan fejlett, iparosodott országává, amely Ázsia későbbi fejlődésére közvetlen és közvetett módon óriási hatással volt. Ezért is fontos ennek az útteremtésnek a mélyebb elemzése.

Alexander Gerschenkron nagy jelentőségű elemzése során az európai történelmi tapasztalatokat áttekintve kiemelte, hogy a fejletlen országok nem feltétlenül ugyanazt az iparosodási utat követik, mint az élenjárók. „Ha egy elmaradott országban az iparosodási folyamat végül is beindul, akkor az élenjáróbb országokkal összevetve tekintélyes különbségeket mutat, nem csupán a fejlődés gyorsaságát (az ipari növekedés rátáját) tekintve, hanem az ipar termelési és szervezeti struktúrája vonatkozásában is, amely e folyamatból nőtt ki. Továbbá ezeknek az ipari fejlődés gyorsaságában és jellegében megmutatkozó különbségeknek a terjedelmes része olyan intézményi eszközök alkalmazásából következik, amelyeknek alig volt vagy egyáltalán nem volt megfelelője a már korábban iparosodott országokban. Továbbá az az intellektuális légkör, amelyben az iparosítás folyt, az iparosítás 'szelleme' vagy 'ideológiája' jelentős mértékben különbözött az élenjáró és az elmaradott országokban. Végül az elmaradottság egyedi példákban megmutatkozó tulajdonságai, úgy tűnik, erősen különböznek az elmaradottság fokától és az érintett országok iparának természeti feltételeitől függően” (Gerschenkron, 1984, 37–38).

Másképpen fogalmazva, az „útkövető” fejlődés helyett sokszor sikeresebb vagy járhatóbb lehet az „útteremtő” pálya, ami persze utána már esetleg minta lehet más országok számára is. Sőt bizonyos esetekben nem is járható az útkövetés az eltérő történelmi, kulturális és időbeli feltételek miatt. Viszont nem szabad elfelejteni, hogy az útteremtés nem feltétlenül jelent sikert. A korábbiaktól eltérő pálya választása könnyen zsákutcába is vezethet. A japán fejlődés azonban sikeres és sok szempontból igen lényeges útteremtés volt, ami mintául szolgálhatott Ázsia sok más országának későbbi fejlődéséhez. Gerschenkron nem terjesztette ki vizsgálódásait Európán és Oroszországon kívülre, de éppen az idézett sorok után kiemelte, hogy éppen Japán tapasztalatait érdemes lenne bevonni az elemzésekbe.⁴⁸ Gerschenkron megállapításait, vizsgálati keretét is szem előtt tartva követjük Japán évszázados felemelkedését a következőkben (Maltarich, 2005).

⁴⁸ „Rendkívül kívánatos lenne, kilépve az európai tapasztalatok köréből, megvizsgálni legalább a japán iparosítás néhány vonatkozását is. Sajnálatos módon azonban japán gazdaságtörténetre vonatkozó ismereteim hiánya teljességgel megakadályoz egy szélesebb körű vizsgálatot” (Gerschenkron, 1984, 38).

Az intézmények szerepe

A különböző fejlődési utakban, modernizációs pályákban alapvető szerepe van az alkalmazott intézményeknek, azok komplex rendszerének. Míg Nyugat-Európa iparosítása szempontjából a bankrendszer kiemelkedő szerepét mutatta be Gerschenkron, addig Oroszország kapcsán ennél erőteljesebb mozgatóerő szükségességére hívta fel a figyelmet. Ez az intézmény pedig az állam volt, és annak erős beavatkozása az iparosítás folyamatába, elsősorban háborús okok miatt. Az elmúlt másfél évszázad fejleményei bemutatták, hogy ez a megállapítás tágabb értelemben is helytálló, mivel a később iparosodó országok nagy részére is jellemző egy erősebb állami beavatkozás. Ez persze önmagában még messze kevés a történelmi sikerességhez. Elég, ha csak a szocializmus világméretű, de végső soron sikertelen kísérletét emeljük ki, amely az állam soha nem látott szerepével próbált iparosítani és felzárkózni. A rövid 20. század, az 1917 és 1990 közötti korszak, éppen e modell tündökléséről és szükségszerű bukásáról szólt (Kornai, 1993). Az azonban kétségtelen, hogy Oroszország és Japán iparosításában egyaránt az állam kiemelkedő szerepét érhetjük tetten, azzal az óriási különbséggel, hogy ez utóbbi történelmi sikertörténeté vált, míg a cári Oroszország, rövid és átmeneti sikerek utáni összeomlása, a szocializmus számára teremtett légüres, betölthető helyet. A két korabeli versenytárhoz viszonyítva igen sok az eltérés. Japán egyrészt számos szempontból sokkal kedvezőbb helyzetben volt a 19. századi felzárkózás megkezdésénél, mint a nála valamivel fejlettebb Oroszország, és lényegesen eltérő feltételek között, mint az Európa közepén fekvő és jóval fejlettebb Németország.

Az állami szerepvállalás tehát igen fontos Japán fejlődésének megértésében. Már csak azért is, mert ez nemcsak átmeneti jellegzetességnek bizonyult, hanem napjainkig tartóan is az egyik legfontosabb jellemzője a kapitalizmus japán útjának. Sőt nemcsak a Meidzsi-restaurációtól előre tekintve, de visszamenőleg is igaz, hogy a Tokugava-uralom megteremtése óta, tehát a 17. század legelejétől fogva, közel fél évezrede, rendkívül centralizált állami irányítási rendszerről beszélhetünk. Ez azt is mutatja, hogy bár a 19. századra a japán belső fejlődés zsákutcába jutott, ennek ellenére a történelmi örökség számos eleme segítette az iparosodás nekiindulását. A legtöbb esetben a hagyományok erőteljes lerombolása és egy nagyon új értékrend meghonosítása, egy újfajta legitimitás szükségszerű megteremtése jellemzi a kapitalizmus kiépítését. Japán esetében azonban igen erős a folytonosság, ami persze nemcsak előnyökkel jár, járhat. Nem pusztán arról van szó, hogy itt nem volt mindent szétromboló forradalom. Ez Németországban vagy Oroszországban sem történt meg a 19. század utolsó harmadában, hiszen császárság, illetve cári uralom volt, amelyek Japánhoz hasonlóan a feudális rendszerben gyökerező államalakulatok. Ugyanakkor, míg az egységes Németország csak 1871-ben született meg, addig Japánban a császárnak egészen rendkívüli történelmi legitimitása volt, ami a sógunátus megdöntésénél csak még

jobban megerősödött. Hiszen rá hivatkozva söpörték el az idegeneknek kényyszerűen behódoló utolsó Tokugava-sógunt. Nem felejthetjük, hogy Japánban, az egész világban példátlan módon, ugyanaz a japán császári család van folyamatosan a tisztségben, még hozzá legalább 15 évszázada. Ez ma a világ leghosszabb ideje hatalmon levő dinasztiája. Az 1867-ben trónra lépő fiatal császár a 122. uralkodó volt a sorban.⁴⁹

Az is igaz, hogy a történelem során a japán császár világi hatalma sokszor igencsak korlátozott volt. De a többször és hosszan fennálló sógunátusok sohasem kérdőjelezték meg a császár legitimitását, hiszen saját hatalmukat, annak gyökerét is mindig az uralkodótól eredeztették. Az más kérdés, hogy a valóságos hatalom ritkán volt a császár kezében, és ez nyilván még inkább így volt a korai japán modernizáció során. A trónra lépő Mucuhito császár 1867-ben is mindössze 14 éves volt, nyilván nem ő határozta meg az ország sorsát. A legitimitását felhasználó újonnan hatalomra jutó rétegek, érdekcsoportok irányították az országot, új intézményeket adaptáltak, vettek át és vezettek be. Azonban ezeket az új rendszerhez szükséges intézményeket is a régi világból eredő császárság legitimálta, ami rendkívül fontos volt a viharos változásokat nem értő, de azokat ugyancsak megszenvedő széles néprétegek szemében.

Japán hatalmas előnyét jelentette az is, hogy Japán – sziget jellegéből és Európától való távolságából fakadóan – soha nem volt idegen megszállás, uralom alatt. A több évezredes együttélés, és közben többször évszázados elzártság egész különleges tudatot eredményezett az országban, már jóval a modern nemzetállamok kialakulása előtt. Ez a mély és közös tudat megmutatkozott a közös nyelvben, kultúrában, tradíciókban, beleértve a császárság évezredes, a mitikus múltba visszavezetett intézményét is. Természetesen ez nem volt egy igazi modern nemzet, hiszen feudális széttagoltság jellemezte az Edo-kort, de sok volt az ezen a földrajzi és társadalmi töredezettségen is átívelő közös tradíció. Az intézményi feltételek között tehát az állam kiemelt szerepet kapott Japán modernizációjában. De ez önmagában kevés lehet, hiszen egy egész országot kell mozgósítani vagy legalább is a többséggel elfogadtatni a gyökeresen új rendszert. Különösen fontos a megfelelő legitimáció és ideológia, hiszen az ilyen átalakulások, a régi és az új összeütközése rengeteg konfliktussal is jár. Ahogy Alexander Gerschenkron is hangsúlyozta, kiemelt szerepe van az „iparosítás szellemének”.

⁴⁹ Az is történelmileg példátlan, hogy – a 14. századbeli 56 évet leszámítva, amikor is a dinasztia két ága küzdött a hatalomért – nem volt rivalizálás, hatalmi harc a koronáért, ugyanazt a császárt ismerte el egész Japán. Pedig ugyancsak erőszakos korszakokat élt meg az ország. 1500 évig, nemzedékek hosszú-hosszú során át az égi eredetű uralkodó intézménye „beleégett” az emberek tudatába (Shillony, 2006, 1).

Az iparosítás „szelleme”

Mint jól ismert, az élenjáró országok iparosításában Max Weber kiemelt fontosságot tulajdonított a protestáns etikának. „A kálvinizmus... az embert csupán az Isten által rábízott vagyon kezelőjének tekintette, ... mindenki számára vallásos feladatként tűzte ki, hogy egyéni életében racionálisan az Isten által rábízott vagyon gyarapításán munkálkodjék” (Weber, 1979, 291). A tőkés rend kialakításánál kulcsfontosságú a tőkefelhalmozás.⁵⁰ Ezért kulcsfontosságú Webernél a protestáns etika által ösztönzött aszkézis fogalma is, vagyis hogy az egyén ne a fogyasztást állítsa a célkeresztbe, hanem jövedelme lehető legnagyobb részét forgassa vissza a termelésbe.⁵¹ Fontos itt azt is látni, hogy Max Weber okfejtése a protestáns etika szerepéről, a nyugati kultúrkör korán kiformalódó értékeinek megfelelően, az új társadalomhoz szükséges individuum, az egyéni szerep és felelősség megteremtődését magyarázza, ami élesen különbözik a keleti tradícióktól. Az ilyen ideológiai megerősítés különösen az átalakulás elején igen fontos, később az új viszonyok kialakíthatják a maguk saját szellemi és ideológiai értékeit, önmaguk legitimációját, leginkább persze a sikereken keresztül. Természetesen a későbbi iparosítás, még az európai értékörön belül sem, vagy ahhoz Japánnál sokkal közelebb álló országok esetében sem magyarázható a protestantizmussal. Vagyis nemcsak az intézményekben lehet szükségszerű eltérés, de az iparosítást segítő ideológia is lényegesen különbözhet⁵² (Golzio, 1985).

Németország ekkor még az egyesítés előtt állt, a modern fejlődés hajnalán, és az itt szükséges ideológiát jól megérezte Friedrich List, aki a nemzet jelentőségét és érdekeit hangsúlyozta az ország számára. Hangsúlyozta a nemzet egyének feletti fontosságát. Ez a hazafias érzés erős motiváló erőt jelentett az ígéretes lehetőségekkel rendelkező új ország számára. A német nemzeti érzel-

⁵⁰ Szemben a feudalizmussal, ahol a fogyasztás a cél. Az uraknál a mértéktelen, pazarló luxusfogyasztás, a parasztnál pedig a túléléshez szükséges fogyasztási javak előteremtése.

⁵¹ A vallások többségében az aszkézis a „hívatásos” személyek, papok, szerzetesek számára kötelező. A reformáció azonban kiterjesztette e magatartás szükségességét mindenkire a vallási közösségben. „A világtól elforduló aszkézis ezzel értelmét veszítette. Azoknak a szigorúan vallásos embereknek, akik korábban kolostorba vonultak, mostantól kezdve az evilági életben kellett aszketikus elveik szerint élniük” (Weber, 1979, 290).

⁵² Amint Alexander Gerschenkron példaként kiemelte, Franciaországban például a Saint-Simon fémjelezte utópikus szocializmus adott ideológiai hátteret az iparosításhoz. „Ledönteni egy elmaradott országban a stagnáció korlátait, felébreszteni az emberek képzelőerejét, és energiáikat a fejlődés szolgálatába állítani, ehhez erősebb orvosság kell, mint az erőforrások kedvezőbb elosztásának ígérete vagy mint az alacsonyabb kenyérárak. Ilyen körülmények között mind az üzletember, mind az elszánt és újtásra kész vállalkozó a magas profitkilátásoknál sokkal erősebb stimulust igényel. Ami a rutin és az előítélet hegyeinek megmozdításához szükséges, az a hit, a hit abban, hogy az aranykor – Saint-Simon szavaival – nem a múlté, hanem még az emberiség előtt áll... Kapitalista iparosítás szocialista ideológiák oltalma alatt, mindezek után talán kevésbé meglepő jelenség, mint amilyenek első pillantásra tűnhetett” (Gerschenkron, 1984, 60–61).

mek, érdekek hangsúlyozása egyben az imperialista terjeszkedést is indokolhatóvá, sőt szükségessé teheték a kor felfogása szerint. A huszadik században az Oroszországot 1917-től megragadó szocializmus ideológiája és gyakorlata, ami utána bizony igen sok országra kiterjedt, alapjaiban nem jelentett mást, mint a történelmi fejlődésben perifériára szorult, nagyon elmaradott országok államközpontú kitörési kísérletét, sajátos iparosítását. Ehhez forrást a szocialista eredeti felhalmozás megvalósítása jelentette. Ez az út és ideológia nemcsak Európa perifériáján jelent meg, hanem többek között szűkebb vizsgáldási régiókban, Ázsiában is. A szocialista ideológia a bőség társadalmának, a kommunizmusnak az eljövételét ígérte, és a jövőbeli bőség délibábjával próbálta leplezni a szocialista eredeti felhalmozás kegyetlen folyamatát, az erőszakos tőkekivonást a mezőgazdaságból, életszínvonalból és infrastruktúrából. Ez az ideológiai elfedés csak ideig-óráig sikerülhetett, de ahol és amikor ez kevésnek bizonyult, ott volt a kőkemény diktatúra, amely biztosította az erőltetett iparosítás végigvitelét. De a szocialista ideológia a maga idejében milliókat állított a nagy cél szolgálatába, fontossága megkérdőjelezhetetlen⁵³ (Wintle, 2002, 366–367; Fitzpatrick, 2008, 50–73; Brus, 1967, 56–77).

Japán számára természetesen sem a református vallás, sem az utópikus szocializmus, sem a marxizmus nem kínálta tálcán az ideológiát az iparosításához. De akárcsak a modern technika és technológia átvételénél, vagy a megfelelő intézmények kialakításánál, a japán iparosítás ideológiájában is tanult a többi nemzettől. Különös figyelemmel kísérték a kor másik két felzárkózni kívánó országát, Németországot és Oroszországot. Sok is a hasonlóság, a párhuzam a történésekben, eszközökben. Kezdetben, igen érthető módon, a másik korabeli felzárkózó nemzet, a német iparosítás ideológiája, az ottani közgazdasági felfogás, ezen belül is kiemelten Friedrich List nézetei voltak nagy hatással az új rendszert építő bürokrátákra, államférfiakra. Ez Japánban is erős nemzeti érzésekkel, nacionalista felfogással kapcsolódott össze. Az idegen hatalmak jelentette fenyegetés fontos nemzeti motivációvá, iparosítási hajtóerővé vált. Ugyanakkor az évezredes japán hagyomány természetszerűnek tekintette, hogy a legjobb védekezés a támadás, vagyis minél több környező terület meghódítása, leigázása és az ország szolgálatába állítása. Mindez egyfajta japán felsőbbrendűségi tudattal párosult, ami megkönnyítette a nemzeti érdekek mindenek felé helyezését.

⁵³ Az értelmiség egy részénél valójában már a 19. század végi cári iparosítás elfogadásában szerepet játszott a marxizmus eszméje. Bizonyos szellemi és ideológiai gyökerek tehát adva voltak 1917-re. Kornai János átfogó művében 1987-re vonatkozóan, mindössze néhány évvel a központi szerepet játszó Szovjetunió összeomlása előtt, 26 szocialista országot sorolt fel, négy kontinensről. Ázsiából Mongólia, Kína, Vietnam, Kambodzsa, Laosz és Észak-Korea szerepel a sorban (Gerschenkron, 1984, 61; Kornai, 1993, 38–39).

Az első világháborút követően, a megváltozott gazdasági és társadalmi feltételek között elhalványult a német szellemi befolyás, és a közgazdászok kisebb csoportjában egy sajátos japán marxista ideológiájú felfogás erősödött fel, amely közelítés ugyan elvetette a forradalom és az osztályharc mozzanatokat, de nagy figyelmet fordított a társadalmi problémákra. Az állami tervezést tekintették a fejlődés kulcsának. Ebben a megváltozott körülmények mellett az is szerepet játszott, hogy Németország a súlyos vereség után korántsem bizonyult követendő példának, a Szovjetunió ezzel szemben, legalábbis a külvilág számára, látványos sikereket mutatott fel a tervezés beindításával. Ennek a marxista gondolkodású csoportnak a felfogása hatással volt a japán állami irányítás alakulására mind a második világháború előtti időszakban, mind azt követően (Gao, 2002; Hein, 2004; Ferber, 2015).

A korhoz és a történelmi feladathoz illő ideológia kialakítására és megerősítésére azért is nagy szükség volt, mert a kezdeti évtizedekben az idegenek országát megalázó fellépése, majd a válaszként megkezdett modernizáció, teljesen érthetően, egyfajta értékzavart, kulturális összevisszaságot okozott. A nagy rendszerváltások mindig együtt járnak ezzel, de itt még súlyosabb volt a konfliktus, hiszen az évszázados elzártágban kialakult tradicionális belső világ hirtelen szembesült egy teljesen különböző nemzetközi környezettel, kultúrával és életmóddal. A kaotikus helyzet szellemi összevisszasága leginkább a nagyvárosi, elsősorban tokiói értelmiséget, vezető elitet érintette meg. Sok-sok japán politikus, diák, hivatalnok utazott a fejlett országokba, és rengeteg külföldi tanácsadó, szakértő érkezett Japánba, és az idegenek kultúrája, technológiai tudása felsőbbrendűnek tűnt. Mindez egyfajta intellektuális krízist okozott. Megjelentek a nyugatpárti, az ottani vívmányok és intézmények átvételét ösztönző csoportok, és ez a hatás az oktatásban is nyitottságot hozott, a nyugattól való tanulást ösztönözte. Mások viszont, és az idő előrehaladtával egyre erősebb volt ez az irányzat, a japán hagyományokhoz, tradíciókhoz való visszatérést ösztönözték. Ezt ekkor, és a későbbiekben is igen erősen befolyásolta a vezető nyugati hatalmaknak az ázsiaiakat és a japánokat megalázóan lenéző magatartása (Wittner, 2008, 99–124; Totman, 2006, 411–419).

Az átmenet feszültségei – a szacumai lázadás

A szükségszerűen konfliktusokkal terhelt átmeneti időszak egyik legveszélyesebb konfliktusa az 1876–1877-es szacumai lázadás volt. Szacuma Japán Koreai-félszigethez közeli tartománya. Az Edo-korban ebben a tartományban élt a legtöbb samuráj, akik ereje sokat számított az utolsó sógun elleni harcban. Vezetőik igen fontos szerepet kaptak az új rendszer kialakításában. Azonban a sógun legyőzése után az új kor megkövetelte modernizáció helyett a múlt samuráj dicsőségét szerették volna visszahozni, ami egyre élesebb konfliktusokhoz vezetett. A Meidzsi-császár hatalomra jutását szolgáló fegyveres ösz-

szecsapásokban kulcsszerepet játszó Szaigó Takamori – aki már ekkor Korea megtámadását szorgalmazta – a nézetkülönbségek miatt kilépett a kormányzatból, és személye veszélyes fenyegetést jelentett az új rendszerre. A lázadás végül vereséget szenvedett és elbukott. A felkelés leverésében kulcsszerepe volt Okubo Tosimicsinak, aki akkor belügyminiszterként szolgált. Őt ezért a szacumai szamurájok árulónak tekintették, és 1878-ban meggyilkolták. Szaigó Takamori volt a hőse Az utolsó szamuráj című filmnek, persze hollywoodi felfogásban (Yates, 1995; Ravina, 2004; Totman, 2007, 405).

Egy rövid periódus után, az 1880-as évektől kezdve, egyre inkább a japán hagyományokhoz, a saját úthoz való visszatérés vált uralkodó nézetté és hivatalos felfogássá. Az új hatalom építői úgy érezték, hogy az átalakulás feszültségei miatt növekvő vidéki elégedetlenség, a tömeges paraszt és szamuráj megmozdulások kezeléséhez a tradíciókra támaszkodás, a régi hagyományok felhasználása, az ezekre épített állami ideológia lehet a legalkalmasabb. 1868 után rövid időszakig tehát az élenjáró gazdaságok csodálata, és a tanulásvágy volt megfigyelhető. Az 1880-as években azonban a nyugatot preferáló tendenciák ugyancsak elhalványultak. Az oktatásban is háttérbe szorult a nyitottság, jól jelezte ezt az 1880 októberében kiadott Császári Oktatási Ediktum.⁵⁴ Az oktatási rendszer, folytatva az Edo-kor tradícióját, a konfucianus gondolatok súlykolását helyezte előtérbe, a feltétlen lojalitás, engedelmesség eszméivel hatva újabb és újabb generációkra.

Az oktatás volt Japán egyik erőssége, sok más későbbi iparosodó országgal szemben. Az Edo-kor elején még nagyon ritka volt a szervezett oktatás, és akkor a szamurájok, ha egyáltalán valamilyen oktatásban részesültek, azt otthon, a templomokban vagy a tapasztalt szamurájoktól kapták. Azonban, mint korábban bemutattuk, az évszázadok előrehaladásával a tudás egyre nagyobb rangot és szerepet kapott. A korszak végére, a 19. század közepére, a szamurájok többsége már lényegében formális iskolai képzésben részesült a több mint 200 uradalmi iskola egyikében. Csaknem mindegyik daimjó birtokán volt ilyen. Ne feledjük, a legendás harcos réteg a békés évszázadok során a helyi földesurak és a sógun igazgatási személyzetévé vált, és ehhez bizony egyre inkább tudásra, képzésre volt szükség. A 18. század végétől egyre jobban tudatosodott, hogy csak a jól képzett szamuráj lehet a jó adminisztrátor. Ahogy az egyik korabeli mondás jellemezte, „a szamuráj egyik oldalán kard, a másik oldalán írószerszám van”. Az iskolai oktatás kiterjedésével nyomtatott könyvek is segítették a

⁵⁴ „Alattvalóink, tudjátok meg! Császári őseink széles és örökké való alapokon hívták életre Birodalmunkat, mélyen és elmozdíthatatlanul belé plántálva az erényt. Alattvalóink, egyesülve a hűségben és a gyermeki szeretetben, nemzedékről nemzedékre ápták ezt a csodát. Ez birodalmunk alapvető mibenlétének a dicsősége, ennél fogva oktatási rendszerünknek is erre kell épülnie... Ami a tanulást illeti, a császári őseinktől reánk hagyományozott tudás kikövezett útján kell haladnotok” (Totman, 2006, 410).

képzést. A nagy városokban, amelyek egyben kulturális központok voltak, magániskolák működtek, nőtt az oktatásban részt vevők köre, társadalmi elvárás volt a műveltség. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Meidzsi-fordulat idejére Japánban a fejlettségi szintjéhez képest viszonylag magas volt az iskolázottság, és ettől egyébként nem függetlenül az egészségügy színvonala is (Dore, 1965; Steckel–Floud, 1997, 259).

A Meidzsi-korszak kezdetén az új vezetők kulcsfontosságúnak tartották az oktatást, és annak minél szélesebb körben való kiterjesztését. 1879-ben vezették be a kötelező hatosztályos oktatást mind a fiúknak, mind – szemben a korábbi hagyományokkal – a lányoknak. Kezdetben nyitottság jellemezte az iskolákat, igyekeztek felgyorsítani a nyugati tudás átvételét. 1873-ban az adott korosztályoknak csak 28,1 százalékát, 1905-re már 95,6 százalékát iskolázták be. Ugyanekkorra a második lépcsőben, a 7–11. osztályban a korosztály 8,8 százaléka, míg felsőfokú képzésben a korosztály 0,9 százaléka tanult.⁵⁵ Még a világot megjárt „felvilágosult” japán vezetők is, közöttük *Mori Arinori*, az első oktatási miniszter, valójában a katonai potenciál növelése miatt ösztönözték és vitték végig a reformokat. Az oktatásnak döntő szerepet szántak a nép, az új nemzedékek „megfelelő”, célirányos nevelésében, hogy az új rendszert minél erősebben, lehetőleg mérlegelés nélkül támogassák⁵⁶ (Fujimura–Fanselow–Kameda, 1995, 95–96; Ohkawa–Ranis, 1985, 27).

Az 1880-as évek közepére egyre inkább kiformalódott az új rendszer vezetőiben, hogy nem elég a törvények változtatása, különböző intézkedések meghozatala, de nagyon fontos az ideológiai igazolása is mindannak, ami történik. Ahogy az egyik vezető kormányzati hivatalnok megfogalmazta, „nem kormányrendeletek, hanem inspiráció” kell, vagyis egy széles körben ható eszme sokkal jobban mozgósíthatja a tömegeket, mint a törvények vagy az utasítások. A feladat nem volt könnyű, és mint jeleztük, sokféle irányzat és elképzelés jelent meg 1868 után még a kormányzatban is. Egyfajta „trial and error”, próbálkozások és hibák sorozatán át való tanulási folyamatban kristályosodott ki, hogy lehet legcélszerűbben és legsikeresebben visszanyúlni a sok évszázados japán hagyományokhoz.

⁵⁵ 1873-ban 1 326 000 fő vett részt az alapkú oktatásban, 1905-re már 5 350 000. A második képzési szinten 1873-ban mindössze 1800 fő vett részt, s ez a szám 1905-re 749 ezerre emelkedett. 1905-ben 42 ezren vettek részt a felsőoktatásban (Mitchell, 2003a, 981, 1001).

⁵⁶ Sok mindent elárult a reformok céljáról és jellegéről *Mori Arinori* 1887-es nyilatkozata a női oktatás fontosságáról. „Egy gazdag ország alapvető oszlopa az oktatás, aminek bázisa a nők képzése. Egy ország sikere vagy kudarca a nők iskolázásán nyugszik. Ezt sosem szabad elfelejteni. A lányok és asszonyok oktatási folyamatán végighúzódó alapvető eszme a haza szolgálata kell hogy legyen. Az életmodelljük a következő: táplálni a gyereket; anyaként tanítani őket; mikor a fiuk megfelelő korba ér, bevonul, és búcsút mond édesanyjának; a fiú bátran harcol a csatáren; és az anya táviratot kap, amely fia harcmezőn való elesését tudatja” (Fujimura–Fanselow–Kameda, 1995, 96). *Mori Arinori* azt javasolta, hogy ezt a gondolatsort tegyék ki minden osztályteremben, mivel jól kifejezi a nők nevelésének esszenciáját.

A megfelelő nemzeti ethosz kialakítása persze nehéz volt ekkor, hiszen a rendszerváltás rengeteg változást hozott, amelyek jó része jelentős társadalmi és szociális konfliktusokat generált. Az új elfogadtatása a régi ideológia erősítésével sajátos feladat volt. Ugyanakkor a külső kihívás és az állam által generált igen gyors politikai és gazdasági változások közepette a japán társadalom, különösen vidéken, még lényegében változatlan állapotban volt, a több évszázados Tokugava-uralom által kialakította módon. Rájuk hatni, őket megszólítani valószínűleg csak a régi nyelven lehetett, így inspirálva őket az új rendszerbe való közreműködésre. Megjelentek azok az írások, amelyek a japán történelem szükséges fejlődési folyamataként mutatták be, hogy a Tokugava-időszak után egy ipari-alkotmányos korszaknak kell következnie, amely mind a japán, mind a világ fejlődésének fontos szakasza. A legfontosabb ideológiai elemnek az évezredes japán konfucianus hagyomány felhasználása adódott. Ez az ázsiai történelemben sokszor és sok helyen szolgálta a hatalom legitimitásának erősítését, s nem volt ez másképpen Japánban sem. Így történt ez a 19. század utolsó harmadában megindult modernizációs időszakban is, egészen a második világháborút követő változásokig. A hagyományos konfucianus tanítások – a takarékoság, az engedelmesség, a türelem, a kitartás, a bátorság, az önzetlenség, a mértékletesség, valamint az illem és a becsületesség, és persze mindezekkel együtt és mindenekelőtt a feltétel nélküli lojalitás és a gyermeki jámborság – ugyancsak jól szolgálhatták ekkor az állam irányította modernizációt is (Gluck, 1985, 3–16; Hill, 1997; Eisenstadt, 1996a; Marshall, 1967).

Ákárcsak a protestáns etika az európai korai tőkés fejlődés idején, úgy a japán kapitalizmus megszületésénél a konfucianizmus eszméje segítette a kialakuló vállalkozói réteg orientációját, megfelelő magatartásának a kialakulását. Az új tőkés vállalkozó szimbolikus alakja volt *Sibuszava Eiicsi*, akit széles körben a japán kapitalizmus atyjának neveztek. Ő alapította az első modern banki részvénytársaságot – amely még bankjegyeket is kibocsáthatott –, számtalan vállalatot és a Tokiói Tőzsdét is. A konfucianizmust tekintette alapvető iránytűjének, és megismerve az európai üzleti életet, az ottani tapasztalatokat ötvözte a hagyományos japán felfogással. Mindez Sibuszava Eiicsi felfogásában és sikeres üzleti gyakorlatában a japán iparosítás körülményeihez igazítva új, modern felfogást adott a konfucianizmusnak. Életfilozófiáját, a konfucianizmusról vallott felfogását könyvekben is megfogalmazta, amelyekben a régi ideológia és a modern üzleti élet kapcsolatát elemezte. A tisztességet, az etikus magatartást összeegyeztethetőnek tartotta a profitorientáltsággal. Látta a kapitalizmus ellentmondásait, a növekvő anyagiasságot, ezért annak átformálását tartotta szükségesnek a konfucianizmus elveinek megfelelően. „Erkölcös profitról”, a tisztesség és a nyereség, az üzleti fejlődés, valamint a társadalmi felelősségvállalás összehangolásáról írt. Könyvei napjainkig népszerűek a japán vállalkozók körében (Tu Wei-Ming, 1996; Michio, 1988; Michio, 1996).

A japán kapitalizmus „atyja” – Sibuszava Eiicsi

Sibuszava Eiicsi 1840-ben született. Viszonylag kevés iskolát végzett, ahol döntően a klasszikus konfucianus tanokról és a japán történelemről tanult. Az 1860-as években a sógun udvartartásához került és alkalmat nyílt egy delegáció tagjaként Európába látogatni, ahol közvetlen tapasztalatokat szerzett a kapitalizmus működéséről, amely lenyűgözte. Hazatérve szolgált a Meidzsi-kormányzat pénzügy-minisztériumában, segítve a kapitalizmus intézményeinek kiépítését, majd az üzleti életet választott és 1874-ben Japán első modern bankjának az elnöke lett. Üzleti pályafutása során mintegy 500 vállalatot alapított, amelyek közül számos ma is működik. Kulcsfontosságúként tartotta és nagyvonalúan támogatta az oktatást, azon belül is különösen a felsőoktatást. 91 éves korában, 1931 novemberében halt meg (Tai, 1993).

Az évtizedek előrehaladtával a Meidzsi-kormányzati ideológia finomodott, módosult a körülmények és a súlypontok változásával, de a fő elvek a hagyományosak maradtak. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a viharos modernizáció valamennyire elviselhető és elfogadható legyen az igen erős tradíciókkal rendelkező japán népesség számára. Más oldalról viszont, ezt sem feledhetjük, hogy mindez meg is akadályozta vagy legalábbis lassította a japán generációk valódi alkalmazkodását a modernizált ipari társadalom igazi szükségleteihez. A múltra támaszkodó szokások, magatartásformák, gondolkodásmód, az informális intézmények konzerválása hosszú távon negatív módon is visszahathat egy modernizációs folyamatra. A konfucianus ideológia családokhoz való közvetítésének – még intenzívebben, mint a korábbi évszázadban – az oktatás vált az egyik fő csatornájává (Yamashita, 1996; Hiroshi, 1996; Smith, 1996).

Max Weber – erősen európai szemlélettel – az ázsiai iparosítás elmaradásának egyik okát éppen az ottani vallások és irányzatok jellegével magyarázta, hogy azok, szemben a protestáns etikával, nem segítették az egyének megfelelő magatartását, világi aszketizmusát, a tőkefelhalmozás megindulását. Felfogásában sok igazság van, főleg Kínára nézve, de számos szempontból árnyaltabb a kép, ha Japánt tekintjük. A 19. század végén, ha nem is generálta, de segítette a konfucianizmus a japán iparosítást. A császárnak, az államnak való engedelmesség segítette a központi szándékok végrehajtását, de ami még fontosabb, az alapvető konfucianus elvek, mint a takarékoság és mértékletesség, segítették a megtakarítások gyarapodását, a szerénység, a szorgosság hozzájárulhatott az új iparosodott munkaerő teljesítménynöveléséhez. A közösségi szellem, az egymás iránti felelősség pedig a sajátos japán munkaszervezésnek ágyazott meg a vállalati kultúrában. A későn jövő iparosítás japán modelljében a konfucianus eszmék az iparosítást segítő ideológiaként szolgálhattak, és ez bizonyos mintát adhatott

más, később induló ázsiai országoknak is (Bush, 1985; Wei-Bin Zhang, 2000; Conrad, 2010).

A vallási ideológia a konfucianus eszméknél kevésbé segítette magát a japán iparosítást. Viszont fontos szerepe volt az új rendszer legitimitásának erősítésében, a császári kultusz fenntartásában. Egy évezreden keresztül az Ázsiából meghonosodott buddhizmus és az ősi japán hit, a sintó, egymás mellett létezett, és a kettő közül általában a buddhizmus játszotta az erősebb és formalizáltabb szerepet. A buddhizmus japán változata nagyon sokszínű volt, sokféle irányzat versenyzett egymással, amelyek közül a zen buddhizmus volt a legjelentősebb, és több sajátossággal is rendelkezett az idő előrehaladtával. Egyik, témánk szempontjából fontos mozzanat, hogy az Edo-kor második felében, a gazdag kereskedő rétegek megerősödése idején, amikor már keveredés volt megfigyelhető a szamurájok és a városi gazdagabb rétegek között, akkor már egyes buddhista szekták nyitottabbak voltak az új foglalkozások és azok művelői irányába is. Tanításaikban megjelentek a weberi elemek, az aszkétizmus és a munka etikájának a megbecsülése, ami részben segítette az Edo-korban végbemenő modernizációt és tőkefelhalmozást. Ez persze még nem hatotta át a korabeli társadalmat. Másik, témánk szempontjából fontos mozzanata a japán buddhizmusnak, hogy bár a sógunátus felhasználta az egyház szervezetét, többek között a regisztráción keresztül, de maga a buddhizmus kevésbé volt része a hatalomnak, mint Délkelet-Ázsia legtöbb államában. Mai kifejezéssel élve, sokkal jobban szétvált az egyház és az állam, különösen az Edo-kor második felére. Az adminisztráció világi volt, szamurájok végezték, és nem egyházi emberek, mint a világ oly sok részén. Ezek a sajátosságok fontosak voltak a Meidzsi-restaurációnál is. Könnyebb volt a racionális, új világi hatalom kialakítása.

Az új rendszer mindeközben azért nem mondott le a vallási eszközök felhasználásáról sem. A sinto vallást helyezte előtérbe, amely sokkal inkább egy ősi japán népi hit, mint önálló, jól elkülönített szervezett egyház volt, és háttérbe szorult a Tokugava-korban. A buddhizmust 1868 után háttérbe szorították, a korábbi jelentős állami támogatást megszüntették. Mivel ez a sógunátus eszköze volt, nyilvánvalóan fontos volt az új hatalom számára az elhatárolódás, a buddhizmus visszaszorítása, hatásának semlegesítése. Megkezdtek a buddhizmus és a sintó szétválasztását. Sok buddhista szentélyt bezártak vagy sintó templommá alakítottak. Szétrombolták az egyház hálózatát és szélnek eresztettek sok ezer szerzetest és apácát, akik közül sokan sintó pappá, illetve papnővé lettek. Megszüntették a buddhizmus templomainak korábbi államilag előírt regisztrációs feladatait is. Bár a kormány hivatalos álláspontja csak a két vallás szétválasztását hirdette, sok régióban a helyi adminisztráció ezt úgy értelmezte, hogy le lehet, le kell rombolni a buddhista szentélyeket. Egyes becslések szerint ennek 18 ezer templom esett áldozatul. A Tokugava-ellenesség rávetítődött a buddhizmusra is, különösen annak a Rinzai szektájára, mivel az igen erősen kötődött az előző rendszerhez. A Meidzsi-kormányzat a buddhizmussal szemben az ősi japán vallást, a

sintót építette be az új rendszer ideológiai bázisai közé. A sintó sok évszázadon át elhalványult mint önálló hit, és erősen összefonódott a dominánssá vált buddhizmussal. A sintó ősi japán eredetének hangsúlyozása jól szolgálta a nemzeti jelleg erősítését. Fő cél persze az volt, hogy ez jól segítheti a császári legitimitás megtartását, növelését, amin keresztül persze maga az új rendszer kialakítása kaphat ideológiai támogatást a szélesebb néprétegek között. Sajátos japán bölcsességre, politikai leleményre is utal, ahogy a világi állam, miközben elvileg szétválasztotta az egyházakat és az államot, valójában egyfajta preferált államvallássá tette a sintót. Méghozzá oly módon, hogy igyekeztek a sintót „vallástalanítani” és mint a japán nép ősi eszmeiségét felmutatni. Így, miközben a többi vallás birtokait, vagyonaát elvették, eközben támogatták a sintoizmus fellendülését⁵⁷ (Picken, 1994, 3–27; Hitoshi, 2000).

A Meidzsi-iparosítás fő ideológiai hajtóerejét, a korábban vázolt, egymást erősítő tényezőkkel összefonódva, valójában a múltban gyökerezett, évezredek császári intézmény kultusza, a „régiji Japán szelleme” jelentette. A hazát jelképező uralkodóhoz való feltétlen hűség volt az az eszme, amely mind az átalakulást vezető szűk réteget, mind a változásokat többé-kevésbé elviselő, de nem igazán alakító népeiséget áthatotta. A sok évszázados hagyományok, a császár és az állam feltétel nélküli tisztelete, a szamuráj ethosz hatalmas morális erőt adtak Japánnak, hogy felemelkedjen.

Sajátos, de nem egyedi kombináció, hogy a modernizáció, az új megteremtése igen archaikus szemlélettel párosul. Mint Thorstein Veblen írta 1915-ben Japán történelmi lehetőségeit vizsgálva: a „feudális lojalitás szilárd szelleme, és ugyanilyen megbecsülése az anyagi hatékonyságnak, ugyancsak egyedi kombinációt jelent, és ebben rejlik Japán ereje” (Veblen, 1915, 25–26). A modern technika követése és a középkori szervilis szolidaritáskombináció persze máshol is előfordult, így Európában is. Németország is részben hasonló helyzetben volt, de Veblen szerint kevésbé sikeres módon. Nem volt véletlen, hogy a japán bürokraták oly gyakran Németországot hozták fel követendő mintának. Ami viszont Veblen meglátása szerint sajátos volt Japánban, az „a sikeres működés kiemelkedő szintje”. Mint Thorstein Veblen kiemelte, a „régiji Japán szelleme” ugyan jelentős siker forrása volt a japánok számára, de a kettőség, súlyos következmé-

⁵⁷ A lakosság széles köreiben mindez természetesen nem irtotta ki a buddhista vallási érzéseket. Később, a Meidzsi-korszak második felében és a két világháború közötti időszakban, amikor az új rendszer már megszilárdult, a feltételek megváltoztak, a korabeli politikai és vallási tényezők segítettek a buddhizmus újraéledését, és számos új egyházi létesítményt hoztak létre, illetve a régiket rekonstruálták. A vallások kezelésére sem volt, nem is lehetett előzetes forgatókönyv a Meidzsi-fordulat előtt. Itt is viták, és a próbálkozások sora vezetett a kialakult megoldásokhoz. A korabeli vezetők kreativitásának újabb példája, ahogy a sintó vallási hitet kezelték, amely lényegében nem is volt önállóan szerveződő egyház. Állami segítséggel azonban intézményesítették és felfejlesztették, megalapozva ezzel egy „gyakorlati lehetetlenség” hosszú távú fennmaradását (Graham, 2007, 181–198; Breen, 2000; Koremaru, 2000).

nyek nélkül, tartósan nem maradhatott fenn. Az első lépés a nyugati technológia átvétele, de a modern társadalom nemcsak ebből áll, meg kell teremteni az ipari társadalomhoz illő intézményeket is. „Eszmék, etikai értékek, elvek, szokások és gondolatok, amelyek a múltbeli élet körülményeiből fakadnak, a jelenben szükségszerűen át kell adniuk a helyüket egész másfajta eszméknek, értékeknek és elveknek, amint a régi viselkedésmód gyökere megszűnik. A ’régiji Japán szelleme’ valójában egy intézmény, a tradíció és a képzés által generált gondolkodásmód, és nem egy biológiai adottság, és főleg nem faji eredetű” (Veblen, 1915, 26–29; Ohtsu–Imanari, 2002, 2–7).

Daron Acemoglu Japánról

Daron Acemoglu saját felfogásának megfelelően Japán 19. századi modernizációs fordulatánál is a formális intézményeknek tulajdonított elsődleges szerepet. Kiemelte a kínai fejlődéstől eltérő vonásokat, amelyek lényeges szerepet játszottak a külső kihívásra, fenyegetésre adott történelmi válasz sikerében. Valóban, a japán fejlődés tapasztalatai is megerősíthetnek minket abban, hogy a formális intézmények szerepe igen fontos. De arra is rávilágítanak, hogy Daron Acemoglu felfogásához képest nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk más tényezőknek is, köztük jelentős mértékben az informális intézményeknek (Acemoglu, 2013, 282–286; Acemoglu–Aghion–Zilibotti, 2007, 261–294).

A kapitalizmus előrehaladása nyilvánvalóan hatással van az emberek szokásaira, értékeire is. Lassan visszaszorulhat a korábbi történelmi korszakokból származó feudális lojalitás, és átadhatja a helyét a kapitalizmus individuális, anyagi, kereskedelmi és fogyasztási értékeinek. Valójában ez történt korábban Európában is, hogy elhalványult a „puritán, helyes és becsületes élet” egyházi tanítása, s a profit keresése és az önérdék lépett a helyére. A szokások, a tradíciók nagyon lassan változnak, a régi eszmék lassan halványulnak el, új és új generációk hordozzák a fokozatos változást. 1915-ös írásában Veblen csaknem fél évszázaddal a Meidzsi-restauráció után azt feltételezte, hogy az akkori fiatal generáció életében ennek a váltásnak be kellene következnie, vagyis a 20. század első felében, mert különben a régi intézmények fokozatosan gátjává válhatnak a gazdasági fejlődésnek. Ez világos és érthető feltételezés volt, de a történelem sokszor nem a racionális logikát követi.

Japán kapcsán tehát igen is fontos hangsúlyozni, szem előtt tartani Alexander Gerschenkron gondolatmenetét arról, hogy a formális intézmények mellett mennyire fontosak az informális intézmények – az ő megfogalmazásában „az iparosítás szelleme” – is. E tekintetben ugyancsak sajátos Japán története. A 19. század utolsó évtizedeiben a kínai gyökerekre épülő konfuciánus felfogásra, a „régiji Japán szellemére” támaszkodva szilárdították meg a modernizációt. A Meidzsi-restauráció korszakának elemzése is rávilágít arra, hogy

Japánban, a szokások, tradíciók, informális intézmények szerepe kiemelkedően fontos volt a folyamatok alakulásában (Kennedy, 1989, 202–248; Gulick, 2005, 144–158, 261–294; McCord–Sachs, 2013).

A racionális bürokrácia és jogrendszer

Max Weber felfogása szerint „a racionális állam az állam egyetlen formája, amelyen belül a kapitalizmus fejlődni tud. A racionális állam alapját a szakigazgatásra kiképzett hivatalnoksereg és a racionális jogrendszer jelenti” (Weber, 1979, 270). A japán modernizációban a felsorolt feltételek közül az utóbbi teljesítése sem volt könnyű, de sok segítséget jelentettek a jogi intézményrendszer kialakításánál a korabeli élenjáró országok tapasztalatai, mintái. A modernizációs kényszer a fejlett országok jogi rendszereinek adaptálását követelte meg. Ez nem volt példa nélküli az ország jogtörténetében. A 7. században, az első japán központi hatalom formálódásakor, a korszak meghatározó ázsiai hatalmától, Kínától vették át a jogrendszert, erre épültek több mint egy évezreden át az ország jogi intézményei, egészen a 19. század második feléig. Ekkor azonban már régen nem Kína, hanem a Nyugat-Európa és Észak-Amerika jelentette a „világ közepét”, így Japánnak ehhez kellett igazodnia.

A zömmel szamuráj rétegből származó Meidzsi-vezetők persze szívük mélyén sokkal jobban vonzódtak hagyományos jogi rendszerükhöz, amelyben az uralkodó áll a központban, szemben a nyugati típusú súlyok és ellensúlyok rendszerével. De a modernizáció ezen a téren is szükségessé tette a legalábbis részbeni alkalmazkodást. Nemcsak a külső fenyegetettség, de a modernizáció által generált belső igények is ebbe az irányba hatottak. Még így is fokozatos és szelektív, évtizedekig tartó folyamat volt a jogrendszer kiépítése. A korábbi tradíciók, a felülről jövő irányítás preferálása vezetett ahhoz, hogy a kezdetben kiemelten tanulmányozott francia rendszer helyett egyre inkább a japán igényekhez jobban illő német jog adaptálása került előtérbe. Ezt igen jól tükrözte az 1889-ben elfogadott alkotmány.⁵⁸ Ha nem is könnyen, de a több mint két évtizedes folyamat révén a jogi feltételek is megteremtődtek a modernizációhoz.

⁵⁸ Az alkotmányt a Császár Napja nevű ünnepen hirdették ki, 1898. február 11-én. Ez nyilván tudatos volt, ez is a császári legitimitás erősítését szolgálta. A Császár Napja (Kigenszecu) az első, mitológia kódébe vesző uralkodó, Dzsimmu i. e. 660-ban történt trónra lépésének az idejére emlékezik, amit a Meidzsi-restauráció elején a kormányzat alakított ki még 1872/1873-ban. Célja az volt, hogy a sógunok több évszázados uralma után a császár tekintélyét ezzel is megalapozzák. A második világháború után, 1948-ban törölték a nemzeti ünnepek sorából. 1966-ban azonban Nemzetalapítás Napjának nevezve ismét állami ünneppé vált.

A modernizációt vezénylő állam szellemi előképe – Szató Nobuhiro

Szató Nobuhiro (1769–1850) japán tudós már a 19. század elején felismerte azt a veszélyt, amit a nyugati hatalmak jelenthettek Japánra, és megfogalmazta egy centralizált modern bürokratikus állam létrehozásának szükségességét. Felfogása szerint az ideális társadalom egy állam által ellenőrzött gazdaságra épülhet, amelyet miniszterek irányítanak, és fejlődésében kulcsszerepet szánt az oktatásnak, a képzésnek és az új technológiák bevezetésének. Vagyis Szató Nobuhiro víziója előrevetítette a 19. század második felének, Meidzsi-restaurációjának stratégiáját (McVeigh, 1998, 103).

A modernizációhoz szükséges feltételek közül az államapparátus, a megfelelő bürokrácia kialakítása már nem mehetett főleg külső erőkre támaszkodva, mint a jogrendszernél, még ha itt is lehet tanulni és segítséget kérni más országoktól. És ez különösen fontos egy olyan modell esetén, ahol a későn jövő iparosító országnál éppen az állami szerepvállalás az egyik legfontosabb intézményi jellemző. Az államot a bürokrácia mozgatja, működteti. Japánnál sajátos helyzetet jelentett a történelmi előzmény, az Edo-kor, ahol a privilégiumokkal rendelkező harcos réteg, a samurájok, a békés évszázadok során fegyverviselő adminisztrátorokká váltak. Ez a réteg a 18–19. századra már jelentős adminisztrációs tapasztalatokkal, hagyományokkal és emellett szervezett iskolai képzéssel rendelkezett. Ezt jó láthattuk a szacumai lázadás esetéből is.

Max Weber, mint láttuk, a kapitalizmus működéséhez elengedhetetlennek tartotta a racionális bürokráciát, amelynek egészen más motivációi vannak, mint a hatalom irányítóinak, illetve azok követőinek, híveinek. „A politikai uralom üzemét – minden más üzemhez hasonlóan – külsőleg az igazgatási személyzet testesíti meg. Ezt a személyzetet természetesen nem a fentebb tárgyalt legitimitási képzet készíti a hatalom birtokosa iránti engedelmességre, hanem két olyan eszköz, amely a személyes érdekre apellál: az anyagi ellenszolgáltatás és a társadalmi megbecsülés... A szóban forgó réteg integritását erősen fejlett rendi becsületérzés szavatolja. E becsületérzés nélkül a legszörnyűbb korrupció és a legközönségesebb harácsolás elharapódzásának veszélye fenyegetne, sőt veszélyeztetve volna az államapparátus tisztán technikai működése is. Márpedig az államapparátus gazdasági jelentősége, különösen a fokozódó szocializálás következtében, szüntelenül növekszik, és tovább fog növekedni” (Weber, 1989, 10, 22). Japán speciális, Európától alapvetően eltérő fejlődési pályáján természetesen nem beszélhetünk egy Németországhoz hasonló racionális bürokrácia kifejlődéséről, különösen ilyen hirtelen rendszerváltás esetén. De a japán példa azt mutatja, hogy volt más út is arra, hogy „erősen fejlett rendi becsületérzéssel” rendelkező, ezen alapuló ethosszal áthatott réteg alkossa a racionális bürokráciát.

A japán samurájok ezeréves fejlődés során kialakult kultúrájának alapját a busidó etikai kódex szabályozta, amelyet konfucianus jellegénél fogva áthatott

a feljebbvaló iránti feltétel nélküli hűség, lojalitás, a parancsok feltétel nélküli teljesítése. Ez a fajta „rendi becsületkódex”, az ezen alapuló szemlélet igencsak alkalmas lehetett az új Meidzsi-adminisztráció felépítésénél, ezért felélesztették, újraértelmezték és sok eszközzel propagálták azt a hagyományt. A hagyományos ethosz nemcsak az új bürokrácia kialakításánál volt döntő, hanem – a konfuciánus ideákkal együtt és azokkal összefonódva – az egész Meidzsi-rendszer ideológiájának szerves összetevőjévé is lett. A modernizációhoz szükséges bürokrácia kialakulásához sok más átalakuló nemzethez képest jobb alapanyagot jelentettek a szamuráj réteg kiemelkedő képviselői, a rájuk jellemző hagyományok, az igen erős kötelességtudat és lojalitás miatt. Az iskolázottság és a tapasztalatok mellett a fegyelmezettség, az engedelmesség, az együttműködési készség, a becsület és a szolgálat tisztelete mind-mind lényeges lett az új feladatoknál is.⁵⁹

Annak ellenére – ami persze igen fontos volt a modernizációhoz –, hogy a meidzsi államapparátus kialakítói külföldi tapasztalatokat is szereztek, valójában sok szempontból a múlt emberei voltak, igen erős volt a folytonosság. „A kormányzat, amit a Meidzsi-forradalom vagy restauráció teremtett, az természeténél fogva autonóm, kooptált államapparátus, amely a részben szintén bürokratikus eredetű nemesség bizonyos vonalaiból és klikkjeiből származott, és amely nagyszámú dzsentri lojalitására támaszkodhat. A bürokraták, azoktól a szamurájoktól, akiknek a helyére léptek, inkább csak egéssznapi hivatalban ülésükkel különböznek, mintsem arisztokratikus hűségükben és lényegében élősködő életmódjukban. Ami az ő alapvető erősségüket, a belülről fakadó kötelességtudatot és elszámoltathatóságot illeti, a jelenlegi bürokratikus szervezet, amely a császár nevében tevékenykedik, nem különbözik lényegesen a leváltott sógunátusétól” (Davies–Ikeno, 2002, 41–50).

Szamurájok a Meidzsi-restauráció viharos időszakában

Annak ellenére, hogy a sógun elleni győzelemben, majd az átalakulás levezénylésében kiemelkedő szerepet játszottak a vezető szamurájok, korántsem volt könnyű és konfliktusmentes a helyzetük. Ezt jó láthattuk a szacumai lázadás esetéből is. A Meidzsi-restauráció eltörölte a korábbi társadalmi osztály és réteg besorolásokat és az ahhoz kapcsolódó szabályozásokat. Nemcsak a sógun, de a többi daimjó is elvesztette földjét és vagyonát, központilag irányított centralizált államigazgatás alakult ki. Így a szamurájok korábbi foglalkozása megszűnt, fegyvereiket le kellett adni, és reguláris hadsereget alakítottak ki. Korábbi kötelező haj és ruházati jellegzetességeiket is betiltották.

⁵⁹ A busidó hatása szélsőséges estekhez is vezethetett, még a 20. században is. Az 1904/1905-ös kínai–japán háború idején azok a katonák, akiknek feleségük beteg volt vagy egyedülállóak voltak, a bevonulás előtt megölték saját gyermekeiket, nehogy magukra maradván éhen haljanak (Davies–Ikeno, 2002, 47).

Mindez jelentős ellenállást és elkeseredettséget váltott ki a korábban preferált helyzetben lévő rétegből. Kis részük került csak be az új államigazgatásba. Ugyanakkor nyilvánvaló lehetőségként adódott a reguláris hadsereg kiépítésébe való integrálódás.

A samurájok korszerűtlen hadi nézetei persze nehezítették a modern hadsereg kiépítését, ennek ellenére az 1870-es években az első katonai akadémiákon, Jokohamában és Oszakában még ők voltak többségben. A szárazföldi hadsereg kiépítését 1868 után francia mintára kezdték meg, és civilek kezében volt a Hadügyminisztérium vezetése. Azonban amikor a porosz–francia háború a franciák vereségével végződött, a japánok – ismét jelét adva fantasztikus alkalmazkodó és tanuló képességüknek – értékelve a győztes sikerét, fokozatosan a porosz modellre tértek át. A későbbi évtizedekben is egyfajta példaképként szolgált a német hadsereg. A sorozások kiterjedésével fokozatosan kialakult a modern hadsereg, és a samurájok itteni szerepe lassanként elhalványult.

Miközben hangsúlyozni kell, hogy a volt samurájok szerepe és hagyományaik fontosak voltak az átmenetben, és különösen az államapparátus kiépítésében, azt is látni kell, hogy az új rendszerben ennek a rétegnek már nem volt helye. A kormányzat, hogy biztosítsák a samurájok és a korábbi nemesek megélhetését, hogy az elégedetlenséget csökkentsék, életjáradékot adtak. Ez azonban rettentően megterhelte az amúgy is ingatag költségvetést. 1873-ban ez tette ki az állami kiadások 30 százalékát. Kötvényeket bocsátottak ki, 8 százalékos évi hozammal, de egyszeri készpénzjuttatást is adtak a samurájoknak. Az érintettek túlnyomó része rögtön el is adta a kötvényt, és felélte a pénzt, így a probléma nem oldódott meg. A későbbiekben a helyi kormányzatokat is bevonva kezelték a családtagokkal együtt mintegy kétmillió ember gondját (He, 2013, 78–104; Perez, 2013, 338–339).

A japán átalakulás rengeteg konfliktust generált a kezdeti szakaszban. A régi rendszer hasznélvezői természetesen igen ellenségesek voltak az új Meidzsi-vezetéssel. A tömegek számos nehézséggel néztek szembe a sok változás miatt. Az átalakítás feladatai és a nagyfokú politikai bizonytalanság körülményei között igen erős államszervezetet hoztak létre. Ebben a vezetőknek a szervezeti hierarchiában igen kiterjedt jogosultságaik és autonómiájuk volt, hogy ne legyenek kitéve a politikai körülmények hullámzásainak és viharainak. Császári rendeletekkel hozták létre az új állami felépítést. Magas minőségi követelményrendszert és versenyvizsgákon alapuló zárt karrierpályát alakítottak ki. Megalapították a Tokiói Császári Egyetemet, amely az államigazgatásba igyekvőket képezte, ez vált a bürokrata elitképzés központjává, és több mint egy évszázadig ez adta az utánpótlás legnagyobb részét (Wang, 2000, 28–35; Tamás, 2012; Ikemagi, 1995, 327–369).

A bürokratikus elit legendás képzőhelye – a Tokiói Császári Egyetem

A Tokiói Császári Egyetemet 1877-ben alapították korábbi császári intézmények összevonásával. Négy tanszéke volt – jog, természettudomány, irodalom, orvoslás – és három korábban alapított intézményt is magába foglalt: Söheiko, Japán és Kinai Irodalom Intézete (1789), Jogakusó, Keleti Tanulmányok Intézete (1855) és Sutoso, Védőoltások Intézete (1860). A vezető bürokraták a második világháborúig a Tokiói Császári Egyetemről kerültek ki. Az 1888/1891 között kinevezett 97 felsőbb szintű bürokrata közül 88-an már ott végeztek. Az itteni diploma később is elsőrangú ajánlást jelentett az államigazgatásban (Tokyo University, 2013; Koh, 1989, 19).

A Meidzsi-korszakban kialakított bürokratikus rendszer egészen napjainkig kihat a japán állami adminisztráció jellegére. Igen erős a folyamatosság. „Nemcsak a japán bürokrácia, de japán politikai rendszer működésében is fennmaradtak útfüggőségi mozzanatok. A japán politikában az a mechanizmus, amelyben a bürokraták kezdeményeznek és végigvisznek politikákat és ennek során együttműködnek pártpolitikusokkal a törvényhozásban, az a Meidzsi-korszakban szilárdult meg... A Meidzsi-korszak óta, a japán bürokrácia túlnyomó erőre tett szert a politikaformálásban az információk monopolizálása és a saját szakértelme által. Éppen ezért a bürokrácia autonómiájának feltárása kulcsfontosságú ennek a mechanizmusnak és a japán politikai rendszernek a megértésében” (Hori, 2005, 13–14).

A Meidzsi-korszakban alapozódott meg, de a második világháború előtti időszak egészére igaz, hogy az államapparátus tagjának lenni hatalmas társadalmi presztízzsel járt. A legtehetségesebbek mentek a legjobb egyetemről, és igen kemény versenyvizsga jelenthette csak a belépőt. Szakmai kiválóságuk egyértelmű és elismert volt, ami hozzájárult nimbuszukhoz. A bürokraták nem egyszerű civil alkalmazottnak számítottak, hanem a „császár hivatalnokainak”. Tőle kapták kinevezésüket, neki tartoztak hűséggel. Mindez erősítette a rendi összetartozást és a felsőbbrendűségi tudatot, amely alapján úgy érezték, hogy hivatásukhoz tartozik, hogy megszabják a gazdaság és a társadalom fejlődési irányát. Ez a habitus kisebb részben a szamuráj hagyományon alapult, de sokkal jelentősebb a Meidzsi államberendezkedés jellegének a hatása, és ez a felfogás időben előrehaladva átöröklődött a bürokraták újabb generációira is.

A bürokratákat ugyanaz a kettőség jellemezte, mint az egész Meidzsi-korszakot. A modernizáció elkötelezett kivitelezői voltak, de közben rájuk is a múltból visszamaradt ethosz hatott. „A hatalmat gyakoroló bürokratikus szervezet hajtóerejét még mindig a ’régi Japán szelleme’ adja, és erejét az ugyanezzel a feudális eszmével áthatott népességtől kapja” (Veblen, 1915, 25). Ugyanakkor a császár kezében nem volt az új rendszerben nagyobb tényleges hata-

lom, mint 1868 előtt. A rendszer lényegét tekintve egy császári palástba bújtatott „bürokratikus diktatúra” volt, ahol az uralkodónak csak ceremoniális jelentősége volt. Mindez egy kétségtelenül igen jól működő rendszert hozott létre, és a japán bürokrácia kiválóan vezényelte az átalakulást. Az iparosodás, a modernizáció, akár tetszett ez, akár nem, szükségszerűen kikényszerített az új rendszerhez illő, ahhoz szükséges intézményeket. Végül is a parlament, a választási rendszer mind-mind ilyen kényszer hatására jött létre. Akárhogy is igyekezett a bürokrácia saját igényei szerint „hatástalanítani”, semlegesíteni az ilyen új intézményeket, azok elkezdtek működni, és legalábbis részben önállósították magukat a bürokráciától. Leglátványosabb jele ennek a politikai pártok kialakulása volt, és szerepvállalásuk a parlamentben. Ez a századforduló után oda vezetett, hogy a kormányzás dolgaiba is bele kívántak szólni, ami az állami adminisztráció addigi autonóm uralmát kikezdte, és az 1910-es évektől kezdve konfliktusok sorozatához vezetett.

Szintén fontos jellemzője a Meidzsi-restaurációnak, hogy mind a történelmi hagyomány, mind a születéséhez vezető külső erőszakos beavatkozás, mind a kor szelleme velejéig militánssá, hódítóvá, imperialistává tette Japánt. Az „alapító bürokrata atyák” idején a civil és a fokozatosan kiépülő katonai elit alapjaiban szorosan együttműködött a háborúk és a fegyverkezés kérdésében. Kezdetben, és ez igen lényeges volt, a kormányzat teljes ellenőrzése alatt állt még a hadsereg. A szárazföldi erők és a flotta kiépülése, gyarapodás, a sikeres gyarmatosító akciók lépésről lépésre növelték a katonai vezetők önbizalmát, s egyre erőszakosabban képviselték hódító céljaikat. Az állami civil bürokraták hegemon uralmát, az évtizedek előrehaladtával, nemcsak a politikai pártok, a parlament kívánta korlátozni, hanem a katonai elit is. Ugyanebben az időszakban a megerősödött nagytőke, a zaibacuk is már érvényesíteni próbálták az érdekeiket, megnövelve befolyásukat a politikai pártok és a kormányzat felé is, és természetesen jelentősen profitálva a hódítások és a gyarmatosítások által megnyíló gazdasági lehetőségekből. Japán modernizációs folyamatainak alakulását és jellemzőit sok szempontból ebben a négyes erőterben gondolkodva tudjuk megérteni (Nitobé, 2004; Ramserey–Rosenbluth, 1998, 56–73; McVeigh, 1998; Mieczkowski, 1991; Koh, 1989).

Az iparosítás fő mozzanatai

A sajátos japán feudalista rendszer, a mezőgazdasági jelleg ellenére, mint látuk, jelentős, bár az európaiától sok szempontból eltérő urbanizációval járt együtt. Edo, Oszaka, Kiotó a 17–18. században világviszonylatban is „megavárosnak” számítottak, de számos más kisebb város is fontos szerepet játszott az ország életében. A jövő szempontjából is lényeges tőke és szakmai tudás halmozódott

fel a városokban.⁶⁰ Az Edo-korban már számottevő vagyoni különbségek alakultak ki a falvakban is, megindult a tőkefelhalmozás. A Meidzsi-fordulat után az új rendszerben a gazdag parasztok is szabadon hasznosíthatták tőkájukat, illetve a föld a tulajdonviszonyok megszilárdításával már kölcsönökhöz is biztosítékot jelenthetett ipari beruházásokhoz. Az előző évtizedekben a vidéki emberek már jelentős mértékű ipari, kereskedelmi, szállítási, építési tevékenységet is végeztek, képzettséget és gyakorlatot szerezve. Mindez az 1868-as fordulat után megkönnyítette az iparosításhoz szükséges vállalkozói magatartás és a munkaerő kialakulását. Az oktatás színvonala, és az írni-olvasni tudás, Japán fejlettségéhez viszonyítva, magas szinten volt, s ez is fontossá vált a modernizációhoz szükséges munkaerő kialakulásában.

Szemben sok más későn iparosodó országgal, a külföldi tőke jelentősége az üzleti szférában nem volt meghatározó. Szerepe ugyan fontos volt, de nem túlzottan nagyméretű. A nemzeti jövedelem 2-3 százalékát tette csak ki a külföldi forrás. A Meidzsi-fordulat éppen a nemzeti önállóság megteremtését, a külföldi függés megszüntetését kívánta megteremteni, ezért a külföldiek gazdasági befolyását is minimalizálni akarta. Másik oldalról a nemzetközi tőkepiac számára, amelynek ekkor egyértelmű központja az Egyesült Királyság volt, ismeretlen és kiszámíthatatlan piacot jelentett Japán. Bizonyos enyhülés ebben a századforduló után következett be, de a nemzeti tőke preferálása az iparfejlődésben elsődleges maradt. Ezt a kormányzat jogi, szabályozási eszközökkel is igyekezett bebiztosítani (Paprzycki–Fukao, 2008, 36–37; Yoshitomi–Graham, 1996, 69–72).

Állami szerepvállalás

Mint láhattuk, a japán modernizáció egyik fő jellegzetessége az erőteljes állami szerepvállalás volt. Ennek segítségével a Meidzsi-kormány elsősorban a modern átalakulás intézményi kereteit hozta létre, és kevésbé akarta/tudta közvetlenül befolyásolni a gazdasági folyamatokat, az üzleti szféra fejlődésének menetét és

⁶⁰ Az Edo-kor hanyatlása idején a nagyvárosok lélekszáma is csökkenést mutatott. Ez folytatódott a Meidzsi-fordulat után is, hiszen megszűnt a daimjók uralma és kiváltsága. Korábbi adminisztrációjuk, kíséretük korábban a kastélyvárosok lakosságának számottevő részét adta, de ezután máshol kellett megélhetést keresniük, jelentős részben a mezőgazdaságban. Edo lakosságának a száma különösen visszaesett, hiszen immár megszűnt a daimjók, családtagjaik és a kiterjedt kíséretük kötelező itt-tartózkodása. 1825-ben a lakosság 11,7 százaléka élt 10 ezer főnél nagyobb városokban, 1875-ben viszont már csak 10,4 százaléka. Ugyanakkor megnőtt a kisebb városok népessége, egyenletesebbé téve az urbanizáció eloszlását. 1825-ben a japán arány még nagyjából az európai átlagnak felelt meg, 1875-ben viszont a 10,4 százalék csak fele az akkori európai átlagos urbanizációs értéknek, megnőtt az elmaradás ezen a téren is (Rozman, 1995, 65; Bairoch–Goertz, 1986, 288).

irányait. A társadalmi megkülönböztetések eltörlése, a feudális kötelek megszüntetése lehetővé tette az emberek, a munkaerő és a befektetők szabad áramlását. Az Edo-kor, mint láttuk, egészen sajátos decentralizált rendszer volt, a sógun központi hatalma mellett a mintegy 250 daimjó saját birtokán önállóan rendelkezhetett, és mintegy harmadik szintként a faluközösségeknek is fontos autonómiája volt, kollektíven felelve a külső kötelezettségeikért. Az új kormányzat, felszámolva a daimjók hatalmát, egyéni alapokra helyezve a földtulajdont hasznaival és kötelezettségeivel együtt, megszűnt a faluközösségek szerepe; világosabb, és nagyon is centralizált államhatalmat hozott létre. A szamurájokat is megfosztotta régi előjogaiktól, bevezették az általános hadkötelezettséget, megteremtve a modern hadsereg és flotta alapjait (Sims, 1–39; Beasley, 1972, 197).

Kulcsfontosságú volt az 1873-ban bevezetett mezőgazdasági adóreform. A földadó vált az állam fő bevételi forrásává. A korábbi kollektív adózás helyébe az egyéni teherviselést helyezte, megteremtette a föld magántulajdonát, ami előfeltétele volt az agrárszféra fejlődésének. Másrészt a stabil adóbevételek a kormányzati politikának is megfelelő biztonságot adtak, és forrásokat teremtettek aktívabb gazdaságpolitikára. 1877-ben a korábbi három százalékos adószintet egy százalékra, a helyi többletadóét pedig egy százalékról fél százalékra mérsékelték. A földadó az állam bevételeinek 1875-ben több mint 70 százalékát, 1885-ben is még közel 60 százalékát adta. Japán infrastruktúrája elég fejlett volt az Edo-korban is, de hiányoztak az élenjáró országok technológiái (Kim, 1997, 385; Mitchell, 2003a, 922; Havens, 1998).

Az állam az átmenet feladatainál kezdetben döntően csak hazai forrásokra támaszkodhatott. Az 1870–1880-as években Japán még nagyon ismeretlen terep volt a nemzetközi tőkepiacok számára, és csak folyamatosan nyílt ki számára ez a finanszírozási forrás. A belső megtakarítások szintje pedig nagyon alacsony volt, a modern pénzügyi rendszer még éppen csak születőben volt. A nemzetközi hitelezés fokozatos kiépülése során Japán elsősorban az Egyesült Királysághoz fordult hitelekért. Az első ilyen, egymillió fontot kitevő, 9 százalékos kamatozású és 13 éves lejáratú hitelt 1882-ben a vasútépítésekhez vette fel. Ez jelzi, hogy magas kamatra és rövid időre kapott csak. Kicsit jobb volt a második 1873-ban, amely 2,4 millió fontról szólt, 7 százalékos kamatra és 25 éves lejáratúval. Ezt a volt daimjók és szamurájok kárpótlására fordították. A további kisebb-nagyobb hitelek infrastrukturális fejlesztéseket szolgáltak, elsősorban vasútépítést és urbanizációs beruházásokat. Az 1895-ös első kínai–japán háború végén Kína jelentős hadisarcot fizetett Japánnak, amiből egyrészt az aranypénzrendszer bevezetésének fedezetét teremtették meg, másrészt néhány évig ebből fedezték a folyó fizetési mérleg hiányát.

A jelentősebb külföldi hitelfelvételek az 1890-es évek végétől indulhattak meg, a hitelfelvétel különösen az 1904–1905-ös orosz–japán háború után emelkedett igen dinamikusán. A háború finanszírozása hatalmas összegeket követelt. A háború előtt, 1903-ban 200 millió jen volt Japán külföldi adóssága, a há-

ború végére pedig hétszer ekkora, 1,4 milliárd jen, ami elérte a GDP 40 százalékát. Még 1915-ben is a GDP 36 százalékát tette ki a külföldi államadósság. Mindez azt jelenti, hogy a Meidzsi-korszakban az államadósság túlnyomó részét a tengerentúlról, elsősorban az Egyesült Királyságból finanszírozták. A hazai kötvénypiac csak később alakult ki. A külföldi tőke azért is kulcsfontosságú volt Japán számára, mert az aranypénzrendszer fenntartása mellett csak így tudta fedezni expanzív politikáját (Metzler, 2006, 29–93; Shizume, 2011, 1117; Bordo–Meissner–Redish, 2005; Ahamed, 2012).

A Meidzsi-kormányzat fontos feladatának tartotta a modern hírközlés, a kommunikáció és a vasúthálózat kiépítését, fejlesztését, ami természetesen a hadi potenciál növeléséhez is elengedhetetlen volt. A vasútépítés nulláról indult, de az ezredfordulóra már több mint 6 ezer kilométer épült ki, 1907-re pedig közel 8 ezer kilométer. Kezdetben maga az állam vezényelte a vasútépítést, de az 1890-es évektől a magánszektor is egyre nagyobb részt vállalt a hálózat fejlesztéséből. A világ tendenciáinak megfelelően a századforduló után, az 1906–1907-es államosítások után, Japánban is túlnyomóvá vált az állami tulajdon a vasúti közlekedésben. A hajózás és az azt szolgáló infrastruktúra fejlesztése is központi prioritást kapott. Az állami beruházások részaránya folyamatosan növekedett, nagysága a századforduló körül a költségvetés 13 százalékát tette ki (Ericson, 1996, 9, 375; Inkster, 2010, 230).

A humán infrastruktúra fejlesztését is kiemelten kezelte az új kormányzat. A korábban is viszonylag magas oktatási és kulturális hagyományokra is építhettek, de meghatározó jelentőségű az általános kötelező oktatás bevezetése volt. Szintén fontos volt a külföldi tapasztalatok átvétele, adaptálása, amit a sok külföldi szakértő meghívása és a japán diákok külföldi tanulása is segített. „Külföldi technológia, japán szellem” – volt az egyik szlogen az átalakulás során, jelezve, hogy a tanulás elsősorban a függetlenség megalapozását szolgálta.⁶¹

Mezőgazdaság

Annak ellenére, hogy a modernizáció erős állami beavatkozás közepette indult meg, Japán iparosítása szerves úton, a mezőgazdaságra épülve ment végbe, építve az Edo-korban szerzett tapasztalatokra és tőkefelhalmozásra. Az első évtizedekben a mezőgazdaság és az ehhez kapcsolódó textilipar volt a gazdaság meghatározó ágazata. Ebben hasonlított a korai európai iparosítás menetéhez. Ugyanakkor ez lényegesen eltért a cári Oroszország Alexander Gerschenkron

⁶¹ 1868 és 1892 között a humán tőkeberuházások és transzferek a költségvetési kiadások egy-egyede-egyharmada körül mozogtak. Békeidőben az utóbbi, fegyverkezési években az előzőhöz közeli értékkel. Ennek zöme az oktatást szolgálta. A transzferek nagy része pedig a volt szamurájok és daimjók kárpótlását szolgálta (Inkster, 2010, 229–230).

által részletesen elemzett fejlesztési pályájától, ahol a fegyverkezést szolgáló nehézipar állt a középpontba, és nagyméretű üzemekben folyt a termelés. Nem is beszélve az erőltetett szocialista iparosításról. A japán mezőgazdaság és textilipar exportja kulcsfontosságú volt az iparosításhoz szükséges import fedezéséhez, hogy modern gépeket, technológiát hozhassanak be. A textilipari termelés zömmel kis üzemekben folyt, ahol legfeljebb néhány tucat munkás dolgozott csak, és mindenki mindenkit jól ismert. A munkáltató és a munkavállaló között családi jellegű kapcsolat állt fenn, s érződött a konfucianizmus eszméje.

A mezőgazdaság kulcsszerepet játszott Japán fellendülésében. Eleget termelt a lakosság belső ellátásához, ami nagy szó volt az ország életében, és segítette a politikai nyugalom fenntartását is, mivel az éhezés korábban gyakran lázadásokhoz vezetett. Japán nem szorult jelentősebb mezőgazdasági importra, ami erőforrásokat vonhatott volna el az iparosítástól. Stabil mezőgazdasági árak alakultak ki. Jelentős exportbevétel hozott a selyemhernyógubó- és a teaexport. 1867-ben még ezek adták az összes export 71 százalékát. Ahogy az iparosodás előrehaladt, ez az arány fokozatosan csökkent. A technológiai fejlődés, a korszerűbb művelési módok szélesebb körben elterjedtek, nőtt az öntözött területek aránya, javult a vízellátás és csatornázás minősége. A növekvő mezőgazdasági termelékenység lehetővé tette az itteni munkaerő iparba áramlását. 1880 körül a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 82,3 százalék volt, de az első világháború idejére ez már 59,2 százalékra csökkent. Ugyanezen időszakban a nemzeti jövedelemben is csökkent az agrárágazat részesedése 64 százalékról 35,6 százalékra (Nafziger, 1995, 51–53; Okimoto–Rohlen, 1988, 103–105; Tsakok, 2011, 26–30).

Duális iparosítás

A japán iparosítás előzménye egyfajta kereskedelmi kapitalizmus elemeinek a megjelenése volt az Edo-korban, elsősorban a luxusfogyasztáshoz kapcsolódva, de a 18–19. században már szélesebb körre is kiterjedően. Mint láttuk, már ekkor is jellemző egy viszonylag fejlett infrastruktúra, úthálózat, ami megfelelő háttérrel biztosított ehhez. Az iparosodás fő sodrát a Meidzsi-restauráció első évtizedeiben a mezőgazdaságon alapuló kis könnyűipari üzemek fejlődése jelentette. Ugyanakkor, részben kormányzati segítséggel, kezdetben gyakran állami tulajdonban, megjelentek nagyobb üzemek is, egyrészt az infrastruktúra fejlesztéséhez, másrészt a hadiipar fejlesztéséhez kapcsolódva. Az utóbbiak természetesen elsősorban a nehéziparhoz kötődtek, ami fontos volt a katonai potenciál növeléséhez is. A modernizáció kezdetétől jellemző tehát egyfajta duális ipari struktúra, a két szektor eltérő dinamizmusával. Ugyanakkor a szerves fejlődés során a két szektor között fokozódó együttműködés alakult ki, ami fontos volt a hosszú távú fejlődés szempontjából is.

A japán nagyipar kezdetei

A Nagaszaki Hajógyár (Nagasaki Shipyard) alapítási éve 1857, vagyis még a sógunátus ideje. A külső fenyegetést felmérve érzékelték a japán hajóipar gyengeségét, ezért hozták létre a Nagaszaki Hajógyárat. 1853-ban felfüggesztették a hosszújratú hajók építésére az Edo-kor elején kiadott tilalmat. Az állami fejlesztés időszaka után a Mitsubishi-birodalom része lett az üzem, és még ma is létezik a vállalat utódja, természetesen a Mitsubishi-konzern részeként.

A Tomioka Selyem Malom (Tomioka Silk Mill) a legelső modern selyemgyára volt Japánnak, amit a kormány 1872-ben alapított Franciaországból importált modern gépekkel. A technológia innen terjedt tovább Japán többi üzemébe. Eredeti épülete ma a világörökség része. 1904/1905-ben, két év alatt 143 hajót, 314 ezer tonna kapacitással importáltak, és a hazai kibocsátás mindössze 21 hajó volt 25000 tonna kapacitással.

A japán imperialista terjeszkedés hatalmas keresletet támasztott a tengeri flotta bővítésére, amit nagyon nehezen tudtak kielégíteni. 1913-ban Japán a világ hajó kibocsátásának (bruttó hajó tonnában mérve) még csak 2 százalékát adta, szemben az Egyesült Királyság 58 és Németország 14 százalékával. A második világháború előtt Japán részesedése már 13 százalék volt, az 1960-as években pedig a világhajó kibocsátásnak már több mint a felét adta (Fukasaku, 1992; Mitsubishi, 2013; Tomioka Silk Mill, 2013; Blumenthal, 1976, 130).

6. táblázat. A GNP és a hazai állótöke éves növekedési üteme, valamint az állótöke-felhalmozás a GNP százalékában (Japán, 1887–1938)

	GNP növekedési üteme (%)	Hazai állótöke éves növekedési üteme (%)	Állótöke felhalmozás a GNP %-ában
1887–1897	3,0	5,6	9,8
1904–1911	–	6,1	13,2
1911–1919	4,4	6,9	16,2
1930–1938	4,6	10,6	18,5

Forrás: Mosk, 2001, 114.

Ahogy az iparosítás előrehaladt, egyre inkább az ipar adta a növekedés motorját. 1880 körül itt még csak a foglalkoztatottak 5,6 százaléka dolgozott, az első világháború idején már 16,4 százalék. A nemzeti terméken belül az időszak elején az ipar részaránya 10,4 százalék volt, a periódus végére 26,5 százalék. Az 1868-as fordulat utáni két évtized viszonylag lassabb növekedést mutatott még, egyfajta előkészületi szakasza volt az intenzív iparosítás beindításának. A 19. század utolsó évtizedétől számíthatjuk Japán igazán dinamikus növekedésének a kezdetét, ami gazdasági hullámzásokkal ugyan, de időben gyorsult is. A 20. század első hét évtizedében a japán GNP évi 4,68 százalékkal, az egy főre jutó GNP pedig

évi 3,44 százalékkal emelkedett, a népesség évi 1,24 százalékos bővülése mellett. Az első nagy nekilendülési ciklus 1887 és 1917, a második 1901 és 1917, a harmadik 1931 és 1937 között volt megfigyelhető a második világháború előtti korszakban (Ito, 1994, 23; Ohkawa, 1973, 24).

A zaibacuk

A japán modernizáció második világháborúig terjedő szakaszában a gazdaságban meghatározó jelentőségűek voltak a speciális nemzeti nagyvállalatok, a zaibacuk. (A név maga kínai-japán eredetű, vagyonos csoportot jelent.) A négy „nagy”, a négy legnagyobb zaibacu a Mitsui, a Mitsubishi, a Szumitomo és a Yasuda eredete és felépítése eléggé különbözött.

A Mitsui a 17. században indult az útjára. Mitsui Takatoshi egy boltos negyedik gyermekeként született Edóban, majd pénzügyi közvetítőként innen terjeszkedett Osakába. A 20. század harmincas éveiben a Mitsui különösen erős volt a pénzügyi, kereskedelmi szektorban és a szénbányászatban. A Mitsubishi zaibacut Iwasaki Yataro alapította az 1870-es években. A fő profilja a hajóépítés, a bányászat és a nehézipar volt. A Szumitomo zaibacu szintén a Meidzsi-korszakban indult. A kezdetet egy rézfinomító jelentette, amelynek a fejlődésével a fémiparban terjeszkedett. A Yasuda viszont még a késői Edo-kor szülöttje. Jaszuda Zenjiro pénzkölcsönzőként és bankárként alapozta meg a pénzügyi birodalommá váló cég jövőjét.

A legnagyobbak, mint a Mitsui, a Mitsubishi, a Sumitomo és a Yasuda tipikusan óriási családi tulajdonban lévő vállalatbirodalmat alkottak, melynek a középpontjában hatalmas tőkeerejű bankok és kereskedelmi cégek álltak. Ezek a zaibacuk nem specializálódtak egy-egy területre, hanem a japán gazdaság legkülönbözőbb ágazataiban tevékenykedtek a vállalatbirodalom cégei, tevékenységük rendkívül diverzifikált volt.

A 20. század első felében nemzetközi összehasonlításban nézve a japán gazdaság sokkal nagyobb hányadát ellenőrizték a nagy zaibacuk, mint a fejlett gazdaságok monopóliumai. Azokhoz viszonyítva nemcsak méretükben, hanem diverzifikált tevékenységükben is eltértek azoktól. A fejlett gazdaságok nagy trösztjei általában egy-egy ágazatra koncentráálódtak. A zaibacuk fontos jellegzetessége volt a pénzügyi szféra fokozatos maguk alá rendelése is. Ez is eltért a nyugati nagyvállalatoktól.

Az állam segítette japán fejlődés párosult a nagy erejű konglomerátumok jelentette ipari koncentrációval. Ugyan nem volt mindig harmonikus a kormányzat és a zaibacuk viszonya, de fontos partnerei voltak egymásnak. A második világháború végére a tíz legnagyobb zaibacu birtokolta az ipari, kereskedelmi és pénzügyi cégek zömét. Közük volt a gép- és berendezésgyártás több mint kétharmada, a bank- és biztosítási ágazat több mint fele és a vegyipar több mint egyharmada. Közülük a négy óriás, a Mitsui, a Mitsubishi,

a Sumitomo és a Yasuda nagyobb vagyonnal rendelkezett, mint az összes többi zaibacu együttvéve. A zaibacuk egyfajta konglomerátumi struktúrát alkotnak, nagyon széles portfólióval. Egyikük sem rendelkezett kizárólagos monopóliummal valamelyik fontos ágazatban, és kerültk az egymással való direkt versenyzést (Imai, 1994; Carney, 2008, 63–74; Cortazzi, 2000, 354–361).

Amint a 6. táblázatból is érzékelhetjük, Japán gazdasági növekedése gyorsuló ütemű volt. Ebben lényeges szerepet játszott a döntően hazai megtakarításokból fedezett beruházások jelentős bővülése. Az állótöke-felhalmozás GNP-hez viszonyított aránya a 19. század végi 10 százalékról az első világháború idejére 16 százalékra nőtt. Mindeközben egyre inkább az ipar vált a gazdaság húzó ágazatává.

Az 1868-as változások után az új kormányzat tulajdonába kerültek a korábban is nemzeti tulajdonban levő bányák és hadiüzemek, illetve a daimjók hatalmának felszámolásával további kitermelőhelyek is. Ezek közül különös fontosságot tulajdonítottak a bányászatnak ebben a nyersanyagszegény országban. Modernizálták ezeket, és sikerült megnövelni a szén és más ásványi kincsek kitermelését. Külföldi szakértőket fogadtak fel, modern berendezéseket importáltak és szakképzést indítottak be. 1890-ben már hatszor annyi szenet bányásztak, mint harminc évvel korábban. Mindennek ellenére Japán a századforduló idejére már igen jelentős importra szorult az ásványi kincseket tekintve.

Az 1880-as években a kormányzat privatizálta a kezében levő üzemeket és gyárakat, közöttük a pár évtizeddel azelőtt alapítottakat is. A privatizálás elsődleges célja a többnyire veszteséges állami gyáraktól és bányáktól való megszabadulás volt. Az 1880-as és 1890-es években mint iparpolitikai eszköz előtérbe került a fontos iparágak szubvencionálása is. Ugyanakkor az eladás, mintegy mellékhatásként, jelentősen segítette a formálódó nagyburzsoázia további gyarapodását, a zaibacuk alapjainak lerakását. A Mitsubishi megszerezte a Takashima Szénbányát 1881-ben, a Nagaszaki Hajógyárat először csak bérelte 1884-től, majd meg is vette 1887-ben. A Mitsui átvette a Shinmachi Szövőgyárat 1887-ben, a Miike Szénbányát 1890-ben és a Tomioka Selyem Malmot (Totman, 2006, 420–421; Mathias–Pollard, 1989, 1110; Moulder, 1977, 176–198).

A 20. század első évtizedeiben megnőtt a zaibacuk szerepe. Egyre több ágazatra terjedt ki hatókörük, és jelentős részesedést hasítottak ki a pénzügyi szektoron belül is. A 19. században a külkereskedelem túlnyomó része külföldi kereskedők és üzletemberek kezében volt. A századforduló után a hatalmas zaibacu kereskedőházak felemelkedése, mint a Mitsui Bussan és a Mitsubishi Shoji, változtatott a helyzeten, és a kereskedelem fokozatosan japán kezekbe került. A tengeri szállítás jelentős része viszont a hajók szűkössége miatt sokáig külföldi kézben maradt. A huszadik század első felében egyre nagyobb gazdasági és politikai hatalom koncentráldott a zaibacuk kezében. A korai zaibacuk egy-egy leányvállalatnál olykor éltek a nyilvános részvénytársasági formával, de

sohasem a központi holdingnál vagy kulcsfontosságú egységüknél. A zaibacuk térnyerésével fokozódott a különbség a hagyományos szektorok és a vezető iparágakat összefogó nagy szervezetek között, még markánsabbá vált a japán gazdaság duális struktúrája.

A kormányzat sokféle módon segítette a kulcsiparágak fejlődését, előtérbe helyezve az ország hadipotenciáljának fejlesztését. A szigetországban különösen fontos volt a hajóépítés, ezért 1896-ban törvénnyel hozták előnyösebb helyzetbe a hazai ipart. Ennek jelentős hatása volt, és 1898-ban már egyetlen év alatt, a hajótonnát nézve, nagyobb volt a hazai kibocsátás, mint az előző 29 évben összesen. Mindennek ellenére az import jóval nagyobb volt, mint a hazai termelés, ami függőséget jelentett Japán számára. Az állam a fentiekén túlmenően a textilipart és a vegyipart is igyekezett segíteni. Az előző kulcsfontosságú importot, döntően a modernizációhoz szükséges gépeket és berendezkedéseket tudta fedezni. A vegyipar pedig a kor élenjáró ágazata volt, a mezőgazdaság számára is igen fontos kibocsátással (Mathias–Pollard, 1989, 1112–1118).

A pénzügyi rendszer

Japánban a korábbi évszázadokban viszonylag fejlett pénzügyi rendszer alakult ki, hogy kezelje a gazdag kereskedők és földbirtokosok megtakarításait és pénzügyeit, illetve gyakran a sóguni adminisztráció is az ügyfelek között volt. Az Edo-korban már banki funkciókat ellátó intézmények is működtek. A kormányzati adók beszedése és azok Edóba való transzferálása több későbbi nagyhatalmú pénzügyi intézmény, bank létrejöttét alapozta meg. Ezek az előzmények segítették az átalakulást. Bizonyos korábbi formák tovább éltek, de alapvetően új rendszer kialakítására volt szükség ezen a területen is. Az 1876–1877-es Szacuma-felkelés pénzügyileg is kritikus helyzetet hozott. Komoly infláció alakult ki a bizonytalan politikai helyzetben, ami a kormány adóbevételeit jelentősen csökkentette. 1881-ben az árszínvonal 64 százalékkal haladta meg az 1877-es szintet, ezen belül a kulcsfontosságú rizs ára megkétszereződött (Mathias–Pollard, 1989, 1109).

A modern pénzügyi rendszer megalapozása

A Meidzsi-restauráció a kereskedelmi bankrendszer kiépítésében az Egyesült Államok példáját követte. Ekkor ott még nem működött központi bank, ezért ehhez Európában kerestek mintát. Elvileg az 1850-ben kialakított Belga Nemzeti Bank volt a közvetlen minta, de valójában számos eltérés volt megfigyelhető. A Belga Nemzeti Bank független volt a politikától, a részvényesek irányították. A Japán Nemzeti Bankot viszont a császár alapította, és a Pénzügyminisztérium irányította. Harminc évre szóló jogosítványát 1912-

ben ugyanennyi időre meghosszabbították, majd ennek lejártakor, 1942-ben a háborús időkhöz igazították jogosítványait. Ez a szabályozás a huszadik században lényegében érvényben maradt, és csak az ezredforduló felé tudott fokozatosan függetlenedni a közvetlen állami befolyástól.

Az aranypénzrendszer 1897-es bevezetésekor 1 jen 0,75 gramm arannyal volt egyenértékű. A fedezetet részben a kínai–japán háborúban Kínára kényszerített hadizsákmányból teremtették meg. Igaz, a háborút lezáró simonoszeki egyezmény nem arany, hanem hatalmas mennyiségű, összesen 8500 tonna ezüst kifizetését írta elő. De a japánok, aranypénzrendszerük bevezetésének megalapozása céljából, rákényszerítették Kínát, hogy aranyban fizessen. Mivel Kínában az ezüstpénz volt a meghatározó, nem rendelkezett a kifizetéshez elegendő aranykészlettel. Kínának francia–oroszl, és angol–német kölcsönöket kellett felvennie, 4–5 százalékos kamattal. Mindez, lényegét tekintve, igen hasonló az 1873-ban bevezetett német aranyárka esetéhez, ahol a porosz–francia háború után kényszerűen a franciák adták az aranyfedezetet. A két évtizeddel azelőtti példa nyilván ismert volt a japánok előtt is. Az aranypénzrendszer 1917-es felfüggesztésig tartósan fennmaradt az létrehozásánál kialakított 10 jen = 1 font, és a 10 jen = 5 dollár körüli árfolyam, sőt ehhez ragaszkodtak az ahhoz 1930-ban történt igen rosszul időzített visszatérésnél is (Ji, 2003, 69; Ito, 1992, 21–22; Cargill–Hutchison–Ito, 1997, 17–26).

Macukata Maszajosi későbbi miniszterelnök, aki szintén a szacumai szamuráj elit prominens tagja volt, 1881 őszén lett pénzügyminiszter, és nagyon kemény restriktív monetáris politikával, a gazdasági növekedést ugyancsak visszafogó deflációs politikával stabilizálta a jent. Az árak csökkenése, a kemény adóbeszedés, a kamatok megugrása különösen a vidéki földművelők és vállalkozók helyzetét nehezítette meg. Macukata Maszajosi irányításával 1882-ben létrehozták a központi bankot, és országos pénzrendszert alakítottak ki. A pénzügyi rendszer kialakításánál is támaszkodtak a fejlett országok tapasztalataira, amit szakembereik személyesen is tanulmányoztak. A Japán Nemzeti Bank az európai központi bankok mintájára született meg a nemzeti tartalékok kezelésére és a bankjegykibocsátás monopóliumára. Az 1880-as évek közepére, ha jelentős áldozatokkal is, de sikerült megteremteni a pénzügyi stabilitást, ami alapvető volt a jövő gazdasági fejlődéséhez. 1897-ben bevezették az aranypénzrendszert, 1899-től pedig már egyedül csak a központi bank volt jogosult papírpénz kibocsátására.

A megtakarítások megfelelő átcsatornázása és a tőkefelhalmozás végrehajtása elképzelhetetlen megfelelő bankrendszer nélkül. Igen fontos volt a modernizáció szempontjából, hogy a rendkívül alacsony életszínvonal ellenére, relatíve már ekkor is magas volt a lakosság megtakarítási hajlandósága. A tradicionálisan nehéz természeti és történelmi feltételek is szerepet játszhattak a népesség ilyen magatartásában. 1885-ben a megtakarítási hányad már a GNP tíz százaléka kö-

rül mozgott. Ennek a beruházásokba való becsatolásához döntő volt a megfelelő pénzügyi rendszer kialakítása. Ez is megindult ebben az időszakban, és végül az európai típusú univerzális bankok honosodtak meg. A beinduló modernizáció, a fellendülő áru és pénzviszonyok, a fokozódó lakossági megtakarítások hatására kereskedelmi bankok sokasága jött létre a 19. század utolsó évtizedeiben. Mindössze öt év alatt, 1872 és 1876 között, 153 országos bank jött létre, jelentős részben az Edo-korban felhalmozott vagyonok tőkésítése révén. Ezek általában önálló bankok voltak, nem alkottak hálózatot. Ez kezdetben megfelelt a kisüzemekre épülő iparosítási modellnek, amelyeknek kicsi volt a tőkeigénye, s a helyi bankok ezt könnyen kielégíthették (Drucker, 1988, 107, 110; Bryan, 2010).

A fragmentált bankrendszer azonban egyre kevésbé tudott megfelelni az iparosodás előrehaladtával megnőtt tőkeigénynek. A nehézipar, a vasútépítések, a vegyipar, az elektromos erőművek létrehozása, finanszírozása már jelentősebb tőkét követelt. A századforduló környékétől kezdve, amikor is 1901-ben történelmi csúcst elérve, 1867 kereskedelmi bank működött, megindult a bankrendszer koncentrálódása. A bankkoncentráció révén a zaibacukhoz kapcsolódó 5 hatalmas bank egyre nagyobb erőt jelentett a pénzügyi piacon. Részesedésük 1911 és 1919 között elérte a tizenöt százalékot, majd tovább növekedett. Az 1920-as évek pénzügyi viharai tovább ritkították a bankok számát, és 1928 elején egy szigorúbb banktörvény lépett életbe, ami meghatározta a minimális tőkét. Ekkor a létező 1400 bank felét kizárták a további működésből. 1931-re már csak 700 bank működött, 1936-ra pedig 400 maradt (Nafziger, 1995, 11–14; Mathias–Pollard, 1989, 1110; Ferber, 2002; Ferber, 2006, 104).

A japán gyarmatosítás

Japánt középkori elzárt „álmából” a fejlett imperialista hatalmak erőszakkal ébresztették fel a 19. század közepén, és lényegében erre volt a válasz a Meidzsi-fordulat, amellyel Japán a behódolás helyett, a hódítóktól tanulva, maga is modern nagyhatalommá kívánt válni. A külső fenyegetés és a sok évszázados belső katonai uralom a nemzet ideológiájának középpontjába az ország megvédését emelte, ami megnyilvánult a hadsereg és a flotta kiemelt fejlesztésében is. A harcos samurájok rétegét ugyan felszámolták, de valójában az egész országra kiterjesztették a háborús ethoszt. Nemzeti érzéssel áthatott, erősen centralizált és ideológiailag is motivált militáns állam volt Japán a 19. század utolsó évtizedeiben.

Japán nemcsak a modern technológiát, intézményeket, jogszabályokat és tudást importálta, de saját példáján is megtanulta, hogy a 19. század játékszabályait az erős hatalmak írják és írják át, és maga is ilyenné akart válni. Ázsiában, regionális környezetében, rajta kívül valójában csak Kína, Korea és Sziám (Thaiföld) került el a közvetlen leigázást, de a gazdasági és politikai alávetést ez utóbbi

országok sem. A kor szelleméből is következett, hogy amint lehet, Japán maga is a hódítás, a gyarmatosítás mezejére lép. Ugyanakkor az évezredes, bár korábban sikertelen történelmi hagyományok is a terjeszkedés mellett szóltak. A Koreai-félsziget „hagyományos” vágya volt a japán uralkodóknak, sógunoknak, akár csak Kína Japánhoz közelebbi területei. Nem is beszélve a japán régióhoz tartozó szigetvilág egészéről, mint például a Tajvanhoz közel levő Rjúkjú-szigetéről (Okinava), amelyek 1872-ben váltak Japán részévé.

A japán modernizáció militáns jellege

1873 és 1882 között a japán költségvetés 15–17 százalékát tették ki a hadi kiadások. Az 1880-as évek közepére, 21–22 százalékra, majd az évtized végére közel 30 százalékra emelkedtek. Az 1893 és 1897 közötti időszakban, amely magába foglalta az első kínai–japán háborút is, a költségvetési kiadások 63–64 százaléka ment katonai célra. A kor szellemét jól tükrözi a hadi kiadások meghatározó súlya a kiadásokban. A századfordulón Japánban és Németországban az állami kiadások 44–46 százalékát, az Egyesült Királyságban és az Amerikai Egyesült Államokban 37–38 százalékát, Franciaországban 30 százalékát, Olaszországban és Oroszországban 22–23 százalékát fordították hadi célokra. Az Osztrák–Magyar Monarchiában viszont csak 11 százalékát. Ezeknél a számoknál azt is figyelembe kell venni, hogy az egyes országokban ekkor nagyon eltérő volt a központi költségvetés kiterjedése. Az Amerikai Egyesült Államokban, Németországban, az Egyesült Királyságban ez az érték mindössze a GNP 3–7 százaléka volt, míg a többi említett országnál 11–14 százalék. Japán hadi kiadása 1900 körül a GNP 6 százaléka körül volt, a kétszerese, mint az Egyesült Királyságban, Franciaországban vagy Olaszországban. A többi országban ez ekkor csak a GNP 1–2 százalékát tette ki.

Japánban századforduló utáni két évtizedben, a fegyveres harcok következtében, a hadi kiadások olykor a költségvetésnek 40–50 százalékát is elérték. A század húszas éveiben a hadsereg és a flotta ellenállása ellenére jelentősen csökkentették a hadi kiadásokat, amely 1920-ban még a költségvetés 48 százalékát tette ki, 1930-ban pedig már csak 28 százalékot ért el. Láthatjuk, hogy a háborúk igen nagy terhet jelentettek az adófizetők számára. Az állam a közvetlen katonai kiadásokon túlmenően jelentős összegeket fordított az azzal összefüggő infrastrukturális fejlesztésekre is, mint közlekedés, vasutak, vízi utak, hajóépítés. Ugyanígy ide sorolható az 1901-ben alapított stratégiai jelentőségű állami Yawata Acélművek, amely még a második világháborúban is a japán acéltermelés zömét adta (Bryan, 2010, 129; Crawcour, 1997, 110; Kirsner, 2007, 68; Keishi, 2007, 253).

A felemelkedő Japán számára hatalmas elégtétel volt, hogy a megalázó és egyoldalú, erővel rákényszerített szerződések helyett a 19. század vége felé közeledve immár új,

az országot többé-kevésbé egyenrangúnak elismerő egyezményeket köthet az élenjáró országokkal. 1894. július 6-án írták alá az Egyesült Királysággal az új szerződést. Ez immár „hivatalosan” is jelezte, hogy Japán is tagja lett az imperialista klubnak. Nem kellett sok idő, hogy kiderüljön, belőle válik a modern korszak egyetlen, nem nyugati gyarmattartó országa. Az Egyesült Királysággal kötött egyezmény aláírása után mindössze 16 nappal, 1894. július 25-én kitört a kínai–japán háború, méghozzá azzal a nem titkolt céllal, hogy Japán immár biztosítsa fölényét Kínával szemben, és döntő befolyást szerezzen a Koreai-félsziget fölött (Willmott, 2009, 19–30).

A háború természetesen nem volt előzmények nélküli. Egyrészt Korea évezredek szálakon kötődik Japánhoz, többször is próbálták meghódítani. Ez a történelmi fenyegetettség érthetően és hagyományosan igen erős japánellenességet eredményezett Koreában. Különösen emlékezetes volt számukra a Tojotomi Hidejosi vezette hadjárat, amit Japán egyesítése után 1592-ben indított Korea ellen, amely ekkor a Ming-dinasztia hűbérese volt. Az átalakuló Japánban már az 1870-es évektől felmerült egyfajta védőövezet, „élettér” kialakítása. Ebben, a földrajzi és történelmi körülmények Koreát értelemszerűen az első helyre predestinálták. Stratégiailag nézve – mint ez Tojotomi Hidejosi stratégiai terveiben is szerepelt – Japánnak Korea a kaput jelentette Kína felé, a kontinens történelmileg meghatározó birodalmához.

Ha a térképre nézünk, jól látható, hogy a Koreai-félsziget, Tajvan, Szahalin, a Kuril-szigetek, és kicsit beljebb haladva a kontinensen Mandzsúria és a Vlagyivosztok mögötti területek (Külső-Mandzsúria) szegélyezik Japán régióját. Ezeket a területeket korábban hagyományosan Kína, majd a 19. században a szintén imperialista törekvésekkel fellépő Oroszország ellenőrizte, így érthető, hogy ebben az időszakban a térségben ez a két ország volt a fő riválisa, ellensége Japánnak. De nemcsak földrajzi, katonai, nemzetstratégiai jelentősége volt mindezen területeknek Japán számára, hanem eminens gazdasági érdekei is világosak voltak. A szigetország ásványkincsekben szegény volt, mezőgazdasági területei korlátozottak, így nyersanyag- és alapanyagbázisként is igen ígéretes területekről volt szó, és a fejlődő japán ipar és tőke fontos célországáról, különösen Korea esetében. Az 1870-es évek végén, az 1880-as évek elején a japán kormány tudatos programot indított a Korea feletti gazdasági és politikai ellenőrzés megszerzéséért. 1876-ban ugyanolyan egyenlőtlen szerződést kényszerítettek rá a több tűz közé került Koreára, mint hajdan az amerikaiak a japánokra.

Oroszország terjeszkedése Ázsiában

Az 1895 áprilisában történt diplomáciai beavatkozás, a „Triple intervention” mind a három nagyhatalom érdekét szolgálta, de persze főleg Oroszországét, természetesen Japánnal szemben. A franciáknak jelentős orosz tőkebefektetések voltak ekkor már Oroszországban, beleértve a vasútépítéseket, Német-

ország pedig saját terjeszkedésének a támogatását remélte viszonzásul. A két elvesztett ópiumháború jól jelezte Kína meggyengülését. Kína az ópiumháborúktól meggyengülve 1858-ban az Aiguni Egyezményben lemondani kényszerült Oroszország javára az Amurtól északra fekvő területekről. Így Oroszország megszerezte Kína tenger melléki területeinek jelentős részét, és 1860-ban megalapította Vlagyivosztozk kikötőjét, amelyet azonban télen a jég miatt nem lehetett használni. 1860-ban a pekingi szerződésben az oroszok újabb területeket szereztek meg az Usszuri folyótól keletre. A tenger melléki területek elvesztésével Kína, máig hatóan, elvesztette kijárását a Japán-tengerhez.

Oroszország számára ezek csak az első lépések voltak a térségbeli terjeszkedésben, és Japánnal versengve próbálta növelni katonai, gazdasági és politikai befolyását. A megszerzett területek eléréséhez, és a katonai terjeszkedés infrastruktúrájának megteremtéséhez, valamint Vlagyivosztozk bekapcsolásához megindult a transzibériai vasútvonal kiépítése. Ezt Oroszország 1891-ben kezdte el, hatalmas emberáldozatokkal, és az építkezés nagyon lassan haladt. Ezt meg akarták hosszabbítani délre, Korea felé, hogy egyrészt lerövidítsék Vlagyivosztozk elérését, másrészt belül kerüljenek a kínai területekre. Kínától 1896-ban minderre koncessziót kaptak. Megépíthették a katonai és gazdasági szempontból is kulcsfontosságú kelet-kínai vasútvonalat, amely végül 1898 és 1903 között készült el, és összeköttetést teremtett Port Arthurral, amely az orosz flotta melegvízű, télen is használható bázisa volt (Ji, 2003, 68).

Hatalmas ütemben nőtt a Koreába irányuló export, beleértve a nyugati áruk közvetítését, reexportját. 1882-ben az oda irányuló japán exportnak még mindössze 11,5 százaléka volt saját előállítású. Jelentősen nőtt a Koreából való rizsexport is. Az összes koreai rizsexport 90 százaléka irányult Japánba. Japán katonai tanácsadók működtek közre a koreai hadsereg modernizálásában is. A koreai kereskedelemről származó profit fontos volt a japán iparosítás finanszírozásánál is. A terjeszkedő politika erős hazai támogatást élvezett Japánban. 1884-ben egy japánok által támogatott sikertelen puccskísérlet után, amelyet kínai csapatok segítségével vertek le, Korea ismét erős kínai befolyás alá került. Már ekkor jelentős belső nyomás alá került a japán kormányzat, hogy fegyveresen avatkozzon be, de ez ekkor még korainak tűnt. A háború mint lehetséges opció azonban egyáltalán nem került le a napirendről, de idő kellett a hadsereg és a flotta megerősödéséhez. A megfelelő idő Japán számára 1894-ben következett be, amikor is a kínai–japán háborúban néhány hónap alatt felülkerekedtek, és a háborút lezáró (Simonoszeki) szerződés értelmében Kína lemondott a Koreai-félszigetről, átadta Japánnak Tajvant, a Penghu-szigeteket és a stratégiai jelentőségű Liaotung-félszigetet⁶² Dél-Kelet Mandzsúriában, valamint jelentős kárpótlást fizetett Ja-

⁶² Az itt fekvő Port Arthur elfoglalásakor a japánok végtelenül kegyetlen mészárlást hajtottak végre a kínai lakosok között, ami széleskörű nemzetközi felháborodást keltett. Ez volt az egyik

pánnak. Ez segítette Japánt, hogy fedezni tudja folyó fizetési mérlege folyamatos hiányát a következő években. Ezen túlmenően Kínának Japán számára kedvező kereskedelmi szerződést kellett aláírnia (Jansen, 1995, 294–311; Paine, 2003; Hall–Jansen–Kanai–Twitchett, 1988, 224–225; Duus, 1995, 29–65, 103–200).

Az orosz–japán háború (1904–1905)

A két újonnan felemelkedő és agresszív terjeszkedési szándékokkal rendelkező nagyhatalom közötti fegyveres összecsapás egyre jobban érlelődött a 20. század legelső éveiben. Hogy mennyire a levegőben volt a háború, jól mutatta, hogy 1903 júliusában, hét hónappal az orosz–japán háború kitörése előtt a Tokiói Egyetem professzorainak egy csoportja levelet írt a miniszterelnöknek a mandzsúriai kérdéstről („Hét doktor memorandum”), amelyben az 1895-ös kínai–japán háborúból kiindulva 280 millió jenre becsülték a háború várható költségét. A költségeket egyébként alaposan alulbecsülték, akárcsak maga a kormány, amely 1903-ban először 500, majd pár hónappal később 800 millió jenre gondolt. A végső költség 3,8 milliárd jen volt, sokszorosa az előzetes terveknek.

A 19. század második felének nagy háborúi közül csak az amerikai polgárháború került többbe, igaz az ennek mintegy háromszorosa volt; de meghaladta a krimi háború vagy az 1870–1871-es porosz–francia háború kiadásait is. A háborút végképp eldöntő mukdeni ütközet az első világháború előtti egyik legnagyobb szárazföldi csata volt. Nem volt ekkora összecsapás az 1813-as lipcsei népek csatája óta, és Ázsiában ez volt a legnagyobb ilyen ütközet egészen a második világháborúig. A közel három hétig tartó csatában 330 ezer orosz és 270 ezer japán állt egymással szemben (Keishi, 2007, 254–261).

Franciaország, Németország és különösen a térségben nagyon is érintett Oroszország nem nézte jó szemmel Japán győzelmét és terjeszkedését. Úgynevezett „hármass beavatkozás” történt, amellyel jelentős nyomást gyakoroltak rá, hogy mondjon le a Liaotung-félszigetről, amit ha kényszerűen is, de megtett. Tajvan viszont Japánnak jutott, és ez lett a gyarmatosító politika első gyakorlati terepe. A három nagyhatalom korántsem érdek nélküli beavatkozása mélyen sértette Japánt, és megalázóan rombolta nemzetközi presztízsét. Ez mind a kormányzatban, mind a széles közvéleményben megerősítette azt a felfogást, hogy csakis az erő nyelvén lehet a nemzeti érdekeket érvényesíteni. Különösen, hogy a segítségért „cserébe” Kína hamarosan a nagy vetélytársnak, Oroszországnak adta bérbe a félszigetet. Mindez tovább hajtotta Japánt a fegyverkezés útján. A három nagyha-

első jele annak a szélsőséges, embertelen bánásmódnak, ahogy a japánok ellenségeikkel és a meghódítottakkal bántak. Ennek nyomai ma is rányomják a bélyeget Japán nemzetközi kapcsolataira.

talom Japán-ellenes beavatkozása egyértelműen Oroszország érdekét szolgálta, hogy az meleg vizű kikötőhöz jusson az óceánál, ezért mindez már előre is vetítette a következő, Oroszország elleni japán háborút.

Japán tehát átmeneti visszakozásra kényszerült, és „beérte” tajvani gyarmatosító jelenlétének intenzív kiépítésével, valamint Korea minél szorosabb ellenőrzés alá vonásával. A japán tanácsadók Koreában egyre több Japán érdekeit nyíltan szolgáló intézkedést kényszerítettek ki a gyenge helyi kormányzatból, ami azonban még erősebbé tette a japánokkal szembeni ellenérzéseket Korea felső osztályaiban, annak ellenére, hogy ezek sokszor a modernizáció irányába mutattak. A meginduló vasútépítések és a kiterjedő kereskedelmi tevékenység tovább növelte a japán jelenlétet. Ugyanakkor meg kellett küzdeni a többi nagyhatalommal is, egyelőre békés úton, a különböző gazdasági koncessziókért. A koreai kormány igyekezett lavírozni a különböző nagyhatalmak között. Oroszország és Japán egyaránt igyekezett kihasználni Kína meggyengülését, és tárgyalásokat is folytattak a befolyási övezetek, közöttük Korea felosztásáról.

Az orosz terjeszkedést Japán saját érdekerületeinek a megsértéseként élte meg. Oroszország szintén későn jövő iparosítóként dél és kelet felé terjeszkedett. Közös volt Oroszországban és Japánban, hogy szemben a korábbi európai gyarmatosítókkal, nem határaiktól földrajzilag távoli országokat igyekeztek megszerezni, hanem „középkori birodalomépítési” módon meglévő határaikkal határos területeket kívántak végleg bekebelezni. A fegyveres összetűzés kirobbantása csak idő kérdése volt. 1904 februárjában a japánok megtámadták az orosz flottát, a kulcsfontosságú Port Arthur kikötőjénél. A japánok – a többi nagyhatalmat is meglepve – győzelemmel zárták a háborút, ami átrendezte a kelet-ázsiai erőviszonyokat. Az orosz–japán háború nyitotta meg a 20. század véres csatáinak a sorát.

A békeszerződést amerikai közvetítéssel 1905 szeptemberében írták alá Portsmouthban, az Amerikai Egyesült Államokban. Oroszország nemzetközi megítélése jelentősen romlott a vereség következtében, és az európai hatalmak, közöttük Németország már kevésbé tekintette veszélyes ellenfélnek. Az orosz cár hatalmának gyengülését az 1905-ös forradalom is jelezte. Japán pedig még nagyobb önbizalommal folytatta imperialista útját, amely később a második kínai–japán háborúhoz vezetett 1937-ben, majd ezt követően a csendes-óceáni csatáihoz 1941-től. Az 1905-ös békeszerződés végül Japán számára jelentős sikereket, Dél-Szahalin és Tajvan szigetének megszerzését hozta, de az amerikaiak mérséklő hatására – akiknek nem volt érdekük Japán túlzott megerősödése – nem kapott pénzbeli kárpótlást. A háborús siker „mellékhatásaként” azonban Korea sem tudta tovább tartani amúgy is egyre gyengülő függetlenségét, és az 1876 óta tartó egyre szorosabb japán ellenőrzési folyamat 1910-ben az ország annektálásához vezetett. Ezzel három és fél évtizedes erőszakos japán gyarmati uralom vette kezdetét Koreában. Az első világháborúban Japán megszerezte a mikronéziai szigetvilág feletti uralmat is, amikor Németország elveszítette ezeket a területeket. 1945-ig ezek is japán fennhatósága alá kerültek.

Korea bekebelezése

Japán számára Korea megszerzése évezredek álom és törekvés volt. A 20. század elejére el is érte ezt, fokozatosan maga alá rendelve az országot. Korea már 1905-ben japán protektorátus lett, le kellett szerelnie a hadseregét. A japánok az 1910-es annektálási szerződést is erőszakkal kényszerítették Koreára, akárcsak számos korábbi. A koreai császár nem is írta alá a szerződést, csak a miniszterelnök. Ezzel véget ért az 1392 óta hatalmon lévő neokonfuciánus Joseon-dinasztia uralma. Hétszáz éves korszakuk meghatározó volt Korea történelmében. A nagyhatalmak hallgatólagosan jóváhagyták Korea bekebelezését. Az Egyesült Államok cserében a Fülöp-szigetek feletti rendelkezést, az Egyesült Királyság pedig indiai uralmának elismerését kérte. Csak jóval később, az 1965-ös japán–koreai megállapodás nyilvánította hivatalosan semmisnek az 1910-es annektálásról szóló szerződést (Totman, 2006, 446).

Az 1868-as fordulat utána kevesebb mint három évtizeddel Japán maga is az országot megalázó imperialista nagyhatalmak útjára lépett, az 1894 és 1932 közötti négy évtized alatt kiterjesztette hatalmát Korea, Tajvan, Dél-Szahalin, Mandzsúria és Mikronézia területére is, ezzel hatalmas erőforrásokkal rendelkező, többé-kevésbé egybefüggő birodalmat hozott létre. Az I. világháború előtti időszakra Japán már maga is jelentős gyarmatbirodalommal rendelkezett. Oroszországtól eltérően nem szárazföldi birodalom volt, de az ország már korábban is számtalan szigetből állt, tengerektől övezve. Immár e vizek jelentős része, így a Japán-tenger is, lényegében beltengerré vált.

Japán immár egy több nemzetiséget átfogó, kiterjedt birodalom volt, ami új helyzetet teremtett a korábban etnikailag igen zárt ország számára. De új volt a helyzet Ázsia e része számára is, hiszen az évezredek átívelő kínai befolyás és az évszázados európai gyarmatosító hatás után, a történelemben először, Japán vált a térség meghatározó hatalmává. Évtizedekig tartó jelenléte máig hatással van Ázsia országainak fejlődésére. Ebből a szempontból is igen fontos megvizsgálni, hogy a japán birodalom hogyan, mi módon uralkodott ezeken a területeken, milyen hatása volt a gazdaság, a társadalom, a kultúra alakulására; Japán néhány évtized alatti felemelkedésének tapasztalatai milyen módon jelentek meg az alávett régiókban; mennyiben járultak hozzá a gyarmatok a japán fejlődéshez, és mennyiben módosították a jövőbe vezető utat (Patrikeeff–Shukman, 2007; Duus, 1984; Jukes, 2002).

A japán gyarmati birodalom

A modern Japán születésének, a Meidzsi-fordulatnak az oka az ország létét fenyegető külső hatalmak fenyegetése volt, így az 1868 és 1945 közötti időszak fő kérdése mind az elit, mind a nép számára a nemzet, a függetlenség fennmaradása volt. A modern Japán állam, saját hagyományainak, valamint az imperialista korszaknak és gyakorlatnak megfelelően, születésétől kezdve agresszív, militáns volt, amely a gazdasági felemelkedés fő céljának a nemzetvédelemhez szükséges erő és technika megteremtését tekintette. Az ország védelmét tágan értelmezték, mindig is része volt egy minél kiterjedtebb ázsiai „életér” megvalósítása. Japán történelmileg késői terjeszkedése tehát elsősorban stratégiai nemzetbiztonsági céloknak volt alárendelve, a nemzetpolitika része és következménye volt. A nemzetbiztonság előtérbe helyezése csak erősítette a kapcsolódó gazdasági érdekeket. A japán vezetők ugyanis igen korán felismerték, hogy a háborúk sikere döntően a gazdasági erőn és annak jó megszervezésén múlik. A militáns jelleget az is jól mutatta, hogy a gyarmatok igazgatása általában az ott állomásozó japán hadseregek kezébe került, s ennek sajátos következményei lettek. A katonai kormányzatok sokszor önálló politikát folytattak. A tokiói civil kormányzat nehezen vagy csak részben tudta kontrollálni a gyarmatok irányítását.

A japán terjeszkedés új helyzetet hozott abban is, hogy az egy évezredig viszonylag elzárt ország többé-kevésbé homogén népessége a birodalomban immár más nemzetiségűekkel, koreaiakkal és kínaiakkal élt együtt. Az európai gyarmatosításoktól eltérően azonban mind a hódítók, mind a meghódítottak évezredekig ugyanazon a kínai gyökerű kultúrán nevelkedtek. A történelmileg nézve igen gyors területi terjeszkedés⁶³ új helyzetet teremtett a japán politikai és katonai vezetés számára is. A gyarmati politika fokozatosan alakult ki, de két alapvető elem már a kezdetektől markánsan kirajzolódott. Az első, hogy a japán – döntően stratégiai, de részben gazdasági – nemzeti érdekek mindenekfeletti elsőbbséget élveztek. A második pedig, hogy öröknek és véglegesnek tekintették a bekebelezést, és még hosszabb távú elképzeléseikben sem merült fel az önrendelkezésük visszaadása.

Természetesen ezek az elképzelések mélyen gyökereztek a 19. század általános hódító felfogásában. Itt is megjelent a gyarmatosító civilizációs küldetésének rasszista gyökerű ideológiája, amelynek révén erkölcsileg is igazolhatónak tűnt az erőszakos területszerzés. A cinikus és önhitt ideológia szerint a felsőbbrendű japán kultúra és a modernizáció vívmányainak meghonosítása a meghódított területek elmaradottabb népeinek csak a javára válhatott. Japánban a terjeszkedéssel párhuzamosan erősödő „küldetésstudat” fogalmazódott meg, hogy mindez egyfajta elhivatottság, hogy felemeljék az ázsiai népeket. Ahogy az egyik politi-

⁶³ A terjeszkedés első lépcsőfokai: Hokkaidó (1869), Okinava (1871), Tajvan (1895), Dél-Szahalin (1905), Liaotung-félsziget (1905), Korea (1910).

kus, Nitobe Inazó megfogalmazta, a „legmagasabb és legvégső célja a gyarmatosításnak az emberiség fejlesztése” (Hall–Jansen–Kanai–Twitchett, 1988, 239). Mint a történelemből jól tudhatjuk, az ilyen nézetek mindig igen veszélyesek, nacionalizmussal párosult felsőbbrendűségi érzületekből fakadnak, ami sok mindent megengedhetővé tesz az alacsonyabb rendűnek tekintett népekkel szemben. A japánok a magasabb kultúrán a hódítók, a gyarmatosítók a japán császár uralma alá kerülés hihetetlen megtiszteltetését is értették, hiszen számukra a császár misztikus hatalom is volt, akihez, mint egy nagy család tagjai kötődtek.

A „path forcing” fejlődési út

Nagyon tanulságos és további tanulmányozásra méltó történelmi esettanulmányok is ezek a japán modernizációs kísérletek, különösen annak fényében, hogy a 20. század utolsó harmadában éppen Korea és Tajvan vált az ázsiai kontinens kiemelkedő gazdasági sikert elérő országává. Igen izgalmas kérdés, hogy milyen összefüggés van a két korszak között? A széles körben használt „path depending” és „path creating” fejlődési út mellé érdemes erre a helyzetre egy harmadik kifejezést végiggondolnunk, nevezzük ezt „path forcing” fejlődési utnak. Vagyis amikor külső erőszakos beavatkozás kényszerít rá egy országra egy máshol kialakult modellt. Lényegében ilyen helyzetben voltak a második világháború után a kelet-európai országok a szovjet modell kényszerű átvételével és hosszú távú sikertelenségével. Ebben az esetben, Ázsiában, azonban egy másik modellről, a japán fejlesztő állam továbbfejlesztett és a nemzeti sajátosságokkal kiegészített rendszeréről volt szó, szintén erőteljes állami szerepvállalással.

Megjelentek pánázsiai nézetek is. A jelszó „új rendszert Kelet-Ázsiában” lett, amely értelmében Japán hivatása Ázsia népeinek egyesítése. Ez már csak azért is praktikus nézet volt, mert így a japán gyarmatosítás sokkal „értékesebbnek”, támogathatóbbnak tűnhetett, mint a betolakodó európai. Természetesen a szépen hangzó ideológiák nem enyhítették a meghódított területek lakóinak megpróbáltatásait. Az elfoglalt régiók lakói különösen kevéssé voltak fogékonyak a „magasabbrendű” japán közelítésre, mivel mind a koreai, mind a kínai kultúra sok évezredes hagyományokra tekinthetett vissza, jóval hosszabbra, mint a hódító japánoké. Koreában különösen erős volt az ellenállás az asszimilációs törekvésekkel szemben. Az idő előrehaladtával gyengült az egyesítő japán elhivatottság, és ugyancsak megerősödött a japán felsőbbrendűségi érzés.

Az anyaország kapcsolata a gyarapodó gyarmatokkal sok szempontból hasonló volt a többi korabeli nagyhataloméhoz. Alapanyag- és mezőgazdasági ellátó területenként kezelték azokat, amely kiszolgálja Japán gazdasági és katonai szükségleteit. Ugyanakkor, és ez sajátos, sokkal nagyobb és tudatos figyelmet szenteltek a követendő gazdasági stratégiára, hosszabb távon gondolkodtak. Itt is

érvényesült az állami vezérlés, s a magántőke szerepe korlátozott volt. Elsősorban a helyi gyarmati adminisztráció próbálta modernizálni az elmaradt agrárjellegű gazdaságot, természetesen Tokió érdekeit szolgálva, és egyben feltételeket teremtve a magántőke beáramlásának. A tőke szűkössége miatt fontos cél volt, hogy a gyarmatok legalábbis önfinanszírozók legyenek. A mezőgazdaság modernizálása kulcsszerepet játszott, hiszen mint a legnagyobb szektor ez tudta adók révén finanszírozni a gyarmatosítás költségeit, illetve hosszabb távon hozzájárulhatott a formálódó japán birodalom ellátásához (Uchida, 2013; Ho, 1984).

Visszatekintve azt láthatjuk, hogy az egyes elfoglalt területeken sok vonását tekintve megismétlődött a Meidzsi-modernizáció forгатókönyve, persze más körülmények között, s így gyakran más eredménnyel. De az tény, hogy a japán modell ugyancsak hamar és igen erőszakosan került kipróbálásra Koreában és Tajvanon, még hozzá hosszú évtizedekig tartó korszakon át. A mezőgazdaság, a közlekedési és hírközlési infrastruktúra modernizálása kétségtelenül ugrásszerű előrelépést hozott mind Koreában, mind Tajvanon. Az iparosodás viszont igen korlátozott volt ebben az időszakban. A modernizálási folyamatok mindig a Japán Birodalom érdekében és részeként mentek végbe, erőszakos beavatkozással kívülről jöttek, és ha több szempontból előre is mutattak, nem szerves módon illeszkedtek az adott ország fejlődésébe. Így ezek a modernizációs tendenciák sok szempontból megtörték, elhalványultak Japán összeomlása után, és korántsem egyenes út vezetett innen a kistigrisek fellépéséhez. A japán erőltetett gyarmati fejlesztések azonban – a megalázó és sok elemében tragikus jelleg ellenére – számos formális és informális elemét tekintve hozzájárultak a volt gyarmati országok későbbi sikertörténetéhez is.

A japán dominanciát a japán népesség anyaországból való kiáramlásával is próbálták volna erősíteni. Ez azonban összességében elmaradt a várakozásoktól, és gyarmati területenként elég eltérő képet mutatott. Tajvan klímája, rossz egészségi körülményei, valamint a helyi lakók időnkénti támadásai sok korai japán bevándorló halálát okozták, ami nyilván nem kedvezett a jelentősebb bevándorlási hullámnak. Dél-Szahalin, bár Tajvantól ugyancsak különbözik a klímája, szintén nem kedvezett a nagyobb számú bevándorlásnak. Ugyanakkor itt szinte lakatlan volt a terület, zömmel japánok népesítették be. Korea közelsége és klímája kedvezőbb, de egyrészt már igen sűrűn lakott volt, másrészt a helyiek körében igen nagy volt a japánellenesség és erős a koreai nacionalizmus. Az is fontos tényező volt, hogy a sok évszázados elzártág során igen erős japán nemzeti tudat alakult ki, és igen kicsi készlettel az ország elhagyására. A japán nemzetközi migráció általában nagyon alacsony szinten maradt a Meidzsi-nyitás utáni korszakokban is. A gyarmatokra települők első hullámának jelentős hányada mindenre elszánt kalandor volt, igen agresszív viselkedéssel, ami fokozta a megszállók iránti ellenérzéseket. Később már nagyobb részben üzletemberek, földművelők és adminisztrációban közreműködők érkeztek, segítve a japán érdekek minél teljesebb megvalósulását. Kínán belül elsősorban Mandzsúria volt a japán bevándorlók

célterülete. A törekvések ellenére viszonylag alacsony volt a japán betelepültek aránya az új területeken. Tajvanon a népességen belüli részesedésük 1905-ben 2 százalék volt, és egy negyedszázad múlva is csak 5,8 százalék. Koreában még ennél is kisebb volt az arányuk, 1910-ben 1,3 százalék, 1939-ben is mindössze 2,9 százalék (Hall–Jansen–Kanai–Twitchett, 1988, 260–266).

7. táblázat. A külföldön élő japán emigránsok és az összes japán népesség, 1890–1920

	1890	1900	1910	1920
Korea	7 245	15 829	171 543	347 850
Tajvan		37 954	98 048	166 621
Hawaii	12 675	57 486	70 764	112 221
Kína*	864	3 243	36 529	212 651
Észak- és Dél-Amerika**	2 077	35 847	38 641	177 706
Összes japán emigráns***	23 327	156 276	449 227	1 116 639
Összes japán népesség	40 077 000	44 103 000	49 518 000	55 818 000
Emigránsok a népesség %-ában	0,06	0,35	0,91	2,00

* Elsősorban Mandzsúria

**Elsősorban az Egyesült Államok

***Vlagyivoszto, Dél-Szahalin és Ausztrália kivételével

Forrás: Duus, 1995, 290; Maddison, 2003, 160–162.

A 7. táblázat részletesebb képet mutat a japán emigráció mértékéről és irányultságáról. Azt láthatjuk, hogy egyrészt az emigráció összességében igen alacsony szinten volt, főleg, ha összehasonlítjuk más országok korabeli migrációjával. A kivándorló népességen belül viszont dinamikusan nőtt a Koreába és Tajvanba települők száma, még ha el is maradt a japán kormányzati szándékoktól. 1920-ra közel 350 ezer japán élt Koreában és csaknem 170 ezer Tajvan szigetén. A Koreában élő japánok száma 1930-ban elérte a félmilliót és 1940-ben a 690 ezret. Mindemellett a harmincas évek közepén 21 milliós koreai népességet közel egymillió japán katona, hivatalnok és technikai személyzet ellenőrizte és irányította. Kevésbé vizsgált jelenség, de ellenkező irányú mobilitás is volt, ami főleg a koreaiakat érintette (Duus, 1995, 290; Ishikida, 2005, 50).

Az anyaország fejlődési fázisai kihatottak a gyarmati gazdaságpolitika céljaira is. A 20. század első három évtizede Japánban az iparosodás kiterjedésének a korszaka, amikor a korábban döntően mezőgazdasági országban virágzó és terjeszkedő ipari termelés alakult ki. A fejlődő japán ágazatok számára igen fontos és védett piacot jelentettek a gyarmati területek, és ezt minden eszközzel igyekeztek is fenntartani. A helyi iparokat ellenőrzésük alá vonták, a kialakított védővám-rendszerek a megszállt területek kivételét az anyaország felé terelték. Az esetlegesen konkurenciát jelentő gyarmati iparágakat pedig gátlástalanul elnyomták. Ugyanakkor a japán ipari termeléshez szükséges nyersanyagok kiter-

melését fokozták. Ehhez is hozzájárult a helyi agrárszektorok modernizálása. A bővülő japán piac és a növekvő népesség ellátását a rizs és más termékek növekvő behozatala segítette. A harmincas évektől, amikor is Japán folytatta előrenyomulását Mandzsúria irányába, Korea gazdasága egyre jobban az ottani hadsereg ellátására orientálódott, egyfajta logisztikai, gazdasági bázisként szolgálva a terjeszkedést. A második világháború természetesen még világosabbá és szélsőségesebbé tette a hódító japán hadsereg szükségleteinek a kiszolgálását. Ezen területek, és különösen Mandzsúria erőforrásai nélkül aligha lettek volna elképzelhetőek a csendes-óceáni kiterjedt japán hadműveletek, beleértve Pearl Harbor 1941. december 7-én való megtámadását és az annak következtében kialakult hatalmas és kiterjedt ütközetekben való részvételt.

Japán gyarmati politikájának megszületése

A gyarmatok irányításának adminisztrációs rendszere lassan alakult ki Tokióban. A gyarapodó gyarmatok irányítását egészen a húszas évekig a miniszterelnöki hivatalban más és más minisztériumi apparátus alá helyezték, és csak 1929-ben alapították meg a Gyarmati Ügyek Minisztériumát. De ez az intézmény korántsem rendelkezett akkora tényleges hatalommal, mint például a brit vagy a francia Gyarmatügyi Minisztérium. Eleve nem terjedt ki a hatásköre Tajvanra és Koreára. Sokkal nagyobb befolyása volt a gyarmati ügyekre a hadsereg és a flotta vezetőinek. Az elfoglalt területek vezetése valójában a megszálló katonai egységek vezetőinek a kezében volt. A hadsereg és a flotta erejénél és presztízsénél fogva nagyban függetlenítette magát a civil kormányzati kontrolltól, gyakorlatilag szabad kezük volt a tengerentúli területeken. Mindez azzal is járt, hogy a gyarmatok irányítói függetleníteni tudták magukat a tokiói politikai változásoktól is. Tajvan és Korea erős katonai uralom alatt volt. Mindkettőt kormányzó-tábornok vezette, a japán hadseregben elérhető legnagyobb ranggal, közvetlenül a császártól kapták címüket. Szinte korlátlan végrehajtó, bírósági, sőt törvényhozó hatalmuk volt gyarmatukon, jóval nagyobb, mint az anyaországban, Tokióban a miniszterelnöknek. A két terület közül Koreában volt nagyobb a kormányzó-tábornok hatalma. Korea, Tajvan, Mandzsúria és Dél-Szahalin gyarmati uralma sok sajátosságot is hordozott, érdemes ezeket külön-külön is megvizsgálni (Hall–Jansen–Kanai–Twitchett, 1988, 217–243; Totman, 2006, 440–449).

Japán 1895-ben Tajvan szigetét szerezte meg először, sok mindent itt próbáltak ki. Ekkor valójában még nem rendelkeztek tudatos gyarmatosítási politikával. Megindult egy tanulási folyamat a saját gyarmatbirodalom kialakítására és menedzselésére. Itt kezdődött a Japán Birodalom kiépítése, a gyarmati politika kialakítása. A feltételek természetesen minden megszerzett területen eltértek, és ez kihatott az alkalmazható politikákra is. Mint sok területen a Meidzsi-rendszer idején, itt sem volt egy előre lefektetett terv, konkrét elképzelés a jövőre nézve.

Ez menetközben formálódott ki, a hibák és eredmények értékelési folyamatában, de sokszor véletlenek vagy személyiségek által is sokban alakítva. Japán modern fejlődésének kezdetén is megfigyelhető volt, hogy számtalan összefonódó feladatot sok más nemzetnél sokkal jobban kezeltek, menedzseltek. Tajvan megszerzésekor, előzetes stratégia híján, rövid idő alatt kellett dönteni a gyarmatosítás mikéntjéről.

A japán gyarmati irányítás jogi keretei

Az 1886 márciusában elfogadott 63. számú törvény igen nagy hatalmat adott a kormányzó-tábornok kezébe. Elvileg 3 évenként vizsgálta felül a parlament ezt a törvényt, és ezek alkalmat adtak, s egyben rá is világítottak a civil pártok és hadsereg közötti vitákra, hatalmi harcokra. Ezek ellenére a parlament rendre megújította a 63. számú törvényt. 1906-ban egy új törvényt fogadtak el Tajvanra vonatkozóan, amelynek első paragrafusa kimondta, hogy a kormányzó-tábornok rendelkezései nem lehetnek ellentétesek a japán alkotmánnyal, de ez nem hozott lényeges változást, valójában ez is az első törvény folytatásának tekinthető.

Az 1906-ban elfogadott törvényt alkalmazták Korea esetében is. Ez utóbbi törvényt 5 évenként kellett felülvizsgálni, ami akadálytalanul megtörtént, egészen addig, míg az erős koreai ellenállás hatására némi változásra nem kényszerült az egész japán gyarmati politika. Az új elképzelés az erőteljes asszimiláció irányába mozdult el. Ennek megfelelően az 1921-ben született törvény már a japán jogot terjesztette ki Tajvanra, még hozzá rugalmas módon, hogy az megfeleljen a helyi körülményeknek is. Itt már nem volt időközönkénti felülvizsgálat előírva. Ez a rugalmassági pont hiányzott Korea esetében. Itt mindig a japán parlamentnek kellett volna külön törvényt hozni. Ez is hozzájárult, hogy Koreában ritkábban alkalmazták a japán törvényeket. Ez a rendszer maradt érvényben 1945-ig, és a fentiek következtében Tajvan jogilag kevésbé különült el az anyaországtól, mint Korea (Wang, 2000, 41–42).

Az egyik legfontosabb kérdésként azt vizsgálták meg, hogy Tajvant gyarmatként kezeljék-e, vagy az ország új megyéjeként, mint ahogy Okinava szigetével tették 1879-ben. Kezdetben az utóbbi megoldást preferálták Tokióban. Ennek alátámasztására a közös kulturális gyökerekre hivatkoztak, ami valójában nem is létezett. E mögött világos asszimilációs szándék húzódott meg. A japánok azt sugallták, hogy Tajvan valójában ősidők óta a japán szigetcsoport része. *Hara Takasi* – aki később, 1918-ban, japán első közember származású miniszterelnöke lett – volt az egyik fő hirdetője ennek a nézetnek.⁶⁴ Tajvan megszállását Elzász-

⁶⁴ Az első japánok, akik ide eljutottak, valójában 16. századi kalóz-kereskedők voltak. 1592-ben a japán kormány engedélyével nagaszaki kereskedők létesítettek egy telepet itt. Tojotomi

Lotaringia helyzetéhez hasonlította, amit a Német Birodalom az 1870–1871-es porosz–francia háborúban való győzelmével szerzett meg Franciaországtól. A japánok a közös kulturális gyökerek hangoztatása ellenére valójában fejlettebb rassznak, magasabb civilizációs, kulturális és szociális szinten állónak tekintették magukat, mint a meghódítottak, akiknek jogosan privilegizált a helyük a társadalmi hierarchiában. A Meidzsi-korszak kezdetétől fogva érezhető volt az a remény, meggyőződés, szándék, hogy – akárcsak hajdan az ősi Kína – most Japán lehet az ázsiai világ központja, meghatározó eleme, az új „Mennyei Birodalom” (Chen, Edward, 1984).

A simonoszeki szerződés 1895. május 8-i ratifikálása után mielőbb el akarták foglalni a szigetet, nehogy valami közbejöjjön. Két nappal később Ito Hirobumi miniszterelnök már utasította a szigetre újonnan kinevezett kormányzó-tábornokot Tajvan elfoglalására. Kezdetben a prefektúra elképzeléssel összhangban úgy tervezték, hogy Tajvant a tokiói parlament törvényekkel szabályozná, illetve, ha szükséges, császári rendelettel, ahogy Hara Takasi javasolta. Azonban a kinevezett kormányzó-tábornok igyekezett meggyőzni a központi adminisztrációt és a parlamentet, hogy nem Tokióból kell a gyarmatot irányítani, hanem a helyben felelős vezetőnek kell széles felhatalmazással és törvényhozó jogkörrel is rendelkeznie. Okfejtése szerint csak így lehet hatékonyan kormányozni közel 3 millió helybelit, akiknek szokásai és tradíciói alapvetően különbözik az anyaországtól, és akiknek a japánok iránti lojalitása több mint kétséges. Véleményével a nagyhatalmú katonai elit véleményét tolmácsolta.

Már a Meidzsi-korszak első szakaszában is többször vissza kellett fognia a kormánynak a katonai vezetést, amely szívesen harcolt volna Japán terjeszkedése érdekében. Nem mintha nem lett volna mélyen imperialista az egész rendszer, de félték a vereségtől. Az 1895-ös háborúnál már a katonák véleménye érvényesült. A győzelem igazolta az irányt, így tekintélyük még nagyobb lett, s egyre jelentősebb szerepet kaptak a döntéseknél. Tajvan irányításának kérdésében a tokiói parlament meghajolt a katonák érvelés előtt, amit erősen nyomatékosított a komoly tajvani fegyveres ellenállás ténye. 1886-ban elfogadott törvény lényegében katonai diktatúrát tett lehetővé az elfoglalt szigeten. A japán birodalom egy meghatározott területén egy kézben összpontosult a törvényhozó, a végrehajtó és a rendfenntartó hatalom. Elvileg a központi kormányzat ellenőrzése alatt, de mind a tokiói parlamenttől, mind helyi ellenőrző testülettől függetlenül. És a személy, aki minderről rendelkezhetett, az a legfelső katonai elit tagja volt, aki egész

Hidejosi a következő évben levelet küldött a szigetre, amelyben sarcot kivéve adófizetővé kívánta tenni a szigetet, de nem volt uralkodó vagy kormány, amely ezt egyáltalán átvehette volna. 1615-ben a Tokugava-sógunátus flottát küldött elfoglalására, de azt egy tájfun elsodorta. Hara Takasi, mint a korszak annyi politikusa, samuráj családból származott. Mérsékelt politikus volt – és talán ezért is –, miniszterelnökségének egy szélsőjobboldali gyilkos merénylet vetett véget 1921 novemberében (Wang, 2000, 12–35).

életében a militáns ethosz és kultúra körülményei között szocializálódott. Mindez azt jelentette, hogy a japán gyarmatosító modell – miközben az anyaországban azért egyfajta, igaz erősen korlátozott jellegű jogállam létezett – a megszállt területeken lényegében katonai diktatúrát vezetett be. Ez persze nem állt messze a japán évszázados hagyományoktól és a Meidzsi-elit egy részétől sem (Gates, 2013; Hattori, 2013; Large, 1983; Smith II., 1983).

Japán tajvani politikája

Japán Tajvant az 1895-ös kínai–japán háborúban aratott győzelmével kapta meg. A sziget beillesztése a japán birodalomba könnyebb volt, mint később Koreáé. Ebben szerepet játszott az is, hogy a sziget igen sokáig Ázsiától elszigetelten fejlődött, és Kínához is csak a 17. század végén csatolták, tehát valójában sohasem volt az ősi kínai kultúrkör szerves része. A japánok egy nagyon rossz állapotban levő szigetet találtak, ahol szó sem volt egyfajta közös tajvani vagy kínai identitásról. Törzsi állapotok és az ökológiai érvényesülése jellemezte a szigetet. Tajvanon, amikor a japánok elfoglalták, tehát egyáltalán nem volt erős a nemzeti egység, történelmi tradíció, mint például Koreában. Létszámában is sokkal kisebb, etnikailag megosztott népességgel kellett számolniuk. A legerősebb ellenérzéssel rendelkező kínaiak, ha kívánták, a kontinensre távozhattak, de az itt élő kínaiaknak csak a negyede élt a lehetőséggel. Kínára nehéz idők jártak ebben az időben, a közelebbi tengeremelléki régiók különösen szegények voltak.

Tajvan szigete

Tajvan szigete az évezredekig tartó elszigetelődés után, 1624 és 1662 között holland uralom alá került. A spanyolok a sziget másik részét foglalták el, és uralták 1626 és 1642 között. De az ő hatásuk nem volt jelentős. Fontosabb volt a Holland Kelet-indiai Társaság szerepe. Fejlesztették a mezőgazdaságot, és ekkor mintegy ötven ezer kínai telepedett le, jobb lehetőséget keresve, mint szülőföldjükön. A hollandok jelentősen növelték a mezőgazdaság színvonalát és kibocsátását, lehetővé téve az exportra termelést. Számos őslakost bevontak az ültetvényeken folyó tevékenységekbe, akik átvettek holland szokásokat, sőt az európai írásjelek használatát saját nyelvük leírásához.

Kínához csak a 17. század végén csatolták a szigetet, tehát valójában nem volt a kínai kultúrkör része, bár korábban is éltek itt kínai halászok. Ekkor is csak azért foglalták el, hogy ne lehessen Kína elleni támadás bázisa. A kínaiak egész uralma negatív és korlátozó volt Tajvanon. Közel két évszázadig, 1684 és 1875 között tiltották a szigetre való bevándorlást. A kínaiak és az őslakosok elkülönülten éltek, a kínaiaknak a rendeletek szerint tilos volt a helyiek területére belépni vagy velük házasságot kötni. A lázadások elkerülése

végezt a fegyverviselést és -gyártást is tiltották. Mivel a föld nagy részén az őslakosok laktak, kevés jutott a kínaiaknak. Igaz a törvények nagyon szigorúak voltak, de nem igazán tartották be. Az adminisztráció tehetetlen volt, nagy volt a korrupció.

A bevándorlás tiltása ellenére 1680 és 1811 között a kínaiak száma 100 ezer főről közel kétfélmillióra nőtt. A helyiek és a kínaiak, illetve az utóbbiakon belül a különböző etnikumok között is sok volt a konfliktus. Sok rablócsoport szerveződött, s ez még a 19. század végén is nagy problémát jelentett. A 212 éves kínai uralom alatt 70–80 felkelés volt. A kínai bevándorlók többsége a 18. században érkezett a szigetre, akik az ottani szokásokat hozták magukkal. A holland időkben viszont megőrizték az önellátáson túlmutató, exportra való termelést, és ebben jelentősen különböztek szárazföldi Kína nagy részétől. A földtulajdonban jelentős differenciálódás következett be, és kinőtt egyfajta helyi vezető réteg. A kereskedelmet főleg gazdag kínai kereskedők ellenőrizték, a kontinens tengerparti.

A japán csapatoknak, megérkeztek után – a helyi tradíciókkal összhangban – komoly fegyveres felkelésekkel kellett szembenézniük. Hónapokig tartott, míg többé-kevésbé legyűrték az ellenállást,⁶⁵ és hozzáláthattak a gyarmati rendszer kiépítéséhez. A viszonylagos béke megteremtése után létre kellett hozni az újonnan szerzett gyarmat közigazgatási rendszerét. Ebben kulcsszerepet játszott *Josio Gentaró*, Tajvan negyedik kormányzó-tábornoka, és különösen a vele együtt dolgozó *Goto Sinpei*, aki 1898 és 1906 között a polgári, nem katonai ügyekért felelt a kormányzói hivatalban. Goto Sinpei feladata volt az új gyarmat adminisztrációjának kialakítása. Az erő, a megbocsátás és a pénzügyi előnyök kombinációjával sikerült tartós megbékélést kialakítani. A japán költségvetés finanszírozása egyébként sem volt könnyű, ezért Sinpei igyekezett pénzügyileg önfenntartóvá tenni a szigetet. Ezt 1905-re sikerült is megvalósítania.

Goto Sinpei kreatív és innovatív intézkedésekkel igyekezett gazdasági fejlődést elérni. Miközben a japán érdekek képviselője természetesen számára is elsődleges volt, empátiával, a tajvani körülményeket figyelembe véve közeledett a nagy feladathoz. Igyekezett megismerni a helyi szokásokat, tradíciókat és embereket, hogy megfelelő intézkedéseket hozhasson. Nem volt a híve a teljes asszimilációnak és integrációnak, illetve a japán törvénykezés változtatás nélküli kiterjesztésének. A helyi törvények megalkotásánál a kormányzó-tábornok és hivatala nagy autonómiát élvezett, de ezeknél igyekezett felhasználni a helyi tapasztalatokat is.

⁶⁵ Valójában 1902-ig még viszonylag erős gerillatevékenység folyt, különösen a sziget déli részén. A következő két évtizedben is még hat nagyobb japánellenes felkelés robbant ki, nem is beszélve a japánok és az őslakosok közötti folyamatos konfliktusokról (Roy, 2003, 34).

A tajvani japán adminisztráció kiépítői

Josio Gentaró a Meidzsi-kori katonai elit egyik kiemelkedő képviselője volt. Szamuráj családból származott, és harcolt az utolsó sógun elleni küzdelemben. Tajvani küldetése előtt hadügyminiszter-helyettesi rangig vitte. Mint sokan mások a korabeli hadseregben, a német hadsereg nagy tisztelője és módszereik elkötelezett propagálója volt. 1898 és 1906 között, egészen haláláig Tajvan kormányzó-tábornoka volt, de közben 1900 és 1902 között hadügyminiszter, 1903-ban pedig bel- és oktatásügyi miniszter is. A japán–oroszháborúban vezérkari főnökként kulcsszerepet játszott a katonai sikerekben. Goto Sinpei szamuráj családból származott. Orvosi diplomával rendelkezett. 1882-ben a belügyminisztériumhoz csatlakozott, németországi tanulmányúton is járt 1890 és 1892 között. Japánba visszatérve az újonnan létrehozott Közegészségügyi Hivatal vezetője lett. Tajvani kiküldetése után is számos vezető szerepet töltött be. A nagyjelentőségű Mandzsúria Vasúttársaság első elnöke volt 1906-tól, majd 1916-tól belügyminiszterként szolgált. 1918-ban külügyminiszter lett. 1920-ban Tokió polgármestereként, majd 1923-tól ismét belügyminiszterként tevékenykedett. Elkötelezett híve volt a pánázsiai nézeteknek. Tajvani munkássága elismeréseként 1903-ban a tokiói felsőház tagja lette, grófi rangot kapva.

Josio Gentaró és Goto Sinpei Tajvan fejlesztésben elért eredményeit még a mai szigetország is elismeri. A Tajvani Nemzeti Múzeumban ma is látható szoborral emlékeztek meg róluk (Hunter, 1984, 51–96; Perez, 2013, 98–99).

Tajvanon még volt szabad művelhető földterület, igyekeztek ezeket is bevonni a termelésbe. Alapvető volt, hogy földreformot hajtottak végre, és modern földtulajdonosi rendszert alakítottak ki. Ez fontos ösztönzést adott a mezőgazdaság fejlődéséhez. Mivel a hollandok jelenléte óta a sziget exportra is termelt, volt már üzleti érzék és tapasztalat a gazdagabb földtulajdonosok között. Az új szabályok fokozták a helyi termelők érdekeltségét, és ez nyilván rugalmasabbá tette ezeket a rétegeket a japán uralom elfogadásában is. A cukornádtermelés volt a legdinamikusabb ágazat. Goto Sinpei egyik legfontosabb feladatának tekintette a megfelelő infrastruktúra kialakítását, kiépítését, ami mind a helyi gazdaság fejlődését, mind a japán tőke beáramlását segíthette. Kibővítették a kikötőket, fejlesztették a vasúti és a közúti közlekedést, elektromos ellátást építettek ki a városokban, modern épületeket emeltek a sziget városaiban.⁶⁶ Előbb volt szennyvízcsa-

⁶⁶ 1899-ben 164 kilométernyi főútvonal volt Tajvanon, 1920-ban 3553 kilométer, s 1935-re már 4456 kilométer. 1920-ra 600 kilométer vasútvonalat építettek ki. 1930-re hatalmas víztározót és komplex öntözési rendszert építettek ki, ami a művelt földterület jelentős bővítését tette lehetővé. A vízierőművek létesítése a harmincas évek végére lehetővé tette, hogy a nehézipar kiépítéséhez elegendő energia legyen. A patkányok és a rossz ivóvíz fogyasztása elleni intézke-

torna-rendszer Tajpejben,⁶⁷ a japán kormányzó itteni székhelyén, mint Tokióban. A fizikai infrastruktúra mellett a humán tőkét érintő fejlesztések is igen lényegesek voltak. Az oktatás és az egészségügyi ellátás feltételei jelentősen javultak. Kórházakat építettek, s létrehozták az általános közoktatást a szigeten. Az írástudás a japán megszállás évtizedeiben jelentősen megnőtt. Tajvanon a megszállás végére a beiskolázási ráta 71 százalékra emelkedett (Shinpei, 2013; Dawley, 2013; Choowdhury–Islam, 1993, 36–37).

A Goto Sinpei által kialakított, több lábon álló politikában az erőt a rendőrség jelentette. A gyarmati rendszer kialakításának ez egyik kulcsmozgata volt. Itt nyilván az otthoni tapasztalatokból indultak ki. A modern japán rendőrséget, szintén európai mintára, 1874-ben alakították ki, és minden megyében a kormányzónak volt alárendelve. Európához képest a hagyományos feladatok mellett még számtalan más hárult a rendőrségre, amelyek a mindennapi élet számtalan területére is kiterjedtek. Részt vettek a kormány szociális programjainak végrehajtásában, ellenőrizték a gyógyszerészeket, a közfürdőket, menedzselték az ételmeiszer-ellenőrzést, a tűzoltási feladatokat, állandóan megfigyelés alatt tartották a feltételezett „veszélyesen gondolkodókat”, és számtalan más lakosságot érintő feladatuk volt. Tajvanon is hasonlóan komplex, átfogó feladatot szántak az elsőként létrehozandó gyarmati rendőrségnek.

Az ellenőrzés megkönnyítéséhez felhasználták, kiterjesztették, megújították a sziget kínai népessége által magukkal hozott és régebb óta használt ősi kínai pao-chia rendszert. Tajvanon ezt hoko rendszernek nevezték. A rendszer alsó szintjét 10 háztartás alkotja, ez a chia, a következő szinten általában 10 chia alkot egy egységet, az a pao. Minden chia és pao családfői választottak egy vezetőt. Ez egyfajta közös felelősséget jelentett a közösségek kifelé való kötelezettségeit tekintve.⁶⁸ Tajvanon csak a kínaiakra vonatkozott ez a rendszer, az őslakosokra nem, és a helyi rendőrtisztnek jóvá kellett hagynia a választott személyét. A vezetőknek rendszeresen jelenteniük kellett a változásokat a lakosok számában, az érkezésekről és a távozásokról. Minden paonak volt egy irodája és egy szigorúan ellenőrzött hivatalnoka a helyi rendőrállomáson, itt tartották az iratokat és

dések és kampányok lényegesen csökkentették a járványok veszélyét és gyakoriságát. Csökkent a halandóság is, az 1909-es 33 ezrelékről 19 ezrelékre mérséklődött 1940-re (Roy, 2003, 39; Choowdhury–Islam, 1993, 36–37).

⁶⁷ Taihoku volt a japán neve.

⁶⁸ Ilyen jellegű kollektív felelősség a világ számos régiójában megfigyelhető, amikor a feudalizmus előtti formációkban a közösségi jelleg még sok szempontból fennmaradt, tovább élt. Ilyen létezett Oroszországban, vagy mint láttuk magában Japánban is. De a kora középkorban még Angliában is megfigyelhető volt hasonló, a frankpledge (frith-borth) rendszer, ami szintén közösségi, megosztott jogi felelősséget jelentett. Tajvanon ez természetesen egyben a szoros ellenőrzés eszköze is volt, de ez sem új, hiszen a Tokugava-rendszerben ugyanezt a célt szolgálta a gonin-gumi rendszer, ahol 5 háztartás jelentett egy csoportot (Tonomura, 1992, 151–188; Schofield, 1996).

dokumentumokat. Ez elvileg hatékony ellenőrzést tett lehetővé, vagy legalábbis segítette azt.

Tajvan szigetének őslakói

A többi japán gyarmathoz képest sajátos helyzetet teremtett Tajvanon, hogy itt viszonylag nagy, etnikailag elkülönült őslakosság élt. Eredetüket tekintve az ausztronéz népcsoportokhoz tartoznak, mint a malájok, indonézok vagy a fülöp-szigetekiek, és már vagy 8 ezer éve éltek a szigeten, törzsi formákban. Mintegy 26 különböző nyelvről tudunk, amit beszéltek. Mivel a 17. századig teljesen elszigetelten éltek, ezek a legrégebb ausztronéz nyelvek, amiket még megtalálhatunk. Japán elnevezéssel ez volt a takasago népesség. Takasago a sziget régi japán neve volt. Ezzel is Japánnak a szigetre való történelmi jogát kívánták megalapozni.

Kezdetben a japánok csak a kínaiakra koncentráltak, de 1903-tól figyelmük már erre a problémára is kiterjedt. Elképzelésük eleinte lényegében az őslakosok szeparálására irányult, ezért hatalmas költségekkel a sziget belsejében lévő területeiket bekerítették, egyfajta rezervátumba kényszerítve őket. Mintegy 800 kilométer kerítést és őrfalat építettek, egy speciális, elkülönített egység felügyelte ezt a nagy területet. Kezdetben sok konfliktus volt a kerítések és a falak körül, de ezek viszonylag elcsendesedtek az 1910-es évek közepére, és később már mintegy 500 rendőrségi őröt telepítettek az őslakosok falvaiba is. A harmincas években velük kapcsolatban is előtérbe került a kulturális asszimiláció, és a mezőgazdasági termelés felé való terelésük (Chen, Ching-chih, 1984).

A rendőrség ezt a rendszert felhasználta közegészségügyi programok végrehajtásához és arra is, hogy csökkentsék a fertőzések tovaterjedését, visszaszorítsák az igen elterjedt ópiumfogyasztást. De mindezen túlmenően a pao-chia segítségével szervezték meg az utak, hidak javítását, a munkaerő biztosítását a nagyobb közmunkákhoz. Segítették a gyarmat adminisztrációs munkáját, beleértve az adók beszedését, a népszámlálást és más feladatokat. Jól mutatja, mennyire kiterjedt a rendőrség feladata a népesség életének rengeteg mozzanatára, hogy Tajvanon az őslakosok oktatására létrehozott 1870 speciális iskolát is a rendőrség működtette, és maguk a rendőrök voltak a tanárok is. A japán kultúra terjesztésére rétegprogramokat szerveztek, és esti tanfolyamokat indítottak a japán nyelv tanítására.

Másik fontos szervezet, amely szorosan kötődött a pao-chia rendszerhez, az a helyi milícia felállítása volt, amelybe fizikailag erős férfiakat verbuváltak, akik utána segítettek az elharapózó bűnözési hullámok elleni harcban. 1903-ra már 130 ezer fő szolgált ezekben a milíciákban. A bűnözés visszaszorítása után felszalták a milíciákat, és csak a harmincas évek közepén, a háborús készülődés részeként élesztették újra őket. 1901-re sikerült az egész szigeten kiépíteni a rend-

őrségi rendszert, s az lényegében így működött az egész megszállás alatt. A tajvani rendőrség szervezése lett a minta a későbbi gyarmatokon is, természetesen helyi sajátosságokkal. A megszállás elején általában katonai jellegű csendőrség látta el a funkciót. Ezt váltotta előbb vagy utóbb a nem katonai jellegű rendőrségi szervezet. Amikor 1920-ban változott a gyarmati politika, vagyis a kevésbé erőszakos módszerek, de a lehetőleg erős asszimiláció került előtérbe, akkor bizonyos értelemben nem csökkent, hanem éppen megnőtt a rendőrség szerepe. A rendőrségbe mindenhol bevontak helyieket, hiszen a helyismeret, a helyiekkel való érintkezés alapvető volt a feladat ellátásához, de csak korlátozott mértékben, s a tiszték általában japánok voltak. A tipikus rendőrőrs három főből állt, két japán és egy helyi rendőrrel.

Összességében megállapítható, hogy a japán gyarmati rendszerben a rendőrség igen fontos szerepet játszott. Tajvanon és Koreában a húszas évek közepétől a harmincas évek végéig terjedő időszakra egy igen jól képzett, gyakorlott, jól ellenőrzött és kivételesen jól szervezett erőt jelentettek. Alapvető szerepük volt nemcsak a rend fenntartásában, de az egész gyarmati adminisztráció működtetésében. Amint akkoriban mondták, a rendőrség a „gyökere és a törzse a kormányzó-tábornok rendszernek”, és ők adják „a kezét és a lábát a kormányzó-tábornoknak a néppel való közvetlen kapcsolatban”. Bizonyos értelemben „rendőrállamokról” beszélhetünk itt, és más japán gyarmatok esetében is. Az 1930-as években a japán adminisztráció igen erőteljes asszimilációs politikába kezdett, amelynek neve Kominka volt. Legalizálták a tajvani–japán vegyes házasságokat, Császári Egyetemet nyitottak Tajpejben a tajvani diákok számára. Betiltották a kínai nyelvű rádióadásokat és az újságok kínai nyelvű részét. Az általános oktatásban erősítették a japán nyelv szerepét. Kampányokat indítottak a japán kultúra és vallás propagálására, igyekezvén visszaszorítani a kínai hagyományokat. A nevek japánosítását is preferálták, de a lakosságnak csak mintegy 7 százaléka élt ezzel. Mindeközben ösztönözték a japánok bevándorlását is. Az asszimilációt szolgálták az iskolák és a japán nyelv kötelezővé tétele (Vermeer, 1990; Chen, Ching-chih, 1984, 235–239; Ching, 2001, 89–132).

Tajvan gazdasági fejlődése

Japánnak minél több erőforrásra volt szüksége a gyarmatokról, és ennek biztosítására saját érdekeit érvényesítve modernizálta, fejlesztette a megszerzett területeket. Így volt ez Tajvan esetében is. A megszállás kezdetén Tajvan nagyon kismértékű modern szektorral rendelkezett csak, s a mezőgazdaság és a kézműves ágak adták a termelés többségét. Hála azonban a holland hagyománynak, exportra is termeltek a szigeten. Ez volt az első tropikus terület, amelyet Japán megszerzett, és ez megnyitott bizonyos kihasználási lehetőségeket. Japán, mint annyi iparosodó ország, az első évtizedekben tartós folyó

fizetési mérleghiánnyal rendelkezett, nem tudta fedezni exporttal a fejlődéséhez szükséges importot. 1896 és 1904 között japán átlagban évi 22 millió jent használt fel csak a cukor importjára, ami körülbelül a kereskedelmi mérleg hiányának a felével volt egyenértékű. Így nem meglepő az a japán döntés, hogy kihasználva Tajvan éghajlati adottságait, a cukor ágazatban importhelyettesítő politikát folytassanak. Magas vámot vetettek ki a külföldi cukorra, és ösztönözték a tajvani cukornádtermelést. Az elképzelés bevált, a szigeten dinamikusan növekedett a cukornádtermelés, enyhültek Japán fizetési mérleg gondjai (Ho, 1984).

A másik fő fejlesztési irány a rizstermelés volt. Már korábban is fontos rizstermelő volt a terület, ez jó bázist adhatott a fejlesztésnek. A Japán sokkal fejlettebb rizstermelési technológiákkal rendelkezett, mint Tajvan, ezért az élenjáró tudás és a technika transzferálásával jelentős termelésnövekedést láttak elérhetőnek. Ez azért is fontos volt Japánnak, mert az iparosodáshoz a vidékről a városba áramló munkaerőre lett volna szüksége. Azonban a lakosság ellátásához szükséges rizs megtermelése lekötötte a falusi népességet. Ha onnan átterelik a városokba a népességet, akkor jelentős rizsáremelkedés következhetett volna be. Logikus volt, hogy a gyarmatok megnövelt rizstermelésével oldják meg a kérdést. Így a japán ipar munkaerőhöz juthatott, méghozzá úgy, hogy a megnövelt kínálat biztosítja az alacsony rizsárakat. Ez lehetővé tette a bérek alacsony szinten tartását.

A gyarmatok további igen fontos szerepe a korább felsoroltak mellett abban állt, hogy bővülő felvevőpiacot biztosítsanak a kitáguló japán ipari szektornak. Ebből az is következett, hogy egyrészt vámokkal védték a kiterjedő birodalmat, másrészt a megszállt területeken nem engedték fejlődni az esetleges konkurenciát jelentő ágazatokat. Egyfajta komplementer gazdasági szerkezet formálódott ki az anyaország és gyarmatai között. A jelentős japán tőkebeáramlás mellett a tajvani tőke is megerősödött. 1929-ben közel 80 százalék volt a japán részesedés a tőkebefektetésekből, és csaknem 20 százalék a helyi érdekeltség. Elenyésző volt az ezeken kívüli külföldi tőkebehozatal. A japán befektetések aránya az iparban 91 százalékos, a bányászatban 72 százalékos, a hajózásban kétharmados, a közlekedésben pedig 55 százalékos volt. Tajvani tőkés csoportok viszont a mezőgazdaságban és a kereskedelemben érték el 53 százalékos részesedést (Gold, 1988, 108; Choowdhury–Islam, 1993, 36–38).

A Tajvanon kiformalódott fejlesztési stratégia bevált. A mezőgazdasági termelés dinamikusan növekedett. 1912 és 1927 között évi 2 százalékos, 1927 és 1937 között már évi 3 százalékos volt a mezőgazdasági kibocsátás növekedési üteme. A felhalmozási ráta is emelkedett. A nagy földtulajdonosok aktívan bekapcsolódtak az üzleti életbe. Számottevő beruházások voltak Tajvanon, amelyek nagy része a mezőgazdaságba áramlott. Az állam viszont jelentős infrastruktúrafejlesztéseket végzett, ami sokat segített a gazdaság fejlesztésében. A jól célzott tajvani fejlesztések hamar jövedelmet hoztak, és így egy idő után jelentős

adóbevételeket generáltak. A növekedés motorja az export volt. Tajvan külkereskedelmi mérlege 1910-től kezdve többletet mutatott, amelynek összege a harmincas évek közepére már elérte az 1 milliárd jent.

A tajvani fejlődést jól mutatja, hogy a GDP növekedési üteme az 1913 és 1922 közötti évi 2 százalékról közel 6 százalékra emelkedett a következő évtizedre. A mezőgazdasági termelés több mint megháromszorozódott, és a közrend is megszilárdult. A gazdasági növekedés, az egészségügyi és oktatási színvonal emelkedése kedvező demográfiai hatásokkal járt. Tajvan népesség 1895 és 1945 között 2,5 millióról 6 millióra nőtt, annak ellenére, hogy a kínai bevándorlás elől zárva volt a sziget, és a bevándorolt japánok is csak a lakosság 5-6 százalékát tették ki. Ugyanakkor a lakosság életszínvonala összességében nem nőtt a megszállás alatt. A reálbérek változatlanok voltak 1910 és 1919 között, utána ugyan 1920 és 1934 között egy ideig növekedtek, de azt követően jelentősen visszaestek. Tehát növekedésről beszélhetünk, de fejlődésről nem igazán (Toshiyuki–Yuzo, 1984; Roy, 2003, 50–54).

Korea

A történelem során Korea megszerzése már sokszor szerepelt Japán vágyai között, mint az ázsiai kontinens legközelebb eső célpontja. Korea igen korán a Meidzsi-rendszer célkeresztjébe is bekerült, többször felmerült a katonai eszköz bevezetése is. Így volt ez már az 1870/1880-as években is. A vereségtől való félelem ekkor még erősebb volt a területszerzési váagnál. Már az 1876-os Kanagava Egyezmény hasonló előjogokat adott Japánnak Koreában, mint amit hajdan a Matthew C. Perry vezetett hadihajók megjelenését követően az amerikaiak kényszerítettek a szigetországra. Később is igyekeztek Koreában egyre erősebb pozíciókat szerezni, de ez csak részben sikerült. Az ország igyekezett minden erejével és eszközzel ellenállni ennek. Az 1905-től kezdődő japán protektorátus után már egyre átfogóbb volt a közvetlen japán kontroll Korea belső ügyei fölött is. Ez a folyamat teljesedett ki az 1910-es anektálással⁶⁹ (Dudden, 2005; Amsden, 1989, 27–35).

⁶⁹ Az első kormányzó-tábornok *Terauchi Masatake* hadügyminiszter lett, aki már korábban is Korea japán rezidens-tábornoka volt. Példaként az Orosz Birodalom Lengyelország politikáját tekintette, a teljes leigázást megcélózva. Szintén samuráj családban született, mint oly sokan a Meidzsi-elitből, és harcolt a sógun seregei ellen. A sikeres orosz–japán háború idején, 1904/1905-ben ő volt a hadügyminiszter. Bárói, majd hercegi rangot is kapott. 1916 és 1918 között miniszterelnök is volt. Az a gyakorlat, ami egy időben Tajvannal is megfigyelhető volt, hogy a hadügyminiszter egyben a gyarmat teljhatalmú kormányzója, mutatja a hadsereg meghatározó erejét a civil kormányzattal szemben (Lee, 1985, 5).

A japánok felfogása a koreai népről

Mint az egyik tapasztalt japán diplomata írta ekkor: „Én magamat Korea igaz barátjának tartom. Szeretem őket... Azt gondolom tehetséges emberek, akiket nagymértékű öngondoskodásra lehet nevelni, aminek most a tanulási időszaka van. Hadd lássák, hogy mi mit csinálunk most Koreában... A legnagyobb alázatossággal, de biztos meggyőződéssel kell állítanom, Japán az a nemzet, amelyre hárul a Távol-Kelet felemelésének gigantikus feladata, és nem hiszem, hogy a fiatal Korea képes lenne önmaga kormányzására.” És ez volt a „legalázatosabb” közelítések egyike. Más úgy fogalmazott Korea elfoglalásáról, hogy a „legkedvesebb feladat, amit a japánok a koreaiak számára megtehetnek, hogy egy igen szigorú kormányzást vezetnek be, hogy visszatérítsék őket igaz természetükhöz, ami dekadenciába fulladt az utóbbi évszázadokban” (Tanaka, 1993, 248).

Az első lépések között kiterjedt módon meghonosították, adaptálták a japán jogi szabályokat, de Tajvantól eltérően – legalábbis formálisan – végig megmaradt egy Japántól különböző jogrendszer. A megszállók szelektív módon, olyan számukra „praktikus” jogi büntetési hagyományokat őriztek meg és használták széles körben, mint a testi fenyegetés, azon belül is a korbácsolás. Sőt ezt egyre fokozottabb mértékben alkalmazták.⁷⁰ A szigorú büntetések, a bebörtönzések erőszakkal kívánták bekényszeríteni a koreaiakat a japánok által hozott új gazdasági és társadalmi rendbe. A fokozódó belső ellenállás és a külső kritikák hatására a korbácsolást 1920-ban felfüggesztették. A japánok természetesen nemcsak a jogszabályokkal és a törvénykezéssel igyekeztek hatalmukat megszilárdítani az ugyancsak ellenséges érzületű nép fölött. Az 1910 és 1919 közötti katonai uralom alatt a felfegyverzett csendőrök biztosították a rendet. 1919. március 1-jétől kezdődően országos ellenállás bontakozott ki Koreában. Ezt a japán hadsereg csak 7500 halálos áldozat és 40 ezer letartóztatás árán tudta leverni. A koreai felkelés leverése sok halottal és sebesülttel járt, és jelezte, hogy Korea nagyon nehezen törhető meg.⁷¹

A nemzetközi nyomás és a változó környezet Japánt gyarmati politikájának bizonyos módosítására készítette. Így valamivel konszolidáltabb szakasz következett, amelyet a japánok a kulturális uralom idejének neveztek. Politikai cso-

⁷⁰ 1911-ben az elítéltek 21 százalékánál alkalmazták a korbácsolást, 1916-ban már 47 százalékánál. A Kwangju Körzet 1919-es adatai szerint ott az arány 50 százalék volt. A büntetés legnagyobb része lopásért járt, de jelentős volt a szerencsejátékért kirótt korbácsolás is. A kormányzó-tábornok azzal indokolta a korbácsolás fennmaradását, hogy az alacsony kultúrájú emberek ebből értenek (Lee, 1999, 32–33).

⁷¹ Az 1919. március 1. utáni évben koreai források szerint közel nyolcezer ember halt meg, és 45 ezer sebesült volt. Ma március 1. Korea két nemzeti ünnepének egyike, a másik augusztus 15, amikor felszabadultak a japán megszállás alól (Lee, 1985, 6).

portok, szakszervezetek szerveződhetek, és engedélyezték koreai nyelvű újságok megjelenését. A gyarmati kormányzat koreaiakat is alkalmazott, és közepes szintű adminisztrációs pozíciókat is kaphattak. Mindez azzal is összefüggött, hogy Japánban rövid ideig demokratikusabb lett a politikai rendszer, a parlamenti pártok jobban befolyásolták a döntéseket. Ez a periódus Tokióban csak rövid ideig tartott, a világgazdasági válság ismét a katonák befolyását erősítette meg. Az átmeneti engedmények ellenére továbbra is saját kizárólagos felségterületüknek tekintették Koreát, amit Japán tud civilizálni. A kulturális uralom valójában a felsőbbrendű japán birodalomba való beintegrálódást jelentette. Ugyanolyan lenézéssel kezelték a koreai népet, mint őket az európaiak. A mindennapi élet minél teljesebb ellenőrzéséhez 1920 után, a tajvani tapasztalatokat is felhasználva, jelentősen fejlesztették a rendőrség állományát. Az erre fordított kiadásokat megháromszorozták. 1925-re 250 rendőrpáncsnokságot és számos rendőrőrsöt létesítettek, miközben a létszámot közel 18 500 főre növelték. Összehasonlításként, 1895-ben összesen 4000 rendőr volt Koreában. A rendőrségnek igen kiterjedt intézkedési joga volt. Széleskörű nyilvántartási rendszert is bevezettek, segítve a nagyobb kontrollt⁷² (Lee, 1985, 6; Lee, 1999, 36–38; Choowdhury–Islam, 1993, 36).

A harmincas években, az erősödő asszimilációs törekvések sodrában, egyre kevésbé hagyták érvényesülni a helyi jogi szokásokat. Így volt ez még a társadalmi élet legérzékenyebb területein is. A jelszó, „Japán és Korea egyetlen test” egyre inkább érvényesítésre került. A legszemléletesebb példája mindennek az 1939-es rendelet, amely bevezette a japán névviseletet. A kényszer olyan erős volt, hogy a lakosság 80 százaléka követte a törvényt. A másodrendű állampolgárságot mutatta, hogy bár a japán császár alattvalói lettek, nem volt képviséletük a tokiói törvényhozásban.⁷³ A hosszabb távú konszolidáláshoz és főleg az asszimiláció elősegítéséhez az oktatást is felhasználták. A kialakított iskolai rendszerben japán nyelvet és kultúrát oktattak, és hirdették a japán császár iránti lojalitást. A beiskolázási ráta 1920-ban még csak 3 százalék volt, 1935-ben 25 százalék, és 1943-ban már 50 százalék. Az viszont kétségtelen, hogy a növekvő beiskolázás, az egyoldalú japán orientáció ellenére, általában is segítet-

⁷² Koreában 1926-ra 18 463 rendőrtiszt volt, 2599 rendőrőrs, ami lehetővé tette, hogy a 2504 település mindegyikén legalább egy rendőrőrs legyen. Itt nagyobb volt a helyiek aránya a rendőrségben, mint a többi megszállt területen. 1910-es megszálláskor minden koreai rendőrt integrálták az új testületbe. Az 1919 előtti évtizedben a testület 57 százalékát koreaiak adták, de arányuk 1930-ban is elérte a 40 százalékot. Itt is számos adminisztratív, segítő feladatot láttak el az alapfunkciók mellett. A Korea egyik legfontosabb „feladata” Japán rizzsel való ellátása volt, ezért a rendőrségnek tanácsokkal, tanfolyamokkal a mezőgazdaság korszerűsítését is segíteni kellett (Chen, 1984, 224–231).

⁷³ Korabeli becslés szerint, ha a koreai férfiak is választhattak volna, akkor a tokiói törvényhozásba 150 képviselőt küldhettek volna az ott ülő 460 mellé. Érthető, hogy ilyenről szó sem lehetett (Lee, 1999, 30).

te a modernizációt, a képzetesebb munkaerő kialakulását. 1910-ben mindössze 20 ezer fő volt beiskolázva. Ez a létszám 1937-ben már valamivel meghaladta a 900 ezer főt is. Az erősödő asszimilációs törekvések részeként 1938-tól ugyanaz volt a tananyag, mint Japánban. Japán diplomákat látogattak, a japán császár dicsőségéről és az iránta való lojalitásról tanultak. 1943-ra a tanároknak már a fele japán nemzetiségű volt. A kulturális asszimiláció részeként „felülvizsgálták” a koreai történelmet is, Japán jogos igényét és jelenlétét igazolandó. Igyekeztek kínai tartományként, s nem saját államisággal és dinasztiaiával rendelkező országgént bemutatni Koreát (Ishikida, 2005, 50–51; Tsurumi, 1984; Uchida, 2013; Park, 1999a, 139–160; Schmid, 2002).

Korea szerepe jelentősen megváltozott, amikor 1937 júliusában bekövetkezett a második kínai–japán háború. A harcok később, Pearl Harbor megtámadásával, kiterjedtek az egész Csendes-óceánra, és csak 1945-ben értek véget. A háborúban Korea, Mandzsúriával együtt a japán hadsereg logisztikai katonai bázisává vált. Hogy erre a feladatra felkészítsék a gyarmatot, *Minami Dzsiró* lett⁷⁴ a kormányzó-tábornok, aki a katonai elit legfelső rétegéhez tartozott. Az általa fémjelzett hat év különlegesen kegyetlen szenvedést hozott Koreának. Az ország erőforrásainak szélsőséges kihasználása mellett az élet minden elemébe erőteljesen beavatkozott, mind társadalmi, mind gazdasági, mind spirituális értelemben

Korea gazdasági fejlődése

Korea évezredes múlttal, saját kiforrott történelmi, kulturális hagyományokkal rendelkezett, amely természetesen kínai gyökerekből táplálkozott, de a 19. század kihívásainak már nem tudott megfelelni. Hiányoztak azok a gazdasági előfeltételek – városiasodás, pénzügyi-kereskedelmi tevékenységek elterjedése, egy képzett és viszonylag nagy bürokratikus tapasztalatokat felhalmozó szamuráj réteg stb. –, amelyek Japán esetében már az Edo-korban kialakultak. A kor szavát érezve a 19. század utolsó harmadában megfigyelhető volt néhány erőtlenségi kísérlet a koreai vezetés részéről, hogy a Meidzsi-kori Japánhoz hasonlóan elindítsa a modernizációt. Ipari részlegeket hoztak létre az államigazgatáson belül, és néhány modern állami textilipari gyárat is alapítottak, fejlett európai technológiával. Kínai mérnökök segítették ezt a folyamatot már az 1880-as években, de ezek a törekvések korántsem voltak olyan következetesek és kiterjedtek, mint

⁷⁴ *Minami Dzsiró* a japán hadsereg egyik vezető tábornoka volt. Exszamuráj családban született, és fokozatosan emelkedett a ranglétrán. Hadügyminiszter is volt harmincas években. A háborús készülődés felértékelte Korea szerepét, Minami Dzsirót 1936 augusztusában kinevezték Korea kormányzó-tábornokának. 1942-ig viselte ezt a címet. A vereség után háborús bűnösnek letartóztatták és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A hidegháborús időkben jobbra tolódó politikai légkörben azonban 1954-ben szabadon bocsátották.

Japánban. Az 1894-es Donghak parasztfelkelés nyomán tovább erősödtek a koreai reformtörekvések, és kisebb helyi gyárak és üzemek jöttek létre, de mindez a társadalom lapvető jellegét nem tudta megváltoztatni.

A Donghak-lázadás – 1894

Korea történelmének legnagyobb felkelése volt a Donghak-lázadás. Donghak (keleti tudomány) egy 19. század közepi szellemi/vallási mozgalom volt Koreában, amely a növekvő nyugati befolyással szemben a konfuciánus tanítások felújításával próbált harcolni. Az 1894-es Donghak parasztfelkelés ideológiai hátterét ez a nézetrendszer adta. A lázadók jelentős katonai sikereket értek el a császári csapatokkal szemben. A felkelés sok hasonlóságot mutat a 19. század közepi kínai Tajping-felkeléssel.

A megrémült kormány kínai segítséget kért és kapott, így leverték a felkelést és kivégezték vezetőiket. Japán a korábbi, a második ópiumháború után Kínával 1858-ban kötött szerződésekkel (tiencsini szerződés) ellentétesnek nyilvánította, hogy nem értesítette erről a kínai kormány. Ez szolgált ürügyül a kínai–japán háborúhoz. Az ottani győzelem után tovább nőtt Japán koreai befolyása. A Japántól való félelem a koreai erők összefogásához vezetett, és egyesült erővel leverték a felkelést, vezetőit kivégezték.

A japán üzleti befolyás Koreában fokozatosan erősödött az 1876-os Kanagava Egyezménytől kezdve, amely a korábbi bezárkózás és elzárkózás után kényszerűen megnyitotta Koreát a külföld előtt. A Japánhoz közel eső Puszan kikötőjét nyitották meg a külföldiek előtt, és érthetően ez lett a japán kereskedők és üzletemberek első célpontja, amit erőteljesen támogatott a japán kormányzat is. 1874-ben az egyik japán központtá váló településen, Puszan mellett, mindössze 100 japán élt, 1882-re viszont már 1800 fő, és bankja, hajógyára, kórháza, sőt még egy japán–kínai nyelven megjelenő újságja is volt a japán kolóniának. Az egyre kiterjedtebb japán üzleti tevékenységekhez a korai évszázadokban kialakult koreai kereskedőházak tudtak a legjobban kapcsolódni és profitálni abból helyismeretük, nyelvtudásuk, szakértelmük és társadalmi beágyazottságuk okán.⁷⁵ Az erősödő japán tőkebeáramlást is kihasználva ezek a koreai kereskedők, üzletemberek számos közös vállalkozást alapítottak a japánokkal. A kereskedelmi tőkefelhalmozás azonban viszonylag korlátozott volt az elmaradott koreai gazdaságban,

⁷⁵ Ezen kereskedőházak ősei már a Koryo-periódusban (918–1392) kialakultak. A Yi-dinasztia alatt a városok és a falvak közötti kereskedelem lebonyolítása adta jelentőségüket. Emellett azonban, mint a kereskedelmi tőke felhalmozói, hasonlóan a világ más részeihez, fokozatosan komplexebb üzleti tevékenységeket is végeztek. Raktározás, szállítás és pénzügyi/banki szolgáltatások kötődtek hozzájuk. A 19. század végének, a 20. század első évtizedeinek számos üzletemberéből a körből származott (Eckert, 1991, 12).

így egy idő után további tőkebevonásra volt szükség. A túlnyomóan mezőgazdasági országban a nagy területekkel bíró földtulajdonosok kezében volt jelentős vagyon, s a kínálkozó üzleti lehetőségek fokozatosan felkeltették ennek a rétegnek az érdeklődését is. Ezek a családok egyre jelentősebb beruházókká váltak, és az itteni új generáció képviselői jelentős számban már az üzleti és pénzügyi szférába áramlottak. Így a kereskedők mellett a régi elit, a földbirtokos osztály adta az új koreai tőkés réteg legnagyobb forrását.

Az általános japán gyarmatosítási politikának megfelelően Koreában is a mezőgazdasági termelés növelése volt az egyik leglényegesebb gazdasági cél. A Meidzsi-modernizáció tapasztalatai is azt mutatták, hogy a földbirtoktulajdon rendezése, valamint egy ésszerű és szisztematikus regisztrációs rendszer kialakítása a legelső és legfontosabb feladat. 1900 és 1914 között a koreai földtulajdon képe nem sokat változott, kevesek kezében összpontosult a földek túlnyomó része. Persze a tulajdonosok személyében volt változás, és nőtt a japán tulajdon is. A megszálló hatalom 1914-ben készítette el a földkatasztert, amely szerint a koreai tulajdon 80–90 százalék volt, míg a japánok kezében 7–8 százalék volt. 1942-re nőtt a japánok részesedése, és általában a jobb minőségű földek voltak a birtokukban. A legnagyobb kiterjedésekor 25 százalék körül volt a japán földtulajdon.

A japán térhódítás nagyobb részben a szegényebb parasztok földjeinek megszerzésével ment végbe, így a helyi gazdag földtulajdonosi réteg megőrizte vagyonának zömét. A földreform és -nyilvántartás sikeres lebonyolítása után a mezőgazdaság fejlődése felgyorsult. A japán földbirtokosok beáramlásánál kezdetben gondot jelentett a fő terméknél, a rizsnél a japán védővám, amely 1905-ig 15 százalék volt, majd mértéke fel és le ingadozott 1913-ig, Tokió mindenkori érdekeinek megfelelően, amikor is végül megszüntették. Már csak ezért is, hiszen addigra Japán annektálta az országot és az ottani japán földtulajdonosokat is érintette a teher. Az első világháborús gazdasági konjunktúra idején hatalmas igény volt a rizsre, a japán belső árak megháromszorozódtak, hatalmas profitot biztosítva a koreai exportőröknek.

Korea a reformok ellenére is elmaradott agrárország volt a 20. század elején. Még 1928-ban is a mezőgazdaságban dolgozott a foglalkoztatottak 80,6 százaléka, és mindössze 2,1 százaléka a bányászatban és az iparban. Ugyanakkor jelentős számban voltak föld és tulajdon nélküli munkavállalók. Közülük, közel 1,2 millióan, a városokban próbáltak megélhetés találni, de nem voltak könnyű helyzetben. Az életkörülmények már a húszas években is igen nehezek voltak, és ez tovább romlott a mezőgazdaságot különösen sújtó 1929-es válság után. A csődök száma és a munkanélküliség szintje csúcstól ért el. Mindeközben a gyarmatosítás itt is hozott civilizációs előrelépést, javultak a higiéniai feltételek. Csökkent a halandóság, az 1910-es 35 ezrelékről, 23 ezrelékre a harmincas évek második felére. Ugyanakkor, Tajvanhoz hasonlóan, az életszínvonal a gazdasági növekedés ellenére valójában itt sem javult. Az egy főre jutó napi ételkészlet az 1910-es

évek elejének 2133 kalóriájáról 1812-re csökkent a harmincas évek elejére. A későbbi háborús idők pedig még sokkal sanyarúbb helyzetet hoztak (Eckert, 1991; Gragert, 1994, 75–77).

Az 1919 márciusában kezdődött koreai lázadás, és annak következményei, nemcsak a gyarmat igazgatásának a formájában hoztak változás, de felgyorsult az iparosítás is, s mindez kihatással volt a társadalom szerkezetére is. A gazdag kereskedők és földtulajdonosok, akik jelentős vagyonokat halmoztak fel a korábbi évtizedekben, fokozódó mértékben fektettek be a gazdaságba, s azon belül az iparba is. Persze a nagyobb részt és a korábbi állapotból való kimozduláshoz szükséges kezdő lökést a beáramló japán tőke biztosította. A meginduló iparosítás sodrában kialakult az első koreai tőkés réteg is, amely természetesen csak a megszállókkal együttműködve tudta növelni vagyonát és befolyását.

A mezőgazdaság részaránya a negyvenes évekre 71 százalékra csökkent, ami jelentős elvándorlással járt együtt. Két fő iránya volt megfigyelhető. Egyrészt a városokba költöztek, a fejlődő iparban keresve munkalehetőséget. Másrészt a bányászat szívott fel munkaerőt. Az iparban és a bányászatban foglalkoztatottak aránya meghaladta a 7 százalékot. Az urbanizáció felgyorsult. 1920-ban a városi népesség aránya 3,4 százalék volt, 1935-ben 7 százalék, 1944-ben pedig már csaknem a duplája, 13,2 százalék, ami nagyjából négy millió főt jelentett. A mezőgazdaságból való elvándorlás fő forrását a déli szegény rizstermelő vidékek, míg a felvevő piacot az északi régió gyorsan fejlődő ipari városai jelentették. A regionális átrendeződés is jelzi, hogy ebben a korszakban jelentősebb ipari bázissal a Koreai-félsziget északi fele rendelkezett. Ez különösen domináns volt a második világháború idején. A gyarmati korszak végére Korea északi részében koncentrálódott az ország vízi energia kapacitásának 85 százaléka, a vas- és acélipar 95 százaléka, a szénbányászat 80 százaléka és a vegyipar 85 százaléka. Ez a régió Kínával közvetlenül határos, így stratégiai jelentősége igen nagy volt akkor is, és az ma is. A két régió közötti különbség – természetesen a szocialista és a tőkés rendszer alapvető eltérésén túlmenően – lényegesen meghatározta 1953 után a két különváló állam kiinduló fejlődési feltételeit (Woo, 1991, 41; Park, 1999a; Park, 1999b).

A koreai új hazai tőkés réteg felemelkedése

A japán modernizációs törekvések nyújtotta lehetőségek kihasználásával kialakulóban volt egy helyi nagyvállalkozói csoport. Ennek tagjai később is fontos szerepet játszottak Korea fejlődésében. Ennek az új rétegnek kiemelkedőbb képviselői közé tartoztak a Kim család tagjai is. Koch'ang Korea déli részében lévő terület (ma Kobu), ahonnan a Kim család felemelkedése elindult a 19. század utolsó harmadától. 1876-ban a család még egyszerű gazdálkodó volt Koch'angban. A vagyont többek között jó házasságával is megalapozó Kim Yohyop unokái, Songsu és Yonsu Kim az újabb generáció

később igen sikeres tagjai, már Japánban végezték egyetemi tanulmányaikat a Waseda Egyetemen, ami ugyancsak nagy előnyt jelentett a későbbi üzleti tevékenységükben. Ők alapítottak egy igen jelentős textilipari vállalatot 1919-ben (Kyongsong Spinning and Weaving Company). A család kiterjedt üzleti érdekeltségekkel bírt, gazdasági és politikai befolyásuk a második világháború után is jelentős maradt (Eckert, 1991; Kim, 1998).

A legdinamikusabb növekedés a két világháború közötti időszakban Szöul jellemzte, amely nagyjából a félsziget felezővonalán helyezkedik el. A húszas évek közepén még csak 343 ezer lakosa volt, 1942-ben már 1 114 000. Nagy számban költöztek ide mind koreaiak, mind japánok, és a város közigazgatási határait is ki kellett terjeszteni. Jelentősen emelkedett itt az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatottak száma és aránya. A könnyűipar, a fogyasztási cikkek gyártása is dinamikusan nőtt, összefüggésben a kiterjedő urbanizáció generálta kereslettel. Nemcsak a hadiipar generálta nehézipari ágazat növekedett, jelentős volt a fogyasztási cikkek gyártása is. A nyomdaipar 70 százaléka, a gép-
ipar 76 százaléka koncentrált a fővárosba. 1940-ig tehát dinamikusabb belső fejlődés figyelhető meg, ami fontos volt a képzett ipari munkaerő kialakításában. A háború alatt természetesen a hadi szükségletek indukáltak igen jelentős, de nagyon is célzott ipari növekedést.

Az iparban természetesen a kisebb üzemek domináltak. 1931-ben mintegy 1200 vállalatot tartottak számon, ahol a foglalkoztatottak száma elérte vagy meghaladta a tíz főt, és túlsúlyban voltak a tíz fő alatti vállalkozások. Az 1200 vállalkozás kétharmadában a létszám nem érte el a 30 főt sem, viszont a 4-5 legnagyobb, ezer főnél többet foglalkoztató vállalatnál a munkások több mint 15 százaléka dolgozott. Ez utóbbiak nagy japán beruházások voltak, zömmel a nehéziparban és a vegyiparban. A harmincas években tovább nőtt az ipar részaránya és az itt foglalkoztatottak száma is, majd 1937 után, a háborús korszakba belépve, megsokszorozódott az ütem. 1933-ban az üzemekben és a bányákban 170 ezer fő dolgozott, 1943-ban már 670 ezer. Az építőiparban 43 főről 380 ezerre nőtt a foglalkoztatottak száma ugyanabban az időszakban. A háború radikális változásokat hozott a foglalkoztatási szerkezetben, a városiasodásban, a nők foglalkoztatottságában, a városi középosztály alakulásában és a koreai tőkés osztály gyarapodásában. A háború hét-nyolc évének rendkívüli körülményei olyan sokrétű és intenzív társadalmi-gazdasági folyamatokat generáltak, amelyek békeidőben elképzelhetetlenek. Hatásuk természetesen érződött a háború utáni időszakban is. A japán megszállás rendkívül fájó emlék a modern Korea számára, ennek ellenére a történelemben nem tekinthetünk el az előzményektől. Ez egy modernizációs periódus is volt, amely jelentősen hozzájárult az ország 20. század második felében elért sikereihez. Korea gazdasági növekedési üteme 1911 és 1939 között évi 3,6 százalék volt, ami ugyan elmaradt Tajvan 3,9 százalékos értékétől, de meghaladta Japán 3,4 százalékot (Choowdhury–Islam, 1993, 36–38; Ishikida, 2005, 52–53).

A japánok Koreába áramlása mellett jelentős ellenkező irányú mobilitás is kialakult, persze egészen más társadalmi rétegeket érintően. A birodalom más részeiben általában magasabb bért kaptak, mint Koreában. 1930 és 1940 között 700 ezer koreai Japánban, 600 ezer pedig Mandzsúriában keresett megélhetési lehetőséget. Különösen a harmincas években nőtt meg az országon kívülre vándorlók száma. Az 1931-ben tetőző munkanélküliség az évtized végére megszűnt. 1940-ben több mintegy 1,2 millió koreai élt Japánban, általában a legnehezebb munkakörökben, jelentős részben a bányászatban foglalkoztatva. A negyvenes években növekvő munkaerőhiány volt Japánban, ezért kényszerből is sok koreai került át ide. 1944 végén már közel két millió koreai élt és dolgozott Japánban. 1938 után be is soroztak koreai fiatalokat a hadseregbe, közel negyedmillióan szolgáltak ott.⁷⁶ Több mint 200 ezer tajvanit is besoroztak. Különösen szegényletes eleme a japán korszaknak az a több százezer nő, akit a hadsereg katonáinak a „szolgálatára” hurcoltak el. Ezeknek a szerencsétlen nőknek 80 százaléka koreai volt. Ázsiában és a Csendes-óceán déli részén elhelyezett „komfort állomásokon” rab-szolgálatként tartották a nők százezreit⁷⁷ (Oh, 2001, 5; Oharazeki, 2001).

A NAGYHATALMI TÖREKVÉSEK KITERJEDÉSE ÉS BUKÁSA 1912–1945

Az első világháború és Japán

A gyarmati politika elemzése után visszatérünk az anyaországban végbemenő folyamatok elemzésére. Japán néhány évtizeddel a megalázó egyezmények után, amelyek kiszolgáltatták a jóval fejlettebb nyugati hatalmaknak, immár maga is

⁷⁶ Közöttük volt a mandzsúriai császári hadseregben szolgáló *Pak Csong Hi*, aki 1963-ban katonai puccs után került hatalomra, és 1979-ig, meggyilkolásáig a Koreai Köztársaság elnöke volt. Önként jelentkezett a japán hadseregbe, és tehetséges katonának bizonyult. Tanult Mandzsukuó katonai akadémiáján, majd Tokióban is, harcolt a világháború végéig. A háború után a dél-koreai kommunista párt tagja lett. 1948-ban letartóztatták kommunista összeesküvés vádjával, amiért halálra is ítélték, annak ellenére, hogy a vád hamis volt. Kegyelmet kapott, majd harcolt a koreai háborúban. Hat hónapig az Amerikai Egyesült Államokban is tanult.

⁷⁷ Már a 19. század második felétől ismert volt a japán hadsereget szolgáló és a csapatokat követő konzumhölgyek intézménye. A jobb megélhetés, kereseti lehetőségek, valamint a japán terjeszkedések hatására jelentős számba távoztak Japánból konzumhölgyek, ezeket neveztek karajukinak (Kínába/külföldre menő). 1870 és 1930 között ezrek kerültek külföldre. Az őket foglalkoztató nyilvánosházak Ázsia számos részén, és a Csendes-óceán térségében működtek. Jelentős összegű valutát utaltak haza, ami fontos forrása volt Meidzsi-iparosításnak (Oh, 2001, 5; Oharazeki, 2001).

egyikévé vált a meghatározó imperialista államoknak. Fokozatos terjeszkedéssel megszerezte Tajvant, Koreát, Mikronézia egy részét, és ami különösen kívánatos volt számára, kínai területre is betette a lábát. Kína volt évezredekig az ázsiai világ meghatározó országa, és Japán – a pánázsiai eszme álcája alatt – immár maga kívánt válni a kontinens meghatározó, uralkodó államává. Méghozzá nem csak szellemi, hanem területi bekebelezés értelmében is. A Japán Birodalom alapjainban militáns és agresszív volt. Az 1868-as Meidzsi-fordulat a modernizációt célozta meg, de mind belső gyökereit tekintve, mind a kor szellemét tekintve katonai jellegű volt. A háború, mint a japán érdekek érvényesítésének eszköze, kezdetől része volt az elit és a szélesebb tömegek gondolkodásának. A japán nemzeti büszkeséget végzetesen megsebezte, amikor 1854-ben Matthew Calbraught Perry félelmetes „fekete hajói” térdre kényszerítették Japánt a Kanagava Egyezmény aláírásával. A nemzeti identitás visszaszerzése, a szégyen lemosása sok katoná szerint csak újabb és újabb hódításokkal volt megkísérélhető.

A korabeli imperialista nagyhatalmak Japánhoz hasonlóan minél nagyobb területeket szerettek volna megszerezni, de Japánban mások voltak a belső hagyományok, tradíciók és politikai viszonyok, mint azokban. Igaz, a militáns jelleg és a háborúk mindenhol felértékelik a hadsereg szerepét, amely jellegénél fogva nagyon is érdekelt a háborúkban, de a nyugati demokráciák többségében érvényesül a katonai vezetők feletti civil kontroll. Japán esetében ez nagyon is gyenge volt. Külső korlátozó tényező pedig az lehet, ha imperialista érdekekkel másik érdek szegül szembe, az adott ország katonai erejével szemben másik erő lép fel. Ha ilyen nincs, akkor a hódító vágyak az égisz alá nőhetnek. Japánnak évtizedekig „szerecséje” volt a térségében, mivel ekkor ez távol esett a fő konkurensok érdektérületeitől, a régió többi helyi hatalma viszont sokkal gyengébb volt, mint Japán. Japán így sikeresen terjeszkedhetett. Ez egyrészt elbizakodottá tette a katonai vezetést, másrészt újabb és újabb terveket szőtt ennek alapján a további hódításokról. Ami szintén igen fontos, a katonai siker belpolitikailag is egyre erősebbé tette a militáns érdekcsoportokat, amelyek persze nem csupán katonákból álltak. A háború hatalmas üzlet a hadiiparnak és a beszállítóknak, s a katonai dicsőség igen komoly gazdasági lehetőségekkel párosul az elfoglalt területeken. Japán belső militáns jellege sokban hasonlított Németorszáéhoz, nem meglepő, hogy a japán katonai elit csodálattal tekintett rá. De Németország környező „élettere” már foglalt volt, és imperialista lépései közvetlenül érintették a többi nagyhatalmat. Japán viszont egy ideig kisebb ellenállásra számíthatott, távol volt a centrumtól.

A párizsi békeszerződés

A párizsi békeszerződés, a Japánnak kedvező döntés óriási felháborodást váltott ki Kínában, s ez indította el a Május 4-e mozgalmat, amely értelmiségi körökben a kínai nacionalizmus erősödéséhez, és a csalódás miatt a nyugati demokratikus eszmékbe vetett hit elhalványulásához vezetett.

A japánok sikertelenül javasolták, hogy kerüljön a szerződésbe egy faji megkülönböztetést tiltó paragrafus. Ebben a pontban, a még oly ellenséges viszonyban lévő Kína is támogatta a japán javaslatot. Főleg az amerikaiak és az ausztrálok ellenezték ennek elfogadását. Sőt, néhány éven belül mindkét országban diszkriminatív bevándorlási törvényt fogadtak el. Az 1924-es amerikai egyértelműen megtiltotta japánok letelepedését. Ez óriási ellenérzést és felháborodást keltett egész Japánban.

Persze azt is látnunk kell, hogy Japán általában ugyanolyan felsőbbrendűséggel állt a többi ázsiai néphez, mint az európaiak hozzá. Ugyanakkor az időnként megjelenő pánázsiai vízióban az összetartozás, a hasonló gyökerek és az európaiaktól való különbségek kerültek hangsúlyozásra, egyesek által komolyan gondolva, mások által csak álcának használva a japán hódítások igazolásához.

Az Amerikai Egyesült Államok a faji előítéletek mellet és ellenére már a 19. század végétől komoly vetélytársként tekintett Japánra, mint amely veszélyeztetheti a Csendes-óceán fölötti befolyását, tágabb védelmi területét. Ezért az amerikai hadsereg, vezérkar keretein belül évtizedeken át készültek tervek a Japánnal való stratégia és háború kérdéseiről (Miller, 1991; Totman, 2006, 576)

Japán az első világháborúban a győztes antant koalíció tagjaként vett részt 1914 és 1918 között, éppen a német flotta elleni csendes-óceáni és indiai-óceáni harcokban. Németország megszégyenülve, legyengülve, de valójában bosszúra éhesen került ki a háborúból. Ez, és a rövidlátó békeszerződés már magában hordozta a második világháború bekövetkeztét, amelynek jelleg és célja valójában nem sokat változott az elsőhöz képest. Németország átmenetileg lekerült a hódító hatalmak listájáról, Japán viszont megerősödve került ki a „nagy háborúból”. Ez tovább növelte a katonai körök étvágyát, akik valójában kevesellték a mikronéziai szigetvilágban a németektől elhódított területeket. Ugyanakkor a külső körülmények visszafogták Japánt, hogy rögtön továbblépjen a hódítás útján. A nagy világégés után a nagyhatalmak egy új rendet próbáltak kialakítani. Woodrow Wilson, az Egyesült Államok elnöke igyekezett egy olyan világrendre javaslatot tenni, amely biztosítaná a tartós békét, de ez a levegőbe kiáltott szó maradt.⁷⁸ A győztes európai hatalmak lényegében csak saját érdekeiket kívánták érvényesíteni a békeszerződésben. Elégedettek voltak az elért katonai sikerekkel, és a jelentős veszteségek, a hatalmas adósságok miatt most a békés időszak volt az érdekük. Az Amerikai Egyesült Államok

⁷⁸ Woodrow Wilson 1918 januárjában ismertette 14 pontos javaslatát a háború utáni békés együttélésre vonatkozóan. A wilsoni elvek eléggé idealisztikusak voltak az imperialista környezetben. Valójában az Egyesült Államok későbbi politikája sem ezeket követte. A párizsi béketárgyalásokon pedig a győztesek érdekei uralkodtak, és nem a Woodrow elnök által meghirdetett szép elvek, amelyekért azonban 1919-ben Nobel-békedíjat kapott (Northolt, 1991).

pedig gazdaságilag is sokat nyert a háborúban, és veszteségei elenyészőek voltak. Békét és nyugalmat akart, és ez ellen Japán egyedül nehezen léphetett volna rögtön fel (Keynes, 2000).

Az Amerikai Egyesült Államok az antant szövetségében való közös részvétel ellenére sem barátként tekintett Japánra, a két ország kapcsolata egyáltalán nem volt konfliktusmentes. Japán a korábbi sérelmet, hogy hajdan az amerikai hadihajók nyitották meg országukat a Nyugat előtt, nehezen feledte. De különösen megterhelte a két ország közötti kapcsolatokat, hogy az Egyesült Államok nyugati partvidékén nagyon ellenségesen bántak a nagyszámú japán bevándorlóval. Az Egyesült Államok pedig a viszonylag visszafogott nemzetközi aktivitása ellenére sem kívánta átengedni Japánnak a Csendes-óceánt, ezért korántsem üdvözölte a japán hódító törekvéseket. Guam és a Fülöp-szigetek az 1898-as spanyol–amerikai háborút lezáró párizsi szerződés révén már amerikai fennhatóság alá tartoztak. Ezek szintén Japán látókörében voltak, mint ahogy ez ki is derült a Pearl Harbor elleni támadás után, amikor is néhány órán belül mindkettőt elfoglalták.

Az Amerikai Egyesült Államok rosszállóan nézte Japán Kínát érintő területi vágyait is. Az első világháború során Japán elfoglalta a németek kezén lévő Santung tartományt, amely Koreával szemben helyezkedik el. A békeszerződésnél Japán ragaszkodott a Santung tartomány és a németektől elfoglalt szigetek feletti ellenőrzéshez. A többi nagyhatalom – saját törekvéseik támogatása fejében – beleegyezett ebbe, annak ellenére, hogy Kína emiatt nem írta alá a párizsi békeszerződést. A kor jellegére érdekes fényt vet, hogy a japánok javasolták, hogy kerüljön a szerződésbe egy faji megkülönböztetést tiltó pont. Ezt részben éppen az Egyesült Államok japánokkal való bánásmódja indukálta. Ezt a többi „fehér” nagyhatalom elutasította, hiszen az európai felsőbbrendűség a gyarmatosítás fontos ideológiai alapja volt. Ez azonban Japán számára azt is világosan jelezte, hogy valójában továbbra sem tekintik egyenrangú félnek (Northolt, 1991; Perez, 2013, 460–461).

A világ közvéleménye nem sokkal a világháború után érthetően békét akart. A Népszövetség keretében 1922-ben Washingtonban Haditengerészeti Konferenciát tartottak, amely elvileg a leszerelést szolgálta volna. A béke megszilárdítása helyett azonban az Egyesült Államok, és ha valamennyire korlátozva is, de Japán is lehetőséget kapott haditengerészete további fejlesztésére. Ez sokkal inkább háborús készülődésnek bizonyult, mintsem a tartós béke felé tett lépésnek. Japánnak, hosszú távú csendes-óceáni terjeszkedése szempontjából ez döntő jelentőségű volt, az alkudozások során ezért cserébe visszaadta Kínának a Santung tartomány feletti ellenőrzési jogot. Japán számára fontos eredmény volt az is, hogy továbbra is fennmaradt a kínai kikötőket érintő „nyitott ajtó” politika, vagyis a Kínától kikényszerítetten kijelölt kikötőket mindegyik nagyhatalom használhatta. Az idők változását mutatja, hogy éppen ilyen egyezmény volt, amit az Egyesült Államok flottája hajdan Japánra erőszakolt, s ami elindította a Meidzsi-fordulatot.

Készülődés a békére vagy éppen egy újabb háborúra?

A Washingtoni Haditengerészeti Konferencia megállapodása alapján az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok és Japán 5:5:3 arányban fejlesztette a flottáját. A nagyhatalmak, hasonló arányban, engedélyezték maguknak az újonnan megjelent repülőgép-anyahajók építését is. A régi hajók közül Washingtonnak néhányat le kellett szerelnie, de az angoloknak jóval többet. Az Egyesült Királyság így flottájának sokkal több hajóját vesztette el, mint akármelyik tengeri csatában korábban. Németország továbbra is zéró lehetőséget kapott, Szovjet-Oroszországot pedig meg sem hívták. 1930-ban Londonban pontosították és korszerűsítették az egyezményt egy konferencián, ahol első ízben a tengeralattjárókról is megállapodtak. E területen Japán immár ugyanakkora keretet kapott, mint az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság. Az egyezmények 1936-ig voltak érvényben, amikor is Japán kilépett belőle. Az egyezmény elvileg a békét szolgálta, de valójában verseny folyt a hadiflották fejlesztésében, aminek döntő szerepe lett a második világháború csendes-óceáni csatáiban. A japán szélsőséges militáns erők azonban kevesellték az elért kvótákat, s ez is érv volt számukra a kormányzat elleni erőszakos cselekedetekre és merényletekre.

A külső körülmények tehát az első világháború utáni időszakban egyáltalán nem bátorították a japán katonai terjeszkedést, sőt Kína tekintetében visszakozásra is készítették. A másik ok, ami ideig-óráig korlátozta a militáns erők dominanciáját, a japán belső viszonyokban gyökerezett. 1912-ben meghalt a modernizációnak igen erős legitimitást adó Meidzsi-uralkodó, akit fia, Josihito, Taisó császár⁷⁹ követett mint a 123. a sorban. Ő azonban rossz egészségi állapota és hiányos kommunikációs képességei miatt igen gyenge uralkodónak bizonyult, s mindez párosult azzal is, hogy a Meidzsi-korszak nagy egyéniségei, az új Japán építői immár eltávoztak a politikai színtérről, jóval kisebb tehetségű utódok uralták a kormányzatot, befolyásolták a gyenge uralkodót. A pozitív hatás viszont az volt, hogy a meggyengült központi irányítás teret adott a politikai pártoknak és az általuk alkotott parlamentnek, hogy nagyobb beleszólásuk legyen a dolgok folyásába. Az 1867 és 1945 közötti korszak viszonylag legdemokratikusabb időszakát láthatjuk ebben az időszakban. Ezzel összefüggésben a militáns elit befolyása, ha csak átmenetileg is, de csökkent. Ez szintén visszatartó erő volt a további kato-

⁷⁹ Mint a császárokat általában, őt sem a saját nevéen nevezték. Uralkodása alatt illetlenség lett volna a nevét kimondani, csak a császár megszólítást volt szabad használni. Trónra kerülésekor minden japán uralkodó választ egy nevet, amelyet jellemzőnek érez az új magára. Ez lesz az új korszak neve. Természetesen nem ezen a néven szólítják, hanem így: tennó heika, azaz császári fenség. 1912-ben az új császár a Taisó, „nagy igazságos” nevet választotta, és uralkodása, az 1912–1926 közötti korszak, később ezzel a névvel vonult be a történelembe.

nai terjeszkedéstől. A viszonylagos demokratizálódásnak azonban a nagy világválság, majd a harmincas évek egyre autokratikusabb időszaka hamar véget vetett (Dickinson, 1999; Gruhl, 2013).

A Taisó-demokrácia 1912–1926

Az 1867 utáni évtizedekben a japán gazdaság és társadalom alapjaiban változott meg. Felemelkedett egy tőkésosztály, de létrejött a városi munkásosztály is. A modernizáció mind pozitív, mind negatív hatásaival együtt elindult. A szükséges tőkefelhalmozás, amit eltérően sok más iparosodó országtól, lényegében belső forrásokból kellett megteremteni, jelentős terhet rótt a japán lakosságra, mind a nagy létszámú parasztságra, mind a növekvő városi munkaerőre. A kormány a Meidzsi-korszak elején kényszerűségből ugyan vett fel valamennyi külföldi hitelt, elsősorban a vasútépítések, infrastrukturális fejlesztések, urbanizációs beruházások finanszírozására, majd a századfordulótól háborús célokra, de a gazdasági modernizációt lényegében belső akkumulációból kellett megvalósítani. Igyekeztek minimalizálni a külső tőkepiactól és a hitelező országoktól való függést. Emiatt is, egészen az 1920-as évekig, szigorúan tilos volt az üzleti élet szereplőinek közvetlenül, működőtőke bevonásával külföldről finanszírozni a beruházásaikat. A japán kormány a külföldi portfólió tőkeberuházásokat látta volna szívesen, hogy forrás is legyen, de ne szerezzenek más országból való személyek a cégekben tulajdont. Ez viszont visszafogta a külföldi befektetők kedvét. Mindez mutatja, hogy már ekkor is mennyire félt Japán a külföldi befolyástól, függőségtől. Ez az attitűd végigkísérte a 20. századot, és még ma is érzékelhető az ország gazdaságpolitikájában. A külföldi tőkebefektetések egészen a második világháborúig szinte teljes egészében csak kötvénykibocsátásokon keresztül jutottak el Japánba. A központi és helyi kormányzat, akárcsak a magánvállalatok, szükség esetén kötvényeket bocsátottak ki. Ez volt a jellemző az olyan félig kormányzati, félig magán gyarmati részvénytársaságokra is, mint például a Dél-Mandzsúriai Vasúttársaság (Taira, 1983; Metzler, 2006).

Az első évtizedek nemcsak a gazdaság modernizációjáról szóltak, hanem egyfajta intellektuális útkeresésről is, ami elsősorban az újonnan kialakuló értelmiségi réteget foglalkoztatta. Láttuk, hogy nagyon sokan tanulhattak külföldön, sok külföldi szakértő is működött az országban, Japán rövid ideig kinyílt. Az oktatás kiterjedése is hozzájárult értelmisége gyarapodásához. A 19. század végére elhalkult a nyugati utat követni kívánók hangja, csalódás és befelé fordulás lett a jellemző. Japán saját útját kívánta megtalálni a modern világban. Általános felfogás volt, hogy a civilizálódáshoz ugyan tanulni kell a nyugattól, de mindennél fontosabb volt és maradt a függetlenség megtartása. A huszadik századra már egyértelműen ez a nézet vált uralkodóvá. Hangsúlyozták, hogy

a nyugat utolérésében és elhagyásában rendkívül fontos a magas színvonalú egyéni morál. Erősen érezhető volt a konfucianus gyökerekhez való visszatérés (Fisher, 1983).

A politikai életben kialakult kétpártrendszer bizonyos mozgásteret adott a parlamentnek is. A választási jog ugyan nagyon korlátozott volt, csak a vagyonos férfiak szavazhattak. A pártok kicsinyes csatározásai jellemezték az új alkotmány által kialakított politikai színteret. A pártok a parlamenten keresztül próbáltak befolyást szerezni a kormányok kialakításában és ellenőrzésében, ami korábban teljes mértékben a császár és a közvetlen tanácsadói, az „alapító bürokrata atyák”, ahogy akkoriban őket nevezték, az oligarchák kezében volt. Idővel azonban megindultak bizonyos változások. A 20. század elejére a korábbi fölülről elrendezett, centralizált döntéshozatallal szemben „egy új kormányzati minta honosodott meg a szigetországban: az oligarchia, annak hivatali bázisa, a parlamenti pártok vezetői és azok pénzügyi támogatói egymással együttműködve – ez nem mindig ment zökkenőmentesen – próbáltak párthíveket szerezni maguknak, kiharcolnia a választási győzelmeket, kormányt alakítani, törvényeket hozni és érvényre juttatni politikai elképzeléseiket” (Totman, 2006, 437).

Minden gyengesége és belső ellentmondásai dacára a formálódó politikai rendszer lehetővé tette bizonyos érdekek, érdekcsoportok artikulálását és integrálását az ország irányításában. A régi elit az alulról jövő beleszólás lehetőségeinek a kiterjedését nem nézte jó szemmel, és igyekezett saját embereit előtérbe helyezni. A 20. század első évtizedében a modernizáció fő terheit, valamint a gyarmati hódítások következményeit viselő rétegek, tömegek elégedetlensége fokozódott, és ha a parlamentben nem is tudták, az utcán kifejezték elégedetlenségüket. A kegyetlen munkakörülmények, a növekvő vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek elégedetlenséghez, olykor erőszakos lázadásokhoz vezettek. A duális gazdasági fejlődés következtében különösen a kisüzemekben dolgozók voltak nehéz helyzetben. A növekvő gyarmatbirodalom, főleg az első évtizedekben, jelentős kormányzati befektetéseket igényelt, amit szintén a japán lakosságnak kellett „kitermelnie”. Az onnan beáramló olcsó mezőgazdasági termékek konkurenciát jelentettek az anyaország mezőgazdaságának, a városokba terelte a földjüket elvesztőket, így a háborús konjunktúra végével jelentős munkanélküliség alakult ki, és megnöttek a társadalmi feszültségek.

Japánban az 1895-ös első kínai–japán háború kiélezett időszakában jelentek meg először a munkásmozgalmak. 1900-ban törvénnyel korlátoztak mindenféle békés gyülekezést is, hogy megelőzzék az erőszakos cselekményeket. Más oldalról egy idő után korlátozni is kellett a végtelenségig menő kizsákmányolást és az embertelen körülmények közötti munkavégzést. Az 1911-es gyáripari törvény ezt célozta. Ugyanakkor az egész második világháború előtti korszakban – az aláírt nemzetközi egyezmények ellenére – sohasem engedélyezték a szakszervezetek működését. 1925-ben tovább szigorították az 1910-es gyülekezési törvényt, hogy megakadályozzák a kommunista eszmék beszivárgását.

1912-ben, nem sokkal az új császár trónra lépését követően, politikai válság tört ki Japánban, amelynek kettős, egymással összefüggő oka volt. Az „alapító bürokrata atyák”, ahogy akkor nevezték őket, vagyis a Meidzsi-elit ismét megpróbálta visszafordítani a demokratizálódási folyamatot, és függetleníteni a kormányt a pártpolitikától. Igyekeztek ismét teljes mértékben a saját kezükbe venni a politika meghatározását. A hadsereg vezetői nagyobb költségvetést követeltek a hadsereg és a flotta fejlesztésére. A pártok, az országos feszültségek és elégedetlenségek miatt korábban visszafogták a hadi kiadásokat, ez felkeltette a katonai elit ellenállását, amely amúgy sem nézte jó szemmel a még olyan mérsékelt demokratizálódást sem. A konfliktusban világosan megjelent a militáns, katonai és a hozzá kapcsolódó érdekcsoportok erős szerepe,⁸⁰ amely a harmincas évekre már döntővé vált, és az ország fölötti korlátlan irányítás megszerzéséhez vezetett. A politikai harcok és rivalizálások folytatódtak, de az 1912 utáni évtizedben összességében a korábbinál és későbbinél nagyobb szerepe lehetett a parlamentnek, és a pártoknak.

1918-ban, a politikai rendszer viszonylagos demokratizálódásának a jeleként is, első közemberként Hara Takasi lett a miniszterelnök, aki nagy kormányzati tapasztalattal rendelkezett, bírta a rendszer „alapító bürokrata atyáinak” a bizalmát és jó kapcsolata volt az üzleti szférával is. A világháború Japán számára nagy nemzetközi sikert hozott. A Népszövetségben állandó tagja lett a Tanácsnak, és immár a világ öt meghatározó hatalma közé sorolták. A háború után azonban jelentős belső gondokkal kellett szembenéznie kormányának. Az előző kormány az országon végigsöprő rizslázadás miatt bukott meg, amit a rizs árának drasztikus emelkedése robbantott ki. A világháború során olyan kereslet volt a rizs iránt, hogy Japán jelentős rizsimportra szorult és példátlan árrobbanás következett be. 1905 és 1919 között a mezőgazdasági árindex több mint háromszorosára emelkedett, amit sokan nem tudtak megfizetni, ez vezetett a rizsfelkelésekhez.

A rizslázadás méretében, kiterjedésében és erőszakosságában példa nélküli a modern Japán történelemben. 1918 júliusa és szeptembere között mintegy egymillió ember vett benne részt, és 25 ezer embert tartóztattak le. A felvásárlási árakat ugyan alacsonyan tartotta a kormány, de a fogyasztói árakat már nem tudta kordában tartani. A kereskedők nagy vagyonokat szereztek így, ezért a népharag feléjük és a kormány irányába fordult. A rizsárak éppen az általános inflációs csúcsponton tetőztek. A rizslázadás jól jelezte, hogy a gyors japán fejlő-

⁸⁰ A katonai elit szerepét jól mutatja, hogy az 1889-es alkotmány a hadsereg és a flotta kezébe helyezte a két területtel foglalkozó miniszterek kinevezését, akik csak nagyon magas rangú aktív tisztek lehettek. Ebből is jól érzékelhető, hogy minimális volt a civil szféra ellenőrzési lehetősége a haderők felett. 1912-ben a militarista elit az alkotmánynak ezt a rendelkezését használta ki, hogy megakadályozza a neki nem tetsző kormány megalakulását. Visszavonták a korábban ajánlott személyt, majd nem jelöltek minisztert, így a kormány megbukott, illetve meg sem tudott megalakulni. Valójában tehát egy alkotmányos vétó volt a katonai elit kezében.

dés, iparosítás terhei, a hatalmas katonai kiadások csak az életszínvonal igen alacsony szinten tartásával voltak finanszírozhatók. Az évtizedekig tartó növekedésből csak rövidebb időszakokban profitálhatott a lakosság. A 19. század utolsó évtizedeiben, az iparosodás legelején, az Egyesült Államokhoz viszonyítva Japán egy főre jutó fogyasztása 35–38 százalékos szinten mozoghatott. A századforduló után, az iparosodás felgyorsulása, háborúk és gyarmatosítás időszakában ez már csak az amerikai szint 28–30 százaléka lehetett (Gleason, 1989, 266–267).

Az ország gondjai és a parlament békés kiadásokat preferáló törekvései ellenére Japán katonai ereje és potenciálja 1920-ig folyamatosan tovább növekedett, jelezve, hogy a hadsereg még mindig nagy befolyással bírt a politikára. A húszas években azonban megtorpant a katonai erők bővülése. A világháború után, akár csak a világ sok más részén, erősödött a háborúellenesség a japán közvéleményben is, amit csak erősítettek a rizslázadások eseményei. A világháború után mind a gazdasági depresszió, mind a kudarcos szibériai katonai expedíció – amely az első kínai–japán háború kiadásainak a kétszeresébe került és jelentősen csökkentette a katonaság presztízsét – a hadsereg költségeinek visszafogása irányába hatott. Az 1923-as tokiói és jokohamai földrengés kárainak jelentős állami kiadásokkal járó helyreállítása, még sürgetőbbé tette a katonai tételek redukálását, amit a közhangulat is támogatott. 1922 és 1925 között csökkentették a hadsereg méretét, ami viszont jelentős egzisztenciális bizonytalanságot és demoralizálódást eredményezett a hadseregen belül. Ez tovagyűrűző gazdasági gondokat is okozott azokban a városokban és régiókban, ahol a katonai létesítmények voltak. (Hall, 1983; Large, 1983; Hoston, 1992; Minami, 1973, 141–147; Lone, 2010)

A kudarcos szibériai katonai expedíció

A japán csapatok Szibériába küldése az antant azon törekvéseinek a része volt, amellyel a fehérorosz erőket a bolsevikokkal szemben kívánták megsegíteni az orosz polgárháborúban. Oroszország tengeremléki részére küldtek japán csapatokat. Japánban sokan, különösen a militáns körök, úgy érezték, hogy a világháború utáni helyzet kivételes lehetőség lehet Japán számára az ázsiai hegemonia megszerzésére, ezért üdvözölték és támogatták a szibériai expedíciót. Regionális érdekeikre és álmaikra való tekintettel a japánok nem vonták ki csapataikat a szövetségesekkel egy időben, csak később, 1922-ben. Ekkor is csak az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság erőteljes diplomáciai nyomására. Ez utóbbi nagyhatalmak attól tartottak, nem ok nélkül, hogy Japán saját pozíciói megerősítésére használja fel az intervenciót. A megosztott hatalmi struktúra és a militáns elit ereje sokáig megakadályozta, hogy időben visszahívják a csapatokat, ami további növelte a hadjárat költségeit. A feleslegesen kiadott milliók és a kudarc nagy vitákat generált Japánban és magán a fegyveres erőkn belül is. Mindez csökkentette a hadsereg presztízsét és érdekérvényesítő erejét is (Dunscumb, 2011).

8. táblázat. Egy főre jutó GDP, 1870–1940 (1990-es nemzetközi dollár)

	1870	1900	1913	1920	1929	1940
Belgium	2692	3731	4220	3962	5054	4562
Egyesült Királyság	3190	4492	4921	4548	5503	6856
Finnország	1140	1668	2111	1846	2717	3220
Franciaország	1876	2876	3485	3227	4710	4042
Hollandia	2757	3424	4049	4220	5689	4831
Németország	1839	2985	3348	2796	4051	5403
Olaszország	1499	1785	2564	2587	3093	3505
Svájc	2102	3833	4266	4314	6332	6397
Svédország	1662	2561	2980	2802	3869	4857
Nyugat-Európa	1974		3473			
Írország	1775		2736	2533	2824	3052
Görögország	880	1351	1592	1918	2342	2223
Portugália	975	1302	1250	1229	1610	1615
Spanyolország	1207	1786	2056	2177	2739	2080
Kelet-Európa	871		1527			
Oroszország*	943		1488			
Kelet-Európa és Oroszország*	917		1501			
Ausztrália	3273	4013	5157	4766	5263	6166
Amerikai Egyesült Államok	2445	4091	5301	5552	6899	7010
Kanada	1695	2911	4447	3861	5065	5368
Új-Zéland	3100	4298	5152	5641	5262	6300
Európai gyökerű országok	2431		5257			
Japán	737	1180	1387	1696	2026	2874
Ázsia Japán nélkül	543		640			
Kína	530	545	552		562	
India	533	599	673	635	728	686
Indonézia	654	743	904	945	1170	1235
Fülöp-szigetek	776	699	1053	1289	1502	1587
Dél-Korea	604		820	1289	1014	1442
Thaiföld	712		841		793	826
Tajvan	550		747	959	1146	1347
Szingapúr	682		1279			
Hongkong	683		1279			
Latin-Amerika	698		1511			
Afrika	444		585			
Világ	867		1510			

Forrás: Maddison, 2001, 126, 264; Maddison, 2003, 60–63, 67–68, 87–88, 180–185.

*Oroszország – volt Szovjetunió területe

A gondok ellenére Japán a Meidzsi-restauráció utáni több mint fél évszázad alatt jelentős fejlődésen ment át, és gazdasági fejlettségét tekintve is közeledett a fejlett országokhoz. Ezt jól érzékelhetjük a 8. táblázatból is, amely az egy főre jutó

GDP alakulását mutatja be az 1870 és 1940 közötti időszakra. A kiindulásnál Japán fejlettsége az Egyesült Királyságnak a negyedét sem érte el, 1929-ben viszont annak már több mint egyharmadát. Különösen szembeűnő Japán megerősödése az ázsiai országokhoz képest Egyértelmű a regionális gazdasági vezető szerepe, ami nyilván megalapozta a katonai erejét is.

Ha összevetjük a japán modernizáció első 50 évének eredményeit a korábban iparosodó országok hasonló nekiindulási periódusával, akkor még jobban érzékelhető az itteni fejlődés dinamizmusa. A 9. táblázat és az 1. ábra ezt mutatja be, összehasonlítva 12 ország egy főre jutó GDP növekedési ütemét a modern gazdasági fejlődésük első fél évszázadára.

9. táblázat. Az egy főre jutó GNP növekedési üteme az egyes országok modern gazdasági növekedésének első fél évszázadában

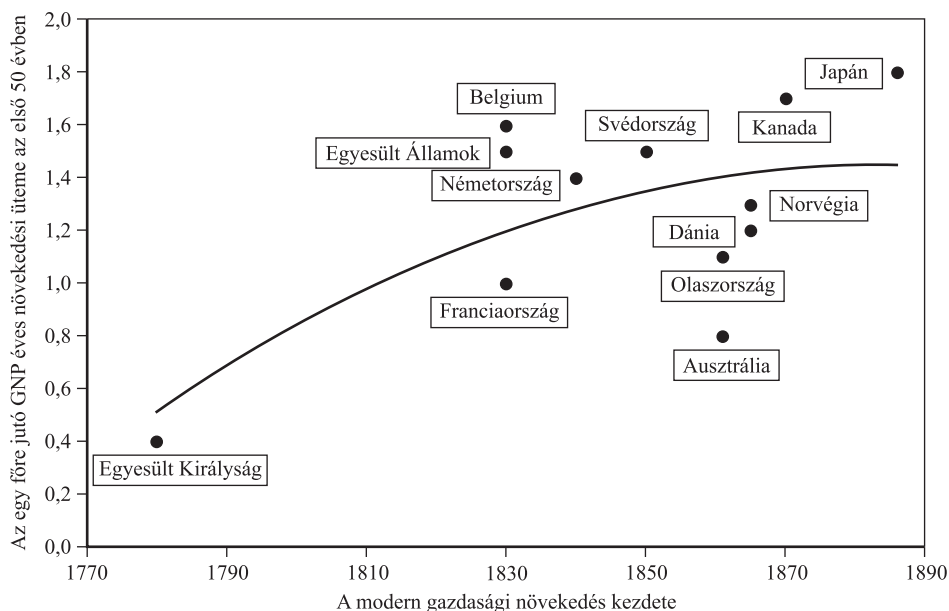
	A modern növekedés kezdete	A modernizáció első 50 éve	Egy főre jutó GNP (1985-ös dollár)	Évi növekedési ütem az első fél évszázadban	Urbanizáció szintje
Egyesült Királyság	1780	1780–1830	1210	0,4	21,3
Egyesült Államok	1830	1830–1880	1461	1,5	8,5
Belgium	1830	1830–1880	1053	1,6	5,4
Franciaország	1830	1830–1880	1077	1,0	11,2
Németország	1840	1840–1890	1050	1,4	26,8
Svédország	1850	1850–1990	1110	1,5	7,6
Ausztrália	1861	1861–1911	1954	0,8	22,1
Olaszország	1861	1861–1911	1153	1,1	25,2
Dánia	1865	1865–1915	1461	1,2	13,8
Norvégia	1865	1865–1915	1148	1,3	5,3
Kanada	1870	1870–1920	1347	1,7	18,8
Japán	1886	1886–1936	738	1,8	13,1

Forrás: Flath, 2005, 39.

Japán a 9. táblázatban szereplő országok közül nemcsak a legkésőbb iparosodásnak induló ország, de a többiekénél lényegesen alacsonyabb fejlettségi szintről kezdett neki a modernizációnak. A 18. század végétől kezdődő fél évszázadban az Egyesült Királyságban mindössze évi 0,4 százalékkal növekedett a kibocsátás. A 19. század első felében induló második hullám országai – az Egyesült Államok, Belgium, Németország és Svédország – az indulás utáni évszázadban már 1,5 százalékos körüli ütemet értek el az első 50 évben. Franciaország viszont csak egy százalékos körül növekedett. A 19. század második felében Kanada és Japán érte el a legnagyobb kezdősebességet, 1,7-1,8 százalékos ütemmel.

A japán fejlődés jól példázza, és az 1. ábra plasztikusan illusztrálja Alexander Gerschenkron tételét, hogy a későn indulók, mivel már rendelkezésre állnak

a máshol kifejlesztett élenjáró technológiák, azok átvételével gyorsabban tudnak növekedni, mint az előtte járók. Ez azonban – főleg az igen sikereseknél – általában nem azt jelenti, hogy ugyanolyan úton, csak éppen gyorsabban haladnának, mint az előttük járók, hanem általában eltérő fejlődési pályát járnak be⁸¹ (Gerschenkron, 1984, 38–39).

1. ábra. Az egy főre jutó GNP növekedési üteme az egyes országok modern gazdasági növekedésének első fél évszázadában

Forrás: Flath, 2005, 39.

A japán fejlődésben sajátosan erős volt a központi hatalom szerepe, formális és informális hatása. A gyors átalakítás, a régi gazdasági és társadalmi viszonyok lebontása, az ezekkel szembeni ellenállás letörése az első évtizedekben többé-kevésbé szükségszerűen hívta életre a centralizált, kevesek kezében levő irányítási és végrehajtó rendszert. Ezzel párhuzamosan a nyitást kikényszerítő külső kihívás, a kor nemzetközi környezete, vagyis az imperialista versenyfutás a gyarmatokért és a gazdasági befolyásért a hadsereg erőteljes fejlesztését is ösztönözte.

⁸¹ „Az iparosítás mindig annál ígéretesebbnek tűnik az elmaradott ország számára, minél nagyobb az elmaradása a fejlett országtól átvehető technológiai újítások terén. A technológiai kölcsönzés – amit annyiszor és annyira jogosan hangsúlyozott Veblen – az egyik elsődleges tényező az iparosítás állapotába lépő elmaradott ország gyors fejlődési ütemének biztosításában... A fejlett országok azért értelmezik olyan nehezen kevésbé szerencsés társaik iparosítási politikáját, mert az iparosítás minden esetben kombinálja az élenjáró országok fejlődésének utánzását más, belsőleg meghatározott elemekkel” (Gerschenkron, 1984, 39, 63).

Mindezek mellett Japán évezredes militáns hagyományainak hatására igen erős volt a Meidzsi-rendszer katonai jellege. Ez utóbbi tradíciók széles rétegek tudatába vésődtek bele generációk hosszú során keresztül, és ami szintén igen lényeges, az átalakítás első évtizedeit levezénylő, igen tehetséges, alacsony vagy középrangú szamuráj családból származó elit akarva-akaratlan magában hordozta az évezredes erőszakos szamuráj tradíciókat is. Mindez egy erősen centralizált, militáns berendezkedést hozott létre Japánban.

A demokratikus intézmények működése a századforduló utáni évtizedekben azonban ígéretes módon felvillantotta a lehetőséget, hogy Japán békésebb úton fejlődjön tovább, a militáns törekvések és erők hatékonyabb civil kontroll alá kerüljenek. A Taisó-demokrácia korszaka, a nagy csatározások ellenére, esélyt kínált Japán számára, hogy nemcsak gazdasági erejét tekintve, de intézményeiben is kövesse a fejlett országokat, és tartós demokrácia alakuljon ki. Ugyanakkor azonban egészen más kulturális és intézményi tradíciói voltak, mint azoknak, és fontos mozzanat, hogy az itteni modernizáció sem belső szerves fejlődés eredményeként, hanem erőszakos, hosszan tartó nemzeti traumát előidéző külső fel lépésre adott válaszként következett be.

Az „alapító bürokrata atyák”, már csak koruknál fogva is, fokozatosan kikerültek a közvetlen hatalomból, a bürokratikus diktatúra helyett féldemokrácia alakult ki. A további fejlődéshez szükséges új intézmények azonban nem vagy csak felemásan alakultak ki, a régiak pedig, elveszítve erejüket és ideológiai bázisukat, kevésbé voltak működőképesek, mint 1868 után. A gyenge új császár kevésbé tudta legitimálni a bürokratikus uralom folytatását. Japán, a több mint fél évszázados modernizáció után, már régen nem ott tartott, mint a kiinduláskor, s a régi intézmények az új helyzetben már nem lehettek igazán hatékonyak. Ez a felemás, ellentmondásos helyzet nyomta rá a bélyegét a húszas és harmincas évekre, fokozódó bizonytalanságot hozva a politikai és társadalmi életben. Nem alakultak ki azok az európai gyökerű demokráciákra jellemző intézmények, a fékek és ellensúlyok olyan rendszere, amely kellően becsatornázza volna az egyre összetettebb gazdasági és politikai érdekeket, és kiegyensúlyozott folytatást hozhatott volna, a japán modernizáció újabb sikeres szakaszát. A gazdasági fejlődés, mint láttuk, ígéretes felzárkózást mutatott, de az intézményi fejlődés más pályán haladt.

A harmincas évekre azonban a piaci és a demokratikus intézményrendszer megerősödésével szembeni alternatívák rajzolódtak ki egyre erőteljesebben Japánban. Ezek közül az egyik a bürokratikus kontroll ismételt felerősödését célozta. A Veblen által említett korosztályból, a 20. század első évtizedeiben, kinőtt egy új reformbürokrata nemzedék, amely nem volt kevésbé ambiciózus, mint alapító elődei, de már egészen más szemléletben és módszerekben gondolkozott. Céljuk azonban hasonló volt! Elhivatott meggyőződésük volt, hogy nekik kell formálni Japán sorsát. Az alapító elődök szelleme érződött abban is, hogy a szép jövőt ők is egy bürokratikus diktatúra keretében képzelték el. Ezek

a szakemberek a harmincas években Mandzsúriában, majd később a háború idején Tokióban mutathatták meg a gyakorlatban, hogy miként gondolják Japán jövőjét.

A másik formálódó alternatíva, amely ugyancsak ismerős lehet a korabeli Európából is, hogy a katonai terjeszkedés és hódítások lehetnek a jövőbeli előrehaladás zálogai, és ebben természetesen a katonaság lehet a meghatározó erő. Ez a felfogás, természetes módon, ugyanabba irányba vitt, mint a reformbürokratáké, vagyis, hogy minden demokratikus kontroll fölösleges, sőt káros, vagyis a katonai diktatúra az egyetlen üdvözítő megoldás. Ennek a próbáit a hadsereg számára a gyarmatosítások jelentették, szélsőséges formában Mandzsúriában, és később az összeomlásig vivő módon egész Japánt erre az útra vitték. Mind a katonai elit, mind a reformbürokraták ellene voltak a demokratikus intézményeknek, piac- és tőkeellenesek voltak, így nem csoda, hogy a harmincas évektől sorsuk összefonódott, egészen a végzetes 1945-ös évig.

Japán ebben a korszakban volt legközelebb ahhoz, hogy ne csak technikában, technológiában, haderőben próbáljon felzárkózni, de meghonosítsa, majd megerősítse Japánban is az élenjáró országok alapvető intézményeit, a piaci és a demokratikus viszonyokat. Ez kulcsfontosságú lett volna a minőségi előrehaladás szempontjából. Ez nem sikerült, erőtlen kísérletre futotta csak, s ez előrevetítette, hogy az ország más útra lép, ami, mint látni fogjuk, végzetes zsákutcába sodorta az országot. A Taisó-demokrácia csak múltó reményt adott a piaci és demokratikus viszonyok megerősödésére, és ennek évszázados kihatása lett Japán fejlődésére, ugyanis a legjobb, legképzettebb bürokrácia sem képes a piaci erőket helyettesíteni. A kontroll nélküli kormányzati hatalom pedig politikai ellenőrzés és valódi hatalmi váltógazdálkodás nélkül előbb vagy utóbb zsákutcába vihet egy országot.

A Taisó-demokrácia vége, a korai Sóva-korszak (1926–1945)

A gyenge egészségű uralkodó halálával, 1926 decemberében véget ért a Taisó-korszak, Hirohito lépett trónra, aki a dinasztia 124. és a legtovább, 63 évig trónon levő császára lett.⁸² Ekkorra a japán gazdaság már egy új fejlődési fokra érkezett. A 19. század végén megindult modernizáció kezdetben még elsősorban a könnyűipart érintette, az 1914. utáni évtizedekben azonban már a nehézipar vált a gazdaság húzó ágazatává. Ezen belül különösen a bányászat, a vegyipar és az elektronikai ipar fejlődött a leggyorsabban. A hazai acéltermelés 1913 és 1936

⁸² Hirohito császár uralkodásának hosszú korszakában 1945 persze igen éles határvonalat húzott. Uralkodásának korszaka, halála után, a japán Parlamenttől a Sóva, vagyis a „felvilágosult béke” elnevezést kapta, ami nyilván nem az 1945 előtti évtizedekre utalhatott.

között tizennyolcszorosára nőtt. A nehézipar különböző ágazatainak a bővülése csökkentette az ország importfüggőségét, de nem szüntette meg. A vegyipar igazán az első világháború után alakult ki, s nőtt dinamikusan. A műtrágya volt a legfontosabb termék, ami igen fontos volt a mezőgazdaság számára. Az energetikai ipar fejlődését jól mutatja, hogy 1935-re a japán háztartások 89 százalékába eljutott az elektromos áram, miközben ez az arány ekkor Németországban még csak 85 százalék, az Egyesült Államokban 68 százalék, Nagy Britanniában pedig mindössze 44 százalék volt.

A zaibacuk előretörése

A zaibacuk megerősödését jól jelezte, hogy növekvő gazdasági hatalmukkal párhuzamosan a vezetők által 1917-ben alapított Japán Ipari Klub jelentős politikai befolyást is szerzett. A két fő párt közül a Mitsui a Seiyukai, a Mitsubishi a Minseito pártot támogatta. Ez fontos volt a húszas években, amely – ha korlátozott módon is – de leginkább volt demokratikusnak tekinthető a második világháború előtti japán modernizációs korszakban. Ekkor átmenetileg megnőtt a politikai pártok szerepe. A nagy tradicionális zaibacuk, mivel a nemzetközi kereskedelemben, szállításban, pénzügyekben aktívan részt vettek, nyitottak voltak a nyugati országok irányába és nem támogatták az imperialista, és főleg nem az autark politikát. Ezért a harmincas évek katonai kormányzatai ellenségesek voltak velük szemben, és inkább a feltörekvő „új” zaibacukat (shinzaibacu) részesítették előnyben. Ilyen volt a Nissan és a Nichitsu, amelyek nagy szerepet játszottak Korea és Mandzsúria infrastruktúrájának kiépítésében és iparosításában. Persze csökkenő politikai befolyásuk ellenére a régi zaibacuk is jelentős üzletekhez jutottak a nehézipar és a hadiipar ugrásszerű kiterjedésekor (Allinson, 2004, 25; Mosk, 2001, 200; Mosk, 2008, 204–206).

Az ipari növekedés motorja és terméke az igen nagyfokú tőkekoncentráció, a hatalmas vállalatbirodalmak formálódása volt. Ez utóbbiak gyökere már korábban kialakult, de ekkor teljesedett ki igazán a zaibacuk gazdasági, pénzügyi és politikai hatalma. Ezek a hatalmas konglomerátumok képesek voltak megteremteni az ipar fejlesztéséhez a forrásokat. Igen széles volt a tevékenységük, beleértve a pénzügyi szolgáltatásokat is, így rugalmasan tudtak alkalmazkodni az igényekhez. Szükség esetén a vállalatcsoporton belül átcsoportosították az eszközöket, és a fontos pontokra koncentrálták a beruházásokat. Az 1920-as évekre mintegy 10–20 ilyen óriási konglomerátum alakult ki. Az államigazgatással, a törvényhozással, illetve a pártokkal is, amíg azok léteztek, igen szoros és aktív volt a kapcsolatuk. A törvények, a jogszabályok kialakítására, testre szabására nagy befolyásuk volt. Az üzleti szféra és az állam összefonódása rendkívül szoros volt.

A technikai fejlődés és a termelés növekedése ellenére kevésbé volt pozitív a helyzet a mezőgazdaságban, melynek a gazdasági szerepe folyamatosan csökkent. 1914 és 1940 között a nemzeti össztermékben való részesedése 32 százalékról 19 százalékra mérséklődött. A vidéki népesség életszínvonala ez időszak alatt nem sokat javult. A növekvő városi népesség ellátása jelentős importot igényelt, amiben fontos szerepe volt a megszerzett gyarmatoknak. A modernizáció számottevő népességnövekedéssel és igen jelentős belső migrációval járt. A népességszám 1920 és 1940 között 31 százalékkal, 56 millióról 73 millióra emelkedett. Ezen belül a városi lakosság 173 százalékkal nőtt, míg a vidéki csökkent. A hat legnagyobb város, Tokió, Jokohama, Nagoja, Oszaka, Kóbe és Kiotó, volt az urbanizáció „epicentruma”. A falujukat elhagyók zöme fiatal volt. A harmincas évekre a hat nagyváros 25 és 29 év közötti lakosságának kétharmada-háromnegyede bevándorló volt. Ezzel párhuzamosan felbomlott a régi vidéki családmódot, s az elsőgenerációs városiak beilleszkedése hosszabb folyamatot igényelt (Totman, 2006, 514–519; Taeuber, 1974, 359–361).

A Taisó-korszak utolsó előtti miniszterelnöke 1924 júniusától *Kato Takaaki* volt, aki a haladóbb erők kívánságának megfelelően folytatta a demokratizálódási folyamatot. Ennek a legjelentősebb lépése az volt, hogy minden 25 év feletti férfi, aki állandó lakóhellyel rendelkezett, szavazati jogot kapott. Megszűnt a korábbi nagyon is korlátozó vagyoni cenzus. Ez azt jelentette, hogy a szavazók száma közel megkétszereződött, 3,3 millióról 12,5 millióra nőtt. Ugyanakkor a jobboldalnak tett engedményt azzal, hogy a választások előtt megszigorították a gyülekezési törvényt, és ezzel jelentősen szűkítették az egyéni szabadságjogokat. A törvény megváltoztatását a baloldali eszméktől és a forradalmi veszélytől való félelem ösztönözte. *Kato Takaaki* 1926-ban bekövetkezett váratlan halála után *Vakacuki Reidzsiró* lett a miniszterelnök, aki viszont a következő év áprilisában a Sóva pénzügyi válság miatt lemondásra kényszerült.⁸³

Az 1927-es Sóva pénzügyi válság a bankrendszer gyengeségéből fakadt, számos vidéki pénzintézet vált fizetéseképtelenné, s mint mindig, a spekuláció is szerepet játszott. A pénzügyi stabilizálás során a bankszektor nagymértékű koncentrációja ment végbe. 1925-ben közel 1500 bank volt, míg 1931-ben már csak 680. A koncentrációs folyamat során a nagy zaibacuk kiterjesztették hatalmukat erre a szektorra is. Az öt legnagyobb, általában a zaibacuk által ellenőrzött bank 1928-ban az összes kölcsön 18,4 százalékát nyújtotta, 1940-ben viszont már 57,1 százalékát. Ez a koncentrációs folyamat jól érzékelhető abból

⁸³ *Vakacuki Reidzsiró* 1931 áprilisa és decembere között másodszor is miniszterelnök lehetett. Ekkor viszont képtelen volt a hadsereget ellenőrzése alatt tartani és megakadályozni a mandzsúriai incidenst, a harcok kiterjedését. Kormányában *Minami Jiro* volt a hadügyminiszter, aki magas katonai rangja ellenére szintén tehetetlennek bizonyult.

is, hogy a bankok száma 1940-ben 300 alá csökkent, s 1945-ben már csak 65 maradt talpon⁸⁴ (Calder, 1993, 23–44).

Takahasi Korekijo a „japán Keynes”

Takahasi Korekijo (1854–1926) Edóban, a mai Tokióban született házasságon kívül, egy alacsony rangú szamuráj fogadta örökbe és nevelte fel. Angol nyelvet és az amerikai kultúráról tanult egy katolikus iskolában, s már 1866-ban Londonba, majd később az Egyesült Államokba került, ahol különböző munkákból tartotta fent magát. Hazatérve angol nyelvet tanított, de emellett dolgozott az államigazgatásban is, ahol hamar felfigyeltek tehetségére. 1892-ben a Japán Nemzeti Bankhoz került, majd 1898-ban alelnök lett. Nagy szerepe volt abban, hogy az orosz–japán háború finanszírozásához Japán külföldi kölcsönökhöz tudott jutni. 1911 és 1913 között a Japán Nemzeti Bank kormányzója volt. Ezt követően többször volt pénzügyminiszter, és kétszer rövid ideig miniszterelnök is. A harmincas években pénzügyminiszter volt, s innovatív gazdaságpolitikával segítette Japán kilábalását. Igyekezett a békés utat támogatni, ellenállni a terjeszkedő militarizmusnak, emiatt 1936-ban szélsőséges katonák meggyilkolták.

Japán Keynesnek is nevezik, mivel sok mindent előre látott, és mert abban a korban nem konvencionális fiskális és monetáris politikát folytatni (szakitás az aranypénzrendszerrel, leértékelés, deficitfinanszírozás, ösztönző kamatpolitika stb.). A sok sikert és teljesítményt önerőből érte el, karizmatikus és a világot ismerő tehetséges pénzügyi szakemberként és politikusként. Érdekes módon mostanában egyesek párhuzamot vonnak Takahasi Korekijo tevékenysége és az Abenomics monetáris politikája között, mivel a Sóva recesszió során Takahasi sikeresen vezette ki Japánt a deflációs periódusból. A párhuzam érdekes, de a világ azért sokat változott az óta (Smethurst, 2009; Matsumoto, 2013; Hugh, 2013).

Az 1929–1933-as világgazdasági válság Japánt is elérte, ez volt a Sóva-recesszió, de nem volt olyan súlyos hatású, mint például az Egyesült Államokban. 1929 és 1931 között mindössze nyolc százalékkal esett vissza a kibocsátás. Az ipari termelés szintje 1933-ban az 1929-es szinthez képest Japánban már 113,7 százalék volt, az Egyesült Királyságban 88 százalék, Franciaországban 80 százalék, az Egyesült Államokban 64 százalék, Németországban pedig csak 61 százalék. Ugyanakkor rontotta a helyzetet, hogy az 1917-ben felfüggesztett aranypénzrendszerhez éppen 1930-ban tértek vissza, méghozzá a háború előtti pari-

⁸⁴ A második világháború után négy évtizedig nem sok változás volt a japán bankstruktúrában, leszámítva, hogy az amerikai megszállás alatt megjelentek külföldi bankok is. 1955-ben 87 bank volt, 1990-ben 86 (Calder, 1993, 28).

táson. *Takahasi Korekijo* kiváló szakember, aki 1931-ben lett ismét pénzügyminiszter, igen erőteljes fiskális expanzióval mérsékelte a válság hatásait. 1931 decemberében kiléptek az aranypénzrendszerből és leértékelték a jen, ami jelentősen javította a nemzetközi versenyképességet. A számottevő deficit inflációs hatását a központi bank monetáris politikája igyekezett kivédeni. Valójában tehát az amerikai New Deal-hez hasonlóan itt is – már a Keynes nagy műve előtti időszakban – valójában keynesista gazdaságpolitikával kezelték a válságot (Eichengreen, 2015, 253–265; Johnson, 1982, 121; Smethurst, 2009).

Az aranypénzrendszer Japánban

A 19. század végétől az 1917-es felfüggesztésig tartóan fennmaradt az aranypénzrendszer létrehozásánál kialakított 10 jen = 1 font, és a 10 jen = 5 dollár körüli árfolyam. Az első világháború után komoly közgazdasági jellegű vita alakult ki a pénzügypolitikát irányító nem elméleti szakemberek és a világ közgazdasági irányzatait jól ismerő gazdasági újságírók között. Az utóbbiak, Keynes, Fisher, Cassel felfogásának megfelelően elleneztek, hogy az első világháború után is a régi paritáshoz térjenek vissza, ami deflációs politikát követel, és ellene hat a növekedésnek. 1930-ban azonban az első világháború előtti paritáson, igen rossz időzítéssel tértek vissza az aranypénzrendszerhez. A Sóva recesszió enyhítésére a szakemberek az aranypénzrendszer felfüggesztését és inflációs politikát javasoltak a gazdaság élénkítéséhez. Ez volt az első komoly makroökonómiai közgazdasági vita Japánban, lényegében még e tudományterület kialakulása előtt. A válság az elméleti érvelések igazát bizonyította. Ez a vita is hozzájárulhatott ahhoz, hogy újbóli bevezetése után igen hamar felismerték, hogy meg kell szüntetni Japánban az aranypénzrendszert (Wakatabe, 2014).

A költségvetési túlköltekezés jelentős részben katonai kiadásokra ment, ami hasznos volt a válságkezelés szempontjából, mivel a fogyasztási cikkek piacán nem indukált versenyt a magánszektornal. Ugyanakkor már ez összefüggött a katonai elit megerősödésével és a mandzsúriai hadműveletekkel. 1934-re Japán már túl volt a recesszióon, és Takahasi Korekijo a túlfűtöttség megelőzéséhez csökkenteni kívánta a kormányzati bevételeket messze meghaladó költekezést, a deficitet, ami a hadi kiadások csökkentésével is járt volna. Ez viszont nem tetszett a hadseregben belüli szélsőséges nacionalista erőknek. A polgári és militáns erők közötti konfliktus az 1936. február 26-i incidensben tetőzött, amely más vezetők mellett, a pénzügyminiszter meggyilkolásához vezetett. Ez a katonai államcsínykísérlet megfélemlítette a civil adminisztráció tagjait, s egyre inkább a katonák dominálták a kormányzást. Folytatódott a deficités gazdaságpolitika, közgazdasági eszközök helyett központi beavatkozással rögzítették az árakat, jegyrendszer segítségével mérsékeltek az inflációt, amely egészen a háború végéig fennmaradt (Wakatabe, 2014; Smith, 2001; Rothermund, 1996).

Az 1920-as évek sokféle bizonytalanságot hoztak Japán számára. Igaz, hogy az első világháborúból viszonylag jó eredményekkel és kevés veszteséggel tudott kikerülni, de az egész környező világ sokkal kiszámíthatatlannabb és áttekinthetlenebb lett, mint korábban. Elkezdődött a bizonytalanság kora. Az az imperialista világmodell és évszázados stabilitás, amely az első világháború előtti hosszú 19. században jellemző volt, szertefoszlott. A Meidzsi-modernizáció pedig az ebbe a régebbi világba való beilleszkedést, a gyarmatosító vezető hatalmak közé való bekerülést célozta. Korea, Tajvan és más területek bekebelezésével egy ideig úgy tűnt, hogy ez megvalósítható lesz. De az első világháború után új helyzet alakult ki. A nagy ellenség, Oroszország most még egy újabb veszélyt, a kommunizmus fenyegetését is jelentette. A kínai császárság 1911-ben összeomlott, a széteső birodalmat hadurak igazgatták. 1927-ben kitört a polgárháború a Kuomintang és a Kínai Kommunista Párt között. Japán számára a többi nagyhatalom magatartása sem volt igazán kedvező, ők ugyanis egy egységes, nem kommunista Kínát láttak volna szívesen a Szovjetunió határán, akár Japán érdekeinek a feláldozása árán is. Vagyis Csang Kaj-sek nacionalista pártjának győzelmét remélték. Mindez veszélyeztette Japán kínai és főleg mandzsúriai pozícióit. Ennek megingásával viszont a Kínával szomszédos Korea, illetve Tajvan birtoklása is veszélybe került volna.

A Meidzsi-építmény pillérei, gyengülni látszottak, amit a régi elit és főleg a hadsereg és a flotta semmiképpen sem kívánt tétlenül nézni, egyre inkább radikalizálódtak. A Mandzsúriát ellenőrző hadurat 1928 júniusában a Kwantung-hadsereg tisztjei meggyilkolták, félve, hogy nem tudja megállítani a Kuomintang seregeit, és számukra elvész a további kínai hódítások szempontjából kulcsfontosságú bázis. De a fő cél feltehetően a tokiói kormány erőteljesebb mandzsúriai beavatkozásának a kiprovokálása volt. Ez azonban ekkor még nem sikerül, a tetteseket Tokió megbüntette, a hadúr helyére lépő fia pedig éppen hogy a Kuomintanggal fonta szorosra a szövetséget.⁸⁵ A külső körülmények kedvezőtlenebbé válásával párhuzamosan a dinamikus növekedés ellenére sem alakultak biztatóan a japán belső társadalmi viszonyok. Az iparosodás folyamatának előrehaladtával a korábnál összetettebb társadalmi szerkezet alakult ki, számos konfliktussal terhelve. A modernizációval

⁸⁵ *Zhang Zuolin* 1922 és 1928 között volt Mandzsúria hadura. Ez idő alatt igen dinamikus növekedett a gazdaság, fejlődött a nehézipar és jelentős számban vándoroltak be kínaiak az ország más részeiről. Önálló politikát folytatott, és ellenállt a japán befolyásnak is. Ugyanakkor viszont egyre kevésbé volt képes visszaverni a japán pozíciókat is veszélyeztető Kuomintang támadásait. Többek között ezek a tényezők vezethettek a meggyilkolásához. Az incidensben érintett Japán Császári Hadsereg a stratégiaiul rendkívül fontos Liaotung-félsziget déli részén állomásozott. 1898 és 1945 között itt helyezkedett el a Kwantung Koncessziós Terület, amit Kína kényszerűségből átengedett a külföldi országoknak. A japán csapatok az itteni terület neve után kapták a Kwantung nevet.

párhuzamosan gyengültek a társadalmat tradicionálisan összetartó erők is, és fokozódó elégedetlenség volt megfigyelhető. A gyarapodásból kevés jutott a parasztságnak és a bővülő munkás rétegeknek. A háború utáni dekonjunkció is sok gondot hozott, de különösen az 1929/1933-as válság okozott gazdasági nehézségeket. Nemcsak a belső folyamatok, de a világgpiac beszűkülése is visszavetette a gazdaságot. A hagyományos japán exportcikkre iránti kereslet már a húszas években is visszaesett, s ez a válságban tovább csökkent.

Fokozódó katonai befolyás

A válság és a nehézségek, mint a világ más helyein is, felerősítették a szélsőséges, jobboldali és nacionalista nézeteket, különösen a hadsereg és a flotta tagjai között. Ezt tovább fokozta a második, londoni tengeri leszerelési konferencia egyezménye, amely meghatározta a csendes-óceáni sorhajóflották egységárainyait. Ezt Japánban sokan úgy érezték, hogy megint kiszolgáltatottá válhat az ország, fokozódott a nacionalista hangulat, amelyet az ellenzék is szított. Amikor a japán kormány a tiltakozások ellenére 1930 októberében ratifikálta az egyezményt, erőszakos megmozdulások kezdődtek, és rálóttek a miniszterelnökre. Fokozódott a titkos szerveződés a katonák és a szélsőséges civilek körében, egyre nagyobb volt a Sóva-restaurációt követelők tábora. A Sóva-restauráció célja a demokrácia felszámolása és a császár egyeduralmának visszaállítás volt, hogy az ő vezetésével Japán megint nagy és dicsőséges legyen.⁸⁶ A merényletek és a kormány elleni erőszakos cselekmények jelezték, hogy a demokratikus kormányzás ideje lejárában van, a militáns hatalomátvétel veszélye fenyegetett. Japánban a harmincas évekre jellemző kifejezés a „kormányzás politikai gyilkosságokkal” volt. Az erősödő hazai nacionalizmus, a válság, a fokozódó belpolitikai bizonytalanság a lakosság széles rétegeit fogékonyra tette a régi dicsőség fegyverrel való visszaállítását, határozott kormányzást követelő, és a hódítások hasznát hangsúlyozó nézetekre. Az oktatási rendszer is egyre inkább nacionalista és militáns szellemben nevelte a felnövő generációkat, amelynek bizony hosszútávú hatással volt a későbbi japán közgondolkozásra is (Shogimen, 2010; Large, 1992, 56–75; Hall–Jansen–Kanai–Twitchett, 1988, 97–153; Khan, 2000).

A harmincas években a korábbi demokratikus törekvések és jellemzők fokozatosan elhalványultak. A militáns erők egyre nagyobb befolyásra tettek szert, és igyekeztek a civil intézmények ellen fordítani a közhangulatot, megalapozandó a katonai hatalomátvételt. Máiig nem tisztázott a teljes igazság, a két világháború közötti korszak legnagyobb korrupciós botrányának a hátteréről. Ez az úgyneve-

⁸⁶ Ennek megvalósítására tett kísérletet az 1932. május 15-i, majd később az 1936. február 26-i sikertelen államcsíny.

zett Teidzsин-botrány. Részvénymanipulációval összefüggő korrupcióval vádolták meg a *Saito Makoto* vezette kormány vezető tagjait. A terjedő szóbeszédet kihasználva a szélsőjobboldali befolyás alatt álló Igazságügyi Minisztérium 1934 áprilisában letartóztatta a pénzügyminiszter-helyettest, a Bank of Tajvan igazgatóját és a Teidzsин vállalat elnökét. A botrányba belebukott az egész kormány, Saito Makoto lemondott. Utána még további 13 vezető kormánytisztviselőt tartóztattak le. Hosszú tárgyalás végén mind a 16 vádlottat felmentették, a vádak hamisnak bizonyultak, mivel a bíróság úgy ítélte meg, hogy a Teidzsин vállalat részvényeinél nem történt manipuláció. A lejáratai szándék és a hamis vád kevéssé volt az elítéltetéshez. Egyrészt a bíróságok ekkorra még megőrizték viszonylagos függetlenségüket. Másrészt azonban azért is, mert a vádlottak az üzleti és politikai elit csúcsához tartoztak, a legjobb ügyvédek védték őket. *Kuroda Hideo*, a bevádolt pénzügyminiszter-helyettes például a felsőház tagja volt, igen széles politikai és üzleti kapcsolatrendszerrel. De a többi vádlott is a korabeli elithez tartozott, üzleti, családi kötelekeik a legfelsőbb körökhöz kapcsolták őket (Mitchell, 2002; Mitchell, 1996).

A Teidzsин-botrány – a kapitalizmusellenesség erősödése

A Teidzsин-botrány a műselyem és textilgyártás nagyvállalatával, a Teidzsинnel kapcsolatos, innen a név. 1939 júniusában a Bancsókaik, egy csoport fiatal befektető a Teidzsин vállalat százezer részvényét vásárolta meg 120 jen/részvény árfolyamon. A részvények árfolyama rövid idő alatt 200 jen/részvény magasságba emelkedett. Az újságok arról kezdett cikkezni, hogy a befektető vállalat, a Bancsókaik manipulálta a piacot, az árfolyamot. Képbe került a Bank of Taiwan, azt feltételezve, hogy kenőpénz fejében része volt ebben. A demokrácia- és kapitalizmusellenes motiváció tagadhatatlan a perben, ugyanakkor vitatott a nagyon népszerű összeesküvés-elmélet valóságtartalma. Sokak szerint Hirunama Kiicsiró, egy samuráj családból származó szélsőjobboldali politikus személyes ambíciói álltak az egész mögött. Hirunama Kiicsiró már az első világháború előtt magas pozícióba került, és számos korrupciós perben képviselte a vádat. 1923/1924-ben igazságügy-miniszter volt. Többek szerint Szaito Makotó kormányának a megbuktatása volt a célja, és szélsőjobboldali, militáns erők támogatásával szívesen lett volna ő a miniszterelnök. Erre azonban csak 1939-ben került sor, akkor is mindössze 8 hónapig. A háború után a legsúlyosabb háborús bűnösök között életfogytiglani ítéletet kapott, de akárcsak a legtöbbben közülük, 1952-ben ő is kegyelemmel szabadult (Mitchell, 2002).

A felmentő ítélet ellenére a demokrácia- és kapitalizmusellenes motivációkból eredő, politikai indíttatású per elérte célját. A vádak, a letartóztatások hatalmas közfigyelmet kaptak, és jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a

népesség igen széles körében egyszerre járassák le mind a liberális demokráciát, mind a kapitalista rendszert. Valójában ez is volt a szándék, és ezt a felmentő ítélet már nem tudta semmissé tenni. Ez a per jelentősen hozzájárult a katonai hatalomátvételhez, és az ebben velük együttműködő reformburokraták megerősödéséhez.⁸⁷ A vádlók előfeltevése az volt, hogy minden üzletember, politikus és kormányzati vezető korrupt, és az ilyen társadalmat meg kell változtatni.

Egyik döntő mozzanata a jobbratulódásnak, a katonai uralom előkészítésének az 1936 februárjában bekövetkezett erőszakos puccskísérlet volt. A szervezők a fiatal tisztek közül kerültek ki, céljuk a civil kormányzat eltávolítása és a szélsőséges katonai erők hatalomra juttatása volt. Nemcsak a polgári kormányzat volt a célpont, hanem a katonai felső vezetés szerintük nem elég radikális tagjai is. A hadsereg maga is megosztott volt, aminek hagyományai még a Meidzsi-restauráció idejére nyúltak vissza, amikor az egyes japán régiókból származó vezetők között nagy volt a rivalizálás mind a hadseregben, mind a kormányzati szférában. A harmincas évekre két nagy frakció alakult ki a hadseregben, immár döntően új törésvonalak mentén. Az egyik csoport képviselői, szélsőjobboldali nacionalizmustól áthatva, a Szovjetunió megtámadását tartották volna a fő célnak. A Sóva-restaurációt hirdették, a császár hatalmát, mindenféle fölös pártok, parlament és bürokraták nélkül. Fontos vezetőjük *Maszaki Dzsinszaburó* tábornok volt. A másik, konzervatív irányzat, erős német orientációval, a totális háború híve volt, komoly központi gazdasági és katonai tervezéssel. Ők a háborút Kína ellen tervezték, ami később be is következett. Vezetőjük *Nagata Tecuzan* tábornok volt, akit 1935-ben a másik frakció vezetőjéhez közelálló tiszttel, *Aizava Szaburó* meggyilkolt. Az első frakcióhoz tartoztak a puccsisták, a fiatal tisztek, akik általában nem juthattak be a legnagyobb presztízst jelentő, német mintára 1882-ben alapított Katonai Háborús Iskolába, így pályafutásuk során általában kisebb rendfokozatig juthattak csak el. A másik frakció tagjai pedig általában ebben az elitiskolában végeztek, és sokan a katonai felső vezetés tagjává váltak. A háborús idők több miniszterelnöke is itt tanult. A fiatal tisztek a puccs során nemcsak a civil kormányzatot, de a másik katonai frakciót is háttérbe kívánták szorítani, és frakciójuk egyik vezetőjét, Maszaki Dzsinszaburót akarták miniszterelnökné.

Annak ellenére, hogy számos vezetőt, köztük két volt miniszterelnököt meggyilkoltak, és elfoglalták a tokiói kormányzati központot, végül is a felkelés ku-

⁸⁷ Általában több figyelem irányul a két világháború közötti reformburokraták gazdasági jellegű tevékenységének elemzésére és értékelésére, akik egyébként zömmel jogi végzettségűek voltak, de természetesen igazságügyi vonalon is számosan dolgoztak közülük. Őket is a reformburokraták közé sorolhatjuk, az államigazgatáson belüli eltérő pozíciójuk ellenére a céljuk, elhivatottságuk közös volt, és tevékenységük is számos szálon összekapcsolódott.

darcot vallott. Bár a császár közvetlen hatalmának megerősítése volt a lázadók nem titkolt célja, ennek ellenére az uralkodó és közvetlen tanácsadói a felkelés leverésére utasították a hadsereget. A katonai vezetés megosztott volt, sokan örültek a számukra „kellemetlen” politikusok megölésének, de végül a puccsisták ellen fordultak. A fő ok a konzervatív frakció felülkerekedése volt, akik nem támogatták ezt a szélsőséges irányvonalat. De szerepet játszott az is, hogy a katonai fegyelem megsértése egy hadseregben általában nem bocsánatos bűn. A puccskísérlet vezetőit tárgyalásokon elítélték, 19 főt kivégeztek és bár a hadseregen belüli támogatóikat általában nem állították bíróság elé, jelentős tisztogatás következett be a fegyveres erőkön belül, és minden szinte eltávolították a puccsisták nézeteivel szimpatizáló tiszteket.⁸⁸

Igaz, hogy a puccsistákat végül leverték, de a történetek megfélemlítették a civil szférát és a kormányzatot. Ettől kezdve teljesen egyértelművé válik a katonai ellenőrzés a civil államigazgatás felett, és az új hadügyminiszter, *Teraucsi Hiszaicsi* több személyi kérdésben is „felülbírálta” a kormányt alakító új miniszterelnök, *Hirota Koki* szándékait. Például a hadügyminiszter kívánságára az eredetileg kiszemelt *Josida Sigeru* helyett *Arita Hacsiró*,⁸⁹ a Nagy Ázsia eszme egyik szülőatyja lett a külügyminiszter. A Teidzsín-botrány és az erőszakos események egyre inkább katonai ellenőrzés és a háborús gazdaság kialakulása irányába terelték Japánt (Shillony, 1973).

Mandzsúria – Kína kapuja

Az imperialista Japán számára Mandzsúria volt az egyik legkívánatosabb terület. Részben erőforrásai miatt, részben azért, mert ez kaput, kiindulópontot jelenthetett a további kínai és ázsiai hódításokhoz. Mandzsúria az évezredek során viharos és kanyargó történelmi utat járt be. 1368 és 1644 között a Ming-dinasztia uralma alatt állt, amely az utolsó kínai eredetű uralkodóház volt. 1644-ben a

⁸⁸ A kivégzett puccsisták hozzátartozóinak 1945 előtt nem engedték meg, hogy nyilvánosan megemlékezzenek a kivégzettekről. De sokat elmond a második világháború utáni Japánról, hogy az amerikai megszállás után a hozzátartozók emlékművet állíthattak a „huszonkét szamurájnak”. Huszonkettő, mivel ide értették a 19 kivégzett és a két öngyilkos mellett Aizava Szaburót is, aki 1935-ben meggyilkolta Nagata Tecuzan tábornokot. Ez is jól jellemzi, hogy az ötvenes években, a háború előtti időszakhoz képest, milyen kicsi változás ment végbe a japán politikai közéletben és közgondolkodásban.

⁸⁹ Ez a mellőzés nagyon is szerencsés volt Josida Sigeru későbbi karrierje szempontjából, mert így a második világháború után könnyebben vállalhatott szerepet a politikában, és jobban elfogadható volt az amerikai megszállók számára is. Mint később látni fogjuk, Josida Sigeru a második világháború utáni korszak meghatározó személyisége lett, többszörös miniszterelnök. Igaz, Arita Hacsiró sem tűnt el a politika színpadjáról. A második világháború előtt is, majd 1953-tól is a parlament tagja volt. Kétszer is indult Tokió főpolgármesteri székéért az ötvenes években, bár végül egyszer sem sikerült elnyernie.

mandzsu eredetű Quing- (Csing-) dinasztia került hatalomra, és egészen 1912-ig, a köztársaság kikiáltásáig volt uralmon. A mandzsu csapatoknak 1683-ra sikerült letörni a birodalmon belüli ellenállást, s utána az egész ország területére visszaállították a Ming-dinasztia adminisztrációs rendszerét. Azonban az új dinasztia alatt is a többségben levő kínai népesség és az ősi kínai kultúra maradt a meghatározó, és átvették a korábbi intézményeket is. Az évszázadok alatt nemcsak a hódító mandzsu elit asszimilálódott az óriási Kínai Birodalomban, de a saját hátszínű országot jelentő Mandzsúriában is, minden védő intézkedés ellenére, többségbe kerültek a kínaiak. Közben az európai hatalmak a tőkés fejlődés és a terjeszkedés útjára léptek, és 1699-ben az angolok megjelentek a dél-kínai Kantonban. A Kínával való kereskedelem jó egy évszázadig szabályozott és eléggé korlátozott volt. A Brit Kelet-indiai társasággal való kereskedelmet állami ellenőrzés alatt álló vállalkozás végezte. A jelentős haszon ellenére Kína igyekezett korlátozni a külföldi kapcsolatot. Végül az 1839–1942-es és a 1856–1860-as ópiumháborúban elszenvedett vereségek nyomán rákényszerült az egyenlőtlen kereskedelmi szerződések aláírására és piacai megnyitására. Ennek során Kínának több kikötőt is meg kellett nyitnia a külföldiek előtt.

Mandzsúria ásványkincsekben igen gazdag, és kedvező a talaj a szója- és árpatermesztésre is. Ezen túlmenően fontos tengerparti kikötők találhatók itt. A fentiek miatt is a 19. században Mandzsúria egyre kívánatosabbá vált a külső hatalmak számára. A zsákmány nagy és ígéretes volt. Mandzsúria nagyobb, mint Nagy Britannia, Franciaország, Olaszország és Németország együttes területe. Az ópiumháborúk után Kínának több kikötőjét meg kellett nyitnia a britek, majd a többi nyugati nagyhatalom számára. Japán imperialista szándékaiban az igazi ellenfél Oroszország volt ebben a térségben. Oroszország Kínától 1896-ban koncessziót kapott amelynek értelmében a Kínához tartozó Belső-Mandzsúria északi részén keresztül kiépíthetik a Vlagyivosztokba vezető kelet-kínai vasútvonalat. A Bajkál-tótól mintegy ezer kilométerre, keletre fekvő Csitából Harbinon át épült ki az útvonal. 1898-ban megindult egy 550 kilométeres szárnyvonal, a Kelet-kínai Vasútvonal építése Harbinból Port Arthurba, Changchun és Mukden (Senjang/Shenyang) érintésével. Ez a vasútvonal 1902-re készült el, és az oroszok az egész évben hajózható Port Arthurt megerősítették, elsőrangú kikötővé formálták, amely az orosz távol-keleti flotta bázisa, és fontos kereskedelmi kikötővé vált. Port Arthur és a környező terület megszerzése volt a tétje az 1904-ben kitört orosz–japán háborúnak, amely, mint láttuk, Japán győzelmével ért véget. Ezzel Japán igen fontos stratégiai kiindulási pontot szerzett, ami kaput jelentett Mandzsúria, és azon keresztül Kína belső területei felé is. A harmincas évek fokozódó militarista törekvéseinek egyik kulcsfontosságú célpontját éppen ez az ígéretes terület, Mandzsúria jelentette, a Kwantung-hadsereg jó eszköznek kínálkozott ehhez (Jukes, 2002; Willmott, 2009, 74–134).

A Mandzsukuó állam

A harmincas évek elején Japánban bekövetkezett erős jobbratulódás során a katonai érdekcsoportok megpróbálták a kormányt saját elképzeléseik szolgálatába állítani. Mivel ez a provokációkkal, merényletekkel nem sikerült, a Kwantung-hadsereg vezetői úgy döntöttek, hogy saját kezükbe veszik az irányítást, önállóítják magukat, és Tokió számára példát mutatnak Mandzsúriában, hogy mi is a helyes, követendő út. A korábbi jelentős terjeszkedések ugyanis nem elégtették ki a militáns japán érdekcsoportokat, és 1931-ben elérkezettnek látták az időt, hogy – saját kormányzatuk ellenkezésére dacára – katonai akciókat kezdeményezzenek Mandzsúriában, amivel kész helyzet elé állíthatták Tokiót is. Japán az 1905-ös békeszerződéssel a Liaotung-félsziget révén megszerezte Mandzsúriához a bejáratot, és a kínai polgárháború jó alkalmat szolgáltatott a japán hadseregnek, hogy szorosabb ellenőrzés alá vonja az egész régiót.

Egy vezérlő tábornok gondolatai

A hadműveleteket elindító japán tábornok, Isivara Kanji 1931-es gondolatai plasztikusan kifejezik a hadseregben akkor uralkodó hangulatot, amelyet igen sok civil is osztott. „Jelenleg Japánban nem létezik olyan, hogy világszemlélet és világpolitika. Nincs olyan adminisztrációs rendszerünk, amely képviselhetné a japán érdekeket a világban. Az I. világháború óta az érdekvépviselet a haszonleső nagytőkéké, akik szeretnék megőrizni a status quót. Az emberek mindenhol csak magukkal törődnek. Néhányan pénzre vágyanak, néhányan kitüntetések akarnak, mások pedig címek után áhítoznak. Ez a helyzet ma Japánban. Ezért indult el a Sóva-restauráció mozgalma! Ám mielőtt kísérletet tennénk Japán megújítására, előbb Mandzsúriában kell megoldanunk a nehézségeket. Ha a hadseregünk netán sarkon fordulna, az nem pusztán Mandzsúria elvesztését jelentené. Egészen Japán Meidzsi-kori határáig kellene visszavonulnunk. Hagyjuk, hogy a kormány és a vezérkar tegye azt, amit jónak lát, de a Kwantung-hadsereg folytatja szent küldetését, mindenekelőtt biztos megoldást kell találnunk a mandzsúriai helyzetre, még ha ezzel egy időre fel is adjuk japánságunkat. Ha szilárdan kiállunk a politikánk mellett, akkor egyetlen választásunk marad, összefogva haladni előre a kijelölt úton... A japán nép csak úgy lehet Ázsia ura, ha Japán és Mandzsúria összefog, s ha Japán és Kína baráti viszonyt épít ki egymással. Ezután már felkészülhetünk a fehér fajok elleni végső és döntő háborúra” (Totman, 2006, 580; Peattie, 1975, 159, 166).

Japánok 1931. szeptember 18-án este egy már előző tavasszal kitervelt merényletet hajtottak végre Mukden városában a vasútvonal ellen. Ez ugyan csak lényegtelen károkat okozott, így a menetrendszerű vonat is akadálytalanul áthajtott

azon a részen, de ezt felhasználva másnap a Japán Császári Hadsereg megtámadta a kínai helyőrséget, és elindították a támadást. Könnyedén elfoglalták a várost. Ezzel kezdetét vette Japán 14 éves Kína-ellenes háborúja.⁹⁰

A Kwantung-hadsereg viszonylag rövid idő alatt elfoglalta Mandzsúriát és az utolsó kínai császár Pu Ji névleges uralmával megalapította a Mandzsukuó bábállamot. Bár Pu Ji dinasztiája mandzsú eredetű volt, ekkorra a régió lakosságának nagy többségét kínai származásúak alkották, korántsem japánbarát érzelmekkel. A katonai sikereket látva Tokió a lázadók mögé állt, és elindult a katonák diktálta vonalon. Mint láttuk, eddigre a belpolitikában is háttérbe szorultak a mérsékelt erők. A japán népszerűség nacionalista lelkesedése is ebbe az irányba nyomta a japán kormányt. Ugyanakkor a háború finanszírozása a külföldi államadósság jelentős megnövekedéséhez vezetett. A nagyhatalmak nem ismerték el a bábállamot, Japán a nemzetközi kritika kereszttüzebe került. Az elszigetelődés fokozódott, Japán 1933-ban bejelentette kilépését a Népszövetségből, ami két év múlva, 1935-ben lépett életbe (Dubois, 2010; Metzler, 2006; Han, 2004).

A Dél-Mandzsúriai Vasúttársaság és a Chosen Bank

A Dél-Mandzsúriai Vasúttársaságot 1906-ban alapították, amikor is az orosz–japán háború után Oroszországnak át kellett adnia a Kelet-Kínai Vasútvonal déli részét, Port Arthur és Harbin között. Alapításától kezdve nemcsak a vasút üzemeltetése volt a feladata, hanem jelentős ipari és gazdasági tevékenységet is végzett. 1907-ben még csak 13 ezer alkalmazottja volt, közülük 9 ezer japán. Három év múlva 60 ezer munkatársat, 35 ezer japánt és 25 ezer kínait foglalkoztatott. Fokozatosan terjesztette ki gazdasági érdekeltségeit, szénbányák, kikötők, raktárházak, hotelek, mezőgazdasági fejlesztések tartoztak ezek közé. 1916-tól számos leányvállalatot alakított ki, mint például a Sóva Acélműveket, malmokat és egyéb gyárakat. 1930-ra Japán legnagyobb és egyben legjövedelmezőbb vállalkozása volt. Mandzsúria megszállása előtt ez a vasúttársaság egyfajta konszernként fogat össze az átfogó japán gazdasági tevékenységeket és érdekeltségeket. Lényegében ez volt a csírája a később kiépített mandzsúriai állam által irányította rendszernek. 1938-ra már 72 leányvállalata volt.

A Chosen Bank a gyarmati Korea központi bankja volt, amelyet 1910-ben Korea japán kormányzótabornoka ruházott fel ezzel a funkcióval. Eredetileg egy japán banknak 1878-ban Puszanban alapított koreai leányvállalata volt. A Chosen Bank bocsátotta ki a koreai jent 1910 és 1945 között, majd a wont 1945 és 1950 között, amikor is az újonnan létrejött Korea Bank vette át a szerepét. A Chosen Bank magánbank volt ugyan, de irányító testületét Ko-

⁹⁰ Ma egy múzeum van 9-18 elnevezéssel pontosan azon a helyen, ahol a támadás elkezdődött.

rea kormányzó-tábornoka jelölhette. Így ez Mandzsúria katonai megszállói számára is tökéletes eszköz volt (Ji, 2003, 145; Nahm–Hoare, 2004, 9; Coox, 1985; Takeo, 1988; Heenan, 2013, 292; Sasada, 2013).

A Kwantung-hadsereg egyáltalán nem elégedett meg a katonai sikerekkel, hanem egy új közgazdasági/politikai modell kiépítésébe kezdett Mandzsukuó bázisán. Egy rendkívül centralizált államkapitalizmust, egyfajta tőkés tervgazdaságot kívántak létrehozni.⁹¹ Politikai értelemben pedig lényegében egy diktatórikus államot valósítottak meg, japán teljhatalommal, de egy bábcászár köntösébe bújva. Erre nemcsak egyfajta legitimáció megteremtéshez volt szükségük, hanem elegendő erőforrás és helyismeret hiányában szükségük volt a helyiek bevonására az uralom fenntartásában és az államapparátus működtetésében. A Dél-Mandzsúriai Vasúttársaság (Mantecu) és a Chosen Bank központi szerepet játszott a Kwantung-hadsereg gazdaságfejlesztési terveinek megvalósításában. A Dél-Mandzsúriai Vasúttársaság hihetetlen nagy kiterjedésű és komplex vállalkozássá vált a harmincas évek elejére, és még tovább terjeszkedett a későbbiekben.

Aikava Yosicuke a Nissan alapítója

A Nissan vállalatbirodalom létrehozója, Aikava Yosicuke 1880-ban született egy befolyásos családban. A Tokiói Császári Egyetemen mérnökként végzett. A Toshiba egyik előd vállalatánál helyezkedett el, majd az Egyesült Államokban szerzett szakmai tapasztalatot. Hazatérve vállalatot alapított. 1928-ban hozta létre a Nihon Sangyo holdingot, amelynek első betűiből keletkezett a Nissan elnevezés, és ebből nőtt ki a Nissan Zaibacu. Ő és zaibacuja vezető szerepet játszott a mandzsúriai gazdasági rendszer kiépítésében. Aikava Josicuke rokoni kapcsolatban állt Kisi Nobuszukével, aki meghatározó szerepet játszott az új gazdasági modell kiépítésében. A harmincas évek Mandzsúriai fejlődésének nagy nyertese volt a vállalata, ahová a székhelyét is áthelyezte 1937-ben. A Mandzsukuó bábkormányval közösen alapította a Mandzsúriai Ipari Fejlesztő Vállalatot, egy új Mandzsukuó zaibacut.

Aikava Josicuke, bár vállalkozó volt, a reformbürokratákhoz hasonlóan az állam által irányított gazdasági modellt pártolta. Azonban a szoros gazdaság együttműködés ellenére politikailag nem a katonákkal egy irányban gondolkozott. Sok üzletemberhez hasonlóan alapvetően angolszász orientációjú volt. A hadsereggel való nézeteltérései miatt 1942-ben el kellett hagynia Mandzsúriát, és lemondott a közös vállalat vezetéséről. A második világháború idejére a Nissan holding a negyedik legnagyobb zaibacuvá vált

⁹¹ Egy kortárs amerikai újságíró már 1934 januárjában világosan vázolta cikkében a mandzsúriai japán terveket, gazdasági elképzeléseket, azok katonai háttérét és mindennek a veszélyeit (Timperley, 1935).

A háború után 1945 és 1947 között bebörtönözték háborús közreműködése miatt, de később a Felsőház tagja lett, és volt mandzsúriai partnerének, Kisi Nobuszuke miniszterelnöknek a tanácsadója. A második világháború után hivatalosan kizárták a Nissan irányításából, de informális befolyása megmaradt a vállalatnál. Meghatározó szerepet játszott Japán második világháború utáni gazdasági helyreállításában (Iguchi, 2003; Young, 1998, 214–220).

Elképzeléseik megvalósításához megbízható, nemzeti elkötelezettségű, saját tőkésekre is szükségük volt, hiszen Japán „elzülléséért” az otthon uralkodó zaibacukat, a velük összefonódott pártokat és az adminisztrációt okolták. Ezért, legalábbis részben, a korábbi zaibacuk nélkül próbálták elképzeléseiket megvalósítani. Az anyaországbeli hagyományos zaibacukat a továbbiakban igyekeztek kizárni, amelyek korábban hatalmas profitra tehetek szert Mandzsúriában, de gondos szelektálással bevontak üzletembereket és vállalkozásokat. Ezek közül a leglényegesebb talán az *Aikava Josicuke* alapította Nissan volt.

Fontos mozzanata, hajtóereje volt a mandzsúriai építkezésnek, hogy erre az időszakra Japán gazdasági, politikai és társadalmi értelemben egyaránt stagnált, kevés pozitív kilátással. Ezért mind a kormány, mind az üzletemberek, mind a vidéki és falusi népesség egyfajta csodavárással tekintett a kecsegtető szép új világra, ami ott megnyílhat. A Mandzsúriában ígérkező hatalmas beruházási lehetőségek, a hazai ipar exportjának fellendülése reménykeltő perspektívát sugallt. Fontos céljuk volt e hatalmas terület birodalomba való integrálása, annak ezer szálon való összekapcsolása az anyaországgal, ami egy óriási gazdasági blokk megvalósítását tehetné lehetővé. A helyzet itt egészen más volt, mint amikor egy európai hatalom távoli gyarmatot csatol magához. Ebben az esetben egy területileg összekapcsolódó Japán Birodalom kiépítése volt a cél. Mindennek megvalósítási lehetősége a Kwantung-hadsereg vezetőinek kezében volt, jobban függött tőlük Tokió, mint ők a saját kormányuktól. Mindezek megvalósítása gazdasági hátterét adhatta a katonák számára egy további totális háborúnak, hiszen már a korábbi fegyveres harcok tapasztalataiból is világosan látták, hogy a katonai sikerek kulcsmozzanata az adott ország gazdasági ereje és szervezettsége.

A tervek megvalósítása, a Mandzsúriában egyre erősebb japán jelenlét, az elképzelt jövőkép az anyaországból jövők számának növelését igényelte. 1931-ig a japánok elsősorban Kwantung-félszigetre telepedtek be. A Mandzsukuó bábállum létrehozása új helyzetet teremtett. A hatalmas területen mindössze 30 millió ember élt. Mind Japánból, mind a szomszédos és kolonizált Koreából s Kína más területéről jelentős bevándorlás volt megfigyelhető, és a területen belüli mozgás is jelentős volt. A Kwantung-hadsereg tervei szerint a hazai agrárnépesség számottevő részének kellett volna áttelepülnie, kihasználva a rendelkezésre álló mezőgazdasági területeket. A valóságos beáramlás azonban ennél lényegesen kisebb volt. A remélt egy millióval szemben mintegy negyedmillió mezőgazdasági háztartás tele-

pült át. Az 1937-ben készült tervek két évtized alatt 5 millió japán bevándorlásával számoltak, ugyanakkor 1931 és 1945 között csak mintegy félmillió japán telepedett le. A helyi vezetők a koreai parasztokra csak másodsorban számítottak, de amikor a vártnál kisebb volt a hazai érdeklődés, szabadabbá tették az ő bevándorlásukat is. 1930-ban 600 ezer koreai élt Mandzsúriában, 1940-ben már 1,3 millió (Coox, 1985, 63–73; Park, 1999a, 19; Taeuber, 1974; Irije, 3; Young, 1999).

Rövid távon a centralizált korporatív gazdaságpolitika igen látványos eredményekhez vezetett. 1931 és 1937 között megsokszorozódott a Mandzsúriába áramló tőkebefektetés. Ennek értéke 1,6 milliárd yenről 3 milliárdra emelkedett. A nehézipar is kiemelkedően teljesített, és szinte a semmiből igen fejlett acélipar jött létre. A hírközlés, a kommunikációs hálózatok is dinamikusan fejlődtek. Mindez a katonai potenciál erősítése miatt is fontos volt a bábállamot irányító katonák számára. Az elfoglalt terület fejlesztésében sokan voltak érdekeltek, és az elképzelések is sokrétűek voltak. A tervezett centrális irányítású modell keretében a kormányzat képviselői és az üzletemberek között igen szoros és intenzív egyeztetés folyt a követendő gazdaságpolitikáról. Azonban a hadsereg és a flotta között a bővülő bürokrácia különböző szintjeit érintően, valamint az üzleti csoportokon belül is érdekütközések voltak, ezért ennek kezelésére és menedzselésével Mandzsúriában egy nagyon komplex és végső soron hatékony adminisztráció jött létre. Egyfajta korporativizmus kialakulásának lehetünk tanúi, az állami és üzleti elit szoros együttműködésének (Sasada, 2013, 39–76; Ho, 1984; Yang, 2010).

Mandzsúria – Az első fejlesztő állam alapjainak lerakása

Mandzsúria esetében már sokkal többről volt szó, mint Tajvan és Korea esetében, ahol a kormányzat gazdasági beavatkozásának döntő színtere az infrastruktúra fejlesztése volt, és az üzletet többé-kevésbé a magánszférára hagyta, amely ott is főleg csak a mezőgazdaságba fektetett be. Itt viszont egy igen gyors, felülről államilag vezérelt iparosításról volt szó. A Mandzsúriában megfigyelhető működési módot a 20. század második feléből visszatekintve a második világháború utáni japán gazdaságirányítási modell egyfajta előképeként ítélnélhetjük meg. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez volt az ázsiai fejlesztő állam modelljének a bölcsője. Ennek az építői, tervezői és végrehajtói a Kwantung-hadsereg mellett működő igazgató apparátus reformbürokratai voltak. A reformbürokrataik között már tanulmányaik során, majd később a tokiói államigazgatás különböző „bugyraiban” dolgozva szoros kapcsolat alakult ki. Tanulmányozták a szovjet tervezési modellt, az amerikai New Deal, a marxista, a náci és a japán szélsőjobb írásokat és ideológiákat. Sokszínű társaság volt, de inkább pragmatikusak, valódi technokraták voltak, mintsem ideológiailag motiváltak.

Ezek a szakemberek lefektették egy új típusú állam és társadalom alapjait, amelyet technokraták uralnak. Nekik egy ultramodern Japán volt az álmuk, céljuk. Az „alapító bürokrata atyák” meghaladása nem azt jelentette, hogy nem let-

tek volna közösek a gyökerek. Felfogásuk ugyanazt a szemléletet hordozza, amely szerint az a helyes, ha egy szűk elit irányítja az arra rászoruló népet. A reformbürokraták irányzatának ideológiai hátteret adott kortársuk, a neves neokonfuciánus gondolkodó *Jaszuoka Maszahiró*⁹² nézete, amely szerint az ideális tisztviselő (bokuminkan) tulajdonképpen a népnek a pásztora, és nekik kell a vezető szerepet vinniük. A mandzsúriai építkezésnek öt meghatározó személyisége volt. *Tódzsó Hideki*, a Kwantung-hadsereg vezérkari főnöke, *Hosino Naoki*, az általános ügyek igazgatója, *Kisi Nobuszuke*, Hosino Naoki helyettese és egyben Mandzsukuó ipari miniszterhelyettese, *Macuoka Joszuke*, a Dél-Mandzsúriai Vasúttársaság, a Mantecu elnöke, valamint *Aikava Josicuke*, a Nissan és a Mandzsúriai Nehézipari Egyesülés elnöke (Brown, Roger, 2009; Mimura, 2011).

Tódzsó Hideki a tokiói civil kormánytól „elszabadult” Kwantung-hadsereg vezérkari főnöke volt, a szélsőjobboldali katonai elit képviselője. 1938-ban visszatért Tokióba, ahol hadügyminiszter-helyettes, majd 1940-től hadügyminiszter lett. A második világháború legvéresebb időszakában, 1941 októberétől 1944 júliusáig Japán miniszterelnöke volt, de időnként emellett több miniszteri posztot is betöltött. Ő rendelte el Pearl Harbor megtámadását és számos katonai akciót. Teljhatalmú vezető volt, de Japán háborús vereségei miatt végül 1944 júliusában távoznia kellett. A háború után letartóztatták és halálra ítélték, amit 1948-ban hajtottak végre. Azokat a reformbürokratákat, akikkel együtt dolgozott Mandzsúriában, később a háborús gazdaság kiépítésében fontos pozíciókba helyezte Tokióban.

Hosino Naoki a civil adminisztráció vezetője volt Mandzsúriában és Tódzsó Hideki jobb keze az ottani rendszer kiépítésében. Közvetlenül felügyelte ott az Állami ópiummonopólium Hivatalát, és kiterjesztette a kábítószer-termelést és -eladást. E területen Japán a világ legnagyobb termelőjévé vált, ebből származott a Mandzsukuó bábállam adóbevételének a zöme. 1940-ben visszatért Tokióba. Vezető adminisztratív posztokat töltött be, a felsőháznak is tagja lett. 1941-től a háborús kabinet főtitkára. Kulcsszerepe volt az állam vezérelte hadigazdálkodás megtervezésében és kialakításában. Többi funkciója mellett egy ideig a Kabinet Tervezési Tanács elnöke is volt. A fő háborús bűnösök között ítélték el, de megúszta életfogytiglani büntetéssel. 1958-ban engedték szabadon, és utána, jellemző módon, jelentős cégek vezető testületeibe kapott helyet. 1963-ban publikált emlékirataiban töretlenül Japán mandzsúriai civilizációs ered-

⁹² *Jaszuoka Maszahiró* – a reformbürokraták zöméhez hasonlóan – szintén a tokiói Császári Egyetemen végzett, a húszas évek elején. Már a háború előtt vezető politikusok, hivatalnokok, miniszterek tanácsadója volt. A háború után, egészen a nyolcvanas években bekövetkezett haláláig spirituális vezetője és tanítója volt több miniszterelnöknek, közöttük volt Josida Sigeru (1948–1954), *Ikeda Hajato* (1960–1964), *Szató Eiszaku* (1964–1972), *Fukuda Takeo* (1976–1978) és *Ohira Maszajosi* (1978–1980) is.

ményeit hangsúlyozta, és végtelen tiszteletét Tódzsó Hideki háborús vezető iránt.

A reformbürokraták közül talán a legtehetségesebb Kisi Nobuszuke, a viszonylag fiatal, de igen tapasztalt államigazgatási szakember volt. Kisi Nobuszuke 1896-ban született. Eredeti neve Szato Nobuszuke volt, de fiatal korában a nagyobb befolyással rendelkező Kisi családba került, apai nagybátyjához, és felvette a Kisi nevet. A Tokiói Császári Egyetem jogi karán végzett és 1920-ban lépett be az államigazgatásba. Az akkoriban alakult Kereskedelmi és Ipari Minisztériumban kezdte pályafutását, ahol mentora Josino Sindzsi volt, aki akkoriban a gazdaságpolitika területéért felelt. Kisi 1930-ban hét hónapot töltött Németországban, ahol az erősödő állami ellenőrzés tapasztalatait tanulmányozta. Ott figyelte meg, ahogy a német kormány nagy trösztöket és kartelleket hoz létre az ipar támogatása céljából. A harmincas évek válsága Japánban is megnövelte az állami beavatkozás igényét, hogy ezzel küzdjék le a gazdaság gyengélkedését. Kisi mentora, Josino Sindzsi 1931 és 1936 között miniszterhelyettes, később miniszter volt, és a harmincas években kibontakozó intervencionalista gazdasági irányvonalát gyakran „Yoshino-Kisi vonalnak” nevezték. Kisi Nobuszuke 1936-tól, a mandzsúriai civil adminisztráció második embereként az ipari fejlesztésért felelt. Vezető szerep volt a mandzsúriai rendszer kiépítésében. Itt ő is közeli munkatársa volt Tódzsó Hidekinek, aki később kereskedelmi-ipari miniszterként bevonta a háborús kabinetjébe. 1941 és 1945 között a Hadianyag Ellátási Minisztériumot vezette. Háborús bűnösként 1945 és 1948 között bebörtönözték. Az amerikai megszállás végeztével visszatérhetett a politikai életbe. 1957 és 1960 között Japán miniszterelnöke volt.

A reformbürokraták között szintén nagy szerepet játszott Macuoka Joszuke is. Tinédzser korában hosszabb időt töltött el és tanult az Egyesült Államokban. Jogi tanulmányokat is végzett ott. A japán Külügyminisztériumban szolgált Japánba való visszatérése után. 1922 és 1930 között vezető pozíciót töltött be a Dél-Mandzsúriai Vasúttársaságnál, ahol Goto Sinpei elnök mellett dolgozhatott, aki mint láttuk, Tajvan japán gyarmatosításában korábban jelentős szerepet vállalt. 1935 és 1939 között Macuoka Joszuke volt az elnöke a Dél-Mandzsúriai Vasúttársaságnak. Később, Tokióba visszatérve, fontos diplomáciai posztokat töltött be. 1940 és 1941 között, a háborús évek elején, külügyminiszter volt. Ő a nyugati hatalmak helyett a Szovjetunió megtámadását szorgalmazta, és élete nagy bűnének tartotta, hogy mint külügyminiszter 1940-ben Berlinben aláírta a német–olasz–japán háromhatalmi háborús tengelyről szóló egyezményt. Az Egyesült Államok megtámadását szintén nagy hibának tartotta. 1941-től vissza is vonult a politikai élettől. Mint háborús bűnös, amerikai fogságban halt meg 1946-ban.

Szintén az ottani adminisztráció tagja volt Siina Ecuszaburó, Goto Sinpei unokaöccse. Ő is a Tokiói Császári Egyetemen szerzett jogi diplomát a húszas évek elején. Elsők között csatlakozott 1933-ban a mandzsúriai adminisztrációhoz a Ke-

reskedelmi és Gazdasági Minisztériumból. 1939-ben visszatért a tokiói központi kormányzati adminisztrációba. Miniszterhelyettes volt a Kereskedelmi és Gazdasági Minisztériumban és a Hadianyag Minisztériumban. A második világháború utáni felelősségre vonások során 1947-ben eltiltották közhivatal viselésétől. Ezt 1951-ben oldották fel, s az 1955-ös választásokon bejutott a parlamentbe, és hét választáson keresztül megtartotta képviselői helyét. A második Kisi Nobuszuke-kormányban a kabinet főtitkára volt. A hatvanas években a Liberális Demokrata Párt alelnöke és japán külügyminiszter volt, és a legendás hatalmú és hatású Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztériumban (MITI) irányító minisztereként is dolgozott (Johnson, 1982, 65; Mimura, 2011; Skya, 2009, 131–152).

A reformbürokraták új típusú menedzsment szemlélete a szervezet céljaival azonosuló, a szakértelmen és a közös cselekvésen alapuló ethoszon alapult. Nagyra értékelték a fejlett nyugati technikát és technológiát, ugyanakkor viszont elvetették a piacon, a profiton és a magántulajdon szabadságán alapuló liberális kapitalista rendszert. Mandzsúria új terepet adott elképzeléseiknek, lehetőségük volt azokat a gyakorlatba átültetni. Az ottani körülmények visszahatottak tevékenységükre, egyfajta tanulási folyamat volt. A bürokraták közül talán Kisi Nobuszuke játszotta a legnagyobb szerepet a japán háborús időszak tervezésében. Erős víziója volt Japánról mint egy technokrata szuperhatalomról. A profitmotívum nála ugyancsak háttérbe szorult, a munka elsőbbségét, a rend, a hatékonyság és az együttműködés fontosságát hangsúlyozta. Nagy hatással volt rá Németország, az ottani „nemzeti együttműködés” eszme, a német korporativizmus.⁹³ Kiváló és tehetséges vezető volt, elsőrendű tárgyalókészséggel, és jól mozgatta az apparátusát. Nem kétséges, hogy a különböző tervezési módok – liberális, szocialista, fasiszta – közül a reformbürokraták az utóbbival szimpatizáltak. A társadalomban egy szigorúan autokrata, totalitárius rendet képzeltek el, amit központilag dirigálnak.

Mandzsúria az ázsiai fejlesztő állam kísérleti terepe volt. Ezért is különösen érdekesek és izgalmasak az itt kialakított intézmények, és azok működése. 1934 decemberében készült el a Mandzsukuó Tervhivatal leírása.⁹⁴ Négy fő célt, feladatot tűztek ki.

⁹³ Tanulmányozta és nagyra értékelte a *Carl Friedrich von Siemens* és *Carl Kottgen* által 1921-ben alapított Reischkuratorium für Wirtschaftlichkeit (RKW) tevékenységét mint a szervezett kapitalizmus jó irányát (Mimura, 2011, 35–40; Shearer, 1997).

⁹⁴ A japán elképzelésekre kétségtelenül hatással volt a szovjet tervegzőközpont első öt éves tervének sikere is 1928 és 1933 között, amikor a világ és Japán a nagy válsággal küzdött. A mandzsúriai fejlesztési tervekben kulcsszerepet játszó Dél-Mandzsúriai Vasúttársaság egyik kiemelkedő bürokrataja, *Mijazaki Maszajosi* többször járt Oroszországban, és később a Szovjetunióban is, nyilván ismerte az ottani tervezési eredményeket. De nem felejtethjük az alapvető különbséget, hogy a japán modellt a Szovjetuniótól eltérően a tőkés viszonyok keretein belül kívánták kialakítani (Kiglics, 2011, 64).

- A stratégiai iparágak állami kontrollja és működtetése, a vidéki régiók iparosítása és a nemzetközi kereskedelem részleges nacionalizálása.
- Az ipari szerkezet reformja, központi földtörvény, párhuzamosan alkalmazott centralizációs és decentralizációs elemek a politikai rendszerben és demokratizálás.
- A nyugati hatalmakkal egyenrangú státus elérése védelmi, diplomáciai és katonai kérdésekben.
- A piac szabályozása, a termelés támogatása, a Kelet-ázsiai Gazdasági Blokknak a nemzeti gazdaságot szolgáló integrációs terve.

Az új ügynökség két fő részlegről állt. Az egyik a különböző gazdasági és pénzügyi tervekért volt felelős, a másik pedig a statisztikai adatgyűjtést végezte és nyomon követte az egyes projektek előrehaladását. A Tervhivatal betagozódott az államigazgatás szervezetébe, és japán bürokraták vezették. Ezen túlmenően számos más bürokratikus szervezet is működött, így az Ipari Minisztérium és a Pénzügyminisztérium is, amelyek együttműködtek a Tervhivatallal. A gazdaságpolitikának az iparpolitika volt az egyik központi jelentőségű mozzanata. Ennek keretében egyrészt az állami ellenőrzést kívánták megteremteni és fenntartani, másrészt pedig racionalizálni a rendelkezésre álló erőforrások elosztását.

Iparágakra, sőt néha az egyes cégekre lebontott terveket készítettek, általában ötéves periódusra. Ebben számba vették a folyó gazdasági és iparági feltételeket, mint például az infláció, a munkanélküliség szintje és a gazdasági növekedés tervezett üteme. A terv lebontotta az éves termelendő mennyiséget, az ehhez szükséges termelési tényezőket. A korlátozott erőforrásokat, a beruházásokat, a nyersanyagokat a tervnek megfelelően a kormány osztotta el. A gazdasági tervezés fókuszában a termelés növelése állt, a racionalizálási politikák a termelékenység, a hatékonyság, a technikai fejlesztést szolgálták. A kormány adókedvezményekkel, szubvenciókkal is igyekezett segíteni a célok elérését, és mind direkt, mind indirekt módon hatást gyakorolt a cégek vezetésére, hogy a központilag meghatározott irányt helyezték a magánérdekek fölé.

A legdirektebb előírásokat az 1937 novemberében közzétett ötéves terv tartalmazta. Az előző négy évben az infrastrukturális, működési feltételek megteremtése, a közlekedés, a hírközlés és a pénzügyi rendszer fejlesztése volt a fókuszban, most viszont a termelés fejlesztése került a középpontba.⁹⁵ A tervhez 2,5 milliárd jen forrást szándékoztak bevonni állami és magánforrásokból. Viszonylag fi-

⁹⁵ Öt év alatt tonnában mérve az acéltermelést 400 ezerről 1 millió 850 ezerre, a szénkitermelést 11,7 millióról 27,2 millióra, az alumínium mennyiségét 4 ezerről 20 ezerre tervezték emelni, és az elektromos áramtermelést 0,46 millió kilowattból 1,4 millióra. Be akarták indítani a szintén hadi fontosságú gépkocsi- és repülőgépgyártást. Az előzőből 1942 végére négyezret, a repülőből háromszázat kívántak előállítani (Sasada, 2013, 43).

atal, de már igen tapasztalt, sokrétű képzettséggel rendelkező bürokraták kezében volt az elképzelések végrehajtása. Terveik sikeres megvalósításának fontos eleme volt, hogy a katonai vezetés gazdasági kérdésekben lényegében szabad kezett adott a civil adminisztrációnak, és viták esetén általában elfogadták, hogy a bürokraták jobban értenek a szakmai kérdésekhez.

A termelést érintő kormányzati tevékenység másik oszlopa a rendelkezésre álló erőforrások optimális, a kormányzat szándékait jól szolgáló elosztást célzó racionalizálási politika volt. A szigorú ellenőrzés adatait felhasználva igyekeztek a cégeknek egyforma feltételeket biztosítani. Akinek a telephelye messzebb volt, ott szubvención keresztül csökkentették a szállítás költségeit. A legfontosabb mozzanat talán az volt, hogy árszabályozáson keresztül a magas profittal rendelkező cégeknél csökkentették, a kevésbé nyereségeseknél növelték az elérhető jövedelmet. Ugyanannak a nyersanyagnak az árát az előzőeknél magasabban, az utóbbiaknál alacsonyabban állapították meg. Ezen keresztül a cégek jövedelmezőségét központilag lényegében hasonló, nem túl magas szintre állították be, mindegyiknek biztosítva a továbbtermelést.

A magas profit megakadályozása, és a csak saját érdekeit kereső tőkések kizárása fontos elve volt a Kwantung-hadsereg piacellenes vezetőinek. Ez a közelítés korántsem volt idegen a japán tőkés társadalomban kifejldött mentalitástól, ami végigkísérte a 20. századot. A profit, a nyereség még az üzletembereknel sem volt az elsődleges cél, általában fontosabb volt a termelés bővítése, a fejlődés és egyfajta társadalmi felelősség érvényesítése, amelyet legtöbbször a nagyhatalmú és megkérdőjelezhetetlen tekintélyű bürokrácia közvetített az üzleti elit számára. Sokáig ez a szemlélet széles körben jellemezte a japán társadalmat, és ebben jelentős volt a különbség a fejlett nyugati gazdaságokhoz viszonyítva. Ez azonban azt is eredményezte, hogy a piac fő motiváló ereje kevésbé hatotta át a gazdaság szereplőit, ami hatékonysági veszteséghez vezethet.

A fentiekben túlmenően az állami szabályozás fontos intézményei voltak Mandzsúriában a speciális vállalatok (tokusú geisa). Ezek ugyan nem állami, hanem magántulajdonban voltak, de működésüket szigorúan szabályozták. Kormányzati jóváhagyás kellett a fontos vállalati döntésekhez. Hat százaléknál nagyobb profitot nem fizethettek a tulajdonosaiknak. Ebben az időben négyféle vállalatípust különböztettek meg. Állami, speciális, félspeciális és magáncégek léteztek. A speciális vállalati forma is a piaci erők és az állami irányítás, tervgazdálkodás kombinációjának az intézménye volt, akárcsak később a háborús Japánban az ipari ellenőrző társulások közvetettebb állami beavatkozási formája. A speciális vállalati forma igen direkt állami kontrollt jelentett, ami eltért a japán hadigazdálkodás és a világháború utáni időszak indirektebb módszereitől és intézményeitől. 1934 után világosan meghatározták, hogy mi tartozik a szigorú állami kontroll alá, és hol lehet szerepe a piacnak. 22 stratégiai ágazatban csak állami vagy speciális vállalat működhetett. Ilyen volt többek között a bankszektor, a vasút, a távközlés, a repülés, az olaj- és vaskitermelés.

Speciális vállalat működhetett 24 további iparágban, amelyek közül az autógyártás, a tengeri szállítás, az erdészet, a szénbányászat és a biztosítás teljesen zárva volt a magánvállalkozások előtt (Murakami, 2012; Sasada, 2013, 39–76; Iguchi, 2003, 31–55; Tucker, 2009; Mimura, 2011, 7–40).

A japán háborús állam kiépítése

Az első világháború világszerte ráébresztette a katonai vezetőket, hogy a csaták mellett a közgazdasági erőforrások mozgósítása döntő lehet a modern háborúkban, és emellett a lelkesítő tömegpropaganda, a háborús lelkesedés fenntartása is elengedhetetlen. A japán katonai vezetők a németek vereségét elemezve e tényezők gyengeségében látták a fő okokat. A japán militarista elit tagjai, akik behatóan tanulmányozták és igen nagyra értékelték a német katonai hagyományokat és a hadsereget, nem akartak ugyanebbe a hibába esni. Hatással volt rájuk a német birodalom egyik vezető tábornokának, a szélsőjobboldali *Erich Lúndendorff* 1935-ben megjelent „Totális háború” című könyve is. Volt persze korábbi saját tapasztalatuk is az első kínai–japán, majd az orosz–japán háborúból, így tisztába voltak vele, hogy a háborúhoz – az iparosodás modern korszakában – jól tervezett és szervezett hadigazdaság szükséges. A haditechnikai kutatások pedig állami szervezést és erőforrásokat követelnek.

A hadseregnek erőforrásokat biztosítani természetesen mindenütt az állam feladata, és ez jelentette Japánban is a költségvetés egyik legfontosabb tételét, különösen a gyakori háborús periódusokban. A *10. táblázat* a japán államháztartás bevételei és kiadásai GNP-hez viszonyított arányának alakulását mutatja be az 1885 és 1941 közötti periódusra. Az időszak nagy részében a bevételek viszonylagos stabilitást mutatva a GNP 8-10 százaléka körül mozogtak. Ez lényegében megfelelt a kor tendenciáinak, és főleg Japán teherbíró képességének. Ugyanakkor egészen más a kép a kiadási oldalon, aminek háborúk során való megugrása jól tükrözi az imperialista hódítások alakulását. A nem katonai jellegű államháztartási kiadások részaránya a vizsgált periódus nagy részében csak a GNP 4–6 százalékát tette ki, sőt az első világháború alatt és közvetlenül utána még ettől a szinttől is elmaradt. A civil kiadásokon belül a legfontosabb tételeket az infrastrukturális és más közösségi beruházások jelentették. Ezek Japánban 1870-ben a GDP 1,3 százalékát, 1913-ban 3,7 százalékát, 1920-ban 4,3 százalékát és 1937-ben 3,3 százalékát tették ki. Közöttük is voltak azonban katonai jellegű beruházások, mint például a kikötők és a közlekedési hálózat fejlesztése. Oktatásra a két világháború között a GDP 1,5-2 százalékát fordították, ami az ország fejlettségéhez képest jónak volt mondható (Minami, 1973, 28; Shizume, 2011, 1117).

A háborúk idején a megugró katonai kiadások hatalmas deficitet eredményeztek már az első világháború előtt is. De a fegyverkezés terhei békeidőkben is igen jelentősek voltak, amint ezt szintén érzékelhetjük a *10. táblázatból*. Ezek mély-

pontja a húszas évekre esett, mint erről szó volt, de a harmincas évektől a fegyverkezési kiadások aránya ismét megnőtt. Az évtized végére, amikor Japán ki-robantotta második kínai–japán háborút, immár a GNP egyötödét is meghaladták a katonai tételek. A háborúk során megugró deficittek finanszírozása természetesen megnövelte az államadósságot. Míg a Meidzsi-restauráció idején lényegében még nem volt államadósság, a háborúk finanszírozása miatt az első világháború előttre ennek szintje már a GDP 53-54 százalékát tette ki. A húszas évekre sikerült a GDP egynegyedére csökkenteni azt, de 1937-re már a GDP 57 százalékára ugrott a japán államadósság (Tanzi-Schuknecht, 2000, 65).

10. táblázat. A japán államháztartás bevételei és kiadásai a GNP százalékában, 1885–1941

	Bevétel	Kiadás	Egyenleg	Katonai kiadások	Nem-katonai kiadások	Események
1885–1893	8,7	6,1	2,6	2,3	3,9	
1894–1895	6,4	10,8	–4,4	8,3	2,5	Kínai–japán háború
1896–1903	9,3	9,4	–0,1	4,7	4,6	
1904–1906	12,2	22,9	–10,7	18,8	4,1	Orosz–japán háború
1907–1913	13,3	10,3	3,0	4,7	5,6	
1914–1918	10,3	8,1	2,2	4,6	3,6	Első világháború
1919–1921	8,7	9,0	–0,3	5,7	3,3	
1922–1931	9,5	9,0	0,5	3,2	5,7	Katonai kiadások csökkentése
1932–1936	8,7	10,8	–2,1	5,4	5,4	Takahasi „keynesista” politikája
1931	10,2	9,4	0,8	3,4	6,0	
1932	9,5	12,1	–2,6	5	7,2	
1933	9,4	12,2	–2,8	5,4	6,8	
1934	8,3	10,4	–2,1	5,5	4,9	
1935	8,1	9,9	–1,8	5,6	4,3	
1936	8,5	9,5	–1,0	5,4	4,1	
1937	9,4	18,3	–8,9	13,8	4,5	
1937–1941	10,9	26,1	–15,2	20,9	5,3	Ázsiai–csendes-óceáni háború

Forrás: Shizume, 2011, 1117.

Természetesen egy ország katonai erejét nem önmagába az állami kiadások határozzák meg, hanem az adott ország gazdasági potenciálja, ipari fejlettsége és kapacitása. A japán modernizáció alapvető célja az ország védelmét biztosító katonai erő kiépítése volt, de olyan felfogásban, hogy ezt minél kiterjedtebb hódítások, minél nagyobb imperialista gyarmatbirodalom kiépítése segítheti. Lényegében erről szólt Japán 1868 és 1945 közötti gazdasági és védelmi politikája. Ezt szolgáló a második világháború előestéjére Japán ipari kapacitása ugrás-szerűen megerősödött. Ez igaz, mint az egy főre vetített mutatók tekintetében is, de különösen az összteljesítményt tekintve. Ezt érzékelteti a 11. és a 12. táblázat, ahol a viszonyítási alap az Egyesült Királyság 1900-as szintje

11. táblázat. Az egy főre jutó iparosodottsági szint, 1860–1938
(Egyesült Királyság 1900-as szintje = 100)

	1860	1913	1928	1938
Egyesült Királyság	64	115	122	157
Franciaország	20	59	82	73
Németország	15	85	101	128
Olaszország	10	26	39	44
Oroszország/Szovjetunió	8	20	20	38
Amerikai Egyesült Államok	21	126	182	167
Japán	7	20	30	51
Kína	4	3	4	4
India	3	2	3	4

Forrás: Bairoch, 1998, 12, 27.

Az egy főre jutó iparosodottsági szint 1860 és 1980 közötti alakulását a 11. táblázat foglalja össze. Ez nyilván elsősorban az adott országok gazdasági fejlettségétől függ. Japán előrehaladása itt is jól érzékelhető, és e területen 1938-ra már megelőzte Olaszországot és a Szovjetuniót is.

12. táblázat. Ipari potenciál szintje, 1750–1938
(Egyesült Királyság 1900-as szintje = 100)

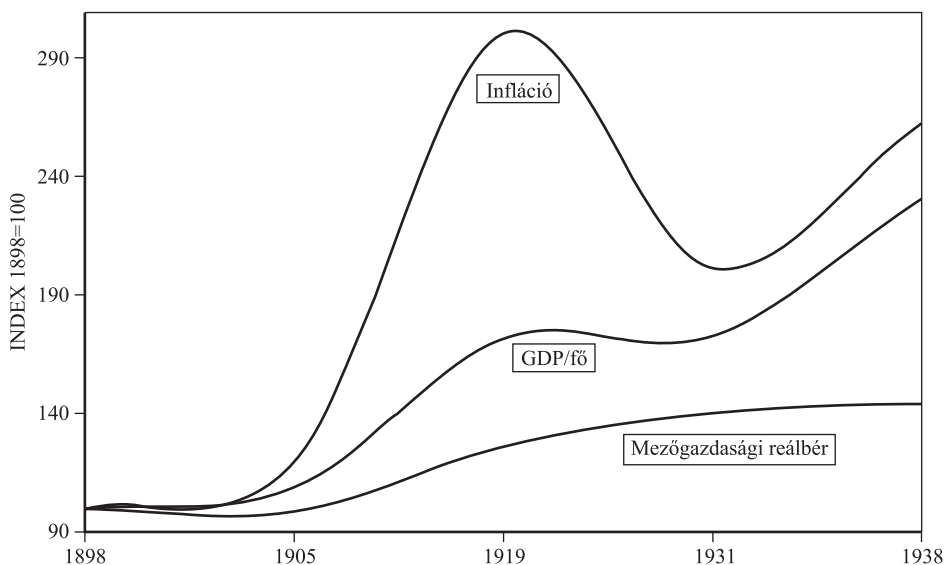
	1860	1880	1900	1913	1928	1938
Egyesült Királyság	45	73	100	127	135	181
Franciaország	18	25	37	57	82	74
Németország	11	27	71	138	158	214
Olaszország	6	8	14	23	37	46
Oroszország / Szovjetunió	16	25	48	77	72	152
Amerikai Egyesült Államok	16	47	128	298	533	528
Japán	6	8	13	25	45	88
Kína	44	40	34	33	46	52
India	19	9	9	13	26	40

Forrás: Bairoch, 1998, 20–29.

A 12. táblázat az egyes gazdaságok összes ipari potenciáljának a nagyságát mutatja be, ami már a technológiai fejlettség mellett az országok méretétől is erősen függ. A katonai konfliktusoknál, háborúknál nyilván ez a mutató jobban jelzi az erőviszonyokat, az erőforrások méretét. A második világháború előtti időszakra egyértelművé vált az Amerikai Egyesült Államok vezető ipari hatalommá válása, nemcsak az ipari fejlettséget tekintve, de ipari összpotenciálban is. Európán belül Németország rendelkezett ekkor a legnagyobb ipari erővel. Oroszország

méreténél fogva ebben a mutatóban már megelőzte Japánt. Ázsiában viszont azt láthatjuk a harmincas évek végére, hogy Kína és főleg India jelentéktelen ipari szereplővé vált, a kontinens meghatározó ereje ezen a téren is Japán volt már. A második világháború előtti évekre a japán iparosodás előrehaladása megerősítette az ország katonai potenciálját, de a világ gazdasági erőviszonyainak érzékelte-tése jól jelzi, hogy az ország katonai vezetésének ambíciói messze meghaladták az ország erőforrásait, és ez előrevetítette a végső vereséget.

A dinamikus gazdaságfejlesztés, a gyors iparosítás azonban messze nem jár együtt a japán emberek életszínvonalának a hasonló mértékű javulásával. A fegyverkezés, a háborúk, a gyarmatosítás hatalmas erőforrásigényekkel járt, és kevés jutott a lakosság számára. Az iparosítás itt is a fogyasztás rovására ment végbe. Ezt érzékelteti a 2. ábra, amely az 1898 és 1938 közötti időszakra mutatja be az inflációt, az egy főre jutó GDP és a mezőgazdasági reálbér alakulását.

2. ábra. Az infláció, a mezőgazdasági reálbér és az egy főre jutó GDP alakulása Japánban, 1898–1938

Forrás: Minami, 1973, 142, 148; Madison, 2003, 180–182.

A 2. ábrán a mezőgazdasági foglalkoztatottak reálbérének alakulása érzékelteti az életszínvonal alakulását. Még az első világháború idején is a mezőgazdaság szívta fel a foglalkoztatottak közel 60 százalékát, így ez jól reprezentálhatja az életszínvonal változásait. A 20. század első éveiben a háborús viszonyok közepette először csökkent a mezőgazdasági reálbér, majd utána valamennyit emelkedett. Igazán csak az 1920-as évek hoztak érzékelhető javulást, amikor is a fegyverkezési kiadások és a háborúk kevésbé terhelték az országot. De a harmincas

évekre a reálbérek stagnálása volt jellemző a mezőgazdaságban. Az iparban, főleg a képzettebb munkaerőnél, valamivel kedvezőbb volt a helyzet, főleg a húszas és a harmincas években.

A harmincas évekre Japánban igen jelentős jövedelmi és vagyoni különbségek alakultak ki, amelyek nagyobbak volt, mint az Egyesült Királyságban, az Egyesült Államokban vagy Németországban. A Gini-együttható 0,65 volt. 1930-ban a háztartások 2 ezreléke rendelkezett a jövedelem 10,4 százalékával, míg a népesség alsó 56,5 százaléka mindössze 23,4 százalékával. Egyik oldalról a zaibacuk megerősödésével a szűk tulajdonosi csoport hatalmas jövedelemmel rendelkezett, másik oldalról mindenféle munkavállalói érdekvédelmi szervezet, szakszervezet, egyesülés lényegében be volt tiltva. Mindez hozzájárult a hatalmas jövedelmi és vagyoni különbségek kialakulásához. Az iparosítás, a háborúk és a gyarmatosítás felszívta a gazdasági növekedés hozadékának jelentős részét az 1868 és 1938 közötti időszakban. Az életszínvonal tehát viszonylag alacsony volt a második világháborúhoz érkezve, amikor is ez radikálisan tovább csökkent (Nafziger, 1995, 17–18; Minami, 1973, 147–178; Yoshikawa, 1995, 68–69; Ito, 1994, 21–24).

Japánban kevés korlátja volt a militáns érdekek érvényesülésének, és a harmincas évekre már ez a halvány civil kontroll is végképp elhalványult. Az államháztartást jelentősen megterhelő fegyverkezési kiadások folyamatos kikényszerítése mellett a katonák már az első világháború kitörésétől kezdve tudatosan megkezdték a „nemzeti védelem államának” intézményi és törvényi megalapozását. A hadsereg vezetői előtt feltehetően már ekkor körvonalazódott egyfajta végső háború megvívásának terve, amely révén Japán majd világhatalommá válhat. De tudták, hogy ehhez hosszú felkészülés szükséges. 1915-ben létrehozott a hadsereg egy „időleges katonai kutatási bizottságot” annak megvizsgálására, hogyan is lehetne az egész országot mozgósítani a háború céljaira. 1918-ban fogadtatták el a hadianyagipar mozgósítási törvényt, és létrehoztak egy Hadianyag Hivatalt. Ez az intézmény a törvény alapján békeidőben a hadianyaggyártást felügyelte, a háborúk idejére azonban jogot kapott a civil ágazatok irányítására is.

A katonai vezérkar azonban eredetileg ennél többre vágyott. Nagyobb beleszólási jogokat követeltek volna a polgári termelésre vonatkozóan a háborúkat követően a békeidőkben is, különösen ezt megzavaró kisebb katonai incidensek idejére is; de egészen 1937-ig, a második kínai–japán háború kitöréséig ez nem valósult meg. Az 1918-as hadianyagipar mozgósítási törvény ugyan már megalapozta a katonai beavatkozást, és a piacgazdaság korlátozását, de a katonai elit ezzel, elsősorban az erőviszonyok alakulása miatt, a harmincas évek végéig nem tudott élni. Mindeközben, nem feladva törekvéseiket, lépésről lépésre haladtak az intézményépítésben.

1925-ben a Hadügyminisztérium létrehozott egy Fegyverkezési Hivatalt. Két évvel később alakították ki az Erőforrás Hivatalt, ami a hadi és polgári termelés háborús mozgósításának kérdéseivel foglalkozott. Itt nagy hangsúlyt fektettek a kutatásra és a hosszú távú erőforrás-ellátás biztosításának lehetőségeire. Ez az

Erőforrás Hivatal, eltérően a két korábban létrehozott Hadianyag és Fegyverkezési Hivataltól, döntően civil jellegű volt, és magas rangú bürokraták dolgoztak itt. Ez egyfajta minisztériumok feletti tervezési szuperhivatal volt, amelynek tagjai megőrizték eredeti minisztériumi pozíciójukat is. A kutatási részleg vezetője *Uemura Kogoro* volt, aki később is fontos posztokat töltött be.⁹⁶ A harmincas évek háborús készülődései hatalmas katonai kiadásokat generáltak, ami folyó fizetésimérleg-hiányt és növekvő inflációt eredményezett. A fegyverkezésre fordított összegek növelése mellett nagy figyelmet fordítottak az erőforrások minél koncentráltabb és hatékonyabb felhasználására is. Megindult az ehhez szükséges jogszabályi feltételrendszer kidolgozása. A Kereskedelmi és Ipari Minisztérium előkészítésével az egyes ágazatokra speciális törvényeket hoztak (Kurtz–Turpin, 1999, 109).

Az első törvény ezek közül – kimondottan stratégiai céloktól vezetve – az 1934-es *Olajipari törvény* volt. A jogszabály közvetlen állami irányítást tett lehetővé az ágazatban. A kormány adta ki az engedélyeket az importra és finomításra, és kötelezte a vállalatokat, hogy legalább 6 hónapra elegendő készleteket halmozzanak fel. Az 1934-es jogszabály azért is lényeges, mert ez közvetlen előképe és modellje volt a második világháború utáni békés növekedés idején született 1962-es Olajipari törvénynek. Természetesen ahol a bürokrácia jogában terjeszkedhet, azt amint lehet, igyekszik intézményesíteni is. Első lépésként 1934-ben kialakítottak egy Üzemanyag részleget a Bányászati Hivatalban. Majd ebből az egységből 1937-ben létrehozták az Üzemanyag Hivatalt, mint a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium külső ügynökségét. Ez volt az első iparági hivatal, amely 1939-től mintául szolgált a további ágazatok irányítására és ellenőrzésére. Sok szempontból ez a modell élt tovább a háború után is, egészen az 1970-es évekig.

Fontos, a gazdaság működésére jelentősen kiható törvényeket hoztak. Közöttük talán az egyik leglényegesebb az 1937-ben, Kisi Nobuszuke mestere, Josino Sindzsi miniszter vezetésével kidolgozott, nem túl attraktív című, *Átmeneti intézkedések törvénye az exportról, importról és egyéb ügyekről* jogszabály. A szerény külső azonban mély tartalmat hordozott. Ez a rövid, mindössze 8 paragrafusból álló törvény felhatalmazta a kormányt, hogy korlátozza vagy akár megtiltsa akármelyik árucikk exportját vagy importját, és hogy ellenőrizze minden import alapanyag gyártását, elosztását és fogyasztását. Egy olyan nyersanyagszegény

⁹⁶ *Uemura Kogoro* (1894–1978) a reformbürokraták kiemelkedő képviselője volt. A Tokiói Császári Egyetem elvégzése után Kisi Nobuszukével együtt lépett állami szolgálatba, a Mezőgazdasági és Kereskedelmi Minisztériumban. 1925-ben mind a ketten az újonnan létrejövő Kereskedelmi és Ipari Minisztériumhoz csatlakoztak. Innen került Uemura Kogoro 1927-ben az Erőforrás Hivatal élére. A második világháború idején is vezető bürokrataként tevékenykedett. A háború után a Fuji Televíziós Társaság, a Japán Légitársaság elnöke volt. 1952 és 1968 között a nagyhatalmú Japán Üzleti Szövetség (Keidanren) vezérigazgató alelnöke, majd 1968 és 1974 között elnöke volt (Allinson, 1993).

országban, mint Japán, ez a törvény szinte minden területet érintett. Ez valóban korlátlan és ellenőrizhetetlen felhatalmazást jelentett a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium és bürokratái számára, hogy azt ellenőrizzenek, amit csak akarnak. Ez a háború előtt hozott jogszabály világos precedense volt az 1949-es *Külföldi valutákat és a külkereskedelmet ellenőrző törvénynek*, amely a MITI legfontosabb eszköze volt, hogy megvalósítsa iparpolitikáját a gyors gazdasági növekedés idején, sőt még azt követően is (Nakamura, 1971; Johnson, 1982).

1937 júliusában megkezdődött a második kínai–japán háború, amely egyre jobban kiterjedő harcokkal, az 1945-ös összeomlásig, hadiállapotba helyezte Japánt. 1938-ban Tokióban a parlament katonai nyomásra elfogadta a „Nemzeti általános mozgósítási törvényt” – lényegében teljhatalmat adva a kormánynak –, amely ekkora már teljesen a katonai vezetők befolyása alá került. Ami kisebb mértékben elkezdődött Mandzsúriában, az most már sok mozzanatában, és sokkal szorongatóbb körülmények között, kiterjedt az egész Japán Birodalomra. A reformer bürokraták jelentős része visszatért Tokióba, és vezető szerepet játszott a központosított hadigazdaság kialakításában és működtetésében.

A részlépések után egyre világosabb volt, hogy a háborús készülődés hátterének biztosításához szükség van egy „gazdasági vezérkar” felállítására. Első lépés 1935-ben a Kabinet Tervezési Ügynökség felállítása volt. Jelentős továbblépést jelentett az intézményi építkezésben az 1937 októberében létrehozott Kabinet Tervezési Tanács. Ezt a két évvel korábban kialakított Kabinet Tervezési Ügynökség és az 1927-ben alapított Katonai Kutatóintézet összevonásával hozták létre. A Kabinet Tervezési Tanács igen jelentős jogosítványokat kapott, azzal a céllal, hogy összehangolja és irányítsa a különböző minisztériumok munkáját. Az intézmény stábját katonatisztek, Mandzsúriából visszatért reformbürokraták és tervezők alkották, de odakeveredett néhány kiváló marxista közgazdász is. A Kabinet Tervezési Ügynökség gazdasági vezérkarként tevékenykedett. A hivatal hat évig működött önállóan, amikor is 1943-ban a Kabinet Tervezési Tanácsot összevonták a Kereskedelmi és Ipari Minisztériummal, és létrehozták belőlük a Hadianyag Ellátási Minisztériumot.

A Kabinet Tervezési Tanács szervezete és működése figyelemre méltó, mivel a háború utáni fejlesztési intézmények, így az 1949 májusában a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium megosztásával létrejött nagyhatalmú és legendássá váló szervezet, a MITI, valamint a Gazdasági Stabilizációs Tanács és a Gazdasági Tervhivatal előfutára. Nemcsak szerepét, de személyi összetételét tekintve is erős a kapcsolat. 1945 után ezekben az intézményekben dolgozott a korábbi Kabinet Tervezési Tanács sok munkatársa. Igen erős folytonosság van a háborús tervezés és a második világháború utáni fejlesztő állam politikája között. Mind az intézményekben, mind a módszerekben, mind a személyekben tetten érhető a kapcsolat.

A Kabinet Tervezési Tanács elnökei

Az 1937-ben létrehozott Kabinet Tervezési Tanács első elnöke, Taki Maszao volt, aki a háború után az alsóház tagja lett. A második elnök, a korábbi al-elnök, Aoki Kazuo, egy hosszú államigazgatási tapasztalatokkal rendelkező pénzügyi bürokrata volt. Részt vett az 1938-ban elindított háborús gazdasági rendszer kidolgozásában, majd bevezetésében. Elnöki tisztségével párhuzamosan pénzügyminiszter is volt, majd a háborús Tódzsó-kabinetben a Nagy Ázsia Minisztériumot vezette. A háború után a parlament tagja volt. Az elnöki posztot 1940-ben Takeucsi Kakicsi vette át. Ő a Kabinet Tervezési Tanácsának vezető bürokratája volt. A következő vezető, Hosino Naoki, pénzügyi bürokrata volt, a mandzsúriai bürokrata csapat egyik kulcsembere, aki a Tódzsó kabinet titkárságát is vezette. 1941 tavaszától már katonai kézbe került az itteni vezetés is, Szuzuki Teiicsi altábornagy lett az elnök. Ő korábban egyik vezetője volt a japán háborús gazdálkodás kidolgozásának és bevezetésének. Tódzsó miniszterelnökkel együtt a 27 legsúlyosabb vádakkal szembenéző háborús bűnösök között volt. Életfogytiglani börtönbüntetést kapott, de 1955-ben teljes amnesztiát kapott, és rövid időre a közszolgálatba is visszatérhetett (Johnson, 1982, 138).

A Kabinet Tervezési Tanács legfontosabb „terméke” a „Nemzeti általános mozgósítási törvény” volt, amely 1938 májusában lépett életbe. Ez az 1918-as „Hadianyagipar mozgósítási törvény” felváltására készült. A Nemzeti általános mozgósítási törvény sokkal több volt, mint egy közgazdasági jellegű jogszabály. A társadalom és a gazdaság diktatórikus irányvonal mentén való teljes újraszervezését célozta meg. Uemura Kogoro és Aoki Kazuo játszottak vezető szerepet a kidolgozásában és a bevezetésében. A törvény a kereteket szabta meg, de nagyon kevés konkrét részlet szerepelt benne. Ez lehetőséget adott az államapparátus számára, hogy szabadon alakítsa a lényeges jelentő részleteket, anélkül, hogy ki kellene kérnie a parlament jóváhagyását. Valójában tehát egy előre aláírt korlátlan felhatalmazás volt a bürokrácia, az igazgatás vezetői számára. A törvényi szabályozás a gazdaság mellett kiterjedt az oktatásra, a munkaerőpiacra, a pénzügyekre, a cenzúrára és valójában a társadalmi élet minden területére (Teranishi, 2005, 168–173).

A tervek végrehajtásában a Kabinet Tervezési Tanács kulcsszerepet kapott. Az itt kidolgozott és bevezetett eljárások hatását a háború utáni állami szerepvállalásra nem lehet túlbecsülni. Például az itteni módszerek és tapasztalatok éledtek újra az 1946-os „Időleges anyagellátás kínálatát és keresletét szabályozó” törvényben, amely a Kereskedelmi és Gazdasági Minisztérium fő szabályozó eszköze volt a megszállás időszakában. Vagy szintén felhozhatjuk az „átöröklődés” fontos példájaként a „Külföldi valuta költségvetést” 1950 és 1964 között, amivel a MITI kontrollálhatta a külföldi valuták felhasználását. Láthatjuk tehát,

hogyan a japán totális háborús államnak az alapkövei már az első világháború során elhelyeződtek, és az akkor kidolgozott módszerek Mandzsúriában – ekkor még csak lokálisan – bevezetésre, kipróbálásra kerültek. Az ottani tapasztalatok és a korábbi jogi alapok fontosak voltak a japán háborús állam megszervezésében, kialakításában és menedzselésében. Az itteni intézmények, módszerek és tapasztalatok pedig sok elemükben átöröklődtek a második világháború utáni gazdaságirányítás állami rendszerébe, és fontos mozzanatai voltak a sajátos japán fejlődésnek.⁹⁷

A kormányfő 1940-ben meghirdette a „nemzeti védelmi állam” létrehozását, amely egy új típusú, teljesen centralizált állam kiépítését igényelte a reformbürokraták által kidolgozott elképzelések szerint. Egyik fő szervezője *Szacomizu Hiszacune* volt, a háború legvégén a kormány kabinetjének főtitkára lett. Az állami kontrollt kiterjesztették a magánbankokra is az „együttműködő finanszírozás” jelszavával. Az 1940-ben elfogadott törvény alapján a kormány elrendelhetette, hogy a stratégiaiul fontos vállalatoknak kölcsönt kell nyújtani. Ez volt a „Tervezett Pénzügyi Rendszer”, amikor is a bankokat kötelezték egy-egy ágazat, vállalatcsoport finanszírozására. Egyes ágazatokhoz hozzárendeltek magánbankokat, s az felelt annak pénzügyi finanszírozásáért. Ha egy-egy bank tőkéje már nem volt elég, akkor a Nemzeti Bank felügyeletével konzorciumokat hoztak létre. Az állami irányítás megerősítését szolgálta az 1942-ben elfogadott új törvény a Nemzeti Bankról, amely egészen 1998-ig érvényben maradt. A törvény értelmében a kormány közvetlenül irányította a Nemzeti Bankot, amelynek megnőtt a bankok, az egész pénzügyi rendszer feletti ellenőrzési joga (Mimura, 2011, 138–192; GAO, 1996, 19–20).

A célul kitűzött „Új rend”, a „nagy kelet-ázsiai együttműködő gazdaság” víziójának megvalósításához a háborús hódításokon kívül kiterjedt nemzeti tervezést is szükségesnek tartottak, ezért 1940 szeptemberében létrehozták az új Totális Háború Kutatási Intézetet. Vezetője a Mandzsúriában gyakorlatot szerzett Hosino Naoki lett. Feladataik közé került a nemzeti földvagyon tervezésének kidolgozása is. Figyelemre méltó, hogy a szakemberek ennek kapcsán, tágabb értelemben, a térbeli tervezést is el akarták indítani. A korabeli mandzsúriai, német, szovjet, japán 4-5 éves termelési mennyiségekben dolgozó tervek helyett egy évszázadra előrettekintő szemléletben akarták elhelyezni tervüket, területileg is áttekintve a fejlesztéseket. Ez szándékaik szerint kiterjedt volna a különböző gazdasági létesítmények mellett a népesség, a kultúra és a társadalom leghatékonyabb eloszlására, így érve el a szűkösen rendelkezésre álló földterület optimális felhasználását. Ez valóban példa nélküli, hihetetlenül ambici-

⁹⁷ A Kabinet Tervezési Tanács tehát mind módszereiben, mind személyi állományában sok szempontból reinkarnálódott a háború utáni intézményekben. Feltehető, főleg ez utóbbi, az érintett személyek miatt történetelt, hogy a Kabinet Tervezési Tanácsra vonatkozó dokumentumok egészen a hatvanas évekig a legszigorúbb titkosítás alá estek, nem lehetett hozzájuk férni.

ózus és igen komplex, hosszú távú tervezési szemléletre utal⁹⁸ (Sasada, 2013, 4–6).

A negyvenes évek hadigazdálkodása az anyaországban is a gazdaságba való egyre erőteljesebb állami beavatkozást hozott. 1941-ben a tokiói kormány hat ellenőrző társulást, kényszeregyesületet (tószei-kai) hozott létre a stratégiai iparágakban, közöttük az acéliparban, a szénbányászatban és az autóiiparban. A következő évben ugyanezt a rendszert tizenöt további ágazatban vezették be. Ettől kezdve a háború során egyre több iparágra kiterjedt ki ez az intézmény. A fő cél az volt, hogy az ellenőrző társulásokon keresztül adatokat és információkat kapjanak az iparágakról, többek között beleértve a termelési kapacitást, az alapanyag-szükségletet, illetve a kormányzati terveknek megfelelően ezeken keresztül osszák el a termelési kvótákat és nyersanyagokat. Ennek a szigorú ellenőrzést és kontrollt biztosító intézményi formának a keretében a nem eléggé hatékony cégeket átszervezték.

A negyvenes évek hadigazdaságában kialakult ellenőrző társulások és a háború utáni ipari szövetségek (Gjókai Dantai) között világos kapcsolat létezik. A fejlett gazdaságokban az ilyen intézmények általában a piaci szereplők érdekeit közvetítik a kormányzatok felé, lobbiznak a politikai döntéshozóknál. Japánban az ellenőrző társulások, majd később az ipari szövetségek egészen más funkciót töltek be, alapjaiban fordított volt itt a „szereposztás”. Ezek a kormány szándékát, érdekeit közvetítették – ugyancsak erőteljesen – az iparágak felé. Az állam ezeket az intézményeket indirekt ellenőrzési eszközként használta. Ezek segítettek a gazdasági tervezésben és a hatékony ipari politika kialakításában is. Szabályok, előírások kialakításával mintegy állami ügynökségként működtek az adott területeken. Igaz először a fegyverkezés szükségletei alakították ki ezt a formát, de a háború után ez már a gyors japán iparosítást szolgálta. A kormányzati befolyás és ellenőrzés igen fontos eszköze volt. Az állami bürokrácia és az ipari menedzsment kölcsönös kapcsolatrendszerének, együttműködésének egyik intézményeként működött.

Fontos jellemzője volt a japán gazdaság két világháború közötti fejlődésének, hogy a vállalati, piaci szférában is jelentős koncentráció és centralizáció alakult ki a zaibacuk térnyerésével és egyre meghatározóbb szerepével. Ez azt jelezte és eredményezte, hogy a korábbi évtizedekhez képest visszaszorult a piac gazdaságot szabályozó ereje. Korábban is duális volt a gazdaság, de ezek a szektorok kiegészítették egymást, viszonylag szabadon hathatott a piac ösztönző mechanizmusa. A gazdaság egészét tekintve az állam sem avatkozott be, legfeljebb a

⁹⁸ Ez a közelítés, a területi, társadalmi, kulturális dimenzió bekapcsolása egészen kivételes stratégiai gondolkozást és ambíciót tükröz. Évszázados léptékű komplex átalakításra érezték képesnek magukat a terv készítői, az egész japán társadalom, több generáció, a meglévő és tervezett gyarmatok sorsa fölött kívántak dönteni. Ugyanakkor ijesztő a technokrata bürokraták egyoldalú szemlélete és világgépe.

hadiipar fejlesztését követte nagyobb figyelemmel és segítette jelentős költségvetési megrendelésekkel. A Meidzsi-korszak elején az állam közvetlen szerepvállalása még egyes gazdasági kulcsterületen is megfigyelhető volt, de ezekről viszonylag hamar visszavonult, s átadta a terepet a magántőkének. A harmincas évtizedben, és még markánsabban a negyvenes években, a zaibacuk egyik oldalról, és a fokozódó állami szerepvállalás a másik oldalról egyre inkább korlátozta a piac működését, és sajátos modellt hozott létre. Mandzsúriában – és később az anyaországban – az állam és a vállalati szféra a háború alatt igen erősen összefonódott, az előbbi egyre erősebb szerepével és nem titkolt piac-, verseny- és profitellenességével.

A fent leírt komplex és összefüggő intézményi struktúra rendkívül hatékonyan működött a háborús korszakban az erőforrások mozgósításában, koncentrálásában és optimalizált felhasználásában. Mozgatói a reformbürokraták voltak. Ekkor a cél Japán felemelése volt, győztes háborúkkal, Ázsia meghódításán keresztül. Az ezt szolgáló intézményi felépítést nevezték „1940-es rendszernek”. A reformbürokraták sajátos utat alakítottak ki és új intézményi kereteket hoztak a gazdasági növekedés és a technikai fejlődés elősegítéséhez, és képzett államigazgatási szakemberek és tervezők generációit nevelték ki. Örökségük mélysége jól érzékelhető abból a számos intézményi és személyi szálból, amely a háború előtti és utáni időszakot és tervezést összekapcsolja és összeköti. A háborús tervezési apparátus, amely a Kereskedelmi Minisztériumban, a Kabinet Tervezési Tanácsban, a Hadianyag Minisztériumban és az ellenőrző társaságokban koncentrálódott, a második világháború után reinkarnálódott a Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztériumba (MITI), a Gazdasági Stabilizációs Tanácsban, a Gazdasági Tervhivatalban és a Japán Üzleti Szövetségben. Ezeket az új intézményeket régi tapasztalt háborús bürokraták vezették és irányították. A reformbürokraták nemzedéke és tanítványai, amint majd látni fogjuk, a második világháború után a japán államigazgatás és politikai élet kulcspozícióiba kerültek, kivételes befolyást gyakorolva a kialakítandó és követendő fejlődési útnak (Overholt, 2002; Noguchi, 1998).

A Taisó-demokrácia, az 1910 és 1926 közötti időszak, talán egy rövid ideig felvillantotta azt a lehetőséget, hogy kiépüljenek a piacgazdaság és demokrácia intézményei Japánban, és egy szervezettebb és hatékonyabb modernizáció irányába léphessenek tovább. Ugyanakkor ez valóban csak igen halvány esély volt, hiszen a Meidzsi-rendszer születésénél és tradíciójánál fogva mélyen militáns és hódító volt, és ez a jelleg elnyomta az erőtlen demokratizálódó és békés kísérleteket. A kor szelleme is a hódítás, a birodalomépítés, a katonai diktatúra szellemét hordozta a feltörekvő Japán számára. A harmincas évek militarizálódásának világos jele volt a Sóva-restauráció elképzelés és mozgalom, amely valójában az 1868-as időszak modelljéhez szeretett volna visszatérni, amikor is egy erős császári legitimitás mögött egy szűk csoport határozhatja meg Japán sorsát. Visszatérne a „Régi Japán Szelleme”, és a végső háború elhozná Japán ázsiai uralmát.

1868-tól 1945-ig elég egyenes út vezetett, még ha ez nem is volt eleve elrendeltetett. A japán fejlődés bizonyos értelemben megismételte magát. A Tokugava fejlődési zsákutcát, „csipkerózsika álmat” az amerikai hadihajók törték meg, és kényszerítették az országot egy egészen új fejlődési pályára. 1945-ben megint az amerikaiak, ismét külső erőszakkal állították Japánt egy új pályára, miután katasztrófális vereséghez, kilátástalan helyzethez vezetett a hódító politika. Igaz, hogy sok mindent megváltoztathat egy külső hatalom, és Japán élt a sokkhatás után kialakult lehetőségekkel. Ugyanakkor nagyon lényeges annak a figyelembevétele, hogy a 19. század végétől meginduló történések külső hatásra, és nem belső szerves fejlődés eredményeként jöttek létre. A belső fejlődés mind a Tokugava-, mind a Meidzsi-korszakban zsákutcába vitte Japánt.

Sok mindent megváltoztathatnak a külső sokkhatások, de a történelmet, a tradíciókat, az emberekbe generációk során mélyen beágyazódott szokásokat, gondolkodásmódot aligha. Mint ahogy az 1868 utáni fejlődés hosszú évtizedeinek történetében, sikereiben és kudarcaiban komoly szerepet játszottak Japán korábbi korszakai, így az 1945 utáni új országot azok a generációk építették fel, akik ebben, a második világháború előtti korszakban szocializálódtak, akkor éltek, azok a körülmények alakították felfogásukat és életszemléletüket. A történelmi folyamatosság sokkal erősebb, mint sokszor gondolnánk, és mint maguk a japánok elismernék. Ugyanakkor egészen kivételes nemzetközi összehasonlításban is, ahogy a megalázó külső kényszerre elképesztő rugalmassággal és hatékonysággal válaszoltak 1868 után. A hagyomány és a kívülről jött „idegen” modell kombinációja jellegzetes, és egy ideig igen sikeres fejlődési utat eredményezett. Ugyanakkor azt láthatjuk, hogy elmaradt az a mélyre ható belső szerves fejlődés, amely biztosítani tudta volna a rendszer fenntartható megújítását. A harmincas évek fejleményei katasztrófális vereséghez vezettek, és nem sikerült az élenjáró országok intézményeinek hatékony átültetése.

Az élenjáró tőkés országokban a demokratikus berendezkedés, a választások adta korrigáló lehetőség általában többé-kevésbé biztosítja a szükséges váltásokat, változásokat, kiigazításokat. A fejlett gazdaságokban a másik fontos erő, amely a kiterjedt állami beavatkozások ellenére képes kikényszeríteni a szükséges irányváltozásokat, az a piac. A Taisó-kor átmeneti reményei – az, hogy Japán a gazdasági fejlődés előrehaladtával az élenjáró országok piaci és demokratikus intézményeit is hatékonyan és kiterjedt módon adaptálni tudja, és ezzel stabil fejlődési pályára áll – a húszas évek második felére szertefoszlottak. A harmincas években a demokrácia csírái is elhaltak. Egyre jobban korlátozták a piaci folyamatokat is. Mindez agresszív állami beavatkozással, irányítással, kiterjedt bürokratikus koordinációval és diktatórikus militarista irányítással járt együtt. Innen már egyenes út vezetett a fokozott katonai készülődéshez, az ázsiai háborúhoz, majd a második világháború szenvedéseire, a katasztrófális vereséghez és összeomláshoz. A japán belső fejlődés a 19. század után ismét zsákutcába kanyarodott. A zsákutcát ebben az esetben nem katonai értelemben használhat-

juk, nem önmagában az elvesztett háború jelentette ezt. Más országok, köztük Németország is súlyos vereséget szenvedett a második világháborúban, mégis egészen más kimenetet láthattunk az azt követő évtizedekben, mint Japánban. A zsákutca itt azt jelentette, hogy nem tudtak minőségileg továbblépni az élenjáró tőkés fejlődés kulcsterületein, a piaci és demokratikus intézményrendszerek meghonosításában, megerősítésében és minőségi működésében.

IV. rész

A JAPÁN CSODA 1945–1973

JAPÁN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A jelentős modernizáció és fejlődés ellenére a Meidzsi-restauráció utáni nyolc évtized politikája összességében végül katasztrofális zsákutcába sodorta Japánt. Csaknem egy évszázaddal Perry ultimátuma után ismét az Egyesült Államok adta meg a végső lökést a korabeli japán rendszer összeomlásához. Az 1945. augusztus 6-án és 9-én ledobott két atombombát követően 1945. augusztus 15-én Hirohito császár – a szélsőséges katonai erők ellenkezése ellenére – rádióbeszédben jelentette be Japán feltétel nélkül kapitulálását. Az esemény történelmi jelentőségét az is mutatja, hogy japán alattvalók ekkor hallhatták először uralkodójuk hangját. Az ünnepélyes aláírásra szeptember 2-án került sor. Ezzel lezárult egy korszak, Japán szinte kilátástalan helyzettel nézett szembe. Az világos volt, hogy a múlt politikája nem folytatható, ugyanakkor az új út megkeresése ugyanazokra a generációkra hárult, amelyek maguk is az előző évtizedekben szocializálódtak, s így vagy úgy részesei voltak a korábbi politikai, társadalmi, gazdasági rendszernek. Az amerikaiak megszállhatták az országot, annak több évezredes történetében először, de a japán népet, azt nem cserélhették le.

A kapituláció aláírása

A megadási okmány aláírásra a Missouri csatahajó fedélzetén került sor. Először a császárral akarták aláíratni, de végül brit közvetítéssel beérték az uralkodó megbízottjával. A megszálló hatalmak nevében Douglas MacArthur tábornok, Japán részről pedig ketten írták alá, egy személy a civil kormányzat, egy másik pedig a fegyveres erők nevében. A Missouri csatahajón az az amerikai nemzeti zászló lobogott, amely 1941. december 7-én, Pearl Harbor bombázásakor a Capitoliumon lengett. Az aláírás háttérében pedig egy falra az amerikai zászló 31 csillagos, 19. század közepi változatát helyezték, olyat, amilyen Matthew C. Perry kapitány hajóján lebeghetett, amikor 1853-ban behajózott az Edói-öbölbe, és megnyitotta Japánt a világ számára.

Japán részről nehezen találtak az aláírásra hajlandóságot mutató politikus. Végül a külügyminiszter, Mamoru Shigemitsu és a vezérkari főnök, Umezu Yosidzsiró tábornok írta alá. Ő előbb inkább öngyilkosságot helyezett kilátásba, mintsem, hogy megtegye, de később császári utasításra engedelmeskedett. Umezu Yosidzsiró tábornok 1939 és 1944 között a Kwantung-hadsereg

főparancsnoka volt. Háborús bűnösként letartóztatták, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték 1948-ban.

Mamoru Shigemitsu külügyminisztert ezt követően közismert angolbarátsága sem mentette meg. 1946 májusában háborús bűnösként elítélték. Azonban 1950-es szabadulása után visszatért a közéletbe, sőt 1954 és 1956 között ismét külügyminiszter lett. Sok mindent elárul az ötvenes évekről, hogy a háborús kormányt vezető és akkori bűneiért 1948-ban kivégzett Tódzsó Hideki külügyminisztere a „demokratikus” Japánban ismét miniszter lehetett. Ő képviselte Japánt az ENSZ-közgyűlésen, amikor Japán 1956-ban tag lett (Finn, 1992, 9–10).

Japán a világháborúban hatalmas veszteségeket szenvedett el. Kétfélmillióan, köztük hatszázezer civil veszítette életét. További félmillió volt az eltűntek száma, többségük Mandzsúriából Szibériába kényszermunkára szállított hadifogoly volt. Hatvanhat japán nagyváros félig lerombolódott a bombázásokban. Az infrastruktúra és az építmények, a japán nemzeti vagyon negyede elpusztult az országban, a hajóállománynak pedig több mint 80 százaléka. Sok millióan tértek vissza a Japán által korábban elfoglalt területekről. A nagyszámú leszerelt és hazatérő katona többsége családot is alapított, a szűkös erőforrásokhoz viszonyítva jelentős túlnépesedés volt jellemző. Széles rétegek éhezéshez közeli állapotban voltak. A korábbi gyarmatokról származó élelmiszerimport lehetősége megszűnt, s ez tovább fokozta az ellátási nehézségeket. Az első években jelentős amerikai élelmiszersegélyt kapott Japán, ami egyrészt enyhítette a nélkülözést, másrészt jelentősen növelte a megszállók népszerűségét.

A negyvenes évek első felében már az ipari termelés 90 százalékát állították át közvetlen vagy közvetett háborús célokra, így a háború után teljes struktúraváltásra volt szükség. 1945-ben 50 százalékos, 1946-ban 365 százalékos, 1947–1948-ban 160–200 százalékos infláció volt, amit csak a Dodge-terv tudott megfékezni 1949-ben, amikor is rögzítették a 360 jen/dollár árfolyamot. Egészen 1971-ig sikerült ezt az árfolyamot tartani, amely hosszú periódus alatt a jen ugyancsak alulértékeltté vált, ami fontos és tudatos eszköze volt az exportorientált gazdaságpolitikának (Yoshikawa, 1995, 93–123; Finn, 1992, 3–14).

A megszállás első szakaszában, 1945 és 1948 között valóságos és mélyreható intézményépítés, átfogó átalakítás ment végbe, sok tekintetben a New Deal és az amerikai liberális gondolkodás szellemében. Ez utóbbi azonban a hidegháború elmélyülése és az amerikai belpolitika konzervatív fordulata után egyre inkább elhalványult, s valójában a két világrendszer közötti harcra való felkészülés szempontja lett a döntő. Ennek következtében a kezdeti elképzelésekhez képest torzó maradt az új politikai felépítmény, bár szerencsére számos eleme tartósan és nehezen kiiktathatóan beépült a japán intézményrendszerbe. A hidegháború indukálta fordulat természetesen a japán belpolitika konzervatív erőinek kedvezett, a korábbi, akkor sem túl széles körű szakszervezeti és egyéb szabad-

ságjogok jelentősen szűkültek az ötvenes évek során. Az amerikaiak számára fő belpolitikai kérdéssé a baloldal visszaszorítása, negligálása vált, míg a világpolitikában és a fegyverkezésben a stabil Japán, ázsiai bázis biztosítása. Az ötvenes években kialakult világpolitikai helyzet és légkör sok régi, a háború előtti korszakban szerepet játszó japán politikus és bürokrata aktivizálódását, visszatérését és fontos pozícióba kerülését tette lehetővé (Dower, 1993; Gordon, 1993, 449–464; Tsuru, 1993, 7–65).

Amerikai megszállás a második világháború után

A megszálló erők a lehetőségek szerint igyekeztek leszámolni az előző korszak hagyatékával, a múlttól elválasztani a jelent. Sok háborús vezetőt letartóztattak, ugyanakkor – a teljesen nyilvánvaló háborús bűnök ellenére – Hirohito császár ellen nem mertek vádat emelni. Érzékelték, hogy a japánok szemében ez az évezredes intézmény érinthetetlen, Douglas MacArthur, a megszálló amerikai erők vezetője attól félt, hogy országos lázadás törne ki a császár letartóztatásának hírére. Az amerikaiak a japán háborús bűnösöket előre megfontolt összeesküvéssel vádolták meg az 1928 és 1945 közötti tevékenységük alapján. Ezzel is, de sok más közvetlen eszközzel is igyekeztek átértékelteni a világháború előtti történéseket a japánok gondolkodásában. Az oktatásban direkt előírásokat vezettek be a korszak tanításával kapcsolatban, a sajtóban cenzúrázták a megjelenő cikkeket.

Az előzetes amerikai célkitűzések a megszállt Japán átalakítására

1945. augusztus 30-án MacArthur tábornok Manilából útban Japánba egy előzetes, de sokatmondó vázlatot kapott Washingtonból, „Az Egyesült Államok kezdeti politikája a megadás után” című anyagot, amit helyettese számára így összegzett. „Első, lerombolni a katonai erőt. Megbüntetni a háborús bűnösöket. Demokratikusan választott kormányt felállítani. Az alkotmány modernizálása. A parasztok felszabadítása. A piacgazdaság megerősítése. Megszüntetni a rendőrségi elnyomást. Szabad és felelős sajtó kiépítése. Liberális oktatási rendszer. Decentralizált politikai struktúra. Az állam és egyház szétválasztása” (Takemae, 2003, 54).

Az amerikai megszállók egyszer s mindenkorra meg akarták akadályozni, hogy a japán militarizmus, a japán katonai erő valaha is újra fenyegetse a világot, és benne az Egyesült Államokat. Valójában hasonló célok voltak itt is, mint Németországgal kapcsolatban, de a helyzet sok szempontból mégis különbözött. Egyrészt itt könnyebb helyzetben voltak az amerikaiak, mivel végül úgy alakították a dolgokat, hogy Japán megszállása egy amerikai tábornok kizárólagos irányítása alá került, így menet közben nem kellett egyeztetni minden lépést a többi szövet-

séges nagyhatalommal, sem az Egyesült Királysággal, sem Franciaországgal, és főleg nem a Szovjetunióval, amellyel – ahogy Winston Churchill 1946-os fultoni beszéde a kelet-európai vasfüggöny leereszkedéséről jól jelezte – egyre jobban megromlott a Nyugat viszonya. Másrészt azonban a terep nehezebb is volt, hiszen kultúrájában, felfogásában, hagyományaiban egy Európától nagyon különböző országot kívántak átalakítani, több mint 70 millió lakossal, akik hosszú-hosszú évtizedekig katonák és militáns eszmék uralta világban éltek.

Josida Sigeru – a második világháborút követő időszak meghatározó politikusa

Josida Sigeru 1878-ban született, a Meidzsi-korszak hajnalán. A Tokiói Császári Egyetemen végzett, és 1906-ban diplomáciai szolgálatba lépett. A harmincas években olaszországi majd londoni nagykövet volt, ahonnan 1938-ban nyugállományba vonult. Részesen volt a japán imperialista politikának, ezért 1945 után több hónapig amerikai fogságban volt. Ezután azonban ő vált Japán háború utáni politikájának a kulcsfigurájává. 1946 májusában Japán 45. kormányfője lett, igaz ekkor csak egy évig. Ő volt a Japán Császárság utolsó miniszterelnöke az amerikaiak által létrehozott új alkotmány 1947 tavaszi életbe lépése előtt. Majd 1948 októberében megint visszatérhetett a hatalomba, és hosszú ideig, 1954 decemberéig ismét Japán miniszterelnökéként tevékenykedett. Ezt követően is képviselő volt egészen 1963-ig. Diplomáciai tapasztalatai, közismert amerikai és brit orientációja megfelelő jelöltté tette a megszállók számára, ezért szemet hunytak a korábbi évtizedekben való érintettsége fölött. Nevéhez fűződik a Josida-doktrína, ami a gazdasági fejlődést helyezte a politika középpontjába, és katonailag az Egyesült Államok védelme alá helyezte az országot, elfogadva, sőt preferálva, hogy minimalizálja a fegyverkezési költségeket, ezzel is felszabadítva erőforrásokat a növekedéshez. Természetesen nem ő volt az egyetlen, akinek a szelektív számonkérés lehetővé tette az aktív politikai, közigazgatási pályára való visszatérést és fényes karrier befutását. Ez különösen 1948 után vált általánossá (Gluck, 1993; Nara, 2007).

MacArthur, a megszálló erők főparancsnokának kiválasztásában szerepet játszott, hogy számottevő ázsiai tapasztalatokkal rendelkezett. A Fülöp-szigeteken szolgált igen hosszú ideig. A japánok érzékenységet sértő „megszállás” szó elkerülésére Főparancsnokság (General Headquarters – GHQ) volt az amerikai adminisztráció központjának a neve. A háborús vereség sokkhatása bizonyos értelemben megkönnyítette az amerikai szakértők munkáját, mivel egyfajta légtüres térség keletkezett, és ellenállás, gyűlölködés helyett együttműködés vagy legalábbis passzivitás volt a jellemző. Ezt több dolog eredményezte. Egyrészt a helyiek évszázadokig a felsőbbtség tiszteletére, gondolkodás nélküli követésé-

hez szokott, s ez most számukra az amerikai parancsnokság és az azt kiszolgáló japán kormány volt. Másrészt a lakosság többsége a túlélésért harcolt, éhezés és nélkülözés közepette, ez állt a figyelmük középpontjában. Az amerikaiak – a kisebb ellenállás érdekében – a legtöbb intézkedést igyekeztek a japán kormányon keresztül végrehajtatni. Ezt megkönnyítette MacArthur tábornok és a miniszterelnökök együttműködése, a japán politikusok és bürokraták rugalmas alkalmazkodása az új helyzethez.

A megszállóknak az élet újraindításához helyi politikusokkal kellett együttműködniük. Koruknál és tapasztalatuknál fogva nyilván csak olyanok jöhettek szóba, akik valamilyen módon már a háború előtt is tevékenykedtek, és elfogadhatóak voltak a japánok számára is, nemcsak a megszállóknak. Az egyik legkiemelkedőbb személy, a háború utáni konzervatív tábor vezéralakja Josida Sigeru volt, akit az önéletrajzi írásait tartalmazó könyv a címében az „utolsó Meidzsi” államférfinak nevezett, ami egyértelműen visszautal a japán modernizáció gyökeréhez, amikor is az „alapító bürokraták” – zömükben volt samurájok – megalkották az új rendszer építményét. Az amerikai megszállás legnagyobb részében Josida Sigeru volt a miniszterelnök, így kulcsszerepet játszott Japán háború utáni sorsának alakulásában.

A háborús bűnösök felelősségre vonásán túlmenően, a Potsdami deklaráció elveinek megfelelően, a közéletből, a politikai életből, az államigazgatásból és a rendőrségből el kellett távolítani azokat, akik a korábbi rendszer bűneiért felelősek voltak. 1946 januárjában ezt célzó rendeleteket bocsátott ki MacArthur stábjá. Ennél az 1931-től, Mandzsúria elfoglalásától 1945-ig terjedő időtartamot vették figyelembe, és mechanikus módon kategóriákba sorolták az érintett személyeket. Az amerikai stáb kreatívabb tagjai nem igazán voltak lelkesek az ilyen leegyszerűsített eljárásért, de katonaként végrehajtották az utasításokat. Először is a politikusok voltak a célkeresztben. Az ügymenet adminisztratív volt, meghallgatás és tárgyalás nélkül. Ennek alapján az 1946-os választáson 600 konzervatív jelöltet zártak ki az indulásból. A Shidahera-kormány és az azt követő Josida-kormány öt-öt tagját távolították el a korábbi időszakban végzett tevékenységük alapján, majd egy év múlva további hat minisztert ugyanezen az alapon (Nara, 2007).

Az amerikai misszió az Egyesült Államok számára nagyon fontos együttműködő politikusoknál kivételt tett, illetve a tisztogatásba nagy lendülettel részt vevő *Charles A. Willoughby*, a hírszerző részleg vezetője jelentős számban szervezte be információszerzési tevékenységekre a császári hadsereg és flotta volt tisztjeit. A tisztogatás legnevesebb áldozata *Hatojama Icsiro* volt, aki a választást nyerő Liberális Párt alapítója és miniszterelnök-jelöltje volt, de egy nappal hivatalba lépése előtt mint jobboldali politikust eltávolították a közéletből, és csak 1951-ben térhetett vissza. Így lehetett Josida Sigeru a miniszterelnök, annak ellenére, hogy ő is részese volt a korábbi imperialista politikának. A sors érdekes fordulata, hogy amikor Josida Sigeru 1954-ben

megbukott, őt éppen Hatojama Icsiro követte miniszterelnökként. A helyzet kétarcúságát jól jelzi azonban, hogy az amekariaiak által eltávolítottak közül sokan rögtön jól fizető állást kaptak nagy magáncégeknél⁹⁹ vagy éppen helyi önkormányzatoknál. Ez jól mutatja, hogy a közgondolkodás bizony igen lassan változott, és az elitben igen nagy maradt a folytonosság. Az amerikai törekvések sok szempontból csak a felszínt érintették, s a mélyben ható erők könnyen a felszínre kerültek a körülmények változásával és a megszállás megszűnésével. Az ötvenes évek jobboldali fordulata után sok vezető visszaterhetett a közéletbe, méghozzá fontos beosztásokba. A tisztogatások során összességében kétszázezer embert távolítottak el a pozíciójukból. Az érintettek közel 80 százaléka a katonai, 17 százaléka pedig a politikai elithez tartozott.

Hatojama Icsiró az amerikai tisztogatás áldozata

Hatojama Icsiró 1883-ban egy gazdag tokiói családban született. Édesapja a Yale Egyetemen végzett, és a parlament házelnökeként is tevékenykedett, édesanyja pedig híres író volt. A fia külügyminiszter lett 1976–1977-ben, unokája, Hatojama Jukio pedig miniszterelnök volt 2009–2010-ben. Hatojama Icsiró 1915-től tagja volt a parlamentnek. 1932 és 1934 között oktatási miniszterként kétes hírnévre tett szert, mivel a Kiotói Császári Egyetemről liberális nézetei miatt felfüggesztett egy jól ismert jogászprofesszort. Ezekben az években könyvet adott ki európai látogatásáról, amelyben Hitlerről, Mussoliniról és a náci politikáról számos ugyancsak kedvező megállapítást tett.

1946-ban hivatalosan ezek miatt távolították el a politikai életből, annak ellenére, hogy a negyvenes évek első felében ellenzékben volt a japán parlamentben. Az amerikaiak attól féltek, hogy egy ilyen múlttal rendelkező ember miniszterelnökké emelkedése nagyon is hiteltelenné teheti az ő reformtörekvéseiket. Később, a jobboldali hullám sodrában, múltja már nem volt akadály. Hatojama Icsiró 1954 és 1956 között Japán miniszterelnöke volt. A jobboldaliság vádjá persze egyáltalán nem volt alaptalan, amit jól jelzett, hogy miniszterelnökként szívesen találkozott néhány életfogytiglanra ítélt „A” kategóriás háborús bűnösrel is (Takemae, 2003, 268–269; Finn, 1992, 107–112).

⁹⁹ Az egyik legismertebb ilyen cég Japán hatalmas hirdetési cége, a DENTSU volt. Ez az 1901-ben alapított vállalat 1955-ben vette fel a DENTSU nevet, és Josida Hideo volt az elnöke 1947 és 1963 között. Ez a cég olyan nagy számban alkalmazott volt katonákat, rendőröket és bürokrátákat a mandzsúriai megszállók közül, hogy az ötvenes évek közepén Tokió-szerte úgy nevezték a cég főhadiszállását, hogy ez a „Második mandzsúriai vasút épülete” (Takemae, 2003, 270; <http://www.dentsu.com/about/summary/history/p1947-1.html>).

Az amerikai megszállók fontos célja a katonákkal szorosan együttműködő japán államigazgatás megtisztítása volt. A háború során szinte korlátlan hatalommal rendelkező és a totális társadalmi kontroll szimbólumává vált Belügyminisztériumot 1947 decemberében megszüntették, a beosztottakat áthelyezték az újonnan alakult minisztériumokba és ügynökségekbe. Korábban a Belügyminisztériumban koncentrált a legnagyobb bürokratikus hatalom, s ez volt a társadalom elnyomásának központja is. Ugyanakkor viszont nagyon nagy hatékonysággal dolgozó, igen professzionális adminisztráció volt itt. Az innen máshová került bürokraták az új helyen is általában jól teljesítettek a szervezetben. Egy független Nemzeti Személyügyi Hatóságot hoztak létre az adminisztrációba való felvétel és részvétel lebonyolítására, hogy biztosítsák a pártatlanságot és korlátozzák a bürokrácia önmozgását, belterjességét, az önmaguk által való kontrollálatlan kiválasztást. Mivel azonban az amerikai irányítás szükségszerűen azt az utat választotta, hogy a japán kormánnyal és államigazgatással hajtatja végre utasításait és elképzeléseit, rá is szorult a bürokrácia együttműködésére, és érdekelt volt hatékonyságának növelésében. Így sokkal kisebb mértékben tudták megtisztítani az államigazgatást, mint eredetileg szerették volna. Különösen erős maradt a bürokrácia szerepe a gazdaságpolitika területén.

A következő évtizedek fejleményei szempontjából fontos kiemelni, hogy érdekes módon ez a tisztogatás nem gyengítette, hanem nagyon is megerősítette a bürokrácia szerepét és a helyzetét. A tisztogatás miatt kieső pozíciókat és feladatokat ugyanis maga a japán adminisztráció töltötte be, szervezte át, még ha amerikai felügyelet mellett is. A megmaradó konzervatív második vonal vette át az eltávolítottak helyét, és a bürokrácia ereje, hatóköre és presztízse továbbra sem sérült, sőt súlyában még erősödött is. A háború előtti reformbürokrata nemzedék továbbra is kulcspozíciókat töltött be. A tisztogatás bár nem volt következetes, és nem mindenkit egyformán ítéltek meg, de segítette, hogy a közélet és az államigazgatás megszabadult a szélsőségesen jobboldali retrográd nézeteket hirdető elemektől, és ez hozzájárult a demokrácia megerősödéséhez (Takemae, 2003, 266–270; Allinson, 2004, 45–82; Janssens, 1995, 408).

Az amerikai Főhadiszállás legsürgősebb feladata a tisztogatások mellett és azt követően a japán hadsereg leszerelése, a katonai intézmények megszüntetése, a kormányzás átalakítása, az ellátás megszervezése, a Japánban levő külföldiek sorsának rendezése, a külföldön rekedt sok millió japán repatriálása volt. Ezekkel párhuzamosan azonban megindult az intézményi reformok előkészítése is, kiváló képességű és jó felkészültségű amerikai szakemberek részvételével. Az első néhány évben nagy jelentőségű változások következtek be, amelyek lendülete azonban 1948 után érezhetően megtört. Ezek a nagy területek az ötvenes évektől már a japán kormányzat, a változó belső viszonyok, a hagyományok és az új kihívások kölcsönhatásában alakultak.

A formális intézmények átalakítása a második világháború után

A második világháború után a történelem valamennyire megismételte önmagát. Ismét erőszakos külső hatás kényszerített ki jelentős átalakulást Japánban. A 19. század közepén az amerikai hadihajók indítottak el egy átfogó intézményi változást. Ezt akkor a külföldi tapasztalatok kreatív honosításával, adaptálásával maga a független japán kormányzat és elit valósította meg. A második világháború után ismét erőszakos amerikai beavatkozás volt a gyökeres pályamódosítás mozgató ereje, de most az ő kezükbe került ennek kialakítása, irányítása és levezénylése is. Persze ehhez sem nélkülözheték a helyi erőket és intézményeket. MacArthur stábjának sok tagja, részben az amerikai New Deal szellemétől hajtva, nagyon komoly elképzelésekkel és víziókkal rendelkezett a japán politika és társadalom teljes átalakításáról, az angolszász liberális modell itteni meghonosításáról. Ez inspirálta az első évek sok elemből és mozzanatból álló hatalmas átalakítását.

Új alkotmány és választási rendszer

A demokratikus rendszer kiépítéséhez új alkotmányos háttérre volt szükség. Ehhez az 1942-ben választott háborús parlament nyilván nem lehetett legitim, elfogadható partner. De ahhoz, hogy ezt újjal helyettesítsék, először is kellett egy új választójogi törvény. Ezt viszonylag hamar megalkották. 25 évről 20 évre leszállították a választói, és 30 évről 25 évre a választhatók korhatárát. A japánok kérésére megmaradt a kétkamarás rendszer, de mind a két ház tagjait választották. Fontos mozzanat volt, hogy választójogot biztosítottak a nőknek, ami hatalmas változást jelentett a korábbi japán felfogáshoz képest. Viszonylag sok, 79 női jelölt indult, és közülük 39-et meg is választottak, így az új törvényhozásban több mint 8 százalékos volt az arányuk. Hasonló női részarányra egészen a 20. század végéig nem volt példa Japánban. Az új feltételekkel 1946 tavaszán sikeresen megtartották az általános választásokat. 1946 őszén mind a két újonnan választott ház jóváhagyta az amerikaiak által készített alkotmányt. Az elfogadási eljárásnál a Meidzsi-alkotmány szabályait tartották be, hogy a jogfolytonosságot biztosítsák. Végül is megmaradt a császári intézmény, mivel ez nagyon fontos volt a japánok számára, bár immár tényleges hatalom nélkül, és uralkodása nem istentől, hanem a japán néptől kapott felhatalmazáson nyugodott. Fontos eleme volt a nők egyenjogúságának a deklarálása. Az alkotmány 1947. május 3-án lépett érvénybe (Gössman–Lenz–Vogel–Wöhr, 2004).

Az új japán alkotmányt a MacArthur mellett dolgozó két jogi végzettségű amerikai katonatiszt, *Milo Rower*, a Jogi Ügyek Részlegének vezetője, valamint *Courtney Whitney*, a Kormányzati Ügyek Részlegének vezetője és szűk csapatuk készítette el. Rower nagyon alaposan tanulmányozta a Meidzsi-alkotmányt és

igyekezett az amerikai és a japán fél számára elfogadható változat elkészítésére. Whitney helyettese, *Charles L. Kades* is fontos szerepet játszott az alkotmány elkészítésében, a liberális elemek jelentős része az ő munkájának eredménye. Kades a New Deal irányzat nagy híve volt. Az ő 1948-as távozása is jelezte a megszállás intézményépítése liberálisabb szakaszának lezáródását. Az amerikai Főhadiszálláson belül is többféle nézet jelent meg, de az időben előrehaladva egyértelmű lett itt is a konzervatív fordulat.

Az elfogadott új alkotmány biztosította az alapvető emberi jogokat a japán állampolgárok számára. A nevezetes 9. cikkely rendelkezett a katonai potenciálról való lemondásról, aminek megváltoztatására a következő évtizedekben voltak törekvések, de ezek 2015-ig sikertelenek voltak. Az új alkotmány a császár helyett a demokratikus keretek között választott népképviselői szervek kezébe helyezte a hatalom gyakorlását. Emellett azonban az amerikaiak figyelme arra is kiterjedt, hogy a japán császárt közelebb hozzák az emberekhez. Ez azért is volt fontos, hogy isteni mivoltának nemcsak az alkotmány mondjon ellent, hanem a japánok mindennapi tapasztalata is. Korábban egyszerű emberek sohasem láthatták a császárt. Sőt hangját is csak akkor hallhatták először, amikor 1945 augusztusában a rádióban bejelentette Japán kapitulációját. Az amerikaiak ösztönzésére, 1952-ig a császár Japán szinte valamennyi részét és prefektúráját meglátogatta. Ezen utak alatt egyszer történt csak némi incidens. 1951 novemberében Kiotóban egy egyetemi hallgató az autójához furakodott, és felelősségre vonta a császárt a háborúért és az akkori kormány tevékenységéért (Finn, 1992, 65, 89–104; Dean, 2002, 445–542).

A napi gondok menedzselése, a választások, az új alkotmányos keretek megteremtése erősen lekötötte az amerikai irányítók erejét. Azonban világossá vált, hogy ez kevés, tovább kell lépni. A háború előtti Japán fő támaszait jelentő intézmények jelentős része 1945 után is a korábbi módon működött, és ezek veszélyeztették a reformok sikeres végrehajtását. A változtatandó fő területek között volt a rendőrség és a helyi kormányzati rendszer, az állami bürokrácia, a munkaügyi szabályozás, a zaibacuk kérdése és a földtulajdonosi-bérleti rendszer.

A rendőrség

A Meidzsi-restauráció óta a rendőrség igen fontos intézménye volt a hatalomnak. Az akkori nehéz gazdasági helyzetben egyre gyakoribbá váló korabeli mozgolódások elleni fellépés kereteit teremtette meg az 1887-ben elfogadott „Béke megőrzése” törvény. Később, 1911-ben, Speciális Rendőrségi Részleget hoztak létre a szocialista és anarchista eszmék képviselői elleni fellépéshez. Az 1920-as évektől kezdve még szigorúbb ellenőrzést lehetővé tevő szigorításokat fogadtak el a törvény módosításával. 1928 és 1942 között több mint 65 ezer japánt tartóztattak le a Béke megőrzése törvény alapján. A második világháború előtt a rendőrség

a diktatórikus uralom fontos eszköze volt. A háború alatt Katonai Rendőrséget is létrehoztak, amely versenyzett brutalitásban és kegyetlenségben a Speciális Rendőrségi Részleggel. A japán rendőrség háborús szerepe a német Gestapóhoz hasonlítható. Az előzmények ismeretében nem meglepő, hogy a hadsereg leszerelése mellett a rendőrség átalakítása is az elsők között került napirendre az amerikai elképzelések között. A Speciális Rendőrségi Részleget már 1945-ben megszüntették, és igyekeztek megtisztítani az egész rendőrségi testületet. De a tisztogatás során kiszűrték jelentős részét a helyi prefektúrák más osztályai befogadták. 1947-re a rendőrség kérdése a legsürgősebb feladatok közé került. Nyilván bizonyos rendfenntartási funkciókra továbbra is szükség volt Japánban. Így nem lehetett úgy eljárni, mint a fegyveres erők esetében, nem lehetett teljes mértékben megszüntetni.

Amerikai rendőri vezetők és szakértők bevonásával decentralizált és demokratikus normákra épülő rendőrséget kívántak létrehozni. Végül, hosszas tárgyalások után összesen 125 ezer fős testületben állapodtak meg, amelyből 30 ezer rendőr vidéken és a kis településeken szolgált, és a kormány irányítása alá került. A további 95 ezer fő az 5 ezer lakos fölötti településekre került, így mintegy 1600 független helyi rendőrség alakult. Ezzel megvalósult az amerikaiak által célul kitűzött decentralizáció. Ennek nemcsak elvi jelentősége volt, ez része volt a demilitarizálásnak, hogy a kormány közvetlenül ne rendelkezhesen egy több mint százezer fős fegyveres testület fölött. De 1954-ben, két évvel a függetlenség visszaszerzése után, a Josida-kormány, a baloldal tiltakozása ellenére, 46 prefekturális rendőrségbe centralizálta a szolgálatot (Takemae, 2003, 295–298; Finn, 1992, 165–166).

Földreform

Minden hasonló fejlettségű és jellegű ország esetében a modernizáció egyik kulcskérdése a mezőgazdaság átalakítása. Japánban a 20. század első felében az agrárterületek túlnyomó része a nagy földtulajdonosok kezében koncentráldott, a parasztok többsége csak bérlőként tudott gazdálkodni. Japán területe valamivel kisebb, mint Kaliforniaé, és az évszázados kemény küzdelmeken keresztül ennek mindössze 17 százaléka vált művelhetővé. Ennek több mint a felén a legfontosabb terményt, a rizst termesztették. A második világháború végén még mindig 30 millióan, közel 6 millió család, a lakosság 40 százaléka élt falun. A földművesek mintegy kétharmada csak bérelt földön tudott gazdálkodni. Így művelték meg a terület mintegy felét. Az átlagos birtokméret 2,4 hold volt, gyakran ez sem egy tagban, hanem apróbb parcellákban szétszórva. A bérlők felének 1,2 holdnál kisebb terület jutott. Egymillió volt a földet nem művelő tulajdonosok száma, akiknek ez járadékot, jövedelemforrást jelentett. A bérleti díj általában a termés felét tette ki

Kétségtelen, hogy az egyik legnagyobb hatású és legradikálisabb amerikai intézkedés éppen a földreform volt. A reform során mindössze névleges kárpót-
lást fizettek, és lényegében elvették a földet a bérbeadó tulajdonosoktól, majd ol-
csón átadták az azt megművelő parasztnak. 1946 novemberéhez képest a bér-
lők 46 százalékos aránya 1950 augusztusára 10 százalékára csökkent. Ez az in-
tézkedéssorozat hatalmas mértékű vagyonátrendeződést eredményezett, megala-
pozta a falusi lakosság életszínvonal-növekedését, egy falusi középosztály létre-
jöttét. A birtokuktól távol élők földtulajdonát elvették, a helyi bérbeadók meg-
tarthattak 1 cho (2,46 hold) nagyságú területet. Akik maguk művelték a saját
földjüket 3 cho (7,38 hold) földet tarthattak meg. A kivásárlást és az így felsza-
badult földek szétosztását a helyi közösségek intézték. A kisajátítás fejében ál-
lami kötvényeket adtak. Az eladási ár alacsonyabb volt, mint a kisajátításé, de nem
érte el az éves termés értékének 7 százalékát, vagyis tényleg jelképesnek mond-
ható, különösen, ha összevetjük a korábbi ötven százalék körüli bérleti díjjal (Ito,
1994, 54, 74; Finn, 1992, 54–65; Nara, 2007, 160–165).

A földreform vidéken megerősítette a politikai stabilitást, megerősödött a pa-
rasztnak érdekeltsége és rövid távon jelentősen megnőtt a mezőgazdasági kibocsá-
tás. Néhány év elteltével a japán élelmiszer-ellátás stabilizálódott. Ugyanakkor
hosszú távú hatása már korántsem volt ennyire pozitív. Igen elaprózott birtok-
struktúrát hozott létre és konzervált, ami a technológiai fejlődést, a méretgazda-
ság kihasználását eleve meggátolta. Ennek következtében időben előrehaladva
egyre nagyobb és nagyobb állami szubvenció vált szükségessé a mezőgazdaság-
ban. Az ágazat működésének fenntartását csak erőteljes állami beavatkozás tette
lehetővé. A külső verseny megszüntetéséhez egy idő után megtiltották a rizs im-
portját is. A kilencvenes években a japán rizs termelési költsége hétszerese volt
az Egyesült Államok-belinek. 1945 előtt a mezőgazdaság erős adóztatása volt
az iparosítás egyik forrása, ezzel szemben a háború után megfordult a helyzet, a
többi szektorból szerzett bevételből szubvencionálták. Ezen állapotok fennmara-
dását nagyban segítette, hogy az évtizedek során a politikusok számára kulcsfon-
tosságú bázist jelentettek a vidéki választóközrtek (Kawagoe, 1999).

A zaibacuk reinkarnálódása a keiracuk formájában

Az egyik legismertebb amerikai reformtörekvés a japán gazdaságra jellemző
nagy zaibacuk felszámolására tett kísérlet, a trösztellenes intézkedéscsomag volt.
Ez részben a piac jobb működését, a verseny erősítését kívánta szolgáltni, de sze-
repet játszott benne az amerikai kialakítók ideológiai háttere is. Elképzelésüket
ugyanis a New Deal korszak antimonopolista irányzatai is erősen inspirálták.
A zaibacuk a háború alatt a hadsereg és a flotta fő szállítói voltak, így a demi-
litarizálást is segíteni akarták a nagy ipari és pénzügyi konglomerátumok meg-
szüntetésével. Érdekes módon azonban, szemben Németországgal, a militarista

erőkkel együttműködő üzleti elitből, a nagy zaibacuk vezérkarából végül senkit sem ítéltek el.

Ahogy Mandzsúria esetében is láttuk, a harmincas évektől kezdve az egyre erősebb katonai kontroll vezetői erős gyanakodással tekintettek a régi zaibacukra és azok vezetőire. Gyakran nyugatbarátsággal vádolták meg ezeket a nagyvállalatokat. Ebben persze volt annyi igazság, hogy a húszas és harmincas évekre ezek a cégek méretüknél és tevékenységüknél fogva szükségszerűen bekapcsolódtak világ gazdaság vérkeringésébe és kiterjedt gazdasági kapcsolatban álltak a nyugati országokkal. Ezt érthetően fent is szerették volna tartani. Velük szemben inkább a „nemzeti elkötelezettségű”, új zaibacukat segítettek megerősödni a katonák, azokban jobban bíztak, jobban tudták ellenőrizni őket. Megrendelésekkel ezeket támogatták. Ilyen volt a Mandzsúriában kulcsszerepet játszó és ott megerősödő Nissan is. A korszak vezető politikusa, Josida Sigeru is arra hivatkozva védte a tisztogatásnál a régi nagy zaibacukat, hogy nem voltak a katonai rendszer kiszolgálói. A védelmezés nem volt teljesen érdek nélküli, elvi jellegű, hiszen Josida Sigerut közismerten a Mitsuihoz kötötték szoros szálak. A második világháború végére a tíz legnagyobb zaibacu birtokolta az ipari, kereskedelmi és pénzügyi cégek zömét.

Az amerikai trösztellenes törekvések nemcsak a nagy zaibacukat érintették, de sok száz kisebb egyesülésre is kiterjedtek. Az intézkedésekkel igyekeztek a holdingok központi egységét szétrobbantani, és a hálózatban levő vállalatokat szétválasztani. A kormánnyal együttműködve létrehoztak egy új intézményt, egy alapot, a Holding Vállalatok Likvidálási Bizottságát. 1945 végén, 1946 elején a négy legnagyobb zaibacu és a Fuji Industrial vagyonaát transzferálták ebbe az alapba. Ez csak az első lépés volt. A továbbiak során 18-ra emelték a bevont vállalatok számát. Egy évvel később már 83 cég, plusz 56 „zaibacu személy” került az érintettek közé. A vagyonaat hasonló módon transzferálták az alapba. A volt tulajdonosoknak 10 éves állampapírokat adtak, amelyek egyébként az infláció miatt gyakorlatilag rövid időn belül értéktelenné váltak. Ezen műveletek révén hatalmas vagyont osztottak újra. Feloszlattak 16 nagy családi vállalkozást. A megszüntetett holdingok 250 leányvállalata önállóvá vált. A zaibacuk szétrombolása csak az első lépés volt. Monopóliumellenes, és a fair kereskedelmet biztosító törvényeket hoztak 1947 márciusában. Ezek betartására felállítottak egy Tisztességes Kereskedelmi Bizottságot. Ez utóbbi még ma is sikeresen működik (Finn, 1992, 129–130; Nara, 2007, 120–136; Johnson, 1982, 14).

A keiracuk

Az amerikai megszállók által megszüntetett zaibacuk az ötvenes évektől egyre intenzívebben reinkarnálódtak az új keiracu formába. Ezek jellegzetessége elsősorban abban állt, hogy egy igen nagy tőkeerejű bank állt a vállalatbirodalom középpontjában. Ez eltérő a modern nyugati nagyvállalatoktól. Másrészt

a nagy vállalatcsoportok újraszerveződése annyiban korszerűbb érdekeltégi rendszert teremtett, hogy szemben a korábbi zaibacukkal, már nem családi tulajdonban voltak, és így lehetőség nyílt a professzionális menedzsment számára.

Fontos jellemzőjük volt az intenzív kereszttulajdonlás és az igazgatótanácsok személyi összefonódása. A keiracukhoz tartozó vállalatok vezetői kölcsönösen részt vettek egymás igazgatótanácsában. A középpontban álló bank meghatározó szerepe, a kereszttulajdonlás és a személyi összefonódások szinte lehetetlenné tették e vállalatok kivásárlását. Ez különösen hatékony védelem volt a külföldi tőke térdnyerése ellen. A kölcsönös függőség az egyes vállalatok felelősségét és kockázatát is erősen csökkentette. A fenti jellegzetességek a vertikálisan szerveződő keiracukra is jellemzőek voltak, amelyek közül a legnagyobbnak a Toyota számított, de a „hat nagy”, a Mitsui, a Mitsubishi, a Szumitomo, a Fuyo, a Sanwa és a DKB mind horizontális felépítésűként épült ki.

A nagy vállalatbirodalmak igazgatótanácsában sok visszavonult állami bürokrata is fontos szerepet kapott, erősítve az államhoz fűződő intenzív kapcsolatokat, ami szintén eltérő jellegzetessége volt a megerősödő keiracuknak. Egészen a kilencvenes évek közepéig a horizontális keiracuk közötti személyi és pénzügyi összefonódás egyik jellegzetes intézménye az elnökök tanácsa volt, ahol is az összes oda tartozó cég vezetője rendszeresen tanácskozott, összehangolva a nagyvállalat rövid és hosszú távú lépéseit (Nishiyama, 2000, 29–42; Heenan, 2013, 129–132; Abe, 1995, 54–69).

Érdekes módon a nagy pénzügyi intézmények, az eredeti tervektől eltérően, végül is megmenekültek a szétdarabolástól. A bankokat felügyelő részlegben dolgozó amerikai bankszakemberek arra hivatkoztak, hogy végzetes káoszt okozna a bankok szétdarabolása. Az ő megközelítésük és erőfeszítéseik arra irányultak, hogy minél több új pénzügyi intézmény jöjjön össze a szektorban, és így biztosítva a nagyobb versenyt, ettől vártak hatékonyabb működést. Mivel a banki infrastruktúra épen maradt, és elkerülték a szétdarabolást, a nagy pénzügyi intézmények az ötvenes évekre megint megerősödtek. A megszállást követően felvásárolták nagyon sok volt zaibacu cég részvényét, s ezzel igen erős pozíciót és befolyást szereztek a vállalati szektorban, ami igen nagy hasznot hozott a későbbi gyors növekedési szakaszban.

Az amerikai megszállók csak részsikereket értek el a trösztellenes intézkedések területén. Igaz, a tulajdonos nagy családok elvesztették vagyonuk jó részét, a holding vállalatokat megszüntették, a gazdaság korábbi ellenőrző hálózatát lerombolták és néhány vállalat átmenetileg beszüntette tevékenységét. Azonban a végső célt nem érték el. Valójában nem tudták megszüntetni a meghatározó nagy vállalatcsoportok újraéledését, még ha kicsit más formában is. Ez az új vállalati forma a keiracu elnevezést kapta. Amint az amerikai meg-

szállítás 1952-ben végetért, a japán kormány feloldotta a keresztulajdonlás és a személyi összefonódások tilalmának amerikaiak által kialakított korlátait, s ez felgyorsította a keiracuk megerősödését. Mindez lehetővé tette a volt zaibacu csoportoknak, hogy újraszerveződjenek és később is kulcsszerepet játszanak Japán felépülésében és kiugró gazdasági teljesítményében. A zaibacuk helyére lépő keiracuk a nagybankok körül szerveződtek, amelyek nemcsak megőrizték, de meg is erősítették szerepüket a háború utáni években. Az újjászerveződés ilyen formájának kialakulásában fontos szerepet játszott a háborús időben kiépített „Tervezett pénzügyi rendszert”, amely a keiracu forma előképét alkotta, amikor is a bankokat kötelezték egy-egy ágazat, vállalatcsoport finanszírozására, ahol nem a profit, hanem a tervezett ellátási rend kiszolgálása volt a cél. A megalakuló keiracu vállalatcsoportoknak a nagy kereskedelmi bankok köré szerveződése lehetővé tette a magas színvonalú technológiák és fejlesztések pénzügyi finanszírozását.

Az ötvenes években a versenyképes japán ipar kialakításának a kényszere is inspirálta a zaibacuk felszámolását célzó antimonopolista törvény puhítását, amely ismét lehetővé tette hatalmas vállalatcsoportok létrejöttét. Az állami bürokrácia vezető képviselői a nemzetközi piacon versenyképes japán szereplőket akartak látni, és amennyire lehet kreálni. A formálódó keiracukat szánták és gondolták az élenjáró gazdaságok nemzetközi nagyvállalatai sikereses versenytársának. Természetesen sok más tényező is szerepet játszott ebben a centralizációs folyamatban. A keiracuk újjáéledése, a formálódó nagyvállalati szövetségek felemelkedése egyrészt megkönnyítette az állam kontroll működtetését, másrészt és mindezekon túlmenően működött a háború előttre visszanyúló érdek-összefonódás, a személyes kapcsolatrendszer is a bürokrácia és a nagytőke képviselői között. Fontos változást jelentett a zaibacukhoz képest, hogy a családi irányítás helyett szélesebb tulajdonosi kör és tőkeháttér jelent meg. A korábbi tulajdonosi vezetés helyett a vállalatok élére stratégiaileg gondolkodó professzionális menedzserek kerültek, akik érdekeltőbbek voltak a versenyben való hosszú távú helytállásban. Ugyanakkor a csoportszellem áthatotta a keiracuk egész működését, ami sokszor veszteséghez vezetett, mivel az egész holding együttes érdekei, a gyengébb láncszemek fenntartása, baj esetén való kimentése felülírhatta az egyes cégek racionális döntéseit.

Munkaügyi szabályozás

Az amerikai stáb a kiinduló reformok között fontosnak tartotta a munkaerőpiac liberalizálását és a dolgozók érdekképviseleti jogainak biztosítását is. Ennek szellemében az 1946-ban elfogadott Szakszervezeti törvény engedélyezte érdekvédelmi szervezetek alakulását, amire korábban gyakorlatilag évtizedekig nem volt lehetőség. Két további törvény is született a munkafeltételekről és bérekről 1946-

ban, illetve 1947-ben. A jogszabályok, igaz a japán körülmények figyelembevételével, de erősen támaszkodtak az 1935-ben elfogadott amerikai Wagner-törvényre, ami a szakszervezeti mozgalom jelentős fellendülését hozta.¹⁰⁰ A szerveződést lehetővé tevő intézkedésekkel viszont akarva-akaratlan kiengedték a szellemet a palackból, felerősödött a szakszervezeti mozgalom, ami a hidegháború kitörésével és a célok változásával hamarosan az amerikaiaknak is kellemetlen lett.

A fentiek következtében a szakszervezetek szerveződése igen gyorsan végbe ment a legtöbb ágazatban. 1945-ben a munkásoknak mindössze 3,2 százalék volt szervezett, s ez 1946-ban 41,5 százalékra, 1948-ra 53 százalékra ugrott. Még a tokiói gésák is alapítottak szakszervezetet. A háború utáni sanyarú körülmények között, a három számjegyű infláció és élelmiszerhiány árnyékában érthető volt mind a szakszervezetek tagságának gyors bővülése, mind azok egyre erőteljesebb fellépése. 1947. február elsejére általános sztrájkot hirdettek meg a szakszervezetek, és ekkor már az amerikaiak is érzékelték, hogy ez bizony nem teljesen az az irány, amit ők szívesen látnak. Ezt az általános sztrájkot ezért az előző nap délutánján betiltották, és kihátráltak a szakszervezetek támogatása mögül. A folyamat viszont már nehezen volt leállítható, folytatódtak a megmozdulások. Csak 1948-ban közel ezer sztrájk volt, 2,6 millió munkás részvételével. A társadalmi béke ezen a területen csak a hatvanas években formálódott ki, amikor is a gyors gazdasági növekedés gyümölcsei már széles körben éreztették hatásukat. Valójában csak ekkor alakult ki a kooperatív munkaerő-menedzsment kapcsolatrendszer, amelyet oly sokszor emelnek ki a japán üzleti élet jellegzetességeként (Johnson, 1982, 14; Dore, 1987, 48–67).

A japán konzervatív körök, beleértve Josida Sigerut, kezdetől ellenérzéssel viszonyultak a szakszervezeti jogok kiterjesztéséhez. Jól érezték, hogy ez kiváló bázist adhat a háború után megerősödött baloldal számára. Ezt MacArthur és stábjja is hamarosan érzékelte. 1947-ben a Japán Kommunista Párt már nyíltan támogatta a szakszervezetek törekvéseit, ami így erős politikai színezetet is kapott.¹⁰¹ A nemzetközi helyzet egyre feszültebbé vált, a politikai légkör is egyre inkább jobbra tolódott Japánban. Az ötvenes évek elejére erős antikommunista hullám indult el. Az amerikaiak az 1946-os tisztogatási rendeletet, ami a régi rendszer aktív támogatóinak eltávolítására született, most a kommunisták és baloldaliak ellen fordították. „Az ultranacionalista, terrorista és titkos hazafias társaságok” vádakát alkalmazták, paradox módon, a kommunistákkal szemben. A folyamat a „vörös tisztogatás” né-

¹⁰⁰ Az Egyesült Államok konzervatív körei kezdetől ellenezték a hazai Wagner-törvényt, de sokáig sikertelenül. Viszont jól jelzi az itteni változásokat, ami Japánra is hatással volt, hogy 1947-be az Egyesült Államokban is korlátozták az eredeti törvénybe foglalt szakszervezeti jogokat és lehetőségeket a Taft–Harley-törvény elfogadásával. A konzervatív fordulat szele hamar elért Japánba is.

¹⁰¹ Ebben az időszakban is viszonylag kis szerepe volt a Japán Kommunista Pártnak az ország politikai életében. 1948-ban, az amerikaiak becslése szerint, mindössze 16 ezer tagja volt a pártnak és 80 ezer támogatója. De a jobbra tolódó nemzetközi politikai légkörben még így is egyre kevésbé tolerálták ezt a pártot az amerikai megszállók.

ven ismert, amelynek során 1200 embert a közszolgálattól, 11 ezret pedig a magán-szektorbeli állástól is eltiltottak. A Josida-vezette kormány örömmel vette a fordulatot, és hatékonyan hajtotta végre a feladatot. A tisztogatás széles kört érintett, összesen mintegy 20 ezer embert. Igaz korábban éppen az amerikaiak engedték szabadon a japán börtönökben levő baloldaliakat 1945-ben, de a helyzet az óta gyökeresen megváltozott. A Szovjetunió kelet-európai terjeszkedése, a koreai háború, Mao Ce-tung hatalomra jutása Kínában és a McCarthy korszak az Egyesült Államokban már más világ, mint ami 1945-ben volt (Ito, 1994, 55; Finn, 1992, 53–60, 136–150).

Közismerten sajátos vonása a japán munkaügyi rendszernek az élethosszig tartó foglalkoztatás. Ez a modernizáció során alakult ki a mikro- és a makroszféra kölcsönhatásában. A rendszer kezdete az első világháborúig nyúlik vissza, amikor is a munkáltatók szerették volna megakadályozni a baloldali eszmék térnyerését a munkások között. A húszas években a gyarmatokról nagyszámú koreai és tajvani munkaerő áramlott a szigetországba, és a japán munkaerő állásbiztonságát növelte az élethosszig tartó foglalkoztatás rendszere, ha esetleg bérben ennek meg is kellett fizetnie az árát. Az élethosszig tartó foglalkoztatás intézményének a kiszélesedése a 20. század harmincas éveire tehető, amikor is a zaibacuk teret nyertek és egyre meghatározóbbak lettek. Fontos hangsúlyozni, hogy valójában csak a nagyvállalatoknál honosodott meg ez a rendszer. A kis- és középvállalkozásoknál más volt a helyzet, sokkal rosszabbak voltak a munkafeltételek és -körülmények. Ebben az értelemben is duális volt a japán gazdaság. A háborús időkben, a munkaerőhiány és a feszített haditermelés közötti feszítő ellentmondás idején ez a rendszer még jobban megerősödött a zaibacuknál.

A második világháború után, némileg újrarendeződve, a nagy cégeknél az állandóan foglalkoztatotaknál megmaradt ez a rendszer mind a fellendülésben, mind a hetvenes évek nehezebb időszakában. Az élethosszig tartó foglalkoztatás a nagy cégek sajátossága a duális japán gazdaságban. A kicsi vállalkozásoknál ez érthetően nem jellemző, nemcsak az eltérő foglalkoztatási politika, de jelentős bérkülönbségek is mutatják a japán gazdaság dualitását. Az ezer főnél többet foglalkoztatókhoz viszonyítva a 10–29 közötti létszámmal dolgozó cégek bérei az előbbieknél csak 60 százalékát érték el. A kilencvenes évektől az élethosszig való foglalkoztatás intézményében is lazulás, változás, bomlás indult meg Japánban, mint sok más területen is (Moriguchi–Ono, 2006; Kambayashi–Kato, 2011; Ariga–Okazawa, 2011).

Az oktatási rendszer átalakítása

Már a háború vége előtt tervek készültek Washingtonban a japán oktatási rendszer olyan átalakításáról, amely a legjobban szolgálhatja az új típusú magatartás kialakulását, ahol a diákokat sokszínű, szabad nevelés tereli a békés jövő felé. A japánok hosszú idő óta nagy jelentőséget tulajdonítottak az oktatásnak,

már a Tokugava-sógunátusban is, de különösen a modernizáció időszakában, a Meidzsi-restauráció után. A két világháború között a hatosztályos általános iskola ingyenes és kötelező volt. A gimnáziumok mellett továbbtanulási lehetőségként kiváló műszaki középszintű intézmények álltak rendelkezésre. Jó egyetemek voltak, mérsékelt tandíjjal. Igaz ide az általános iskolát végzetteknek csak egy százaléka jutott be, és nyilván csak a gazdagabb családok gyermekei. Ugyanakkor a lányok lehetőségei igen korlátozottak voltak. Az amerikaiakat az is fölöttébb zavarta, hogy az egész oktatási rendszer át volt hatva szélsőséges nacionalizmussal. Az iskolai tanárok jelentős része visszavonult katona volt, és maguk az oktatási miniszterek gyakran tábornokok voltak.

A háborúban az iskolák egytizede romba dőlt, számos megsérült, a tanítás szünetelt, sok ezer diák volt oktatás nélkül. Mielőbb el akarták indítani az új jellegű oktatást az amerikaiak, de ehhez be kellett tiltani a régi szellemű tankönyveket és „moráloktatást”, valamint meg kellett tisztítani a tantestületeket. Még mielőtt az átvilágítást megkezdték volna, közel 116 ezer tanár önként visszavonult, a további 700 ezer fő megvizsgálása után további 6 ezer főt küldtek el. A személyi tisztogatás ezen a területen volt a legkövetkezetesebben és legmélyrehatóbban végrehajtva, annak ellenére vagy talán éppen azért, mert a japánok lényegében maguk végezték el ezt a feladatot. Új tankönyveket készítettek az Oktatási Minisztérium erőteljes központi felügyeletével, amelyben persze a régi bürokraták ültek, így szó sem lehetett alapvető szemléleti változásról. Voltak ugyan helyi japán liberális törekvések az erős kormányzati kontroll csökkentésére, de ezek sikertelenek voltak.¹⁰²

1946-ban nagyszámú amerikai szakértőből álló csoport érkezett Japánba, és számos javaslattal élt, ami lényegében megalapozta az utána végrehajtott reformot. Alapelvei közé tartozott, hogy koedukálnak kell lennie az oktatásnak, széles réteg számára elérhetővé kell tenni a felsőoktatást, az oktatás menedzselését a helyi önkormányzatokra kell bízni. Amerikai mintára egy 6+3+3+4 éves rendszer bevezetését javasolták. Vagyis 6 év általános iskola, és egy hároméves alsó középiskola mindenki számára legyen kötelező. A felsőoktatásba készülőknek pedig a 3 éves felső középiskola és utána 4 év egyetem. A reform kidolgozásában jelentős volt a japán részvétel. 1946 és 1952 között az oktatási reform megvalósításában kulcsszerepet játszott a nagytekintélyű oktatási szakember, *Nambara Sigeru*,¹⁰³ a Tokiói Császári Egyetem elnöke, aki a Japán Oktatási Reform Tanács

¹⁰² Például az 1946-ban megjelent hivatalos tankönyv és annak újabb és újabb kiadásai, a haladó történészek ellenkezése dacára, sokáig a következő értékelést adták a japán közelmúlt-ról. „A mi országunk vereséget szenvedett. A nép rengeteget szenvedett a hosszú háború során. A hadsereg elnyomta az embereket, ok nélküli háborút viselt és balszerencsét okozott.” A vereség és a megszállás kétségtelen tény volt, de a mélyebb okok megnevezése, megértése, feldolgozása az sokak számára elmaradt, és a történeteket elsősorban a balszerencsének tulajdonították, ami mögé ugyancsak sok mindent oda lehet érteni (Gluck, 1993, 68).

¹⁰³ *Nambara Sigeru* (1889–1974) a Tokiói Császári Egyetemen végzett, majd ott a jogi kar

elnöke volt. Az 1947-ben elfogadott két törvény hozta létre az új oktatási rendszert, hangsúlyozva az esélyegyenlőség fontosságát is. A kívánt decentralizáció is megvalósult, de csak egy rövid ideig, mert az ötvenes években ismét centralizálták az irányítást, központilag írták elő a tananyagot és a használható tankönyveket.

A rendszer célzott működéséhez idő kellett, és anyagi források. Az első években az általános iskolákra fordították a kiadások jelentős részét, hogy megtegyék a 9 éves kötelező képzés feltételét, illetve az egyetemek természettudományos részlegein ment végbe lényeges fejlesztés. A középiskolai szintre az ötvenes években még nem jutott kellő figyelem és forrás. Az elit gyermekeinek zöme magán-középiskolákba járt, így jutott be a felsőoktatásba. A növekvő kereslet kielégítésére egyre több magánegyetem jött létre. Az esélyegyenlőség így távolról sem valósult meg. A hatvanas években azonban kiépült a közbenső, állami középiskolai láncszem is, és robbanásszerűen nőtt a továbbtanulók száma. 1975-ben a 9 éves kötelező oktatást befejezők 90 százaléka már továbblépett a felső-középiskolába. Ez azt jelentette, hogy valójában ekkor már a 12 éves képzés lett a standard. A fiúk és a lányok a középiskolai szinten immár egyforma eséllyel rendelkeztek. A folyamat elérte az egyetemeket is, ott is egyre többen kívántak továbbtanulni. Míg 1955-ben az érintett korosztály 7,9 százaléka tanult a felsőoktatásban, 1970-ben már 17,1 százaléka, 1980-ban 26,1 százaléka és az ezredfordulón már 38,2 százaléka. A japán társadalomban hagyományosan és mélyen beágyazott a ranglétrán való előrelépés fontossága. Ez megalapozza, hogy miért olyan nagy az igény az egyetemi diplomára, annak ellenére, hogy igen magasak a bekerülési követelmények, nagy elszántság és erőfeszítés szükséges ennek eléréséhez.

Ez a javuló oktatási pályalehetőség azonban a férfiakra vonatkozott elsősorban. Ugyanis még az ezredfordulón is azt láthatjuk, hogy a felső-középiskolai 50-50 százalékos aránnyal szemben az egyetemeken a lányok részesedése már csak 37,8 százalék. A nők zöme a kétéves főiskolaszerű képzést végezte el, itt részarányuk 90 százalék körül volt. Ez viszont élesen szétváló befejezést jelez a két nem számára. Ez összefügg a japán nőkre vonatkozó hagyományos felfogással, amely a gyermek születése után a háztartásban látja a helyüket. Ebből fakadóan nincs igazi ösztönzés számukra felsőfokú diploma megszerzésére, hiszen általában nem tudják hasznosítani a munkaerőpiacon. Mindezzel összefüggésben hagyományosan alacsony a nők foglalkoztatása Japánban. A nők szerepét

tanára volt. Jelentős keresztény gondolkozója volt Japánnak. A harmincas és negyvenes években igyekezett megvédeni az egyetemet a szélsőjobboldali és kormányzati befolyástól. A náciizmus kemény kritikusa volt, Pearl Harbor megtámadását a japán nemzetre végzetes lépésnek tartotta. 1945-ben a Tokió Császári Egyetem Jogi Karának dékánja lett, majd nem sokkal később a nagyhírű egyetem elnöke. Nemcsak az akadémiai életben, de a második világháború utáni kulturális életben is fontos szerepet játszott (Minear, 2011; Yamaori, 2008).

érintő tradíciók, szokások, hagyományok Japánban mások és erősebbek, mint a legtöbb fejlett országban.

A hetvenes évekre mondhatjuk azt, hogy kiteljesedett a háború utáni oktatási reformfolyamat, Japán valóban olyan társadalommá vált, ahol általános a magas képzettség.¹⁰⁴ Különösen nagy hangsúlyt fektetett a japán képzés a természettudományok és a matematika területére. Ez már kevésbé mondható el a történelmi, társadalomtudományi oktatásról, amely egyébként is minden szinten nagyon kerüli a japán múlt és jelen kényesebb kérdéseivel való szembenézést. A hatékonyság, a gyors gazdasági növekedéshez szükséges munkaerő megfelelő oktatásának szentelt a kormányzat nagy figyelmet a hatvanas és hetvenes években, és jelentősen növelte a szakképzést szolgáló tárgyak számát az általános oktatásban, illetve ezt szolgáló speciális iskolákat hoztak létre a hetvenes évek közepétől. Ez utóbbiból az ezredfordulóra már több mint 3500 működött. A nagyságrendi jelentőséget érzékelhetjük abból is, ha összevetjük azzal, hogy a felső-középiszkolák száma valamivel kevesebb volt, mint 5500. Az oktatás sokszínűbbé, összetettebbé vált a munkaerő-piaci igények kielégítését szolgálva. Ezek hatékony kezdeményezések voltak, de kevésbé tudták megoldani a nők sikeres munkaerő-piaci bekerülését. Ebben persze, mint említettük, mélyebb társadalmi összetevők is erősen hatnak (Foljannty-Jost, 2004; Beauchamp–Vardaman, 1994).

A japán fejlesztő állam időszeke a második világháború után

A második világháború utáni gyors gazdasági növekedésben kulcsszerepet játszott a japán fejlesztő állam. A kialakított intézményrendszeren keresztül az elhivatott, tapasztalt és jól felkészült bürokraták igyekeztek irányokat, lehetőségeket megjelölni a piac szereplői számára. Felkarolták, segítették a „nyertes ágazatokat”, pontosabban, amit annak gondoltak. Összehangolták a nagy cégek, ágazatok tevékenységét. Erős szubvencionálással, a japán gazdaságra és társadalomra jellemző együttműködő kapcsolati hálókat felhasználásával törekedtek a kitűzött célok megvalósítására. A gyarmatosítás rablógazdálkodása helyett a második világháború utáni béke „béklyójában” immár nem maradt más út a feltétlenül szükséges javak és erőforrások megszerzésére, mint a kivitel növelése, az exportorientált gazdaságpolitika.

¹⁰⁴ Ugyanakkor jelentős költség is a családoknak a gyerekek képzése, amit viszont a magas társadalmi értéke miatt vállalnak. A kilencvenes évek közepére vonatkozó becslés szerint, míg az Egyesült Államokban a 35 és 54 év közötti életkorban a szülők a háztartás jövedelmének 1–2,5 százalékát fordítják oktatásra, addig Japánban ugyanez a korosztály a háztartási jövedelem 6–8 százalékát (Foljannty-Jost, 2004, 90).

A második világháború utáni amerikai nyomásra, de japán kivitelezésben végbemenő intézményi építkezések modernebb mozgásteret adtak a gazdasági fejlődéshez, de a bürokrata szakértők ennek során sok mindent japánosítottak, lehetőséget és teret adva egy igen aktív állami beavatkozásnak. Az 1945 utáni igen nyomorúságos gazdasági helyzet, infláció, munkanélküliség, nélkülözés ugyan nehéz környezetet jelentett, de a háború befejeződése, a béke sok mindenért kárpótolta a lakosságot. Az is fontos mozzanat volt, aminek a történelem régen is és ma is sok tanújelét adta, hogy a japán kulturális és társadalmi tradíciók, a közösségi szellem igen nehéz körülmények között is igen tiszteletreméltó nemzeti helytállást és közös tenni akarást generált és generál; kivételesen magas a japánok alkalmazkodóképessége.

A Dodge-féle stabilizációs terv

1945 és 1948 között az amerikaiaknak sem igazán sikerült újraéleszteni, fellen-díteni a japán gazdaságot. 1948 végén is még csak az 1930–1934-es szint kéthar-madán volt a termelés, amikor is a lélekszám még 15 millió fővel kevesebb volt. A nemzetközi kereskedelemben való részvétel sem javult. Hatalmas kereskedelmi mérleghiány volt. 1948-ban az import kétharmada az Amerikai Egyesült Államokból származott, de az exportnak csak negyede irányult oda. Vagyis érthető volt a megszállók aggodása, hogy a nagy kereskedelmi mérleghiányon keresztül az amerikaiak finanszírozzák a legyőzött ellenséget. Fordított volt a kép ugyanakkor az ázsiai kereskedelemben. A japán export 43 százaléka áramlott Ázsiába, miközben az importon belül csak 10 százalékos volt a részesedése. Az amerikai szakemberek attól tartottak, hogy az amerikai kereskedelmi többlet nem tartható sokáig, nem lesz rá finanszírozási forrás.

Joseph Dodge a japán gazdaságot stabilizáló amerikai bankár

Joseph Dodge egy szegény családból származó autodidakta bankár volt, aki középiskolai végzettséggel, felsőfokú diploma nélkül emelkedett felfelé a ranglétrán. Detroitban jelentős sikereket ért el, és komoly szakmai hírnévre tett szert mint kökemény és sikeres bankár. A háború befejeztével Németországba került Eisenhower tábornok kérésére, ahol a pénzügyi stabilizációban kulcsszerepet játszott. Ausztriában is tevékenykedett mint az amerikai elnök megbízottja, és részt vett a Marshall-segélyt menedzselő szervezet tanácsadó testületében. Mégis tevékenységének talán a legismertebb fejezete, amit 1949 elejétől a japán gazdaság újraélesztése és stabilizálása terén fejtett ki. 1952-ben a Fehér Ház Költségvetési Hivatalának az első igazgatója lett. Utána is magas elnöki megbízásokat kapott (Schonberger, 1989, 198–200).

Több Japánra kedvező körülmény is hozzájárult, hogy a negyvenes évek végére egyik oldalról stabilizálódhatott a gazdaság, másik oldalról megnőhetett az ország kormányának mozgásteret. Az első mozzanat egy 1949 elején Japánba érkező amerikai bankár, Joseph Dodge nevéhez és stabilizációs tervéhez fűződött, aki a második világháború után a németországi és ausztriai amerikai katonai vezetés gazdasági tanácsadójaként és szakértőjeként már jelentős tekintélyre tett szert. Joseph Dodge ortodox közgazdasági nézeteket vallott. Keynessele szemben a passzív és keveset költő államot preferálta. A növekvő mozgásteret pedig – nagyon szerencsés egybeesésként az igen kemény Dodge-féle stabilizációval – a hidegháború kieleződése, a koreai harcok kitörése hozta meg Japán számára.

1945 és 1948 között 700 százalékos infláció volt Japánban, és Dodge ennek okát jelentős részben a japán kormány expanzív fiskális politikájában látta. És ez egyáltalán nem volt alaptalan, mivel az egyik fő inflációs forrás éppen az a Rekonstrukciót Finanszírozó Bank volt, amely ezekben az években, közvetlen állami befolyásolás alapján, hatalmas tömegű, nagyon sokszor rossz megtérülésű vállalati beruházást finanszírozott. Ugyanakkor látta az infláció átmeneti előnyeit is, a vállalati adósságok könnyű leépülését és a nemzetközi versenyképességet segítő alacsony bérszínvonalat. A japán kormány és az amerikai főhadiszállás több részlegének törekvéseivel szemben, mint az amerikai érdekek kemény képviselője és védelmezője, visszautasította a foglalkoztatást és az életszínvonalat emelni szándékozó törekvéseket. Úgy vélte, hogy mindez csak az amerikai adófizetők pénzének elpazarolása lenne. Sőt, a nagyobb munkanélküliséget is jónak tartotta, mivel az a bérköltségek további csökkenéséhez vezethet. Már csak azért is előnyösnek vélte ezt, mivel fokozhatta a versenyképességet is. Ezt és az export növelését maga is a célok közé sorolta, mivel úgy vélte, hogy így Japán képes lesz egyre több amerikai importot finanszírozni, ami kedvező lesz az Egyesült Államok számára.

Dodge tervének a kulcslépései az alábbiak voltak:

- A költségvetés kiegyensúlyozása, elsősorban a kiadások csökkentésével.
- A bevételek növelése hatékonyabb adóbeszedéssel.
- A kormányzati beavatkozások csökkentése, visszafogása.
- Az Újjáépítési Bank gazdaságtalan kölcsöneinek radikális mérséklése.
- A jen árfolyamának rögzítése az 1\$ = 360 jen árfolyamon.

A költségvetési kiadások csökkentése elsősorban az állami beruházásokat, az iparági szubvenciókat és a bérköltségeket érintette. Ez utóbbinál 20–30 százalékos mérséklés volt a cél, ami mintegy 600 ezer állami alkalmazott elbocsátását jelentette. Ezen belül a veszteség termelésében élenjáró Japán Nemzeti Vasúttársaság volt ez egyik fő célpont. Valóban túl sok alkalmazottja volt a vasútnak, nagyon nagy részben máshol munkát nem találó leszerelt katona. Itt 126 ezer embert, a foglalkoztatottak 20 százalékát kívánták elbocsátani, amit a kommunis-

ta befolyás alatt álló szakszervezet sztrájkokkal kívánt megakadályozni, amelyek gyakran erőszakos összeütközésekbe torkoltak. A hatóságok ezeket keményen letörték, és sok résztvevőt letartóztattak (Nakamura–Odaka, 1999, 364–366; Yoshikawa, 1995, 110–116).

A szakszervezet elleni kemény fellépés már részben a hidegháború éleződésével bekövetkező politika jele volt, de nem állt messze a stabilizációs törekvésektől sem. Dodge egyik célja eleve a szakszervezetek gyengítése és a bérek lejjebb szorítása volt, és ebben közös nevezőre került a nagyvállalatok vezetőivel. Sikerült az adóbevételeket növelni, és a hitelt addig szinte korlátlanul biztosító Újjáépítési Bank tevékenységét visszafogták. A nemzetközi gazdaságba való visszaintegrálás szempontjából kulcsfontosságú volt a jen stabil árfolyamának biztosítása, hogy a magánszféra szabadon tudjon kereskedni és megszűnjön az állami devizagazdálkodás, a szoros kormányzati kontroll és beavatkozás. A kemény intézkedések természetesen nem tetszettek a japán kormány tagjainak, akik közül elsősorban a pénzügyminiszter, *Ikeda Hajato* tárgyalt az amerikaiakkal. De végül is a japán félnek nem sok választása maradt, el kellett fogadnia az igen szigorú intézkedéseket.

Ikeda Hajato pénzügyminiszter, Joseph Dodge japán partnere

Ikeda Hajato 1899-ben született. A Kiotó Császári Egyetemen, a vezető bürokraták és politikusok elit képzőhelyén szerzett jogi diplomát 1925-ben. Ezt követően a Pénzügyminisztériumban helyezkedett el. Josida Sigeru konzervatív politikai iskolájának az egyik vezető tagja volt. 1949-ben bekerült a Parlamentbe, 1949 és 1952 közötti pénzügyminiszteri időszaka alatt részt vett a Dodge stabilizációs terv végrehajtásában. Az ötvenes években különböző miniszteri tisztségeket töltött be, közöttük 1969–1970-ben a MITI vezetői posztját is. Kisi Nobuszuke visszavonulása után Japán miniszterelnöke volt 1960 és 1964 között. Kormányzása idején indult meg a tíz éves, nemzeti jövedelem megkétszerezését célul kitűző hosszú távú terv végrehajtása. Ikeda Hajato miniszterelnökként a dinamikus gazdasági növekedést kiterjedt költségvetési expanzióval, alacsony adókkal segítette, miközben sikerült az inflációt és a kamatokat alacsonyan tartani. Gazdaságpolitikája segítette a japán áruk exportját a kereskedelmi korlátok leépítését célozva, és segítve, hogy az export alacsony árral, alacsony profittartalommal fokozottan versenyképes legyen. Ösztönözte az Ázsiába és a világ más részeibe irányuló tőkeexport növelését is (Calder, 1993, 73–74).

Az 1949-es költségvetési év¹⁰⁵ volt az első, amit a Dodge-terv alapján készítettek. Az 1950-es költségvetési évben folytatták a szigorú megszorítások politiká-

¹⁰⁵ A japán költségvetési év nem a naptári évhez igazodik. Kezdeté április 1, befejezése a következő naptári évben március 31.

ját. A fájdalmas lépések meghozták gyümölcsüket, sikerült az árakat és a jen árfolyamát stabilizálni. A stabilizáció fájdalmas és elkerülhetetlen volt, és várható volt, hogy jelentős recesszió lesz a következménye. Azonban a gazdaság segítségére sietett, hogy a koreai háború hatalmas keresletet támasztott a japán ipar termékei iránt.¹⁰⁶ 1950 májusában az ipari termelés indexe az 1936-os 87 százaléknál állt, egy év múlva pedig 131,5 százalékon. Az 1951-es fiskális politika folytatta a megkezdett irányt, s a három év eredményeként megteremtették a költségvetési egyensúlyt, mivel visszafogták a kormányzati kiadásokat, csökkentették az ártámogatásokat. Korszerűsítették az adórendszert is. Sikerült végképp le-törni a háború utáni inflációt, és a korlátozásokat is fel tudták oldani. A központi bank a monetáris politikával igyekezett segíteni a stabilizációt. Mindezek eredményeként mire a békeegyezmény alapján Japán 1952. április 28-án visszanyerte szuverenitását, sikerült a gazdasági helyzetet is stabilizálni (Schaller, 2004; Schonberger, 1989, 198–235; PRI, 2013a, 54–91).

Intézmények és bürokraták

A második világháború utáni kiemelt fontosságú japán fejlesztő állam gyökerei valójában visszanyúlnak a Meidzsi-restauráció első évtizedeire, az „alapító bürokraták”, majd a nyomukba lépő reformbürokraták kibontakozásának idejére. A 19. század végén is nagyon markáns állami beavatkozás, irányzás jellemezte a fejlődést. Ekkor elsősorban a megfelelő intézményi keretek kialakítása volt a középpontban. A következő század húszas éveiben frissen diplomázó és az államigazgatásban elhelyezkedő új reformbürokrácia már más korban élt, gondolkozott és tevékenykedett. De bizonyos értelemben ugyanaz a szemlélet, elhivatottság és öntudat jellemezte, mint az első generációs államigazgatás vezetőit. A mandzsúriai kísérleti terep után ezek a szakemberek építették ki Tokióban a háborúhoz szükséges centralizált szervezetet, az úgynevezett „1940-es rendszert”. Ugyanez a reformbürokrata nemzedék határozta meg a második világháború utáni fejlődést is. Erre az időszakra is megőrződött az állami hivatalok és az azt működtető réteg hatalmas presztízse. Ide csak a mindenkori generációk legjobbjai, a legerősebb egyetemek kiválóságai kerülhettek be, igen kemény vizsgafeltételek teljesítésével.

Paradox módon Japán modern történetében a legerősebb állami kontroll éppen az amerikai megszállás idején, 1945 és 1952 között volt megfigyelhető, még a megelőző háborús időknél is nagyobb mértékben. Az amerikaiak – a működőképesség fenntartásának praktikus szempontjait számba véve – soha nem

¹⁰⁶ Josida Sigeru miniszterelnök a koreai háború kitörését egyenest „égi kegyelem” jelének, a Japán Nemzeti Bank nagyhatalmú elnöke, *Icsimada Naoto* „isteni támogatásnak” nevezte, ami megmentheti Japánt a recessziótól (Schaller, 2004, 148).

tervezték a japán államigazgatás minden korábbi struktúráját leromboló átfogó megváltoztatását. A bürokráciát érintő tisztogatás az amerikai megszállás alatt elsősorban a kivételes hatalmú Belügyminisztériumot érintette, a többi minisztériumot kevésbé. A Belügyminisztériumból viszont sokan átkerültek más területre, és ott folytatták tevékenységüket. Sok olyan gazdasági funkció, döntés, ami korábban a kormányzat és a nagy zaibacuk közötti egyeztetésen dőlt el, most az állami bürokráciához került. Ezzel is összefüggésben a gazdasági feladatok ellátása dinamikus létszámnövekedéssel járt. A legmagasabb háborús értékhez képest 1945 és 1948 között 84 százalékkal többen dolgoztak az államapparátusban.

Az amerikai illetékesek új helyzetet teremtettek az államigazgatás számára is azzal, hogy kiiktatták az korábbi „főnököket”, a katonákat, és átalakították, meggyengítették a meghatározó üzleti szereplőket, a zaibacukat. A vezető politikusok nagy része börtönben volt vagy legalábbis eltiltották a közszerepléstől. A megszállás alatt a korábbi vezető pozícióban levő katonák és a politikusok eltávolításával egyfajta vákuum képződött, amit a bürokrácia igyekezett kitölteni, ugyancsak hatásosan. Számos vezető bürokrata, kihasználva a korábbi politikusok kiszorulását, maga is politikai pályára lépett. Az 1949-es választásokon az új parlamentbe 42 fő került be az államigazgatásból, zömmel Josida Sigeru szövetségesei. A reformbürokrata elit viszonylagos épségben átvészelte a nehéz időket, az amerikai megszállók maguk is tudták, hogy szükségük van rájuk a helyreállításhoz, a reformok végrehajtásához. Ez tovább szilárdította pozíciójukat. Nemcsak megőrizték, de lényegesen meg is növelték befolyásukat ezekben az években. Ezt követően a hidegháborús jobbrafordulás sodrában még nagyobb biztonságban érezhették magukat. Hagyományosan magas elkötelezettsége és képzettsége ennek a rétegnek szintén töretlen maradt. Az új helyzethez alkalmazkodva Japán felemelésének útját immár nem a katonai úton végbemenő gyarmatosításban, hanem a gazdasági felemelkedésben látták (Johnson, 1982, 35–82).

Vezető bürokratákból vezető politikusok

Az 1949-ben megválasztott új képviselők között volt Szató Eiszaku és Ikeda Hajato. Valamivel később, az amerikai megszállás után Kisi Nobuszuke is bekerült a képviselőházba, amikor is a háborús bűnnel vádolt politikusok jelentős része is visszatérhetett a politikába. Ez a három bürokratából lett politikus meghatározó szerepet játszott az 1957 és 1972 közötti időszakban, a gazdasági csoda periódusában. Sok, kevésbé híres bürokrata is hasonló pályára lépett. 1946-ban a képviselőknek mindössze 2,7 százaléka dolgozott azt megelőzően az államigazgatásban, 1949-ben 18,2 százalékuk. 1970-ben a képviselők 23 százaléka, a felsőház tagjainak pedig 37 százaléka jött onnan. Ugyanezek az arányok 1977-ben 27 százalékot, illetve 35 százalékot tettek

ki. Kisi Nobuszuke 1958-as második kabinetjének 12 miniszteréből nyolc korábbi bürokrata volt. Mindez ugyancsak markánsan érzékelteti a bürokraták meghatározó szerepét és összefonódásukat a politikai hatalommal (Johnson, 1982, 46).

A második világháború utáni hatalmas politikai és világgazdasági változások ellenére a korábban kialakított adminisztratív eszközök, intézményi megoldások, technikák és technológiák komoly szakmai tapasztalatot hordoztak és azok igen sokféle célhoz felhasználhatók voltak. A sok évtizedes államigazgatási gyakorlat, tradíció nem ment kárba, sőt kulcsszerepet kapott Japán második világháború utáni felemelkedésében. A bürokrácia tagjainak egyéni és kollektív tudása nagyon is értékes volt. A korábbi évtizedekben kialakított szerteágazó kapcsolatrendszer, társadalmi háló lényegében szintén érintetlen maradt. A gazdasági és politikai életben, és főleg az államigazgatásban ugyanannak a valamennyire megritkított elitnek a kezében volt a hatalom 1945 után is, mint a második világháború előtt. Ez különösen világossá vált az ötvenes évektől. A hidegháborúval is összefüggő jobbrtolódás a korábbi elit számos félreállított tagja számára lehetővé tette a diadalmas visszatérést. A hatvanas és a hetvenes évek gazdasági csodáinak megalapozói és kivitelezői a két világháború között már aktív nemzedékeiből kerültek ki, és ezen belül is kulcsszerepet kaptak a reformbürokraták, akik közül számosan vezető politikai szerepet és funkciót is betöltöttek.

A japán kormányzati szerkezetben a bürokrácia hagyományosan sokkal nagyobb hatalommal rendelkezett a politikusokhoz képest, mint az erős demokráciával rendelkező országokban. A gazdaságpolitikai váltások sokkal inkább fakadtak a bürokrácián belüli felfogásbeli különbségekből, valamelyik nézőpontot képviselők erős pozícióba jutásától, mintsem külső politikai akarattól, döntéstől. A történelmi hagyományok, szokások, informális intézmények az üzleti szféra felé is nagy befolyást biztosítottak az állami adminisztrációnak. Ez a fontos szerep azonban csak részben kötődött a hivatalos, kodifikált jogokhoz és törvényekhez. Ahogy korábban is láttuk, ez jelentős mértékben informális kapcsolatokon, mélyen gyökerező hagyományokon alapult. A szereplőkre az állam és a nagyvállalatok kapcsolatában egyfajta „fogékony függőség”, konszenzuális együttműködés volt a jellemző. A japán „tervorientált piaci rendszer” logikája egészen más, mint a piaci racionalitáson és a szabályozó államon alapuló gazdaságokban, ami például az Egyesült Államokat jellemezte.

A második világháború utáni évtizedekben, a helyreállítás időszaka után, a stabilitás és a növekedés állt a gazdaságpolitika előterében. A célok elérésében a bürokráciának központi szerepe volt. Ez megfelelt a sok évtizedes japán hagyományoknak. Az államapparátus képviselői a vállalatok életének számtalan vetületét ellenőrizték, befolyásolták. Mindez nem diktatórikus módon, hanem formális és informális egyeztetések sorozatán keresztül ment végbe. Az 1869-ben alapított Pénzügyminisztérium hagyományosan a japán bürokrácia egyik legbe-

folyásosabb fellegvára volt. Már csak azért is, mert kezében volt a költségvetés tervezése, amely az államszervezet más egységeinek jutó pénzügyi erőforrásokat is tartalmazta. De a Pénzügyminisztérium mellett, részben azzal versenyezve is, számos más nagyhatalmú államigazgatási szervezet szintén rányomta a bélyegét Japán második világháború utáni fejlődésére. A legismertebb ezek közül a Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium (MITI), a Gazdasági Stabilitási Tanács (ESB) és a Tervhivatal (EPA) volt¹⁰⁷ (Johnson, 1982, 35–82; Haley, 1992; Teranishi, 2005, 174).

Amint a korábbiakban számos példát láthattunk erre, mind az intézményeket, mind a módszereket, mind az irányító bürokratákat illetően igen nagy a folytonosság az 1945 előtti korszakkal. Természetesen tevékenységükben rugalmasan alkalmazkodtak a második világháború utáni megváltozott körülményekhez. A reformbürokraták nemzedéke, amely Mandzsúriában, majd a háború alatt Tokióban meghatározó szerepet játszott, kulcsszerepet kapott az ötvenes és hatvanas évek gazdasági sikereiben is. Felfogásuk szerint ennek az állami beavatkozásnak egyrészt biztosítania kellett az erőforrások kulcságazatokba való áramlását, másrészt prioritás volt, hogy a nemzeti érdek, a közérdek – amit szerintük persze a bürokraták hivatottak meghatározni – erősebb legyen, mint a parciális vállalati profitérdekek. Nem nehéz felismerni a mély hasonlóságot a reformbürokrácia két világháború közötti ideológiájával, persze lényegesen megváltozott peremfeltételek között. De a Meidzsi-restaurációtól kezdődő közel száz év ekkorra bebizonyította, hogy Japán és erős bürokráciájának egyik legfontosabb erőssége a körülményekhez való kreatív alkalmazkodás, miközben a felszínen végbemenő változások mögött megdöbbentő folytonosságot is érzékelhetünk. Erős alkalmazkodás a külső kihívásokhoz, de sohasem feloldódás, teljes hasonulás a külső mintákhoz. A japán nemzeti karakter mindvégig sajátos vonásokkal ruházta fel az ország fejlődését.

Mint korábban láttuk, Kisi Nobuszuke volt a reformbürokrata nemzedék egyik meghatározó egyénisége Mandzsúriában, valamint az „1940-es rendszer” kiépítésében. Kisi Nobuszuke a háború után a sokáig miniszterelnök Josida Sigeruval együtt az állami szerepvállalás alakításának kulcsfigurája volt a negyvenes évek második felében és az ötvenes években. Igaz, jelentős konfliktusokkal szegélyezett rivalizálás és komoly stratégiai viták jellemezték ellentmondásos együttmű-

¹⁰⁷ A japán államigazgatás szervezeti struktúrájának fejlődésében tükröződik a gazdaság hangsúlyainak átalakulása is. A Meidzsi-restauráció után az egyik fontos egység a Mezőgazdasági és Kereskedelmi Minisztérium volt. 1924-ben ennek az osztódásával jött létre a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium, amely kezdetben még csak mellékszereplő volt a korabeli állami adminisztrációban, de jelentősége egyre nőtt a harmincas és a negyvenes években. A negyvenes években ebből jött létre a Háborús Ellátási Minisztérium. A második világháború utáni ismét Kereskedelmi és Gazdasági Minisztérium volt a neve, majd az átalakulás sodrában, 1949-ben, ez utóbbi utódjaként alakult meg a Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium, a legendás hírnévre szert tett MITI.

ködésüket.¹⁰⁸ De közös volt konzervativizmusuk, nacionalizmusuk és az a meggyőződés, hogy Japán függetlensége és gazdasági felemelkedése mindennél fontosabb, és hogy ebben a kormányzatnak fontos szerepe van. A MITI meghatározó irányítói, koncepcionális és adminisztratív vezetői 1952 és 1970 között lényegében Kisi Nobuszuke és korábbi harcostársai, illetve követői voltak. Az egyik legjellemzőbb példa erre *Szahasi Sigeru*¹⁰⁹ volt, akit „Mr. MITI” névvel illettek. Szahasi több mint két évtizedig Kisi Nobuszuke alatt szolgált, majd 1966-ban a MITI vezetője lett. De itt említhetjük Ikeda Hajatot, aki pénzügyminiszterként a Dodge-terv megvalósításában vett részt tevékenyen, vagy Kisi Nobuszuke testvérének, *Szató Eiszakunak* a nevét is. Valamennyien a második világháború előtti bürokrata nemzedékhez tartoztak. Erejüket, valamint befolyásukat jól jellemzi, hogy Kisi Nobuszuke, Ikeda Hajato és Szató Eiszaku 1957 és 1972 között, egymást követve, 15 évig kormányfőként meghatározó szerepet töltött be Japán legvirágzóbb korszakában. De nemcsak a személyekben, az általuk képviselt felfogásban, módszerekben mutatkozik meg a folytonosság, hanem a kulcsfontosságú intézmények működésében is. Az 1931 és 1945 között kialakult gazdasági ideológia és iparpolitikai felfogás, az „1940-es rendszer” markánsan megjelent a második világháború utáni békés fejlődésben is¹¹⁰ (Gordon, 2003; Schuman, 2010; Ojimi, 1975; Dore, 2002, 31–42).

¹⁰⁸ Kisi Nobuszuke 1948 után pártalapítással kísérletezett, de annak kudarca után az ötvenes évek elején csatlakozott Josida Sigeru Liberális Pártjához. Ez nem volt konfliktusmentes, mivel a második világháború éveiben Josida Sigeru mérsékeltebb volt, mint a háborús gazdaság kiépítésében kulcsszerepet játszó Kisi Nobuszuke. Végül, mivel Kisi Nobuszuke jelentős támogatókat és politikusokat tudott magával hozni, befogadták, s az 1953-as választásokon be is került a Parlamentbe. Ezt követően még nyolc alkalommal választották meg képviselőnek, egészen 1979-es politikai visszavonulásáig. 1957 és 1960 között Japán miniszterelnöke volt. Öccse, Szató Eiszaku 1964 és 1972 között vezette a japán kormányt, míg unokája, Abe Sinzó 2012-ben már másodszer lett miniszterelnök.

¹⁰⁹ *Szahasi Sigeru* nemcsak a „Mr. MITI” nevet érdemelte ki, de gyakran a „szamurájok szamurájának” is hívták. 1913-ban született, a Tokiói Egyetemen szerzett jogi diplomát. A végzés után az államigazgatásban kezdett dolgozni, azzal a meggyőződéssel, hogy a tekintélyes bürokrácia részeként tud Japánért a legtöbbet tenni. Szahasi Sigeru 1945 előtt a Kereskedelmi és Ipari Minisztériumban dolgozott, majd az ötvenes évek elején Kisi Nobuszuke hozta be a MITI apparátusába (Schuman, 2010, 10–12).

¹¹⁰ A tervezés akkor kimunkált gyakorlata folytatódott nagyon sok szempontból a második világháború utáni Japánban. Ilyen volt 1947 és 1949 között a Kiemelt Termelési Ágak Politikája, 1956 és 1960 között a Gazdasági Függetlenség Terv és 1960 és 1970 közötti a Jövedelemmegkésztető Terv. Azok a japán bürokraták, akik kiterjedt tapasztalatokat szereztek a mandzsúriai öt éves terv végrehajtásában, és később visszatértek Japánba, részt vettek a hasonló projektek kialakításában. Láthatjuk tehát, hogy a mandzsúriai kísérlet ugyancsak fontos volt a háború utáni japán fejlesztési intézmények és stratégia kialakulásában. A háború után a Gazdasági Stabilizációs Tanács (ESB) és a Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium (MITI) volt az állami irányítás legfontosabb intézménye. Az 1960–1970-es években hasonló intézmények jöttek létre más kelet-ázsiai gazdaságokban is, Koreában és Tajvanon (Sasada, 2013, 39–76).

A monetáris politika és intézményei

A japán fejlesztő állam modelljében nagyon sok intézmény túlnyomóan kooperatív, de azért részben egymással is versenyző működése volt megfigyelhető. A gazdaságpolitika véghezvitele, az állami befolyásolás feladatai megoszlottak a Pénzügyminisztérium, a MITI és a Japán Nemzeti Bank között. A három intézmény szerepe, stratégiája, irányultsága különböző volt. Míg a MITI elsősorban a stratégiai ágazatokat preferáló erőforrás-elosztásra törekedett, addig a Pénzügyminisztérium és a Japán Nemzeti Bank a megfelelő likviditás, tőkeellátás stabil biztosítását helyezte középpontba. Az utóbbi pénzügyi intézmények a MITI irányvonalától eltérően nem pusztán a gyors gazdasági növekedésre koncentráltak és nem alkalmaztak ágazati preferenciákat. Az intézmények eltérő stratégiája az alapvetően egységes cél mellett érthetően konfliktusokat is generált.

A Japán Nemzeti Bank igyekezett bőséges forrásokat csatornázni a bankrendszerbe, amely bankrendszerben persze meghatározó szereplők voltak a nagy keiracu intézmények. Ez utóbbiak viszont eszközeikkel kiterjedt módon támogatták a kulcsfontosságú exportvállalataik extenzív beruházásait. Ennek során azonban a forrás elosztás nem volt mindig a leghatékonyabb. A vállalatcsoport egészének érdekei voltak az elsődlegesek, és gyakran keresztfinanszírozással támogatták meg a gyengébb vállalatokat, a nyereségesebbek rovására. A magas növekedési ütem, az új és élenjáró technológia meghonosításában, a versenyképes költségszint kialakításában és megtartásában kulcsfontosságú jelentőségűek a beruházások. A bankrendszer a magas megtakarításokat közvetítette a vállalati szférába. A beruházások nagy volumene Japán második világháború utáni fejlődésében központi szerepet játszott. Nemzetközi összehasonlításban nézve is kiugróan magas volt a GDP-hez viszonyított felhalmozási ráta, amihez a már jelzett állami eszközökön túl a monetáris politika is nagymértékben hozzájárult.

Aicsi Kiicsi, a pénzügyminisztérium egyik vezető bürokrataja, későbbi pénzügyminiszter az ötvenes években így fogalmazta meg az ipar finanszírozásának alapelveit:

- A gazdasági racionalitás alapvető szempont, ezért veszteséges vállalkozásokat, tevékenységük területétől függetlenül, nem szabad finanszírozni.
- A hitelforrásokhoz való hozzájutást nem szabad politikailag meghatározott kvótákhoz kötni. Világos visszafizetési terv szükséges.
- A részvénytőkével óvatosan kell bánni, mivel az nagyon spekulatív és kiszámíthatatlan.
- A kormányzat fő célja a pénzügyi szférát tekintve a bankrendszer megbízhatóságának fenntartása.

A fentiekből is érzékelhető, hogy a Pénzügyminisztérium célrendszere sokkal általánosabb prioritásokra épült, mint például a MITI igen célzott ágazati prioritásokkal jellemzett gazdaságpolitikája. Persze ezek sok szempontból nem

semlegesítették, hanem kiegészítették egymást. A Japán Nemzeti Bank politikája sok szálon kapcsolódott a Pénzügyminisztérium stratégiájához. Ami persze nem meglepő, hiszen az 1942-es Jegybanktörvény értelmében az intézmény a Pénzügyminisztérium közvetlen irányítása alatt állt. A Japán Nemzeti Bank már a negyvenes évek második felétől igen aktív monetáris politikát folytatott. A Dodge-terv megvalósítása, mint láttuk, jelentős fiskális megszorításokat alkalmazott, ami deflációs és recessziós veszélyekkel járt. A Japán Nemzeti Bank a kereskedelmi bankokon keresztül nagytömegű likviditást biztosított ebben az időszakban. A Japán Nemzeti Bank az 1949 júniusa és 1950 áprilisa közötti kulcsidőszakban hatalmas, 53,9 milliárd jen nagyságú bővítést hajtott végre, ami valamennyire ellensúlyozta a fiskális megszorítások recessziós hatását.

Icsimada Naoto – „A pápa”

Icsimada Naoto, aki 1946 és 1954 között volt a Japán Nemzeti Bank befolyásos elnöke, igen nagy reputációval bírt ebben a korszakban is. Beceneve „A pápa” volt. A pénzügyi és bankrendszer stabilitását tekintette elsődleges céljának. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy hajdani tanulmányútján, a Japán Nemzeti Bank fiatal hivatalnokaként személyes benyomást tudott szerezni a húszas évek eleji weimari Németország inflációjáról. Az amerikai megszállás alatt jó kapcsolatokat ápolt az amerikai megszállókkal, eltérően sok konkurens politikustól, akik háborús vádak miatt ki voltak tiltva a politikából vagy éppen börtönben voltak. A kereskedelmi bankrendszer érdekérvényesítő ereje ekkora igencsak meggyengült, többek között a zaibacuk szétverése miatt. Számos, a háború alatt vagy előtt működő speciális bank zárva volt. Összességében jelentős hitelszűkösség jellemezte ezt az időszakot. Így, számos tényező miatt, a háború utáni években a Japán Nemzeti Bank és elnöke kivételesen erős befolyással bírt japán gazdasági életére. Monetáris politikájával – a MITI bürokráciájának iparági preferenciákat érvényesítő, gyakran erőszakos fejlesztési gazdaságpolitikájával szemben – a kiegyensúlyozottabb, graduális növekedést preferálta és próbálta segíteni. Icsimada Naoto később, az 1954–1956-os, valamint az 1957/1958-as években pénzügyminiszterként szolgált (Calder, 1993, 70–79).

Az ötvenes évektől a hetvenes évekig tartó periódus a magas növekedés és egyben a Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszer időszaka. Ebben az időszakban a Japán Nemzeti Bank az „útmutató ablak” politikáját követte a pénzügyi szabályozásban, vagyis mennyiségi szabályozást alkalmazott a kereskedelmi bankok pénzellátásának biztosításában, a diszkontkölcsönzésben. Továbbá a kamatlábon keresztül is befolyásolta a likviditást. Ez a monetáris politika azért is lehetett hatásos ekkor, mert a japán pénzügyi rendszer egészen a hetvenes évek elejéig szigorúan szabályozott és védett volt. Igaz, hasonló folyamat ment végbe

a Bretton Woods-i rendszer számos már országában is, de Japánban volt talán az összes közül a legkeményebb és legrészletesebb adminisztratív kontroll. A kormány lényegében megakadályozta mind a tőke beáramlását, mind kiáramlását. A legtöbb kamatlábat nagyon alacsonyan tartották. A pénzmennyiséget és a bankközi kamatlábat a gazdasági növekedés igényeihez igazította a Japán Nemzeti Bank. A gyors növekedést szolgáló monetáris politika ezen eszközei jól működtek a hetvenes évekig. A Bretton Woods-i rendszer felbomlása, a hetvenes évek válsága és a kiteljesedő globalizáció azonban megváltoztatta a peremfeltételeket, a monetáris politikában is lényeges változások következtek be. A japán monetáris politika, akárcsak a fiskális politika, a felvázolt módszereken túlmenően számos informális eszközt is használt. A politikák gyökerei közösek, ugyanaz a társadalmi-politikai feltételrendszer működött mindkét esetben.

A japán fejlesztő állam intézményrendszerében a fiskális és a monetáris politika együttesen tudta biztosítani a gyors növekedést az ötvenes és a hatvanas években. Fontos mozzanat a monetáris politika szempontjából is, hogy a japán költségvetési centralizáció a hivatalos statisztikák szerint, nemzetközi összehasonlításban nézve hagyományosan viszonylag alacsony volt a 20. század második felében. A közvetlen és látható fiskális eszközök alkalmazásának ez korlátot szabott. Továbbá egészen a hatvanas évek közepéig szigorúan kiegyensúlyozott volt a költségvetés, a deficitből való expanzió is korlátozva volt. Mindezen tényező abba az irányba hatott, hogy a gazdaságpolitika középpontjába állított gyors exportorientált növekedést az expanzív monetáris politikával, valamint a bankrendszeren keresztül is tudták ösztönözni.

A Japán Nemzeti Bank a fent vázolt eszközein túlmenően speciális fejlesztési pénzügyintézeteket és bankokat is létrehozott, amelyek ugyan nem állami intézmények voltak, de az állami gazdaságpolitikát szolgálták. Ilyen volt többek között a Japán Ipari Bank, amely az ötvenes években a hosszú távú ipari beruházások 20–30 százalékát finanszírozta. 1951 és 1955 között az olyan stratégiai iparágak, mint a vas- és acélipar, a szénbányászat, a hajóépítés és az áramtermelés összes beruházásainak 23–24 százaléka a Japán Ipari Banktól származott. Az évtized második felében a bank kihelyezéseinek 58–60 százaléka ment ezekbe az ágazatokba. Az aktív ipari finanszírozás a hatvanas évek végétől szorult háttérbe, az infrastruktúra és a mezőgazdaság irányába rendeződtek át a kormányzat által befolyásolt források (Calder, 1993, 70–79; Cargill–Hutchinson–Ito, 1997, 27–96; Rixter, 2002; Gao, 2001, 75).

Stratégia, ideológia és rejtett erőforrások

Az 1929–1933-as világgazdasági válság korszakváltást jelentett a kapitalizmus történetében, a piac és az állam viszonyában egy új szintézis kialakítását tette szükségessé. A piac mindenhatóságába vetett hit elhalványult, és a kormányzati

beavatkozás, szerepvállalás különböző pályái rajzolódtak ki. Ez a folyamat persze már évtizedekkel korábban megindult, ahogy Polányi Károly is felvázolta *A nagy átalakulás* című könyvében (Polányi, 2004). A 20. század első felében három út alakult ki a liberális kapitalizmus meghaladására. A New Deal jelezte a demokratikus megoldás irányát, míg a szocializmus és a fasizmus az erőszakos állami szerepvállalás különböző módjait alakította ki. Németország, Olaszország és Japán lépett a fasizmus útjára a harmincas évektől, persze egymástól is nagyon különböző környezetben és gyökerekkel.

Japánban ez a folyamat igen sajátos történelmi és kulturális bázison ment végbe. A fasiszta irányú fejlődés nemcsak politikai rendszert jelentett, hanem szerteágazó gazdasági következményei voltak. Egyik oldalról az erőforrások központi elosztásának kialakítását hozta, másik oldalról igen széles sávban a piaci erők, piaci mechanizmusok korlátozását és visszaszorítását is. Japánban 1931 és 1945 között ilyen irányú mélyreható változások mentek végbe, ezt szolgáló intézményrendszer épült ki és ilyen felfogást valló bürokraták működtették azokat. Ezek a folyamatok számos ok miatt – alapvetően a történelmi, kulturális hagyományok és különbségek miatt – Japánban sokkal tartósabb hatásúak voltak, mint Olaszországban, s különösen Németországban. Ez utóbbi országok az európai kultúrkör részeként vissza tudtak térni a fejlett nyugati gazdaságok követte úthoz. Ezzel szemben Japánban a második világháború utáni évtizedekben markánsan jelen volt az „1940-es” rendszer, a harmincas és a negyvenes években kiforrálódott intézmények és nacionalista gazdasági ideológiák, még ha sokszor más köntösbe is öltöztetve, és immár semmiképpen sem valódi militáns jelleggel.

A japán fejlesztő államnak a második világháború utáni intézményrendszere az egyik oldalról tehát a háború előtti korszakban gyökerezik. Ez évtizedekig hajtóerőként működött. Természetesen a háború előtti örökség önmagában nem magyarázza és jellemzi az ötvenes és a hatvanas évek intézményrendszerének sikereit. A második világháború után jelentős mértékű modernizációra és megújításra volt szükség, hogy a háborús orientációból a békeidők exportorientált működése kialakuljon. Az ötvenes években az exportnövelési kényszer, a hatvanas és hetvenes években a kereskedelem és a tőkemozgások liberalizálása kihívására kellett megfelelő választ találnia Japánnak. A háború idején kiteljesedett állami kontroll, mint láttuk, az amerikai megszállás idején éppen hogy megerősödött, és ezt a válságos helyzet kihívásai is ösztönözték. De a Dodge-terv sikeres stabilizációja után a direkt állami kontroll eszközeit fokozatosan az indirekt formák váltották fel. A piac lassanként erősödött funkcióiban, a magánvállalkozások közötti verseny fokozódott és az erőforrások áramlását is jelentős mértékben már a piac biztosította. Ugyanakkor, és ez igen fontos mozzanat, a japán állam a piac funkcióit, a piaci versenyt továbbra is elég szoros korlátok között kívánta tartani.

A háborús irány ellehetetlenülésével – ebben a viszonylag fejletlen, nyersanyagszegény országban – elsődleges prioritássá vált az elengedhetetlen beho-

zatal fedezetét biztosító export ösztönzése, fejlesztése, dinamizálása. Egy olyan, viszonylag nagy népességű, de természeti erőforrásokban igen szegény ország számára, mint Japán, hagyományosan létfontosságú a belföldön nem vagy csak szűkösen rendelkezésre álló erőforrások megszerzése. A gyarmatosítás mint a beszerzési forrás erőszakos biztosítása 1945 után már nem jöhetett szóba, ezért maradt a külkereskedelem, importálni kellett a szükséges javakat. A 19. századbeli modernizációtól kezdve, több mint egy egész évszázadon át Japán számára a folyó fizetési mérleg hiányának a menedzselése elsődleges gazdaságpolitikai feladat volt. A második világháború után nem volt más út, mint a versenyképes kivitel megteremtése, az exportorientált fejlesztés. Ez sok mindent meghatározott a japán fejlesztő állam stratégiájában. A korábbi önellátó, elzárkózó politika helyére szükségszerűen a világgazdaságba való aktív és sikeres bekapcsolódás lépett. Igaz ez, igen tudatosan, sokáig féloldalasan valósult meg, továbbra is védve Japán belső piacát (Sadao, 1989).

A fentiekkel párhuzamosan a keiracuk fő terepét jelentő stratégiai iparágakban – elsősorban a nehézipar, vegyipar és kicsit később az elektrotechnikai ipar ágazatait sorolták ide – az állami szabályozás továbbra is egyfajta védelmet biztosított az országon kívüli versenytársakkal szemben. Külföldi cégek számára szinte lehetetlen volt Japánban megtelepedni. Ugyanakkor a japán nagyvállalatok között az állam nemhogy korlátozta, de ösztönözte is a versenyt. A külföld elől keményen védett japán stratégiai ágazatokban kialakult oligopol piacokon verseny folyt a nagy zaibacu vállalatok között. Ez nyilvánvalón segítette a nemzetközi versenyképesség fokozódását. A kormányzat korlátozta az importot, ezzel is kedvező feltételeket biztosítva a hazai vállalatoknak, és egyben segítve a külkereskedelmi mérleg javítását, kiegyensúlyozását. Az exportot az állam a jen árfolyamának szabályozásával is segítette. Az alulértékelt japán valuta alapvető eszköze volt az exportorientált stratégia megvalósításának. 1949 és 1964 között kötött valutagazdálkodás volt, a cégeknek be kellett váltaniuk az exportból szerzett valutát, és a valutakészletek elosztásáról az állam rendelkezett. A külkereskedelem részleges liberalizálása csak a hatvanas években következett be. Az államilag is figyelemmel kísért, partnerként tekintett nagy vállalatcsoportok a nagy növekedési időszakban stabil kulcspontokat jelentettek az iparfejlődésben (Katzner, 2007; Seiyama, 1989).

A gazdaságpolitika célkeresztjében a duális japán gazdaságban hagyományosan a nagy vállalatcsoportok álltak. A kis- és közepes vállalatok elsősorban a helyi ellátásban és a nagyvállalatokhoz kapcsolódva tudtak lehetőségekhez jutni. 1945 előtt a nagyvállalatokat az állam a háborús ellátás célfüggvénye mentén igyekezett megszervezni. Ezt a negyvenes évek végétől az export és a nemzetközi versenyképesség középpontba állítása váltotta fel. Mindkettő – de persze lényegesen más körülmények között – az erős, más népekkel sikeresen versenyző Japán kialakítását célozta, és a szereplők, az üzletemberek, a bürokraták és a politikusok között egyaránt nagy volt az átfedés, Különösen, amikor az ötvenes

évek hidegháborús időszakában sok korábban elítélt politikus és üzletember visszatérhetett a közéletbe.

Az ötvenes évek elején a nemzetközi versenyképesség területén még kevés komparatív előnnyel, viszonylag alacsony technológiai fejlettséggel és igen szűkös nyersanyagbázissal rendelkezett Japán. Ezért a magas hozzáadott értékű ágazatok kiemelt jelentőséggel bírtak a gazdaságpolitika prioritásában, amihez a legfejlettebb technológiákat igyekeztek meghonosítani a kulcsiparágakban. Az állam adókedvezményekkel ösztönözte, hogy a profitot visszaforgassák a vállalatok a fejlesztésekbe. Másrészt – és rövid távon ez volt könnyebben megvalósítható – a költségeket igyekeztek minimalizálni. Ehhez kapcsolódóan, és ennek is komoly hagyományai voltak már a harmincas és negyvenes években is, a profit maximalizálás is háttérbe szorult a nagyvállalatoknál, ami szintén segített az alacsony exportárak elérésében. A harmincas évektől kezdve, párhuzamosan a fokozódó állami kontrollal, a nemzeti érdekeket a vállalati nyereség elé kellett helyezni a zaibacuknak is. Valami hasonló elvárás jelent meg az ötvenes években is, az erős és nemzetközileg versenyképes Japán felépítését szolgáló.

Mindez nemcsak egyfajta erkölcsi elvárás volt a vállalatokkal és vezetőikkel szemben, az állam aktívan tett is érte. Az egyes ágazatokat feltérképezték a hosszú távú modernizáció, a beruházások és a fejlett technológia szempontjából, és irányelveket fogalmaztak meg ezek megvalósítására. A figyelem itt is elsősorban a nagyvállalatokra és a stratégiai szektorokra irányult. A korábban haditermelésre átállt cégek berendezéseinek jelentős része elavult volt az élenjáró országokban alkalmazott technológiákhoz képest. Ezt próbálták leküzdeni, megszüntetni. Az Ipari Racionalizáló Tanács anyagai és ajánlásai alapján rendeleteket és törvényeket hoztak, közöttük 1950-ben a Intézkedések az acél és szénipar racionalizálására, 1952-ben a nagy jelentőségű Vállalati racionalizálást támogató törvényt és az Elektromos ellátást támogató törvényt. A termelési költségek csökkentése fontos eleme volt a japán versenyképesség növelését célzó gazdaságpolitikának, s ehhez az állam is igyekezett segítséget és eszközöket biztosítani. Ebben, hosszabb távon, többek között fontos szerepet játszott az élenjáró technológiák meghonosítása is. Ez a stratégia a japán fejlődésen kívül és abból tanulva a később iparosodó kelet-ázsiai gazdaságokban is fontos szerepet kapott.

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején erősen megregulázott szakszervezetekkel is igyekeztek egyfajta partnerséget kialakítani, amelynek középpontjában az exportképesség növelése állt. A nagyvállalatok a foglalkoztatottak kooperatív és támogató együttműködését ösztönözték a technológiai innovációkban és a minőségbiztosításban, s ennek fejében állásbiztonságot, élethosszig foglalkoztatást és megfelelő jövedelemnövekedést kínáltak. A tőke-munka ellentét helyett a japán hagyományokhoz illeszkedő kooperatív együttműködést próbálták kialakítani. Ez a harmonizációs folyamat az ötvenes években csak elindult, de még nem tudta kiküszöbölni a sztrájkokat, konfliktusokat. Igazán a gazdasági fellendülés, a jólét szétterjedése hozta meg

a hatvanas évektől a szélesebb körű társadalmi békét. Az új viszony stabilizálódásához az is hozzájárult, hogy a hatvanas években a korábbi munkaerőbőséget felszívta a gazdaság, és immár fontos munkakörökben meg akarták tartani az alkalmazottakat. Ettől kezdve szélesebb körben alkalmazták az élethosszig tartó foglalkoztatás és a munkaviszony hosszával emelkedő bérek rendszerét.¹¹¹

A belső piac mozgásterének kibővülése és a világgazdaság fokozatos liberalizálása egyaránt a dinamikus exportáló japán vállalati szféra erősödését hozta a hatvanas évekre. Ez azt is eredményezte, hogy szektor relatív ereje és függetlensége erősödött az állami bürokráciával szemben. Az adminisztráció, s azon belül a MITI igyekezett fenntartani meghatározó szerepét, de a piaci szereplők már felléptek ennek túlzott elemei ellen, és nem is sikertelenül. Ez azonban csak részben módosította a piaci és bürokratikus koordináció arányait. Összességében Japán a fejlett nyugati országokétól ugyancsak eltérő utat járt be. A harmincas években kiépült állami beavatkozás számos eleme továbbélt a második világháború után is. A korábbi háborús rendszer helyett egy békés, a világgazdasági versenyben sikeres Japán felépítése került az állami célrendszer középpontjába. Az állam és a piac sajátos kombinációjával jellemezhető békebeli japán rendszer a hatvanas évekre épült ki, és jelentős gazdasági növekedést felmutatva sikeres két évtizedet ívelt át.

Ebben a rendszerben, az angolszász országoktól ugyancsak eltérően, makroszinten az állam meghatározó gazdasági szereplő, erős intézményi kapacitással, középpontban a növekedés ösztönzésével. Mikroszinten a japán vállalati menedzsmentben a kooperatív foglalkoztató-foglalkoztatott viszony vált a meghatározóvá, szemben a nyugati fejlett gazdaságokkal, ahol a tőke-munka éles ellentéte a jellemző. A közbelső szinten pedig a zaibacuk újjászerveződtek a keiracuk formájában, a nagyhatalmú üzleti konglomerátumok központi szereplőkké váltak, erősen korlátozva a valóságos versenyt, megkönnyítve az állam és a vállalati szektor közötti sajátos viszony működését (Gao, 2002; Tessa–Seiyama, 1989; Murakami, 1996; Tsuru, 1993, 90–111; Johnson, 1993).

A japán fejlesztő állam egyik nagyon érdekes paradoxonja, hogy a fejlett piacgazdaságokhoz képest mind az adóbevételek, mind a kormányzati kiadások sokkal alacsonyabbak voltak itt a második világháború utáni évtizedekben. Ugyanez mondható el az állami tulajdon részarányáról. Még ha az állam formális

¹¹¹ A társadalomlélektani fordulópontra az 1959–1960-as Miike szénbányákban levő sztrájk jelentette. A japán szénbányászat költségei messze meghaladták a világgazdasági szénárakat, ezért igen jelentős visszafejlesztést terveztek. A Mitsui tulajdonában levő Miike szénbányában több ezer bányászt kívántak elbocsátani, ami nemcsak helyi sztrájkot, de országos tiltakozást és támogató akciókat is kiváltott. Annak ellenére, hogy a sztrájk sikertelen volt, mégis fordulópontra jelentett a tőke-munka viszonyban. A harcoss és konfliktusos szakszervezet-munkáltató kapcsolat helyére az együttműködés lépett. A munkáltatók is felismerték a sztrájkok és tiltakozások okozta veszteségeket, és ezt el kívánták kerülni (Martin, 1961; Gao, 1997, 36).

szabályozó funkcióját tekintjük, akkor is azt látjuk, hogy ez például az Egyesült Államokban sokkal erőteljesebb, mint Japánban. A hivatalos statisztikák alapján úgy tűnhet, hogy itt igen szerény állami beavatkozás valósítható csak meg. De a valóságos folyamatok éppen ennek az ellenkezőjét mutatták. A paradox helyzet jobb megértéséhez, a japán állami szerepvállalás bemutatásában és feltárásában, ezért is kiemelten fontos az állami beavatkozás rejtettebb formáinak, valamint ezzel összefüggésben a formális és informális intézmények jellegének, működésének, összefüggéseinek elemzése.

A hivatalos japán kormányzati kiadások és bevételek viszonylag alacsony szintje nemcsak a fejlesztő állam igen aktív és eredményes tevékenységével összevetve meglepő, hanem más fejlett gazdaságok adataival összehasonlítva is. A tömegdemokráciákban igen erős a nyomás a kiadások növelésére, ami a keynesi gazdaságpolitikával párosulva igen magas fiskális centralizációt eredményezett, ahogy ezt különösen Európa második világháború utáni fejlődésében tetten érhattük. A politikusok persze Japánban is szeretnek választóiknak kedvezni, de erre az évtizedekig a hatalomba bebetonozott Liberális Demokrata Párt egy sajátos mechanizmust alakított ki. Úgy tudtak költekezni, hogy ennek igen jelentős része nem jelent meg a hivatalos állami kiadások között, ezért nem igényelt adóemelést sem, ami kedvezőtlen lett volna a gazdasági növekedésre is. Ennek a fortélyos eszköznek pedig az 1953-tól kialakított „kötségvetési beruházási kölcsön program” bizonyult, amit „második költségvetésnek” is neveztek. Persze nincs ingyen ebéd, és ennek a mechanizmusnak hosszú távon igen romboló hatása volt a japán gazdaságra, s különösen annak pénzügyi rendszerére.

A Japán Posta kivételes fontossága

Nagyon is jellemző és ugyancsak tanulságos, hogy a Japán Posta állami eszközként való felhasználása egészen 1870-es évekig visszanyúló hagyományokon nyugodott. A Meidzsi-korszakban és a Taisó-időszakban a postai megtakarításokat a „tartákalap-rendszer” segítségével mobilizálták. Ennek révén a vasútépítéseket és a kommunikációs fejlesztéseket finanszírozták, illetve a kínai–japán és orosz–japán háborúkat. A második világháború előtti időszakban a megnőtt hadikiadások és a kínai terjeszkedés fedezetéhez járultak hozzá a Japán Postánál képződött megtakarítások. 1947-ben a „Postai megtakarítás törvény” tovább intézményesítette a Japán Postánál elhelyezett források politikai célokra való felhasználását. Később számos állami intézményt alapítottak, köztük a Japán Fejlesztési Bankot és a Japán Export-Import Bankot. Ezek többek között arra is jó lehetőséget adtak, hogy az amakudari rendszer keretében visszavonuló bürokratáknak jól fizetett állást biztosítsanak (Toyoda, 2013).

A „kölségvetési beruházási kölcsön program” lehetőségét és forrását az teremthette meg, hogy a pénzügyi rendszeren belül szokatlanul magas volt az állami pénzügyi intézmények súlya, és ezek jelentős megtakarításokat tudtak összegyűjteni. Még 2000-ben is a kölcsönök több mint egynegyedét az állami pénzügyi szektor nyújtotta, a Liberális Párt fontos bázisát adó vidéki körzetekben pedig ezt is jóval meghaladva 30-40 százalékát. Ebben az évtizedek során meghatározó volt a Japán Posta szerepe, amely az összes megtakarításnak több mint egyharmadát tudhatta magáénak még az ezredfordulón is. A biztosítások piacán pedig ugyanekkor a Japán Posta Biztosítója még nagyobb, 40 százalékos részesedéssel bírt. Mellette a Japán Fejlesztési Bank és a Japán Export-Import Bank is része volt ennek a rendszernek. Az állam minden évben hatalmas szubvenciókkal támogatta saját pénzügyi intézményeit, így azok alacsonyabb kamatokkal tudtak kölcsönt nyújtani, mint a magánszféra. Az állami pénzügyi intézmények lehetővé tették a kormányzati és politikai preferenciák érvényesítését. Ezek az intézmények, főleg kezdetben, segítették az exportszektor vállalatainak a fejlődését, külföldi terjeszkedését. Később erősödött a szociális, jóléti jelleg, a gyors modernizáció veszteségeinek a kompenzálása. Kedvező kamatozású hitelekkel támogatták a mezőgazdaságot, a vidéki régiókat, valamint a kisvállalati szektort. Jelentős volt a lakáshitelek aránya is (Ferber, 2014, 190–207; Doi–Hoshi, 2003).

A fentiek hozzájárultak ahhoz, hogy a negyvenes évektől a hetvenes évtizedig Japán a felszínen jellegzetes neoklasszikus szigorúságú, alacsony kiadásokkal operáló fiskális politikát folytathasson. Japánban az államháztartási kiadások GDP-hez viszonyított részesedése a hatvanas években kevesebb mint 20 százalék volt, s a hetvenes években is csak 25 százalék körüli, és a nyolcvanas években sem haladta meg a bruttó hazai termék egyharmadát. Ez jóval alacsonyabb, mint a többi fejlett országban. A látszólag kemény költségvetési korlát párosult a hitelek formájában megtestesülő bőséges és gyakran tékozló állami támogatásokkal. Miközben egyik oldalról az alacsony hivatalos kiadások és adók rövid távon segítették a gazdasági növekedést, a másik oldalról a kiterjedt, államilag ösztönzött és támogatott hitelezés igen káros volt hosszú távon. Az alacsony adók növelték a megtakarítási készséget, javították az üzleti szféra lehetőségeit. Azonban a pénzügyi rendszerbe való erős állami intervenció erodálta a kemény hitelezési költségvetési korlátot, s valójában jelentős mértékben csak elhalasztotta a fiskális terheket, ami a bankrendszer későbbi reformjaiban, konszolidálásában jelent meg¹¹² (Fukao, 2003b, Okimoto, 1988).

A japán fejlesztő állam vizsgálatánál óvatosan kell azzal a közkeletű mítoszszal is bánni, hogy a japán csoda a bürokrácia zseniális és konzisztens előrelátá-

¹¹² Ez a sajátos japán jelenség is felhívja a figyelmet arra, hogy az állami szerepvállalást tágan, az adott ország adottságait, jellegzetességeit körültekintően számba véve kell elemezni, nem elég a költségvetés bevételeire, kiadásaira és egyenlegére figyelniük.

sának és stratégiájának egyenes következménye. Ez korántsem volt így. A bürokrácia is tagolt volt, több nagyhatalmú intézmény tevékenykedett párhuzamosan, mindegyik jelentős befolyással. Valójában egyikük sem rendelkezett tévedhetetlen recepttel a felemelkedéshez. Az előre pontosan kidolgozott stratégia helyett sokkal inkább a trial and error, a hibákból való tanulás módszere volt a jellemző, de itt is megmutatkozott az a Japánra oly sokszor jellemző nagyfokú alkalmazkodás és rugalmasság, amely végül hatékony kimenetelhez vezetett. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a japán bürokrácia hagyományosan kivételes presztízzsel bír, és az egész modernizáció idején rendkívül képzett és elkötelezett volt a személyi állománya. Szerepe kiemelkedően fontos volt a felemelkedésben.

A japán modell megértésében az is kulcsfontosságú, hogy a nyugati élenjáró országoktól eltérően itt nem egy hosszú, kölcsönhatásos, szerves fejlődésen keresztül vezetett az út a magas fejlettséghez, hanem ez külső kihívások által kikényszerített felzárkózási folyamatban ment végbe. Japán az első olyan európai kultúrkörön kívüli ország, amelynek valóban sikerült a legfejlettebbek közé bekerülni, egy igen alacsony indulási szintről. Talán eddig az országok közül az egyetlen is, hiszen Hongkongot és Szingapúrt, a két sajátos városállamot, pénzügyi és kereskedelmi központot nem tekintve, még ma sincs az élbolyban nem európai gyökerű, később indult gazdaság.¹¹³ Ez a felzárkózás egy egész évszázadot fogott át, a 19. századi Meidzsi-restaurációtól, a 20. század utolsó harmadáig. A japán gazdasági ideológia középpontjában mindvégig az iparosítás, a gyors gazdasági növekedés és az utolérés állt. Mindez a történelmi tapasztalatok szerint sem mehetett volna végbe önmagától, pusztán a piaci mechanizmusokon keresztül. Ehhez bizony igen határozott, kemény, átfogó állami beavatkozásra volt szükség. Ez persze önmagában kevés lett volna, számos más tényező is szükséges volt a sikerhez. Az állam kiemelt szerepe a felzárkózás segítésében viszont azt is eredményezte, hogy a gazdaság és a politika között sokkal szorosabb volt a kapcsolat, mint a fejlett nyugati demokráciákban. Mint úttörő, a japán módszer, a fejlesztő állam modellje példaként szolgált számos más felzárkózni kívánó gazdaság számára is, különösen Délkelet-Ázsiában.

A második világháború utáni japán fejlesztő állam kivételes gazdasági sikerekhez járult hozzá. 1956 és 1973 között az éves növekedési ütem 9,3 százalék volt, s 4,1 százalék 1975 és 1991 között. A háború utáni mélypontról az 1946 és 1976 közötti három évtized alatt ötvenötszörösére nőtt Japán kibocsátása. A siker kétségtelen, de a hetvenes évektől már gondok mutatkoztak a rendszer működésében, és nem csak a hetvenes évek válságának kihívásai miatt (Park, 2011, 10; Toyoda, 2011; Kabashima–Steel, 2010; Katz, 1998, 55; Kingston, 2013).

¹¹³ A közel-keleti olajtermelő államokat nyilván nem tekinthetjük valóban fejlett országoknak, legfeljebb gazdagoknak.

Bürokrácia – politikusok – nagyvállalatok – az „acél háromszög”

Az 1945 utáni jogalkotásban a japán törvényhozás általában tág kerettörvényeket hozott, a korábbi német orientációval szemben immár az angolszász irányzatot követve. Ez még szélesebb lehetőséget adott a bürokráciának, mivel kezében maradt a részletek szabályozása. És mint tudjuk, az ördög mindig a részletekben rejlik. Mivel a második világháború utáni modernizációs intézkedéseket az örökölt bürokrácia hajtotta végre, szerepe erős volt és maradt. Az amerikaiak különböző kísérleteik ellenére sem igazán tudták megtörni ennek a csoportnak a hatalmát. Az adminisztráció sok tagja, igazodva az új időkhöz, megtanult angolul, és együttműködött az amerikaiakkal. A megszálló hatóságok igyekeztek olyanokat megnyerni a bürokrácián belül, akik a húszas-harmincas években maguk is bizonyos gazdasági reformokat támogattak a munkaerőpiacon, illetve egyetértettek a zaibacuk visszaszorításával.

A politikusok, a nagy üzleti konglomerátumok és a bürokrácia hármasszónyát úgy is jellemezték Japánban, mint az „acél háromszög”, a közöttük levő mélyen beágyazott és elszakíthatatlannak tűnő szoros kapcsolat miatt. Már a 20. század elején is, amikor a pártrendszer kialakult, a nagy zaibacuk finanszírozták a politikusokat, nyilván nem érdek nélkül. A politikusok és a bürokrácia mindenhol egymásra utalt, de Japánban, ebben a kapcsolatban, általában a bürokrácia volt az erősebb fél, és a politikusok valójában sohasem tudták teljesen kontrollálni őket. A második világháború után is hasonlóan alakult a helyzet. A politikusok igyekeztek bebetonozni magukat a választókerületekbe, ami viszont rendkívül költséges volt. A politikusok az állami források mellett a vállalatok finanszírozására is számítottak. Továbbá pályafutásuk befejezésével, a bürokrácia tagjaival együtt, átnyergelhettek jól fizetett vállalati állásokra. Az elhivatottság, a hatalom öröme mellett a visszavonult bürokraták, a politikusokhoz hasonlóan, számíthattak jól fizető vállalati pozíciókra. Mindez erősen hozzájárult a közéleti, politikusi és állami szférában megfigyelhető magas korrupciós szinthez. Ebben a 20. század második felében hagyományosan Olaszországgal együtt vezették a kétes dicsőséglistát a fejlett országok között. A nagy vállalatcsoportok viszont természetesen számukra kedvező törvényeket és szabályokat vártak el a politikusoktól és az elvileg azok által kontrollált államigazgatástól, többek között piacvédelmet, megrendeléseket és más kedvezményeket, ami persze fogyasztói veszteségekhez és fölös állami kiadásokhoz vezetett. A vállalatok számára mind a politikusokkal, mind a bürokratákkal való kapcsolatrendszer igen sokat számított és számít még ma is a japán üzleti és politikai életben.

Taggart Murphy érzékletesen foglalta össze a japán üzleti szféra kapcsolati tőkéjének jelentőségét és jellegzetességeit. Ami az itteni vállalatok számára igazán fontos, az kapcsolati hálózat erőssége és hitelessége. A „tőkéje” sokkal ke-

vésbé mérhető jenben, mint kapcsolatainak számában és minőségében. Ennek a fontos része mindenekelőtt a viszonya az állami bürokráciával, a keiracu más cégeivel és az ipari szövetségekkel. Ezek mellett fontosak számukra a vezető politikusok, akik közvetítenek a bürokrácia felé, és nagy megrendeléseket szerezhetnek, de az egyetemi professzorok is, mert ez segítheti a minőségi munkaerő bevonását. De természetesen a bankok és pénzügyi közvetítők, valamint a nagy hirdető vállalatok sem lényegtelenek számukra. Sőt, gyakran a japán szervezett bűnözéshez is vezetnek szálak, akik közreműködése előmozdíthatja a részvényes közgyűlések „megfelelő” alakulását. A japán hálózati kapitalizmus azt jelenti, hogy a fenti kapcsolatok minősége adja a japán cégek tőkéjének meghatározó részét (Murphy, 1996, 46; Kumon, 1992; La Croix–Kawaura, 2006).

A hosszú történelmi hagyományok is hozzájárultak ahhoz, hogy a japán társadalomban mélyen gyökerező meggyőződésként élt, hogy az igazi elitet a bürokrácia alkotja. Erről az adminisztráció tagjai is meg voltak győződve. Mindez erős rendi érzést kölcsönzött mindig a bürokráciának. Az elmúlt hosszú évtizedekben a választókerület megőrzése, az ehhez szükséges pénz megszerzése a politikusok energiájának zömét lekötötte, így a kormányzás valójában a meghatározó minisztériumok vezető bürokratáinak a kezében volt. Ugyanakkor a törvényhozásban a politikusok szavaztak, így a bürokraták is rá voltak utalva a velük való együttműködésre, hogy terveik megvalósulhassanak. A vállalatoknak természetesen érdeke volt, hogy együttműködjenek a politikusokkal és a minisztériumokkal, de ezen túlmenően a tradíció, a szokások és a hagyományok is a többség tiszteletét és az együttműködést diktálták. Az államigazgatás és az üzleti szféra között egészen sajátos személyi összekapcsolódást, szerves hálózatot jelentett az Japánban, hogy a bürokraták jelentős része, miután magas pozícióba került, a hivatali szolgálatot otthagya vállalatok, bankok és szövetségek vezető pozícióiban helyezkedett el. Ez az úgynevezett amakudari, az „égből való leszállás” (Dirks–Bleching, 2004; Dirks–Bleching, 2004; Yanaga, 1968).

Amakudari – „égből való leszállás”

Az amakudari szó jelentése „égből való leszállás”. Az eget – sokatmondóan jelezve az államigazgatás presztízsét – a bürokratikus pozíció jelenti, és a leszállás, leereszkedés egy jól fizetett állást jelent az üzleti vagy pénzügyi szférában. A bürokrácián belül különösen a Pénzügyminisztérium tapasztalt hivatalnokai számíthattak ilyen pozícióra, és nyilván erre tekintettel voltak aktív állami szolgálatuk alatt is, kedvező légkört teremtve, megágyazva későbbi üzleti szerepvállalásuknak. Egy feudális jellegű szokás is hozzájárul ehhez, ami a második világháború után intézményesült és vált általánosabbá. Japánban a közigazgatási miniszterhelyettesi pozíció a legmagasabb – magát a miniszterséget leszámítva, ami viszont politikai funkció –, amit egy hivatalnok elérhet a minisztériumában. Amikor egy új közigazgatási miniszter-

helyettes kineveznek, akkor az összes vele egy időben vagy nála korábban szolgálatba állt beosztottnak vissza kell vonulnia. Ennek értelme, hogy senki se maradjon szolgálatban, aki az új helyettesnél régebben van ott. Az új miniszterhelyettesnek és titkárságának viszont kötelessége megfelelő helyet találni a távozóknak. Ez egy igen furcsa, tradicionális megoldása annak a problémának, hogy a szenioritás olyan tekintélyt ad Japánban, ami megnehezítené a hierarchikus rend érvényesítését. Vagyis, ha a magasabb beosztású miniszterhelyettesnek egy nála régebben ott dolgozót kellene utasítania, ez élesen szembe menne a szokásokkal. Így például a Pénzügyminisztériumban a legtöbb bürokrata igen fiatalon, messze a hivatalos nyugdíjkorhatártól, 52–53 éves korában kényszerűen visszavonul az „égből”, s elhelyezkedik az üzleti szférában.

Ez a rendszer irracionális és pazarló, s egyben intézményesíti a korrupciót. Az is igaz, hogy annyi előnye van, hogy a kényszerű távozásokkal lehetőség nyílik fiatalok felvételére. Az amakudari jelenség ugyanakkor hihetetlenül plasztikusan mutatja a japán tradíciók napjainkig ható erősségét. Jelenleg igyekeznek korlátokat állítani ennek a folyamatnak, de ez újabb problémákat vet fel. Növeli a költségeket, nehezíti az állománymegújítást, hogy a legjobban kereső szenior bürokratákat még sokáig kell fizetnie az államnak. Az ilyen szintű idősebb bürokratáknak már nincs előmeneteli lehetősége, ami feszültségeket okozhat, illetve nem nyílnak meg pozíciók a fiatal belépők számára. Ugyanakkor a még mindig élő hagyományok gondot okozhatnak a hierarchiában, ha fiatalabb kerül magasabb pozícióba. Érdekes párhuzam, hogy a 11–12. század körül, a régi típusú céheknél olyan merre, hierarchikus struktúra volt, hogy amikor valaki a céh vezetője lett, akkor minden olyan tagnak vissza kellett vonulnia a céhből, aki korábban fölötté volt a rangsorban (Curtis, 1988; Colignon–Usui, 2003; Curtis, 2013; Takeshi–Hiroshi–Morris, 1977, 137).

Mivel az amakudari szervesen beépült a rendszerbe, ez melegágyává vált a korrupciónak, a részrehajlásnak. A hivatalnokok a minisztériumban információkkal, kedvező szabályozással és befolyással stb. már hatékonyan és a jövőbe tekintően „megágyazhatnak” visszavonulásuknak, illetve az üzleti szférában elhelyezkedve államigazgatási kapcsolataikkal és tapasztalatukkal ügynökösködnék munkáltatóik számára. Évtizedek alatt egy nagyon sűrű, szinte szétzilálhatatlan kapcsolati hálórendszer alakult ki az államigazgatás és az üzleti, pénzügyi szféra között. A japán bürokráciában hagyományosan erős küldetéstudat munkált, az elit elhivatottsága, hogy a nagy közösséget, a japán népet jó irányba vezesse, s ebben kevesebb ellenerővel találkozott, mint a más hagyományokkal rendelkező európai típusú vegyes gazdaságokban. Azokban egyik oldalról a demokratikus, másik oldalról a piaci intézményrendszer sokkal erősebben korlátozza az állami bürokrácia hatókörét, mint Japánban, megakadályozva annak öntörvényű elszabadulását.

Korlátozott politikai verseny

A képviselői helyek, különböző funkciók a politikus családokban, modern demokráciáknak nevezett társadalmakban példátlan módon, nagyon sokszor családon belül, gyakran apáról fiúra öröklődnek. Jó példa erre Fukuda Yaszuo, aki 2007 és 2008 között vezette a japán kormányt. Az ő édesapja, Fukuda Takeo, 1976 és 1978 között ugyancsak miniszterelnök volt. A politikusi családi mezőnyben ugyan ez volt eddig az egyetlen eset, hogy apa és fia egyaránt kormányfő lett, de tipikusan dinasztiák uralják az országban a legfontosabb politikai funkciókat. Ugyancsak a Liberális Demokrata Párt politikusaként vezette a kormányt 2008 és 2009 között Aszó Taró. Ő a második világháború után meghatározó szerepet játszó Josida Sigeru unokája volt, és apósa, Szuzuki Zenkó 1980 és 1982 között ugyancsak miniszterelnök volt. Az új generáció tehát lényegében dinasztikus, s egyben szellemi utódja a nagy elődöknek. Ez is sok mindent megmagyaráz a politika oly sokszor megfigyelhető bemeredéséből (Scheiner, 2006).

A fejlett demokráciákban a választásokon felhatalmazást kapott politikusok ellenőrzik a bürokrácia tevékenységét, bár mint tudjuk, a szavazatokra figyelve, korántsem biztos, hogy mindig jobb döntéseket hoznak, mint a bürokraták. De jól vagy rosszul kontrollt jelentenek az államigazgatás túlhatalmával szemben. A hatékonyan működő piaci mechanizmusok, valamint az üzleti lobbik ereje pedig az állam hatókörét fogja vissza a legtöbb fejlett vegyes gazdaságban. A politikai és gazdasági fékek és ellensúlyok rendszere lehetővé teszi a hibák felfedezését, korrigálását, az érdekek és a nézetek egyeztetését, megfelelő szintézisét. Ezek hiányában azonban egy-egy részterület, szemlélet túlsúlyra zsákutcába vezethet. Az elhivatott japán bürokrácia túlzott hatalma is hibákhoz vezetett, s ami még lényegesebb, hogy több más tényező mellett és azokkal összefonódva erősen korlátozta a piac megfelelő működését (Garside, 2012; Dore, 2000, 23–44; Staden, 2011; Klein, 2008).

Az állam súlya és tevékenysége, ha különböző mértékben is, de mindenhol megnövekedett a második világháború után. Látva a japán modellt, tanulságos az összevetés a szintén az állami szerepvállalás kiterjedtségével jellemezhető skandináv országokkal, ahol magas költségvetési centralizációt és nagymértékű redistribúciót tapasztalhattunk. De a japán állam egész más irányban avatkozott be, eltérő módon és sajátos eszközöket használt, s e szerepvállalás kiterjedtsége egyáltalán nem az állami kiadások magas szintjében jelent meg. Sőt, a hivatalos számok nemzetközi összehasonlításban kimondottan alacsonyak voltak. Japán nem jóléti újraelosztó állam volt a második világháború utáni évtizedekben, hanem sok tekintetben nagyon is hatékony fejlesztő állam. A jólét biztosításához Japánban – Európával szemben – nem az állami transzfereken keresztül vezetett és vezet az út. Ez itt a vállalati szférára, illetve elsősorban magára az egyénre hárult.

A három nagy szereplő, a nagyvállalatok, a politikusok és a bürokráták között – az egész japán társadalmat átszövő hagyományoknak megfelelően – a hosszú távú elkötelezettség, a kölcsönös odafigyelés, együttműködés volt a jellemző. Az „acél háromszög” tartós fennmaradását az is segítette, hogy a fejlett országok között példátlan módon negyven éven át egy politikai erő kezében volt a kormányrúd, lényegében ellenzék nélkül. Igaz, a Liberális Demokrata Párt a kilencvenes években elvesztette a hatalmat, és ehhez sokan nagy várakozást fűztek, de a legutóbbi két évtized nagy részében és 2012 óta ismét ez a párt van kormányon. Jelenleg is a Liberális Demokrata Párt ellenőrzi jelentős többséggel a törvényhozás mindkét házát. A Japán Liberális Párttal kapcsolatban elég jellemző mondás forog még ma is közszájon: „Se nem liberális, se nem demokrata, se nem párt.”

Az országban máig fennmaradó régi gyakorlat, hogy a gyerekek öröklik édesapjuk választókerületét és parlamenti helyét. Mindez már önmagában is jelzi, hogy komoly kérdőjelek merülhettek és merülhetnek fel a demokratikus rendszer valós működésével kapcsolatban. A japán politikai berendezkedésből hiányzik a verseny, a többpártrendszer mechanizmusa, ami kontrollt és alternatívát jelenthet a mindenkori hatalmon levők felé. Nemcsak a piaci, de a politikai verseny is igencsak korlátozott, így egyik sem tudja azt az alapvető szerepet betölteni, mint a nyugati demokráciák egyes gazdaságaiban (Koh, 1989; Vogel, 1975; Dean, 2002, 203–210; Scheiner, 2006).

Az informális intézmények

A gazdasági-társadalmi fejlődésben, annak különböző pályáiban a szűken vett közgazdasági elemeken túlmenően igen fontosak az intézmények, s ezen belül az informális intézmények is. Az előzőekben leírt „acél háromszög” és az amakudari jelensége már jelezte és példázta ezek kiemelkedő jelentőségét. A sajátos kulturális, történelmi háttér lényegi eleme volt a sikeres japán útnak. Így volt ez természetesen az európai főáramlatnál, az ettől lényegesen eltérő görög-római-keresztény gyökerű fejlődésnél is. A két háttér lényegileg különböző, és ez sok mindent megmagyaráz az évszázados fejlődési pályák eltérő alakulásából. A japán modell éppen a közös délkelet-ázsiai történelem, hagyományok, gyökerek miatt lehetett minta, példakép Ázsiában az elmúlt évtizedekben, adekvátabb fejlődési pályát kínálva, mint a fejlett nyugati államok modellje. Ennek persze az is alapokat adott, és fontos előzménye, hogy a 19. század végének, a 20. század első felének véres japán terjeszkedése számos formális intézményt is erőszakosan meghonosított néhány országban, aminek erős hatása volt azok második világháború utáni fejlődésére. Itt elsősorban Koreára és Tajvanra gondolhatunk, de rajtuk keresztül számos elem és mozza-

nat átszívárgott Ázsia második és harmadik hullámban iparosodó gazdaságaira, régióira is.

A japán társadalom a Meidzsi-restauráció óta eltelt másfél évszázadban, és különösen a második világháború óta, három értékrend, normarendszer hatása alatt modernizálódott. Az ázsiai, az európai és az amerikai hatások összefonódva, kombinálódva és sokszor egymás ellen is harcolva átfonták ezeket az évtizedeket, egy rendkívül sajátos mixet eredményezve. De ami nagyon is figyelemreméltó és lényeges, hogy a hármas hatás alatt és ellenére sohasem veszítette el saját identitását. Fontos szerepe volt ebben a földrajzi elhelyezkedés, a szigetország jelleg védelmében elkülönülten végbement évezredes japán fejlődésnek, ami hatalmas és sajátos kohéziós erőt jelentett és jelent. Mindez összekovácsolta, különlegesen homogénné tette a japán nemzetet. Igen erős összetartás, kulturális azonosság jellemzi a társadalom tagjait és szereplőit. A második világháború utáni rövid időszakot leszámítva, története során sohasem hódították meg, nem tartózkodtak idegen uralmi erők és hadseregek japán földön. Jelentős befolyással, nagy számban sohasem éltek idegenek az országban, igen kismértékű a keveredés máshonnan jött idegenekkel. A gyarmatosítás idején és idejéből volt nagyobb számú, főleg koreai bevándorló, de ők elkülönülten, eléggé alárendelten éltek Japánban.

Hosszú évszázadokig a kínai kultúra, a 19. századi Meidzsi-fordulat után sokféle európai hatás, majd a második világháború után domináns amerikai külső befolyás érvényesült. Mindez fontos modernizációs forrás és hajtóerő volt, ami nélkül Japán fejlődése nem igazán érthető. Ugyanakkor Japán mindvégig megőrizte tradícióit, illetve sajátosan, saját képére formálva adaptálta az intézményeket, technológiát. Egészen különleges a japán nép és társadalom alkalmazkodóképessége az egyik oldalról, s mindeközben önmaga identitásának megőrzése a másik oldalon. A két dolog csak látszólag van ellentmondásban, éppen ez a kettőség, kölcsönhatásos folyamat volt a sikerek egyik lényeges forrása. A japán nemzeti jellegzetességek közül az egyik legsajátosabb, főleg az európai kultúrával összehasonlítva, hogy a csoport fontosabb, mint az egyén. Az individualizmus helyett itt a közösség áll a középpontban. Ez hosszú évszázados szocializálódás eredménye, gyökereit láthattuk a korábban, és ez mélyen beágyazódott sok-sok generáció tudatába. Individualizmus helyett „csoportizmusról” beszélhetünk. Ugyanakkor az emberek között, a szűkebb-tágabb csoportokon belül kiemelt fontosságú vezető és vezetett, idősebb és fiatal viszonyában az előzők feltétel nélküli tisztelete és az utasításaiknak, elvárásaiknak való engedelmesség. Ez már eleve jelzi, hogy a vertikális kapcsolatok erősebbek, mint a horizontálisak. De ez utóbbiak is igen intenzíven hatnak. Egyszerre van jelen a feljebbvalóknak való engedelmesség és a velünk egy csoportban levőkkel való erős szolidaritás. A döntéseknél is a csoportszellem és -szemlélet, valamint a tagok közötti konszenzuskeresés a jellemző.

További jellegzetesség, hogy a fentiekkel összefüggésben és kölcsönhatásban a japán társadalom nagyon mélyen konformista. A legtöbbjük számára rendkívül fontos, hogy mi a többiek véleménye róla, és igyekszik a társadalmi normákat, előírásokat követni. Ez nemcsak a munkára, de a családi életre is igaz, itt is követni kell a szokásos utat. Az évszázadok során kialakult közös és zárt kultúra a társadalmi kommunikációra is rányomta a bélyegét. A szóbeli kifejezéssel egyenrangú, sőt sokszor fontosabb a nem verbális kommunikáció, szemvillanásokból, egy-egy arckifejezésből, mozdulatból sok minden még egyértelműbben kiderül a japánok számára. Ezek közül sok mindent az idegenek nem is értenek, érthetnek.

A második világháború után a leggyakrabban használt kifejezések, a „béke”, a „demokrácia” és a „kultúra” voltak, amely utóbbin általában a japán nemzeti kultúra fenntartását és erősítését értették. Természetesen a fogalmak interpretációja időről időre alakult, módosult. Két kulcstényező határozta meg hosszú évtizedekig a japán gondolkodásmódot, kül- és belpolitikai konstellációt. Egyik az önrendelkezés jogát visszaadó San Franciscó-i békeszerződés, amelyet 1951 szeptemberében írt alá Japán 48 más nemzettel. Ez lezárta a háború utáni megszállás időszakát, ettől kezdve egyenrangú nemzetként fejlődhetett tovább. Ez megalapozta a nemzeti öntudat újraéledését a háborús vereség okozta sokk után. A belpolitikai jelentőségű másik sarokpont az úgynevezett „1955-ös rendszer” volt, amikor is a hosszú évtizedekig egyeduralkodó Liberális Demokrata Párt megalakult, és a konzervatív elit hatalma hosszú évtizedekre bebetonozódott, miközben teljesen marginalizálódtak a liberális és baloldali erők. A gazdasági szuperhatalommá válás, a középosztály társadalmának célja és mítosza, s főleg az 1970-es évek és az azt követő hatalmas világgazdasági és világpolitikai változások később sok értelemben anakronisztikussá tették ezt a kettős gondolkodási alapot, de Japán háború utáni fejlődésének megértésében ezek figyelembevétele elengedhetetlen.

Az amerikai reformok és intézkedések mellett és közepette megindult az ország múltjának, jelenének és jövőjének a belső, a japán gondolkodók által való értékelése és átértékelése is. Ez könnyebben ment a kisebbséget jelentő, nyitottabb független értelmiségnél, mint az országot irányító elitnél, a zömében a háború előtti rendszerben szocializálódott politikusainál és bürokrataínál, akik nézetei mélyen gyökereztek az előző évtizedekben, miközben a körülöttük levő világ gyökeresen megváltozott. A második világháború után a feladat, a 19. század modernizációjához hasonlóan, egy új világ megalkotása volt. Ezt a nehéz feladatot a nyomasztó közelmúlt és az amerikai megszállás kettős szorításában, egy éhező, lerombolt és kilátástalannak tűnő helyzetben levő országban kellett végrehajtani. Josida Sigeru miniszterelnök a militarizmussal és a nacionalizmussal való teljes szakítást hirdette meg, legalábbis szóban. Ugyanakkor a háború utáni sokk és az amerikai megszállás sem volt elég, hogy valóságos szembenézés történjen a múlttal, a hibákkal és az okokkal, ami alapja lehetett volna a teljes megújulásnak.

Ebben Japán és Németország, az igen hasonló helyzetük ellenére, alapvetően más utat jártak be. Igaz Németországban is hosszú folyamat volt ez, idő kellett hozzá. Japánban valójában napjainkig nem történt meg a múlt bűneivel és hibáival való szembenézés, a történelmi tapasztalatok feldolgozása (Kumagai, 1996; Benedict, 2005; Dower, 1993; Linhart, 2008; Kingston, 2014b; Gluck, 1993; Lide, 2002).

Úton a középosztály társadalmához

A gazdasági sikerek megerősítették a japán politikai vezetés szándékát, hogy a jólét emelésével széles középosztályt hozzanak létre. 1956-ban a kormány deklarálta, hogy a háború utáni korszak véget ért. Az 1957-ben célként kitűzött, meghirdetett „háromas életszínvonal jellemző”, a mosógép, a porszívó és a hűtőgép volt. Közel egy évtized elteltével, 1966-ban a mélyhűtő, az autó és színes televízió hármasa lett célul kitűzve. 1973-ban, a világgazdasági válság előestéjén az új hármast a hétvégi ház, a külföldi utazás és a vacsoravendégek jelentették.

Az anyagi jólét emelkedése a japán öntudat és a hagyományok megerősödését is hozta. Az 1964-es tokiói olimpia a nemzeti büszkeség helyreállításának fontos mozzanata volt. Kavabata Jaszunari 1968-ban elnyert irodalmi Nobel-díja, és a „szabad világ” második legnagyobb GNP-jének elérése volt a siker következő állomása. Az 1970-es Expón a Szató Eiszaku miniszterelnök (1964–1972) – aki egyébként szintén a húszas évek Tokiói Császári Egyetemén végzett új bürokrata nemzedékének tagja volt – és mint korábban szó volt róla, Kisi Nobuszuke testvére, a következő szavakkal invitálta a külföldi vendégeket Japánba, jöjjenek hozzánk, „ahol mi egy új civilizációt építünk az ősi tradíciók alapján” (Gluck, 1993, 72).

A hidegháború kitörése, Japán szerepének stratégiai felértékelődése, az amerikai megszállás 1952-es befejeződése megkönnyítette a valóságos szembenézés elmaradását. Josida Sigeru, néhány hónappal a függetlenség visszaszerzése után saját pártjának rendezvényén tartott beszédében japán „páratlan történetének” oktatását sürgette, majd pár hét múlva a Meidzsi-korszakot dicsőítette, amely Japánt a világ öt vezető hatalma közé emelte. A további dicsőséges fejlődést az akadályozta meg szerinte, hogy később a katonaság, a pártok és az értelmiség miatt meggondolatlan háborúba keveredett az ország az uralkodó szándéka ellenére. A jövőt tehát a Meidzsi-korszak tradícióihoz való visszatérésben látta japán miniszterelnöke a megszállástól való „felszabadulás” idején. A magas növekedés jelszava mellett a politikusok a középosztály olyan társadalmát képzelték el, amely a fenti tradíciókra épülő japán modernitással párosul. Az ötvenes évek közepétől reneszánszát élte a Meidzsi-restauráció kultusza, a modernizáció kezdeti korszakához hasonlítva az ismét felemelkedést hozó évtizedeket. Példaképpént nagyon is tudatosan olyan vezetőket is reflektorfénybe állítottak a 19. század fordulópont-

járól, akik mind a Tokugava-sógunátus idején, mind a Meidzsi-kormányzásban szerepet játszottak. Ez lehetőséget adott a politikai vezetésre ugyancsak kedvező párhuzam érzékeltetésére. Ez segítette, hogy az olyan politikusok és bürokráták, mint Josida Sigeru, akik a második világháború előtti és utáni Japánban egyaránt szerepet játszottak, dicsfénybe kerülhessenek mint az új modern ország megteremtői, s egyben a hajdan elakadt Meidzsi-„forradalom” befejezői.

A háború utáni nemzedék, amelynek már nem volt személyes emléke sem a harmincas, sem a negyvenes évekről, elsősorban az oktatás, valamint a kialakuló/kialakított, sokszor a valós történelmi tényeket nagyvonalúan mellőző kultusz által szocializálódott saját országa múltját illetően. A hatalmas jóléti növekedés elégedettsége közepette bearanyozódott a Meidzsi-restauráció, sőt az azt megelőző Edo-korszak mint a japán hagyományok és a béke megőrzésének fényes évszázadai.¹¹⁴ Mindez nemcsak Japán megújulását gátolta és gátolja, hanem az ázsiai térség együttműködését is. A múlt fényezése során legfeljebb a japán nép jelent meg áldozatként, néhány gazember által megtévesztett nagy nemzetként. Viszont szó sem esik a sok évtizedig hódító és gyarmatosító Japán valódi áldozatainak millióiról Ázsiában, Koreában és Kínában. Sőt ezekről általában napjainkig sem beszélnek. Az elhallgatás a jellemző, sőt rosszabb esetben kitalációknak, rágalomnak tekintik ezeket a szigetországban. Vezető politikusok évtizedekig tiszteltek a „háborús hősök” emlékének. Sőt ez napjainkban is megtörténik. Ilyesmi Németországban elképzelhetetlen lett volna az elmúlt évtizedekben.

Mindez megerősítette és mindmáig élteti a modern Japánban mindig fontos szerepet játszó nacionalizmust. Mind a Meidzsi-restauráció, mind a második világháborúban elszenvedett vereség mélyen megalázta a japán nemzetet. Azonban ezekről a tényekről mind a hivatalos ideológia, mind az egyes emberek igyekeztek megfeledkezni, és valójában hamis színben állítják be a múlt történéseit. A háborús bűnösök hőökké magasodhattak, az elkövetett vétkeket pedig sokszor nemcsak elhallgatták, de tagadták is. Elég gyakori, hogy a megalázó történelmi szituációk és az ebből fakadó kisebbségi érzés túlkompenzációhoz, erősödő nacionalizmushoz vezet. Japánban mind a 19. század végi modernizációban, mind a két világháborúban és a 20. század második felének gazdasági csodájában hajtóerő volt az igen erős és a kormányzatok által fűtött nacionalizmus.

Az persze természetes, hogy egy ennyire homogén, sajátos földrajzi és történelmi elkülönültség évszázadain át összeforrott népben szoros az összetartás, és erős történelmi félelem él az idegenekkel szemben. Ezért Japán esetében, mint sok más témánál is, vigyáznunk kell a fogalmak értelmezésével és használatával.

¹¹⁴ A kilencvenes évtized elején Tokióban megjelent tudományos mű így fogalmazott a Tokugava/Edo-korról: „Feltehetően a világtörténelemben sohasem volt korábban, hogy ennyi ember, ennyi ideig békében élhetett volna. Sőt, még hanyatlásról sem beszélhetünk, mivel az emberek életereje utána átkerült a Meidzsi-korszakba és az utánra” (Gluck, 1993, 82; Nakane-Oishi, 1991).

Ugyanakkor az ennyire erős, sajátos összetartó nemzeti érzés, identitás, mint ami Japánban történelmileg kialakult, nagyon is jó alapot adhat politikusoknak kártékony nacionalizmus szítására, ami párosulhat egyfajta felsőbbrendűségi érzéssel, más népek és nemzetek lenézésével és lebecsülésével. A nemzettudat alakulásában is kulcsfontosságú az oktatás. Mint korábban is láttuk, ezt sokszor állították az állam által erősített nacionalizmus szolgálatába. Így volt ez a Meidzsi-korszakban, így az ötvenes években is, de sajátos módon felerősödött a 20. század nyolcvanas majd kilencvenes éveiben is. Az akkor tanulópadban ülő nemzedékek mára már meghatározó pozíciókban alakítják Japán arculatát, gondolkozását és életét. Többek között a japán gazdaság gondjai, a globalizáció, a bizonytalanabbá vált nemzetközi környezet készítette a kormányt arra, hogy erősítse az oktatásban a nemzeti értékek hangsúlyozását. Ez azonban az elhallgatott vagy hamis színbe állított történelmi események tanításával együtt a nacionalizmust is szíthatta a felnövő nemzedékekben. Valós nemzeti önvizsgálat és önismeret nélkül a felfűtött nemzeti érzések igen rossz eredményhez vezethetnek (Rose, 2006; Suh–Yurita, 2010; Gong, 1966).

Általában is nagyon nehéz egy társadalom értékrendjének a vizsgálata, de különösen így van ez Japán esetében, hiszen egyrészt nagyon sajátos történelmi és társadalmi fejlődéssel rendelkezik, így, szemben az európai fejlődési pályán mozgó országokkal, kevésbé tudunk más társadalmak tapasztalataira támaszkodni. Másrészt egy nemzetet saját tudósai ismernek a legjobban, még akkor is, ha maguk is közlő, mondhatjuk személyesen érintettek. Japánban viszont az ilyen típusú vizsgálódások nem túl gyakoriak, valószínűleg nem ok nélkül. Így inkább külföldi kutatók próbálkoztak ilyen kutatásokkal, de ők nem nagyon tudnak célzott saját felmérésekre támaszkodni. Pedig nyilván fontos lenne tudni, hogy a második világháború utáni reformok, változások a formális intézményrendszerben, amelyek egy békés, demokratikus piacgazdaság kiépítését szolgálták, mennyire és mennyiben tudták megváltoztatni a japán emberek gondolkodásmódját és mentalitását.

Néhány tendencia azért kirajzolódik, ha hosszabb időszakot tekintünk át. Az autokratikus és liberális felfogást vallók aránya nagyjából megfordult a 20. század harmincas évei és a hetvenes évek közötti fél évszázadban. A harmincas években, bár más mintán, mint amit a háború utáni időszakban vizsgáltak, az autokratikus felfogás 53 százalékot, a liberális viszont mindössze 14 százalékot kapott. A változás még a második világháború utáni nagy átalakulás idején is lassú volt. Az ötvenes évek közepén még mind a két nézet egyformán egyharmad-egyharmad arányt kapott. A hatvanas évek végére lépte át az 50 százalékot a liberális arány, ami a hetvenes évek közepétől 61–66 százalék körül stabilizálódott. Ugyanakkor az autokratikus felfogás 10–14 százalék között volt, ami még mindig nem túl alacsony. Persze óvatosan kell bánnunk az ilyen eredményekkel, különösen ebben az esetben, ugyanis a jobboldali konzervatív Liberális Párt, Hatojama Icsiró és Josida Sigeru vezetésével volt hatalmon az 1945 és 1956 kö-

zötti időszak túlnyomó részében. 1955-től pedig hosszú évtizedig a konzervatív Liberális Demokrata Párt kizárólagosan uralta a kormányzást. Így Japánban az emberek számára a liberális szónak feltehetően ugyancsak más a jelentése, mint Európában.

Ami talán még fontosabb tanulság az említett elemzésből, éppen az, ami alig változott a japán emberek értékrendjében 1930 és az ezredforduló közötti hét évtizedben. A nyereségvágy, nyereségelhajzás a harmincas években is csak az emberek egynegyedénél szerepelt az értékek között. Igaz itt egy szűkebb minta szerepelt. A második világháború utáni fél évszázadban viszont még ekkora arányt sem láthatunk. Ez az idősor a 20 évnél idősebb egész japán lakosság reprezentatív mintáján nyugszik, így számunkra is releváns információt hordozhat. Meglepő állandósággal mindössze 18–21 százalékos a nyereségvágy értéként való megjelenése, ami egy piacgazdaságban bizony több mint meglepő. Mintha a japán értékrendben szégyellnivaló lenne a nyereség, a profit kergetése. Pedig Adam Smith óta jól tudjuk, hogy a piac fő motiváló ereje éppen az egyéni érdek, a mind nagyobb nyereség elérése, és ez az a mechanizmus, ami láthatatlan kézként elrendezi a gazdaság működését. Talán az sem véletlen, hogy 1930-ban még egy kicsikét erősebb is volt a „kapzsiság” az emberekben, mint a második világháború után időszakban, mivel éppen a század első évtizedeiben tudott Japánban a piac viszonylag jobban fejlődni. A harmincas évektől a zaibacuk beszűkítették a piaci versenyt, majd a fokozódó állami beavatkozás még kisebb teret engedett, és ahol működése megmaradt, ott is végletekig szabályozott volt a működése. A hatvanas és hetvenes évek gyors gazdasági fejlődése is igen erős állami kontroll és a nagy konglomerációk más formában való újraéledése mellett ment végbe, összességében és együttesen a piaci erők jelentősen korlátozott működését eredményezve (Möhwald, 2004, 399–402; Kumagai, 1996, 10).

A fentiek is érzékeltetik, hogy a japánoknál, legalábbis hangsúlyaiban, más értékek adták az üzleti életben a motiváló erőt a második világháború utáni évtizedekben is, mint az élenjáró gazdaságokban. Japánban, már csak a nehéz természeti körülmények miatt is, a környezetükben levők iránti jóindulat, az embe riesség, a felebaráti segítség mindig nagyon lényeges volt. A szűkebb és a tágabb közösség tagjának lenni, azon belüli pozícióban előrelépni a japánok számára sokszor a legfontosabb az életben, különösen a férfiak számára, akik máig is lényegesen más társadalmi státust és szerepet élveznek, mint a nők. Szemben a nyugati társadalmak személytelen viszonyrendszerével, Japánban a premodern társadalmakra jellemző vertikális és horizontális személyes kapcsolatok, a tekintélyelvűség sok elemében tovább élt. Ez is egy láthatatlan háló, de nagyon is különbözik a piaci mechanizmustól.

Az egyén szintjén ez a sajátos japán értékpreferencia igen markánsan a közvetlen környezetét jelentő vállalathoz, annak közösségéhez való viszonyában jelenik meg. A saját céghez való hűség, annak érdekeit az egyén saját szűkös érdeke fölé helyező magatartás, az előrehaladást a vállalaton belüli ranglétrán való

felemelkedéssel mérő életpálya ugyancsak különbözik a modern piacgazdaságok munkavállalói attitűdjétől. A japán férfiak jelentős része a munkát hosszú évtizedekig a család és a szabadidő elé helyezte. Ez a prioritás feltehetően csak a nyolcvanas-kilencvenes évekre változott meg valamennyire. 1991-ben egy felmérésnél már a megkérdezettek 59 százaléka helyezte a családot és a szabadidőt a munka elé, és csak 28 százalékuk maradt a munka prioritásánál. Egy másik felmérésben arra a kérdésre, hogy egy munkahelyi áthelyezésnél a család vagy a cég érdekét tekinti fontosabbnak, 44 százalék az előbbinek, 38 százalék az utóbbinak adott elsőbbséget. Nem véletlenül a fiatalabbaknál volt nagyobb mértékben érezhető a munka értékrendbeli hátrébb szorulása. A fentiekkel is szorosan összefügg, hogy a japánok, különösen a férfiak, nagyon sokat voltak és vannak a munkahelyükön. 1990-ben a japán ipari szektorban átlagosan 2124 órát dolgoztak, és 118 szabad napjuk volt. Az ugyanilyen típusú foglalkoztatottaknak az Egyesült Államokban 1948 munkaórájuk és 139 szabad napjuk volt. Európához képest még kiugróbb a különbség. Az sem tipikus más fejlett országokban, hogy az igen hosszú munkanap után a munkatársak nap mint nap együtt mennek el sörözni és beszélgetni. Így valóban nem sok idő marad a családi életre (Gluck, 1993; Möhwal, 2004, 399–402; Kumagai, 1996, 10).

A fenti vonások csak lassan, hosszú évtizedek során mutattak bizonyos változást, de van, ami a japán értékrendben még ennél is stabilabbnak bizonyult a 20. század második felében. A munkahelyek együttérző, meleg, mondhatnánk családi légkörét a megkérdezettek kétharmada vagy nagyobb része mindvégig fontosnak tartotta. 1953-ig visszamenőleg több mint 80 százalék inkább olyan elöljárót preferált, aki ugyan néha többletmunkát oszt ki, de törődik a beosztottjai személyes ügyeivel, szemben az olyannal, aki sohasem túllóráztat, de nem érdeklődik dolgozói munkán kívüli ügyei iránt. Több mint 62 százalék a jó családi jellegű munkahelyet preferálta a magasabb jövedelemmel szemben, bár az arányuk csökken. Ugyanakkor a munka során több mint 68 százalékuk egy bonyolult munkafeladatnál inkább a vele jó kapcsolatban levőt választotta, mintsem a nagy szakértelemmel rendelkezőt. És ez az arány napjainkig tartóan növekvő. A személyes elkötelezettség a nagyobb közösségért, annak hasznos tagjaként bizonyítani, talán a legfontosabb motiváció és ösztönző erő az egyének tevékenységében. És ennek bizonyítása és megléte egyben a felemelkedés, az előrelépés útja is (Shimazu, 2006; Dower, 2012; Stronach, 1995).

A fent vázolt jellegzetességek mélyen beágyazódtak az egész japán társadalmat átszövő komplex értékrendbe. A japán vállalatok sem ugyanolyan profitorientáltak, mint nyugati társaik. Horizontális pozíciójuk szerint legtöbbször egy nagyobb hálózat - korábban zaibacu, majd később keiracu – tagjai voltak. A japán keiracuk jellegzetessége, akár horizontálisak, akár vertikálisak, a kockázatnak, az erőforrásoknak és a jövedelemnek a megosztása és kiegyenlítése. Mint nagy hálózatnak, szervezetnek az egész struktúra hosszú távú fenntartása, fennmaradása a cél, és az egyes egységek érdekei ennek vannak alárendelve. Ez védel-

met jelentett, de igen gyakran másokért való áldozatot is követelt. A holdingon belül jelentős jövedelem-újraelosztás, redisztribúció ment végbe, a nyereséges cégek profitjából finanszírozták a kevésbé jövedelmezőket. Ugyanez a viszony áll fent sokszor a cégeket finanszírozó bankokkal is. A hiteleknél sem feltétlenül a profit a cél, hanem a hálózat fenntartása. Az így kialakult viszonyokat, a vállalatok együtt kezelését és haladását konvoj rendszernek nevezték. Hajdan a nagy zaibacuk családi tulajdonban voltak, és nem profitéhes részvényesek kezében. Általában a csoporton belüli bankok vállalták a finanszírozást is. A második világháború utáni évtizedekben, a keiracuk korában is, mint láttuk, ugyancsak szoros tulajdonosi és személyi összefonódás volt a bankok és a vállalatcsoportok között. Mindegyik keiracuhoz egy nagy tőkeerejű bank szerveződött a második világháború után, megkönnyítve a finanszírozást, s általában tulajdonosi részese-dése is volt. De a csoportba levő vállalatok között is jellemző a kereszttulajdon-lás. Például a Mitsubishi vállalatcsoportban a részvények mintegy egynegyedére terjedt ki ez a kereszttulajdonlás.

Mindez a Kornai János által sok oldalról tárgyalt „puha költségvetési kor-lát” jelenségnek a japán versenyszférában való – más piacgazdaságoknál lényege-sen erősebb — jelenlétét valószínűsíti. A fejlett országokban is megjelenik a puha költségvetési korlát jelensége, de legtöbbször a közszektorban vagy az ah-hoz kapcsolódó ágazatokban, mint például az egészségügyben. Ez megtalálha-tó Japánban is, például a központi és a helyi önkormányzatok kapcsolatában, de a puha költségvetési korlátnak a versenyszektorban való erősebb jelenléte igen-csak sajátos. Ez a keiracuk sajátos jellege mellett az erős állami iparirányítási és pénzügyi politikával is összefügg. A japán bürokrácia hagyományosan eszköze-nek tekintette a bankrendszert a különböző gazdaságpolitikai célok elérésénél. Ez sokféle, gyakran korántsem megtérülő hitelnyújtáshoz vezetett, ami szintén hozzájárult a japán bankrendszer meggyengüléséhez, a kilencvenes években ki-bontakozó válságához. Már jóval korábban, a második világháború előtti évti-zedekben megfigyelhettük a fenti jelenségeket a zaibacuk kapcsán, így a hosszú időszakon át érvényesülő hatás eredményeként ez beépült a japán üzleti kultúrá-ba, felfogásba. A kormányzati politika, szabályozás, befolyás is segítette a rosz-szabbul teljesítő vállalatok, ágazatok megsegítését, kimentését a jobbak terhére (Mochida, 2008; Gerlach, 1992, 103–159).

Mindez az egyfajta paternalizmus kiépülése, meghonosodása mellett jelen-tős hatékonysági veszteséget okozott, és ugyancsak hozzájárult a bankrendszer meggyengüléséhez, a rossz hitelek felhalmozódásához. Az ezredforduló előtt és után mindez felszínre került a megingó bankrendszer problémáinak elmélyü-lésekor. A puha költségvetési korlátra utaló jelenségek gyakran összefonódtak, összekapcsolódtak a japán gazdaság sajátos duális jellegével. A nemzetközileg is élenjáró, versenyképes exportra termelő nagyvállalatok mellett számos bel-földi igényekre termelő vállalat, ágazat igen alacsony hatékonysággal működött. Ezek fenntartása jelentős kedvezményeket, dotációt, piacvédelmet kívánt, amely

egyfajta redisztribúciót igényelt az exportágazatok jövedelmeiből. Ennek kiugró példája volt a japán mezőgazdaság, de számos más belföldre irányuló termelő és szolgáltató ágazatot is ide sorolhatunk (Kornai–Maskin–Roland, 2003; Prasad, 2013; Packer, 1997; Lincoln–Gerlach, 2004).

Sok tranzakció Japánban a nagyvállalatokon, vállalatcsoportokon belül, és nem a piacon keresztül valósult meg. A vállalati szférával foglalkozó szakirodalom a japán és a koreai üzleti kapcsolatrendszert a koordinált piaci mechanizmussal rendelkező országokon belül elkülönítve kezeli, és „csoportszinten” történő koordinációval jellemzi.¹¹⁵ A vállalatok között általában hosszú távú bizalmi kapcsolat figyelhető meg, ahol a kölcsönös megbecsülés és jóakarát is lényeges, és nem kizárólag a rövid távú profit. A bizalom magas szintje, a hosszú távú tervezhetőség előnye, hogy csökkentheti a tranzakciós költségeket. A vezetők, menedzserek tevékenységében is fontos a közösség különböző körei iránti személyes elkötelezettség.

Sajátos japán üzleti felfogás

Sokat elárul az üzleti közösség tudatában rögződött szokásokról egy nagy japán autógyár beszerzési menedzserének a kilencvenes évek közepén tett megjegyzése. „Mi nagyon figyelünk beszállítóink nyereségességére. Nem szeretnénk, ha veszteségesek lennének.” A menedzser leírta az évközi ármeghatározási folyamatukat, amelynél a beszállító előző időszak teljesítményét vették figyelembe. Az ármeghatározásnál a gyengébben teljesítőnek kedvezőbb feltételekkel biztosítottak egy kis lélegzetvételt, míg a jól teljesítőnél keményebben fogott a ceruza. És ezt a magatartást nem utasítások, hanem a mélyen beépült szokások, egyfajta társadalmi elvárás határozza meg. Ez is jól érzékelteti, hogy nem kizárólag a kegyetlen versenyben mindenáron maximalizálható profit áll a japán üzletemberek, cégek és vállalatok célfüggvényének a középpontjában.

Egyesek már egyfajta szocialista vonásról beszéltek a fentiek kapcsán. Igen tanulságos egy japán kutatóintézet elnökének, Nakamae Tadasinak, a Nakama International Economic Research elnökének 2001-ben tett megjegyzése. „Japánban szocialistább gazdaság alakult ki, mint mondjuk Kelet-Európában. A mi uralkodó filozófiánk középpontjában a konvoj rendszer áll, amelynek értelmében minden vállalatnak egyformán és egyforma ütemben

¹¹⁵ A két nagy csoportot ebben a szemléletben a liberális piacgazdaságok, mint például az Egyesült Államok, valamint a koordinált piacgazdaságok jelentik. Ez utóbbiakhoz tartoznak többnyire az európai országok, amelyeken belül persze további alcsoportokat különböztethetünk meg, az északi, szociáldemokrata jóléti államokat, illetve a kereszténydemokrata jóléti államokat. A koordinált piacgazdaságok harmadik változatához sorolhatjuk Japánt, illetve Koreát, ahol a keiracuk, illetve a csebolok, vagyis a vállalatcsoportok szintjén történik a koordináció (Kitschelt–Lange–Marks–Stephens, 2005, 429–438; Hall–Soskice, 2004, 33–36).

kell növekednie, igazi győztesek és vesztesek nélkül. Ameddig Japán gyorsan növekedett, hajlandók voltunk szemet hunyni a rendszer negatív hatásai felett. De itt az ideje, hogy felismerjük, ez a rendszer fenntarthatatlan” (Lincoln–Gerlach, 2004, 211–232).

Vertikálisan is sajátos függőségi viszonyok jellemzik a japán üzleti szektort. A harmincas évek óta igen szoros a nagyvállalatok és az állam közötti kapcsolat, gyakran igen erős volt a kormányzati befolyásolás, beavatkozás. Ezek egy része nem is formalizált, inkább elvárásokként, iránymutatásként jelent meg. Ezek elfogadása általában nem kényszer eredménye volt, hanem a vállalatok a mélyen beágyazódott szokásoknak megfelelően saját érdekeik fölé helyezték a nagyobb csoport, a japán nemzet érdekét, akárcsak a dolgozók a vállalatét. Ugyanakkor számíthattak szükség esetén egyfajta viszonzásra, az állam is felelősséget érez üzleti partnerei iránt. Az állami adminisztráció és az üzleti szféra közötti szoros viszonyoknak igen fontos és sajátos mozzanata az amakudari rendszer által szőtt sűrű kapcsolati háló. A Japán gazdaságot és társadalmat egyfajta archaikus paternalizmus jellemezte a 20. század nagy részében, beleértve a gyors gazdasági fejlődés időszakát is (Dore, 2008; Schaede, 2008).

A vázolt tényezők és tendenciák jól érzékeltetik, hogy a profit, a nyereség általában még az üzletembereknél sem volt az elsődleges cél a második világháború utáni évtizedekben, hanem gyakran sokkal fontosabbnak bizonyult a termelés bővítése, a fejlődés, és egyfajta társadalmi felelősség érvényesítése, amit részben a szokások és hagyományok, részben a nagyhatalmú és nagy tekintélyű bürokrácia közvetített az üzleti elit számára. Ez a szemlélet széles körben jellemezte a japán társadalmat, és ebben jelentős a különbség a fejlett nyugati gazdaságokhoz viszonyítva. Ez azonban azt is jelentette, hogy a piac fő motiváló ereje kevésbé hatotta át a gazdaság szereplőit, ami hatékonysági veszteséghez vezethetett.

A japán üzletemberekre, menedzsmentre az alábbi jellemzőket emelhetjük ki:

- csoportorientáció, a közösséghez tartozás fontossága, a közösségért tevékenykedés, személyes kapcsolattartás,
- szorgalom, tudásvágy, erős munkaetika,
- tökéletességre törekvés, perfekcionizmus,
- kíváncsiság, innovációs készség,
- a formalítások tiszteletben tartása,
- versenyszellem, törekvés az elismerésre,
- sokat mondó hallgatás,
- az idő megbecsülése.

Az egyének, a vállalatok és az állam szféráin belül, és a három terület között Japánban igen erős és tradicionális viszonyok figyelhetők meg. Japánban a gazdasági szereplők között a kooperáció és a versenyzés sajátos mixe alakult ki.

Az informális intézmények, szokások, hagyományok, társadalmi elvárások szerepe itt sok szempontból erősebbnek bizonyult, mint a legtöbb fejlett vegyes gazdaságban. Mindezek a vonások érezhető összhangban voltak a japán társadalom fejlődését több mint egy évezredig jelentősen befolyásoló konfucianus eszmrendszerrel is. Az erős és sajátos tradíciók, hagyományok hatására a második világháború után kialakított új formális intézményi keretek – még akkor is, ha sok szempontból nagyon hasonlóak voltak más országokéhoz – másfajta belső működést eredményeztek, eredményezhettek. A második világháború utáni intézményépítés, az amerikai típusú minták importálása és többé-kevésbé erőszakos bevezetése általában nem hozott akkora változást a japán társadalom és gazdaság működésében, mint amit a felvilágosult alkotók reméltek. Az ötvenes évektől kezdve a modernizált formális és az erősen tradicionális informális intézmények kölcsönhatása alakította a sajátos japán fejlődési utat (Dore, 1999; Streeck–Yamamura, 2001; Alston, 2005; Prasol, 2010).

A japán gazdasági csoda

A második világháborúban porig sújtott, legyőzött, lerombolt és megalázott Japán, amit a harmincas évektől felerősödő imperialista stratégia zsákutcába juttatott, néhány évtized alatt elképesztő ütemű gazdasági növekedést produkált, és sikeresen felzárkózott a jóval korábban iparosodó fejlett országokhoz. A nem európai gyökerű országok közül elsőként tudott ilyen teljesítményt felmutatni. A 13. táblázat jól érzékelteti ezt a folyamatot, ahol számos országra az egy főre jutó GDP összehasonlítható áras alakulását láthatjuk hosszú történelmi periódusra.

A 3. ábra vizuálisan is kiemeli a Japánra vonatkozó adatsort. A több mint egy évszázadot átfogó adatsorok minden gazdaságban hatalmas fejlődést érzékeltetnek, de Japán felemelkedése így is egyértelmű. A 20. század beköszöntekor Japán az Egyesült Királyság fejlettségének negyedét ha elérte, az Egyesült Államokénak pedig közel 30 százalékát. Nagyjából a közvetlen vetélytárs, a cári Oroszország szintjén állt. Fejlettsége jelentősen elmaradt Magyarország, illetve Finnország szintjétől is, annak mintegy 70 százalékát érthette el.

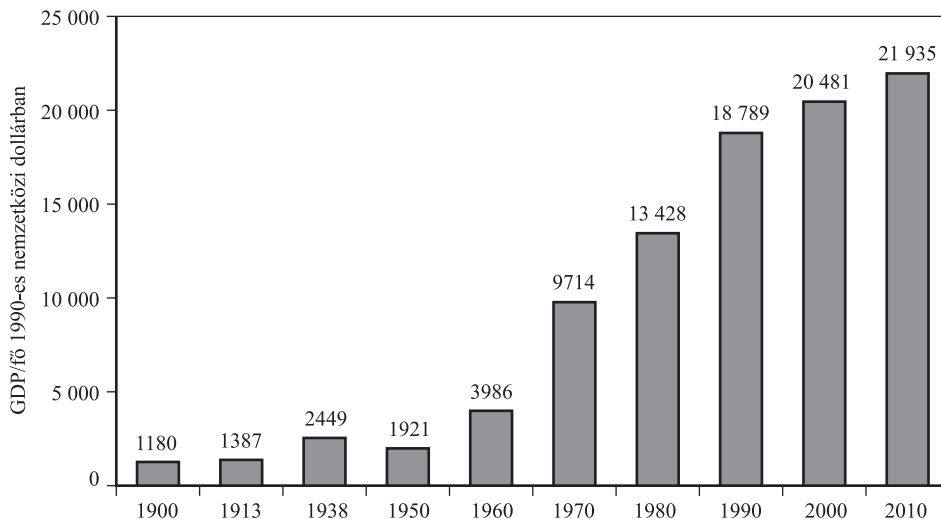
A Meidzsi-fordulat utáni évtizedek jelentős eredményekkel jártak, erőteljes iparosodás ment végbe. Amint korábban is láttuk, a 20. század első évtizedeiben is igen dinamikus volt Japán gazdasági növekedése, megkétszereződött az egy főre jutó GDP szintje, és a második világháború előtt már elérte az élenjáró Egyesült Államok fejlettségének a negyven százalékát. A második világháború után igen rossz állapotban volt a japán gazdaság és társadalom, de a korábban elért fejlettségi szint – a helyreállítás után – alapot jelentett a további fejlődéshez. A háború rombolásai miatt a japán fejlettségi szint jelentősen visszaesett, ahogy ezt a 13. táblázatból és a 3. ábrából is jól érzékelhetjük. Közel hasonló volt a visszaesés, mint Németországban. 1950-ben az egy főre jutó GDP kevesebb mint

nyolcvan százaléka volt az 1938-as értéknek. Japán 1950-ben sokkal hátrább sorolódott az országok rangsorában, mint 1938-ban.

13. táblázat. Az egy főre jutó GDP alakulása 1990-es nemzetközi dollárban, 1900–2000

	1900	1933	1938	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Hong Kong		1279		2218	3 134	5 695	10 503	17 541	22 032
Egyesült Államok	4091	5301	6126	9561	11 328	15 030	18 577	23 201	28 702
Szingapúr	1339	1367	2070	2219	2 310	4 439	9 058	14 220	21 263
Svédország	2083	2874	4901	6,739	8 688	12 716	14 937	17 609	20 871
Egyesült Királyság	4492	4921	6266	6939	8 645	10 767	12 931	16 430	21 046
Tajvan	677	807	1440	916	1 353	2 537	5 260	9 938	16 628
Finnország	1668	2111	3589	4253	6 230	9 577	12 949	16 866	19 951
Írország		2736	3052	3453	4 282	6 199	8 541	11 919	21 027
Japán	1180	1387	2449	1921	3 986	9 714	13 428	18 789	20 481
Korea		485	904	854	1 226	2 167	4 114	8 704	14 998
Franciaország	2876	3485	4466	5186	7 398	11 410	14 766	17 647	20 392
Németország	2985	3648	4994	3881	7 705	10 839	14 114	15 929	18 944
Szovjetunió/Oroszország*	1196	1414	2150	2841	3 945	5 575	6 427	7 779	5 261
Magyarország	1682	2098	26655	2480	3 969	5 028	6 306	6 859	9 772
Kína	545	552	562	448	662	778	1 06	1 871	3 421
India	577	673	668	619	868	868	938	1 309	1 882

Forrás: Maddison Project, 2013 / *1938–1980 – Szovjetunió. A többi évben Oroszország

3. ábra. Az egy főre jutó Japán GDP alakulása 1990-es nemzetközi dollárban, 1900–2010

Forrás: Maddison Project, 2013.

A háború utáni igen nehéz éveket követő három évtized azonban már lenyűgöző ütemű fejlődést mutatott, ezen belül különösen az 1955 és 1970 közötti időszak. 1990-re, mint a 3. ábrán is látható, Japánban 1950-hez képest az egy főre jutó GDP közel megtízszereződött. Japán fejlettsége elérte az Egyesült Államok szintjének

nyolcvan százalékát, és a világ második legfejlettebb gazdaságává vált. Ekkor már nemcsak az egy főre jutó értéket tekintve, de a GDP nagyságát nézve is a második volt, amely pozíciót egészen a 2010-es évek elejéig megőrizte, amikor is Kína vette át a helyét. A 13. táblázatból azt is érzékelhetjük, hogy a két volt gyarmat, Korea és Tajvan a felzárkózásban, ha jelentős időbeli eltolódással is, követi a sok szempontból mintaként szolgáló japán pályát. Különösen látványos felzárkózásuk az 1990 és 2010 közötti évtizedekben, akárcsak a két városállamé, Hongkongé és Szingapúré.

A felvázolt tényezők mellett ki kell emelni a japán gazdasági csoda évtizedeinek kedvező demográfiai folyamatait is. Korábban, a 20. század első felében, a tradicionális társadalom felbomlása, az urbanizáció és az iparosodás együtt járt a nők termékenységének csökkenésével. A teljes termékenység az 1920-as 5,24-es értékről fokozatosan 4,11-re csökkent. A második világháború után – és ez igen érdekes jelensége a demográfiának – megugrott a születések száma, 4,54-es értékre. Annak ellenére, hogy a kormány a saját eszközeivel éppen hogy csökkenteni igyekezett a születések számát, hiszen a leszerelt katonákkal és a hazatelepült japánokkal megnövelt népesség minimális ellátása így is hatalmas gondokat okozott. Kezdetben az abortusz volt a fő eszköz. Részben a beindított születésszabályozási intézkedések, részben a fejlettségi szint emelkedése eredményeként 1957-re 2,04-ra mérséklődött a japán teljes termékenység. Ez azonban ezt követően még egy kicsit nőtt a fellendülés csúcspontját jelentő hatvanas években. Az ekkori 2,13-as értéke a fejlett országoknak megfelelő szintet jelentett.

Ezek után azonban meredek csökkenésnek indult a születések száma, és az ezredfordulóra már csak 1,38 gyerek jutott egy nőre. Mint látni fogjuk, napjainkra a kedvezőtlen demográfiai folyamatok igen súlyos gondot jelentenek a japán társadalom és gazdaság jövőjére nézve. Míg az 1930-as évek végén Japán népessége 30 millió fő volt, addig az 1960-as évek végére már több mint 100 millióan éltek az országban. Mindeközben radikálisan emelkedett a várható életkor is. 1935-ben ez csak 35 év volt, 1960-ba 68 év, míg a kilencvenes évekre 78 évre emelkedett a várható életkor. A fellendülés időszakában bőséges volt a japán munkaerő-ellátás, és a mezőgazdaság növekvő termelékenysége, valamint az import biztosította is a megfelelő ellátást. Azonban a csökkenő termékenység és a növekvő élettartam együttese előre jelezte, hogy 21. századra már egy előregedő japán társadalom képe fog kirajzolódni (Norgren, 2001, 6; Totman, 2006, 623–624).

Nemcsak a munkaerő, hanem a tőke is biztosítva volt a gyors gazdasági fejlődéshez. A második világháború után igen magas volt a japán beruházási ráta, ami lényeges eleme volt a növekedésnek. Az ötvenes évek közepén a GNP 16–17 százaléka volt a megtakarítás, és ez az érték 1975-re elérte a 35 százalékot. A nyolcvanas években kis csökkenéssel a GNP 30–32 százalékát tette ki a japán megtakarítási ráta. Ugyanekkor Németországban, Olaszországban, és Kanadában mintegy 10 százalékponttal kisebb értéket találunk. Még alacsonyabb,

20 százalék alatti volt a megtakarítási ráta az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban. Sok más tényező mellett az állam is jelentős szerepet játszott a kulcságazatok megfelelő tőkeellátásában, a megtakarítások ösztönzésében és a kulcságazatok irányításában.

Az ötvenes években évi 8 százalékkal, a hatvanas években pedig évi 9 százalékkal nőtt a GDP. Ennek csak kevesebb mint a fele származott a tőke, valamint a munkaerő mennyiségi növekedéséből, a nagyobb rész a teljes tényező termelékenységéből (Total factor productivity). Ennek a fő forrásait a méretgazdaságosság, a magasabb termelékenységű ágazatok előretörése és a növekvő mezőgazdasági hatékonyság adta. A hatékonyság, a teljes tényező termelékenység növekedésében az exportágazatok voltak a kulcsszereplők. A termelési oldal felfuttatása természetesen önmagában kevés lett volna, különösen, hogy többek között a nagy megtakarítási ráta és a magas vállalati profit miatt is viszonylag szűk volt a hazai piac, és a koncentrált nagy iparágak kibocsátotta termékekre nem lett volna elég belső kereslet. Mint korábban is láttuk, a gazdaságfejlesztésben kulcsfontosságú volt az exportorientáltság. A szükséges nyersanyag, energia és élelmiszer beszerzése is csak így volt biztosítható. A japán fejlesztő állam eszközei számtalan csatornán keresztül segítették az export dinamikus növekedését (Katz, 1998, 127–143, 151–157; Hayashi, 1999; Miranda, 1995).

A Meidzsi-átalakulás óta a nyersanyagszegény japán gazdaság egyik kulcskérdése a külkereskedelmi mérleg kiegyensúlyozása volt. Ez mindig is a kormányzati gazdaságpolitika fontos prioritása volt, és korszakonként más és más eszközöket alkalmaztak. Az ötvenes évek közepétől már a hatalmas külkereskedelmi többlet vált a japán fejlődés egyik kulcselemévé, számos más nemzetet védekezésre készítette a japán áruk inváziójával szemben. Az export növekedési üteme a gyors felzárkózás idején, még a kiugróan magas GDP-gyarapodás mértékét is meghaladta, miközben számos természetes és szándékolt akadály tornyosult a Japánba való bevitel előtt, ezért érthető módon hatalmas külkereskedelmi aktívum jellemezte a korszakot. A gazdaságpolitika által felállított akadályok mellett nehezítette a japán piacra való bejutást a többi fejlett országtól eltérő belső gazdasági viszony, a nyelvi korlátok és a sajátos helyi igények, szokások és tradíciók. A dinamikus külkereskedelmi növekedés folyamatának előrehaladtával, a belső fejlődéssel és a világpiacon változásokkal összefüggésben jelentős szerkezeti átalakulás ment végbe mind az export, mind az import szerkezetében. Az ötvenes évek közepén az exportnak még csak 12 százalékát adták a gépek, a berendezések és a járművek, ami mindössze a fele volt a fejlett nyugat-európai országok átlagos értékének. 1975-ben a japán export felét már ezek a tételek tették ki, míg a fejlett nyugat-európai gazdaságok kivitelének ez csak valamivel több mint az egyharmadát adta.

A japán importnak 1955-ben még egynegyedét tette ki az élelmiszer. A hetvenes évekre ez 15 százalékra mérséklődött. Az energia- és nyersanyag-behozatal mindvégig domináns maradt. A kettő együtt 1955-ben az import 60 százalékát

adta, a hetvenes években már 65 százalékát jelentette. A nagymértékű külső függés egyértelmű volt az egész időszakban. A nyersanyagokkal szintén nem túl jól ellátott Nyugat-Európában e két tétel együttesen általában csak fele ilyen súlyú volt ebben az időszakban. Az első olajárrobbanás így érthető módon a legtöbb országnál is erőteljesebb hatással volt a japán belső piacra. A fogyasztói árindex 1973-ban 11,7 százalékkal, 1974-ben 24,5 százalékkal és 1975-ben további 11,8 százalékkal ugrott meg. A külső sokk jelentős átalakulást eredményezett az ipar és az export szerkezetében, az alkalmazott technológiáknál, megindult egy rugalmas alkalmazkodás, melyek eredményeként a második olajárrobbanás a hetvenes évek végén már kisebb hatással volt Japánra.

A kiugróan magas növekedési ütemben döntő volt, hogy a termelés és az export szerkezetében folyamatos és dinamikus elmozdulás volt megfigyelhető az alacsonyabb hatékonyságú ágazatokból az élenjáró színvonalat hordozókba. 1971-ben a japán export egyharmadát olyan termékek adták, amelyek egy évtizeddel korábban még nem is szerepeltek a kiviteli listán. Ugyanekkor az egész ipari kibocsátás 40 százalékát olyan termékek fedték le, amelyek két évtizeddel azelőtt nem is léteztek a japán piacon. Az innovatív termékek is igen gyorsan piacra kerültek. A hatvanas évek legvégén a termelés egytizedét jelentették azok a termékek, amelyeket öt évvel azelőtt még ki sem találtak. A hatalmas export és a növekvő belső piac révén az élenjáró ágazatok tömegtermelésre tudtak berendezkedni, s ez lehetővé tette a méretgazdaságosság előnyeinek a kihasználását, ezzel is hozzájárulva a gyors növekedéshez (Nakamura–Vertinsky, 1994).

A japán kormányzat is számtalan eszközzel segítette a kivitelt és az export zömét adó nagyvállalatokat, illetve akadályozta az importversenyt. Mindez különösen erős intenzitású volt az ötvenes években. Jelentős szubvenciók, adókedvezmények, olcsó hitelek segítették az export növekedését és a vállalatok versenyképességének a megerősödését. A másik oldalról, az import területén pedig egészen a hatvanas évek közepéig ugyancsak korlátozták a verseny és a piaci viszonyok kialakulását. Ennek egyik fő eszköze a külföldi valuták központi engedélyezési rendszere volt, illetve korlátozó kvóták és rendelkezések alkalmazása. Szinte minden külföldről irányuló gazdasági aktus kormányzati engedélyhez volt kötve jó ideig. A vállalatok közötti kereszttulajdonlás magas szintje pedig szinte lehetetlenné tette, hogy a külföldi tőke felvásároljon japán vállalatokat, és így jusson be a belső piacra. Ahogy a kormányzati kontrollt enyhíteni kellett, ezzel párhuzamosan védekezésésként a MITI erősen ösztönözte a kereszttulajdonlás erősödését, és ezt törvénymódosítással is erősítette.¹¹⁶

¹¹⁶ Módosították a kereskedelmi jog szabályait, és ezzel lehetővé tették, hogy a vállalatok igazgató tanácsa új részvényeket bocsásson ki, és ezt más cégeknél helyezték el. Ezt az addigi részvényesek tudta nélkül is megtehették, pedig ez valójában lerontotta a részvényeik értékét (Katz, 1998, 158).

Japán ugyan már 1955-ben csatlakozott a GATT-hoz, de még egy évtizedig eltartott, míg a kvótákat és a korlátozásokat enyhítették, illetve feloldották. Ezen évtizedek alatt az ötvenes évek elején még igen gyenge japán vállalatok megerősödtek, s immár állták a versenyt a világpiacon. De a japán belső piac védelme azért továbbra is erős volt. A kvóták feloldásával párhuzamosan a japán kormány megemelte a vámtételeket, amely eszközre korábban nem is volt szüksége a direkt eszközök alkalmazása miatt. A hatvanas évek végén a fogyasztási cikkeket 36 százalékot is elérő vám védte. De egy évtizeddel ez után is még 22 százalékos volt az ipari termékeket védő teher (Katz, 1998; Dore, 2002).

Mint láhattuk a japán csoda számos tényező eredményeként jött létre. A bővülő munkaerő-kínálat párosult a magas megtakarítási ráta biztosította tőkefelhalmozással, jelentős beruházásokkal. A duális gazdaságon belül a nagy vállalatcsoportok élen jártak a technológia fejlesztésében és a kulcsfontosságú exportban. Ugyanakkor a világpolitikai és világ gazdasági környezet is nagyon kedvező volt Japán számára, mivel a hidegháború kitörésétől kezdve az Amerikai Egyesült Államok számára fontos ázsiai bázist és szövetségest jelentett. Méghozzá úgy részesültek az amerikai szövetség előnyeiből, hogy közben nem kellett fegyverkezésre költeni, ami jelentős erőforrásokat szabadított fel. A fejlesztő állam intézményrendszere hatékonyan használta ki a lehetőségeket, a nagy vállalatok és az export támogatásával, valamint a belső piac hatékony védelmével hozzájárult a gazdasági sikerekhez.

A klasszikus növekedési tényezőkön túl

Láthatjuk tehát, hogy a klasszikus növekedési tényezők mellett a japán formális és informális intézményrendszer is igen lényeges volt Japán felzárkózásában. A hagyományos közelítések mellett sok érdekes és újszerű magyarázat is született a gazdaságtörténetileg is kivételes jelenség megmagyarázására, amelyeket érdemes felidézni. Az egyik ilyen nagyhatású elmélet *Mancur Olson* nevéhez fűződik, aki az érdekcsoportok megszerveződését, működését és a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását vizsgálta. Mancur Olson az Egyesült Királyság és néhány más ország, köztük Németország és Japán második világháború utáni fejlődését hasonlította össze, arra a kérdésre keresve a választ, hogy ez utóbbi két ország igen dinamikus növekedésével szemben miért maradt le az Egyesült Királyság. Hangsúlyozta, hogy a hosszú távú makrogazdasági folyamatok csak több tényező együttes figyelembevételével magyarázhatók, de az ezeket összekapcsoló mozzanatként kiemelt jelentőséget tulajdonított az érdekcsoportok szerepének. Érvelésében fontos mozzanat volt, hogy Németországban és Japánban a megszálló erők szétrombolták, felszámolták a régi érdekcsoportokat, így ezek nem tudták akadályozni a gyors fejlődést. Ezzel szemben az Egyesült Királyság igen hosszú, stabil és változatlan határok között végbemenő békés fejlődése számtalan kisebb

érdekcsoport kialakulását tette lehetővé, amelyek sokféle irányú befolyása negatív hatással volt a „kollektív cselekvés”, az állam hatékonyságára, s ez kihatott a gazdasági növekedés ütemére (Olson, 1965; 1987; 2000).

Mancur Olson felfogása szerint a „kollektív cselekvést irányító szervezetek hatalmának aránytalanul nagy része esik a kis csoportok tagjaira... a külön érdeket védő csoportok és a hallgatólagos egyezségek résztvevői csökkentik a hatékonyságot és az összjövedelmet... Az óriási szervezetek bizonyos fokig érdekeltek abban, hogy növeljék annak a társadalomnak a jólétét, amelyben tevékenykednek... Az elosztási koalíciók számbeli gyarapodása megnöveli a szabályozás bonyolultságát, a kormányzat szerepét, az egyezségek komplexitását, és megváltoztatja a társadalmi evolúció irányát.” A stabil, békésen fejlődő társadalmakban az idő előre haladtával a növekvő számú érdekcsoportok negatív irányban befolyásolják, deformálják az intézmények működését, „intézményi sclerosis” lép fel (Olson, 1987, 129–130).

Mancur Olson a japán csoda egyik fő okának tartotta, hogy az amerikai megszállók szétrombolták a régi érdekcsoportokat, illetve azt is, hogy a második világháborút követően a külön érdekeket védő szervezetek szinte kivétel nélkül óriási szervezetek voltak. Ebben az okfejtésben sok igazság van, és valóban segíthette a növekedést. Az a következtetés is bebizonyosodott, hogy az ebből fakadó dinamizáló előny lassan elolvad az idő előre haladtával. Az „elmélet előrejelzése értelmében arra számíthatunk, hogy Németországban és Japánban a folyamatos stabilitás körülményei között emelkedni fog a gazdasági növekedésre káros hatást kifejtő elosztási koalíciók száma” (Olson, 1987, 133). A hatalmas zaibacuk, az „acél háromszög”, a vállalkozók, a politikusok és az állami bürokrácia összefonódása kétségkívül hozzájárult a felzárkózás gyorsaságához. Ugyanez viszont a hetvenes évektől egyre inkább gátjává vált a megújulásnak, az új körülményekhez való alkalmazkodásnak. Az érdekcsoportok ereje akkor már nehezen feloldható ellenerőt jelentett a japán fejlődés számára. Azt mondhatjuk, hogy Mancur Olson jóslata sok szempontból valóra vált a japán hosszú távú fejlődésben, és a kiterjedt, összetett és összefonódó koalíciók, érdekcsoportok nehezen leküzdhető akadályává váltak Japán megújulásának az elmúlt évtizedekben. Természetesen ez csak egy mozzanata az összetett képnek. Amint Mancur Olson is kiemelten hangsúlyozta, a társadalmi és gazdasági fejlődés soktényezős folyamat, és ezt ebben az esetben is szem előtt kell tartanunk.

Ugyanakkor fontos tanulság, hogy Japán esetében nem a koalíciók szaporodása vezetett a növekvő állami szerepvállaláshoz és a kiterjedt kormányzati szabályozás kialakulásához. Az irány itt inkább fordított volt. Japán arra volt példa, hogy ha az állam szerepe nagyon jelentős a gazdaságban, akkor érdemes az érdekközlőknek erőt és energiát fordítani annak befolyásolására. Minél nagyobb az állam, ez annál inkább így van. Tovább árnyalja a képet, hogy minél kiterjedtebb és befolyásosabb a kormányzat szerepe, annál inkább kell számolnunk a bürokrácia „rendjével” is, mint egy igen erős érdekcsoporttal, amely közvetlenül befolyásolhatja az állam működését. Mint részletesen bemutattuk,

a japán modernizációban a 19. század második felétől igen fontos szerepe volt a kormánynak, és ez nem volt másképpen a második világháború utáni fennállás esetében sem.

A történelmi tapasztalatok mellett igen fontos az informális intézmények, hagyományok és tradíciók figyelembevétele is. Jól érzékelteti ezt az is, hogy a Mancur Olsonnál egy kategóriába sorolt Németország és Japán politikai-társadalmi fejlődési útja mennyire különböző volt a második világháború utáni korokban. A Mancur Olson által kifejtett érdekcsoport-elmélet egyik alapvető premisszája a demokratikus működés és a mögötte meghúzódó európai gyökerű tradíció. Japánban a nemzedékek hosszú sora autokratikus környezetben szocializálódott, s az évszázados hagyományok a felsőbbség tiszteletére és engedelmesre neveltek. A demokrácia Japánban ugyancsak korlátozott módon működött és működik, és ez az egyik igen nagy különbség Németországhoz képest. Ezek ugyancsak sok mindent módosító tényezők. Az állam, a felsőbbség befolyása Japánban rátelepedett az egész társadalomra, és a civil szerveződések léte is nagyon is korlátozott volt. A politikai hatalom egy párt kezében összpontosult, valóságos alternatíva nélkül. A nem demokratikus társadalmakban pedig végképpen eltérő közelítést kell alkalmaznunk. Nem véletlen, hogy Mancur Olson posztumusz megjelent művében – amely a szocialista diktatúrákat és azok összeomlását vizsgálta – az érdekcsoportokból való elméleti kiindulást felhasználva már egészen eltérő jellemzőkkel írta le azon társadalmak anatómiáját¹¹⁷ (Olson, 2000).

Más oldalról közelítette meg Japán második világháború utáni gyors fejlődését *Jánossy Ferenc*. Feltevése szerint a hosszú távú gazdasági fejlődés egy trendvonal mentén alakul. Ennek alakulásában kulcsszerepet a munkaerő minőségének, tudásának, szakmastruktúrájának tulajdonított. A nagy rombolások, különösen a háborúk, amelyek lerombolják a termelési kapacitások jelentős részét, szükségszerűen kiugró visszaesést eredményeznek a kibocsátásban. Az ilyen történések után az adott gazdaságokban szükségszerűen helyreállítási periódus követke-

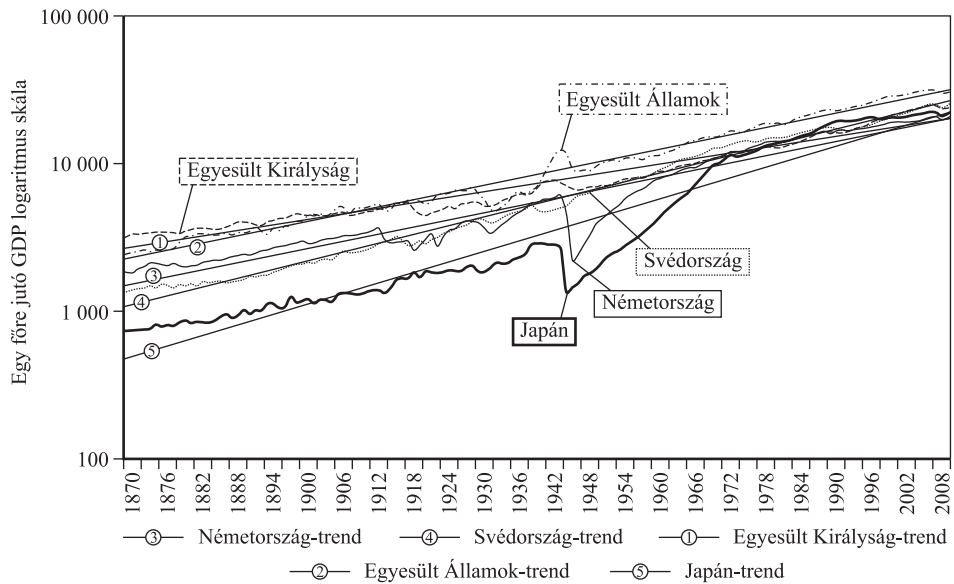
¹¹⁷ Mancor Olson az elméletét a volt szocialista országok átmenetére is alkalmazta. Az autokratia társadalmakban is léteztek érdekcsoportok, de igen erős diktatúra mellett. Mancur Olson két típusra osztotta ezeket. Vannak rövid életű diktatúrák, és itt a mindenki lerablása a jellemző. Az ilyen diktátorokat „portyázó banditáknak” nevezi. Vannak tartós berendezkedést célzó diktatúrák, ezek vezetőit „letelepedett banditáknak” hívja. A kettő közül ez utóbbi önkényuralmi rendszerek lehetnek sikeresebbek, a hosszabb távú szemlélet és érdekeltség miatt. Ezek a diktatúrák nem vesznek el mindent az alattvalóktól, hiszen ahhoz produktum kell, hogy hosszabb távon is legyen mit elsajátítani. A szovjet típusú rendszereket ez utóbbiakhoz sorolja. Mancur Olson rámutat, hogy ezekben az országokban is kialakultak érdekcsoportok, amelyeknek erős befolyása lehetett. Itt a rendszerváltás ezeket nem rombolta szét, a koalíciók jelentős része fennmaradhatott, és ezek gátolták a Japánhoz vagy Németországhoz hasonló szárnyalás bekövetkezését. Magyarország 1990 utáni fejlődése sok szempontból visszaigazolta Mancur Olson elméletét (Olson, 2000; Muraközy, 2008).

zik be. Ennek a végpontját nem a háború előtti termelés elérése jelenti, hanem az ennél magasabb szint, amire az ország ezen visszaesése után lenne. Amíg a mélypontról a trendvonalhoz visszatér az adott gazdaság, szükségszerűen magas növekedést, gyors ütemet tapasztalunk.

Ez ment végbe Jánossy Ferenc felfogása szerint a második világháború után Németországban és Japánban, s ezzel magyarázta a japán és a német gazdasági csodát. A korábbi szűk keresztmetszeteket viszonylag gyorsan helyre lehet állítani, így nagy termelési kapacitások nyílnak meg. A lakosság tudása, képzettsége, a számszerű veszteségek ellenére, megmarad a háborúk után is, ez szolgálja a gyors növekedést. Mindebből egyrészt következik a figyelemreméltóan magas növekedési ütem, másrészt azonban az is, hogy a trendvonal elérése után szükségszerűen lelassul a dinamizmus, s a további fejlődés a trendvonal mentén megy végbe. Ezek alapján Jánossy Ferenc már a hatvanas években megjósolta, hogy a német és a japán csoda hamarosan véget fog érni, ami be is következett (Jánossy, 1975).

Jánossy Ferenc nagy hangsúlyt fektetett hipotézisének, állításának empirikus bizonyítására, ami elvileg is igen nehéz, mivel egy gazdaság fejlődését számtalan tényező befolyásolhatja, különösen a vizsgálódáshoz szükséges hosszú távon. Különösen megnehezítette a trendek feltárását, hogy nem sokkal a második világháború előtt az 1929–1933-as válság is jelentős gazdasági visszaesést okozott. További gond a volt, hogy a hatvanas években még a mainál is sokkal kevesebb megbízható történeti adatsor állt rendelkezésre. De Jánossy Ferenc részben naturális mutatók felhasználásával is elég meggyőzően bizonyította állítását. Különösen fontos helyet foglalt el elemzésében Japán, mivel azt az 1929–1933-as válság viszonylag kevésbé érintette, a második világháború viszont annál jobban, az utána következő fellendülés pedig robbanásszerű volt.

A japán növekedés olyan kirobbanó mértékű volt, hogy az rendhagyó módon „túl is szaladt” a trendvonalon. Ezt Jánossy Ferenc nem elmélete cáfolatának tekintette, hanem azzal magyarázta, hogy a helyreállítás párosult a sajátos állami beavatkozással és a növekedést segítő informális intézményekkel, tradíciókkal. Ez a közelítés nagyon is egybecseng a mostani elemzésünkkel. „A japán gazdasági csodát csupán egyetlen körülmény emeli ki a helyreállítási periódus klasszikus esetének a keretéből, az a tény, hogy a meredeken emelkedő termelési görbék túlfutnak a múltból extrapolált trendvonalakon. Ez azt jelenti, hogy a második világháború után magának a trendvonalnak a meredeksége is megváltozott... egy egészen különleges természetű – részben feudális tradíciókkal, részben tervgazdálkodással párosuló – állammonopol-kapitalizmus létrejötté vagy legalább megerősödése a trendvonal kivételesen meredek, még az 1937 előttinél is meredekebb emelkedését teszi lehetővé... A japán gazdasági csoda csak egy helyreállítási periódus és egy gyorsított gazdasági fejlődés sajátos kombinációjának eredményeként értelmezhető” (Jánossy, 1975, 38, 53).

4. ábra. Az egy főre jutó GDP hosszú távú alakulása és trendvonala az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban, Japánban, Németországban és Svédországban, 1870–2010 (1990-es nemzetközi dollárban)

Forrás: Maddison Project, 2013.

A 4. ábra jól illusztrálja Jánossy Ferenc állításait. Ma már valamivel könnyebb helyzetben vagyunk, mint a hipotézise felállításának idején. Jelenleg már hosszabb időtávot látunk be, több elemzésre támaszkodhatunk „a részben feudális tradíciókkal, részben tervgazdálkodással párosuló” sajátos japán fejlődésről, és több adat is áll rendelkezésre. Közel másfél évszázad történelmi adatsorát tudjuk bemutatni Angus Maddison és követői számításait felhasználva. A két „csodaországnál”, Japánnál és Németországnál jól érzékelhető a második világháború hatalmas rombolása, majd az azt követő igen dinamikus növekedés. Japán a hatvanas évek második felében éri el a trendvonalat, és valóban a fölött is tudott később tartósan növekedni. Egyetértve Jánossy Ferenc Japánra vonatkozó megállapításával, ez azt jelezheti, hogy a második világháború után új trendvonalra, új fejlődési pályára állt. Ennek sok oka volt, amint ezt láthattuk is a korábbiakban. A kilencvenes évektől bekövetkező stagnáló korszak viszont új helyzetet teremtett.

V. rész

A BELSŐ ÉS KÜLSŐ KORSZAKVÁLTÁS KETTŐS KIHÍVÁSA 1973–2001

VILÁGGAZDASÁGI ÉS BELSŐ KORSZAKVÁLTÁS

A modern kori japán történelem legfényesebb évtizedeit jelentette a második világháború utáni fellendülés. A növekedés jelentős életszínvonal-emelkedést, társadalmi békét és elégedettséget hozott. Előszeretettel hasonlították ezt a Genroku korszakához, vagyis az 1688 és 1704 közötti időszakhoz, amikor is megszilárdult a Tokugava-sógunok hatalma. A Genroku a gazdasági és társadalmi virágzás időszaka volt a korabeli Japánban és azon belül is az újonnan kialakult városi kultúrában. Hirohito császár, Sóva uralkodó néven, 1926 és 1989 között volt trónon. Uralkodásának második szakaszát, „Sóva–Genroku” korszaknak nevezték, közel három évszázad után újabb fénykort ünnepelve¹¹⁸ (Bodart–Bailey, 2006).

A 14. táblázat jól érzékelteti azt a hatalmas fejlődést, amit Japán a második világháború után ért el. Az Egyesült Államok mindenkori fejlettségi szintjének százalékában láthatjuk itt Japán és a fejlett világ számos országának az előrehaladását. A háború hatalmas rombolásai miatt 1950-ben Japán még csak egyötödét érte el az Egyesült Államok szintjének, szemben a 20. század eleji 28–29 százalékkal, és háború előtti 39–40 százalékkal. De az ötvenes évekre már elérte ez utóbbi relatív szintet, majd a következő időszakban rohamosan közelítette a világ vezető gazdasági hatalmát. A nyolcvanas évekre a világ egyik legfejlettebb országává vált, az Egyesült Államok szintjének 80 százalékát elérve. A 14. táblázat azonban már azt is jelzi, hogy a kilencvenes években immár fokozatosan romlott a relatív pozíció. A sokáig sikerországként számon tartott Japánra nehéz időszak köszöntött be, ami, mint látni fogjuk, korántsem múló epizódot jelent az ország történetében (Maddison Project, 2013).

Bár a felszínen a hetvenes évek válságos időszakát sok más fejlett országnál jobban kezelte Japán, különösen a második olajárrobbanást, és még javított is relatív pozícióján. Ez persze azért volt lehetséges, mert mint láttuk, azoknál sokkal elzártabb volt a gazdasága. Azonban ez utóbbi védőernyőt kihasználva kisebb mértékű strukturális átalakulásra is kényszerült, mint a többi élenjáró ország.

¹¹⁸ Eközben előszeretettel megfélemedeznek arról, elhallgatják, hogy Hirohito uralkodásának, a Sóva-korszaknak az első periódusa a jobboldali katonai diktatúra és az erőszakos hódítások ideje volt, s a második világháború katasztrofális kimeneteléhez és az ország összeomlásához vezetett. A japán csoda, a „Sóva–Genroku” korszak idején pedig már csak formális volt a császár szerepe. De Japánban a tradíció rendkívül lényeges, és a múlt sikerének felidézése próbálta feledtetni a megalázó vereségbe vezető évtizedeket.

A többi fejlett gazdaságnál mérsékeltebb megrázkódtatás ellenére is számos jel mutatta, hogy a sikeres korszak a végéhez közeledik. A növekedési ütem jelentősen lelassult, de ez volt a kisebb gond, hiszen a világgazdaság egészére ezt volt a jellemző. A felzárkózásban hajdan oly sikeres eszközöket alkalmazták továbbra is, és ezek ugyan átmenetileg még sikeresen tompították a külső negatív hatásokat, de egyben meggátolták, hogy elinduljon az új helyzethez való mélyreható és átfogó igazodás. A hetvenes-nyolcvanas évek egy világgazdasági korszakváltást jelentettek, ami világszerte inflációt, stagnálást és fájdalmas alkalmazkodást hozott. Az élenjáró országok két évtized után, fájdalmas intézkedések és folyamatok segítségével jutottak túl ezen az átalakuláson, és ez alapozta meg, tette lehetővé a kilencvenes–kétezres évek fellendülését, a „Great Moderation” korszakát. Nem így történt ez Japánban.

14. táblázat. Az egy főre jutó GDP alakulása az Egyesült Államok szintjének százalékában 1950–2010

	1950	1960	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010
Ausztrália	77,5	77,6	80,0	80,9	77,6	75,5	74,0	75,2	74,5	77,1	83,9
Ausztria	38,8	57,5	64,9	71,5	74,1	71,2	72,8	73,5	73,0	73,2	79,0
Egyesült Államok	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Egyesült Királyság	72,6	76,3	71,6	72,8	69,6	68,4	70,8	71,4	73,3	77,2	78,0
Finnország	44,5	55,0	63,7	70,3	69,7	70,1	72,7	64,8	69,5	72,9	76,4
Franciaország	54,2	65,3	75,9	79,6	79,5	75,0	76,1	74,1	71,0	69,5	70,4
Hollandia	62,7	73,1	79,6	82,1	79,2	73,8	74,4	75,9	77,2	74,9	79,7
Írország	36,1	37,8	41,2	44,9	46,0	44,9	50,9	58,4	73,3	78,9	72,2
Japán	20,1	35,2	64,6	69,7	72,3	74,0	81,0	80,7	71,4	70,0	71,9
Kanada	76,3	77,3	80,2	87,9	87,1	84,9	81,3	78,1	78,3	79,4	81,8
Németország	40,6	68,0	72,1	73,9	76,0	73,1	68,7	70,2	66,0	63,0	67,8
Norvégia	56,8	63,6	66,7	75,4	81,2	83,6	79,6	87,6	87,4	88,7	91,8
Olaszország	33,2	48,2	62,3	65,2	69,6	67,6	70,3	69,9	65,4	62,5	60,7
Svédország	70,5	76,7	84,6	87,1	80,4	78,1	75,9	71,6	72,7	76,6	83,0

Forrás: Maddison Project, 2013; 1990-es nemzetközi dollár.

A hetvenes és a nyolcvanas években ez a hatalmas külső kihívás Japánban párosult a belső korszakváltás szükségességével, hiszen Japán immár utolérte fejlettségben a fejlett tőkés gazdaságokat, maga is az elit csoport tagja lett. A látványos exportsikerek ellenére még mindig viszonylag zárt japán gazdaság nehezen igazodott a globalizáció elsöprő hullámához, a világgazdaság új viszonyaihoz, amelynek során Ázsiában is veszélyes versenytársakkal kellett megküzdenie. A felzárkózás eszköztára, a kiterjedt állami beavatkozása azonban már nem bizonyult alkalmasnak az új szerephez és feladathoz, nem tudott hatékony választ adni a kettős kihívásra. A követő fejlődés helyett immár az élen való haladás, útteremtés lett volna szükséges, illetve a globalizáció új tendenciáihoz való alkalmazkodás, de ez már kevésbé volt sikeres Japán számára.

A globalizáció új kihívása – régi válasz

A japán fejlesztő állam működése a múlt század ötvenes és a hatvanas éveiben igen sikeresnek bizonyult, s a hetvenes évekre – történelmi jelentőségű módon – Japán felzárkózott az évszázados kihívókhoz, a fejlett tőkés gazdaságokhoz. Ez hatalmas siker és precedens nélküli folyamat volt, amely sok vonásában követendő modellt vált Délkelet-Ázsia más nemzetei számára is. A hetvenes évek azonban nem sok időt hagytak Japán számára, hogy sikereinek örüljön, hiszen hatalmas változások indultak meg a világgazdaságban. Részben sokszerűen, azonnal és látványosan érzékelhető módon érintette mindez Japánt, de ami ennél is fontosabb, a felszín alatti mozgások még lényegesebb hosszú távú átrendeződéseket és kihívásokat hoztak és jeleztek. A gyarmati rendszer felszámolódása, a huszadik század utolsó harmadában kiterjedő globalizáció, világgazdasági korszakváltás, a szocializmus összeomlása, a feltörekvő ázsiai versenytársak agresszív térnyerése fokozatosan gyökeresen eltérő premfeltételeket, új időszakot körvonalaztak.

Különösen a globalizáció jelentett hatalmas kihívást Japán számára. Miközben a kilencvenes évekre Japán fejlettségét tekintve felzárkózott az élenjáró gazdaságokhoz, világkereskedelmi nagyhatalommá vált, eközben mégis továbbra is sajátos elzárkózás jellemezte. Ekkor már a világtermelés 16 százalékát adta, ezzel egyidejűleg azonban a közvetlen külföldi tőkebefektetéseknek mindössze 1 százaléka irányult Japánba. A japán belső piacon a külföldi cégek részesedése a kilencvenes években mindössze két százalék volt, míg ugyanez az Egyesült Államokban elérte a 15 százalékot, Németországban a 18 százalékot. Az 1950 utáni három évtizedben a japán tőke kivitel tízszerese volt az országba irányuló tőkebehozatalnak (Gibney, 1998, 6).

A Bretton Woods-i rendszer összeomlása még csak előregés volt, de az 1973–1974-es olajárrobbanás már jelezte a mélyreható változásokat. A hetvenes évek válságos folyamatai a fejlett nyugati gazdaságokban a korábbi keynesista gazdaságelmélet és gazdaságpolitika újragondolását tették szükségessé, és az új helyzethez való alkalmazkodás jelentős változásokat kényszerített ki mind az elmélet, mind a gyakorlat szintjén. Ez igen hosszú és fájdalmas folyamat volt, amely közel két évtizedig tartott, de a legfejlettebb nyugati gazdaságokban többé-kevésbé sikeresnek bizonyult, és a kilencvenes években beköszöntött a kiegyensúlyozott növekedést hozó Great Moderation korszaka (Muraközy, 2012).

A sajátos útját járó Japánban a felzárkózást biztosító modell hatalmas világgazdasági változásokkal került szembe, amelyek perspektívája ekkor még nehezen volt felmérhető. Rövid távon úgy tűnt, hogy a korábbi intézményrendszer, módszerek viszonylag jól meg tudják oldani az alkalmazkodást. A növekedés ugyan itt is lelassult a korábbiakhoz képest, ahogy ez a 15. táblázatból is jól érzékelhető, de 1975 és 1990 között még így is megközelítette a 4 százalékot (Katz, 1998; Garside, 2012, 84).

15. táblázat. A GDP évtizedes növekedési üteme, 1970–1990

	Hetvenes évek	Nyolcvanas évek
Egyesült Államok	3,2	2,7
Egyesült Királyság	2,4	2,4
Franciaország	3,7	2,3
Japán	5,2	3,8
Kanada	4,4	2,9
Németország	3,2	1,8
Olaszország	3,7	2,4

Forrás: Garside, 2012, 84.

A hetvenes évek tehát kettős kihívás elé állították Japánt. Az évszázados küzdelem sikerrel járt, megvalósult a felzárkózás. Ugyanakkor a bonyolult kölcsönhatásban kiépült formális és informális intézményrendszer minden elemében éppen ezt az utolérést szolgálta. Az viszont kérdésessé vált, hogy a fejlett vegyes gazdaság kiegyensúlyozott működéséhez – a világgazdasági változásoktól és kihívásoktól függetlenül is – alkalmas lehet-e a fejlesztő állam japán modellje. Más történelmi feladat az előtte járó fejlett országokhoz felzárkózni, és más jellegű kihívás az élen haladni és maradni. A belső kihívás, a fejlődési fázisváltás gyökeresen átalakuló nemzetközi környezetben következett be. Az exportorientált, de valójában igen zárt modell a kiterjedő és elmélyülő globalizációban egyre kevésbé volt hatékony. A kettős – belső és külső – kihívásra Japán képtelen volt megfelelően válaszolni, s a lassú növekedés, stagnálás és a defláció csapdájába került. Az elmúlt évtizedekben – az irigyelt gyors növekedés, a japán gazdasági csoda elemzése után és helyett – az ellenkező előjelű folyamatok kerültek a közgazdasági érdeklődés és elemzések középpontjába. Immár az elkerülendő gazdasági jelenségek tárházát adja Japán példája. A két korszakot, szakaszt fontos összefüggéseiben elemezni, hiszen ugyanarról az országról, társadalomról van szó, s a sikereknek és kudarcoknak a gyökerei feltehetően valahol össze is kapcsolódnak.

A második világháború utáni korszak két évtizedes kivételesen gyors növekedése meghozta a várt felzárkózást. A fejlesztő állam ezt szolgáló intézményrendszere azonban többé-kevésbé funkcióját veszítette az új helyzetben. Japánnak immár a többi fejlett országban kiformalódott, a piac nagyobb szerepére épülő modern vegyes gazdaság felé kellett volna elmozdulnia. Azonban az ilyen alapvető változás véghezvitele ugyancsak nehéz. A modernizáció évszázada alatt kialakult sajátos és összetett formális és informális intézményrendszer átalakítása rengeteg érdekbe ütközött, beleértve a nemzetközileg nézve is rendkívül erős bürokráciáét. Nemcsak a világgazdaságban, de a japán bürokrácia életében is korszakváltást jelentettek a hetvenes évek. A háború előtt szocializálódott reformbürokrata nemzedék kiöregedett, s már a legfelső szinten is a harmadik generáció

vette át a vezetést. Az ezredforduló körüli időszak államigazgatásában már a második világháború utáni generáció tagjai dolgoznak, bár nyilván hatással voltak rájuk az elődjük által átadott tradíciók. Ők a béke és a gazdasági csoda idején szerezték tapasztalataikat. És nem feledhetjük, hogy mint minden bürokrácia, elsősorban saját befolyásának, hatalmának megőrzésében volt érdekelt.

A hetvenes évek két olajárrobbanása természetesen súlyosan érintette Japánt, hiszen a külső erőforrásokra való rászorultság, a nyersanyagimport hagyományosan a legsebezhetőbb pontja volt a növekedésnek. Az új világgazdasági kihívásokra Japán a régi választ adta, a korábbi eszközöket alkalmazta, amely átmenetileg kezelte is a problémákat. Igyekeztek megvédeni a belső piacokat, fokozva az elzárkózást. A hatvanas években nehézkesen meginduló nyitás a visszájára fordult. Ismét megnőtt az egyes ágazatokban a protekcionizmus. Ennek számos informális módja is megerősödött, védő kartellek, megegyezések kialakításával gátolták az egyes területek az importot. A korábbi, a potenciális „nyerteseket” felkutató és preferáló gazdaságpolitika helyébe a vesztesek támogatása lépett. Kiszélesedő és felerősödő újfajta kettősség, dualizmus alakult ki.

A világgazdaságban az élenjáró technológiát alkalmazó nagy japán exportáló cégek rendkívül versenyképesek voltak és sikeresen betörték az amerikai, európai és ázsiai piacokra. Ez a kép azonban eltakarta, hogy a hazai piacra termelő vállalatok termelékenysége, hatékonysága nagyon is elmaradt a nemzetközi élvonalától. Például a nyolcvanas években a japán élelmiszeripar termelékenysége mindössze a harmada volt az Egyesült Államokénak, és többen dolgoztak itt, mint az autó- és acéliparban. A hetvenes és a nyolcvanas években az olló fokozatosan tovább nyílt a belföldi és az export szektorok között, a negatív dualizmus erősödött. Ez a kifejezés egészen másfajta kettősséget takar, mint amit az előző korszakokban a nagyvállalatok és a kisüzemek közötti hatékony munkamegosztás során láthattunk. Az egy többé-kevésbé szerves, egymást kiegészítő dualizmus volt, ami hozzájárult Japán gazdasági sikereihez (Tilton, 1996).

Ez a rendszer, ez a negatív dualizmus jellegénél fogva hosszú távon fenntarthatatlan. Hiszen valamiből finanszírozni kell a belföldi szektorok támogatását, s ez csak az exportot kitermelő ágazatok „megsarcolásával” történhetett. A kiélezett nemzetközi versenyben jelentős hátrányt jelentett, hogy az otthoni beszállítóknak igen magas árat kellett fizetni, ezen keresztül biztosítva fennmaradásukat, túlélésüket. Ez érthetően oda vezetett, hogy a nemzetközi piacon is szereplők egyre inkább külföldre helyezték át gyártásukat, s profitjukat és beruházási forrásait sem Japánban fektették be. A „krémet” jelentő nagy vállalatok „emigrálása” révén a japán gazdaság termelékenységi szintje fokozatosan a lemaradó szektorokéhoz közeledett.

Mindezeket a folyamatokat azonban egy ideig elhomályosította a japán nemzetközi nagyvállalatok sikeres világpiaci szereplése és expanziója. Rövid távon ez a gazdaságpolitika még viszonylag magas, négy százalékos növekedést tudott fenntartani az 1975 és 1990 közötti másfél évtized során is. Ez ugyan kevesebb,

mint fele volt a japán gazdasági csoda éveinek, de még mindig magasabb volt, mint a legtöbb fejlett gazdaságban. Japánban elmaradtak az új korszakhoz szükséges strukturális és intézményi változások. A nemzetgazdasági hatékonyság romlását jelezte az is, hogy a sokkal moderáltabb gazdasági növekedés fenntartása ugyanolyan kiugróan nagy, a GDP 35 százaléka körüli felhalmozási rátával sikerült csak, mint a kiugró fejlődés időszakában. Ez a felhalmozási arány lényegesen magasabb volt, mint a legtöbb fejlett országban, ahol a GDP egynegyede körüli vagy kisebb érték volt a jellemző (Katz, 1998, 7–8, 43; Ehrlich, 1979, 239–252).

A pénzügyi globalizáció hatása

Japánban jelentősen csökkent a gazdasági növekedés üteme a hetvenes évekre. Ez azonban csak kisebb részben volt a világgazdasági változások következménye, nagyobb mértékben belső gazdasági okok játszottak ebben szerepet. Az export növelésével és antiinflációs politikát alkalmazva többé-kevésbé sikeresen ellensúlyozták a cserearányromlás hatását. A felszínen tehát úgy tűnt, hogy minden mehet tovább a korábbi évtizedek gyakorlatának megfelelően, és nem realizálták a gazdaságpolitika irányítói, hogy alapvető strukturális változásokra lenne szükség. A kevésbé versenyképes ágazatokat különböző eszközökkel továbbra is mesterségesen védtek a külső versenytől, és jelentős állami forrásokkal támogatták fennmaradásukat. A megnövekedett japán bérszínvonal a világpiaci versenyben élenjáró hazai nagyvállalatokat szintén a külföldi terjeszkedésre készítették, és itt Ázsia környező országai adódtak természetes és hagyományos célterületnek.

A fenti folyamatok egybeestek a meginduló pénzügyi liberalizációval, amely új volt a japán szabályozó hatóságok számára, és egyáltalán nem tudták felmérni annak mélyebb következményeit. A Bretton Woods-i rendszer összeomlása után Japán is, ha igen vonakodó módon, és sokszor halogatva a vállalt lépéseket, csatlakozott a pénzügyi liberalizációs folyamatokhoz. Szabadabbá tették a kamatok kialakítását, enyhítették a banki tevékenység és értékpapír-kibocsátás közötti szigorú szétválasztást, s ami a legfontosabb volt, megindult a korábban zárt hazai pénzügyi piac integrálása a globális tőkepiacba. A nyolcvanas évek második felében végül felszabadították a betéti kamatok központi meghatározását is.

Adaptálták a lebegő árfolyamot, és a nemzetközi tőkeáramlás fokozódó intenzitása itt is csökkentette a fiskális és monetáris politika korábbi hazai autonómiáját. Ebben az új világgazdasági környezetben Japán egyre nehezebben tudta kialakítani a fiskális és monetáris politika megfelelő kombinációját. A Japán Nemzeti Bank a lebegő árfolyam feltételei között is törekedett a stabil árfolyam fenntartására, ez rendszeres beavatkozásra készítette, amellyel azonban pénzbőséget idézett elő. A Pénzügyminisztérium ezzel egyidejűleg expanzív fiskális politikát alkalmazott a kereskedelmi többlet csökkentése érdekében, amely hozzájárult ahhoz, hogy a megnövekedett magánforrások az ingatlan- és értékpapírpiac-

ra áramlottak. Mindez hozzájárult a buborékgazdaság kifejlődéséhez. 1985-ben a folyó fizetési mérleg többlete elérte a GDP 3,7 százalékát. Az import emelkedését a belső kereslet növelésének ösztönzésével kívánta a kormányzat elérni, nem az export korlátozásával. Az expanzív gazdaságpolitika nemcsak a belső kereslet növelésén keresztül járult hozzá a buborék kialakuláshoz, hanem azzal is, hogy szándéka ellenére azt a hitet erősítette ezzel a gazdaság szereplőiben, hogy a monetáris feltételekben folytatódni fog a könnyítés (Hattory–Shin–Takahashi, 2009, 36–41).

Rendkívül fontos mozzanata a folyamatok megértésének, hogy a pénzügyi rendszer globális liberalizációjának hatása egyre jobban érzékelhetővé vált a korábban igen zárt japán gazdaság szereplőinek a viselkedésében is. A bankrendszer legfontosabb üzleti ügyfeleit jelentő nagyvállalatok a megnyíló lehetőségekkel élve egyre inkább kivonták tőkéjüket a bankokból, és átcsoportosították a tőkepiacra. A bankok a vállalati szektornál elszenvedett visszaszorulást egyre inkább az ingatlanpiacra irányuló kölcsönök bővítésével próbálták ellensúlyozni, ami szintén hozzájárult a buborék kialakulásához. A bankrendszer kölcsöneinek a GDP-hez viszonyított aránya a hetvenes évek végén megfigyelhető 70 százalékról 1990-re 108 százalékra emelkedett. Ez önmagában még nem kiugró érték nemzetközi összehasonlításban. De eközben jelentős strukturális átrendeződés következett be. Az ipar részesedése csökkent, az ingatlanpiachoz kapcsolódó hitelek pedig dinamikus emelkedett.

A Japán Nemzeti Bank a nyolcvanas években komoly hibát követett el, mivel nem foglalkozott a részvények és ingatlanok ugrásszerűen emelkedő árával, és nem hozott intézkedéseket a túlfűtött gazdaság lehűtésére. Ekkor a Japán Nemzeti Bank fő figyelme az Amerikai Egyesült Államokkal szembeni kiegyensúlyozatlan külkereskedelmi mérleg javítására irányult. Az 1985-ben aláírt Plaza-egyezmény¹¹⁹ következtében a jen jelentősen felértékelődött, ami visszavetette a japán áruexportot, ezzel egyidejűleg azonban jelentős lökést adott az ország tőkeexportjának, ami hozzájárult a buborék kialakulásához. A Kelet-Ázsiába irányuló japán direkt külföldi beruházások értéke 1985 és 1989 között nyolcszoros értékre emelkedett. A Japán Nemzeti Bank ugyan érzékelte a belső ármozgásokat is, a bankok és a nagyvállalatok és a háztartások reakcióját a megváltozott pénzügyi és világ gazdasági környezetre, de ekkor még nem tudta felmérni azok hosszú távú veszélyét és jelentőségét (Itoh–Koike–Shizume, 2015; Okina–Shiratsuka, 2001; Saxonhouse–Stern, 2004).

¹¹⁹ A Plaza-egyezményt 1985 szeptemberében írták alá New Yorkban Franciaország, Japán, az Egyesült Államok, Nyugat-Németország és az Egyesült Királyság képviselői, azzal a céllal, hogy az előző években megerősödött dollárt fokozatosan leértékeljék, ezzel segítve az amerikai külkereskedelmi mérleg hiányának enyhítését. A dollár ennek következtében két év alatt 51 százalékot veszített értékéből a jenhez viszonyítva. Az egyezményt New York város Plaza nevű szállodájában írták alá, innen az elnevezés (Cargill–Hutchison–Ito, 1997, 74–80).

A fiskális és monetáris politika irányítói nem alakították ki az új helyzetnek megfelelő szabályozást. Továbbra is igen erősek voltak a hagyományos informális kötődések és motivációk, amelyek általában erősebbnek bizonyultak, mint az új formális szabályok. A bankok éltek a lehetőséggel és dinamikusan növelték hitelnyújtó tevékenységüket. A hagyományosan magas japán megtakarítások egyre nagyobb mértékben az ingatlanpiacra áramoltak, megindult a buborékgazdaság kialakulása (Rixter, 2002, Ozsvald–Pete, 2003, Simon György–ifjabb Simon György, 2006).

A japán pénzügyi rendszer megingása

A második világháború utáni Japánban nagybankok rendszere alakult ki, amelyek általában a hatalmas keiracuk központi intézményét is jelentették. A kiterjedt vállalati hálózatok finanszírozása volt a fő feladatuk, s ezeknél a kölcsönöknél nem a szigorú pénzügyi szempontok, hanem a keiracuk belső érdekei domináltak. Más oldalról, a negyvenes évektől kialakult módszernek megfelelően, a bankrendszer alapvető szerepet játszott a kormányzati akarat közvetítésében is. Ennek a fő eszközei persze informálisak voltak, amelyek láthatatlan csatornákon keresztül gyakran felülírták a formális prudens működési szabályokat. Gondot jelentett az is, hogy igen jelentős kereszttulajdonlás és keresztfinanszírozás, személyi összekapcsolódás volt a bankok, biztosítási intézmények és a nagyvállalatok között, ami nehezítette az átláthatóságot, a gyengeségek feltárását, valamint a megfelelő szabályozást. A bankok és a keiracuk irányító testületeiben jelentős súllyal vettek részt az amakudari révén az „égből leszállt” volt bürokráták. Mindezzel hatványozottan növekedett a rendszerszintű kockázat.

A mindent átható informális kapcsolatrendszerek erőssége is hozzájárult ahhoz, hogy – enyhén fogalmazva – a bankrendszer formális állami szabályozása sem volt kellően szigorú és átlátható. Működött a konvoj rendszer, ami elrejtette a gyengébben teljesítő vállalatokat, és ezeket a teljesítményüktől függetlenül finanszírozták. Mindez azt eredményezte, hogy veszélyesen nagyarányú volt a rossz hitelek aránya a bankrendszerben. Ennek mértéke azonban rejtve maradt a nyolcvanas évekbe, sőt még a kilencvenes évek nagy részében is, részben kreatív könyvelési módszerek kiterjedésével, részben az igen erős ellenérdekek megakadályozták a valóságos helyzet feltárását. Paradox módon a vállalati szférát korábban átfogó konvoj rendszert alkalmazták a kilencvenes években a bankszféra veszteségeinek elrejtésére is. A bajban levő pénzügyi intézeteket „integrálták” a jobban teljesítő nagybankokba, állami ösztönzéssel és szabályozással, így ez utóbbiaknak kellett a veszteségeket fedezniük (Rixter, 2002; Ishikawa, 2011; Spiegel, 1999).

A pénzügyi liberalizáció a nyolcvanas években alapjaiban rengette meg a korábbi évtizedek fejlesztéspolitikájában kulcsszerepet játszó japán bankrendszer helyzetét. A nagyvállalatok, amelyek éppen a stratégiában kulcsszerepet játszó

exportorientáció miatt is jelentős külföldi pozíciókkal rendelkeztek, az új szabályok adta lehetőségeket kihasználva immár nem a Pénzügyminisztérium és az annak közvetlen irányítása alatt álló Japán Nemzeti Bank irányította hazai bankrendszeren keresztül finanszírozták működésüket és befektetéseiket. A nagy üzleti szereplők a sokkal kedvezőbb feltételek és a megerősödött jen miatt elsősorban a külföldi tőkepiacok felé fordultak. A hetvenes évek elején a nagyvállalatok esetén a nem banki finanszírozás még csak 20 százalék körül volt. Ez az érték 1984-re már 60 százalékra emelkedett. Még többet elmond a folyamatok irányáról, hogy 1989-ben az összes japán kötvénykibocsátás 60 százaléka már az országon kívül történt. 1984 és 1989 között, fél évtized alatt, az új évi vállalati értékpapír-kibocsátás nagysága több mint ötszörösére emelkedett (Garside, 2012, 66; Hattory–Shin–Takahashi, 2009, 10).

A pénzügyi piacon kialakuló likviditásbőség jelentős része azonban a japán bankokban került lekötésre. Paradox és igen veszélyes helyzet alakult ki, a nagyvállalati szféra nettó hitelezővé vált. Ez valójában azt is jelentette, hogy miközben a liberalizáció következtében kitágult a pénzügyi közvetítő rendszer, az állami szabályozás igen gyenge maradt, sőt gyakran diszfunkcionális volt. A japán nagybankok elvesztették hagyományos ügyfeleik jelentős részét, mérleggondjaik egyre erősödtek. Hagyományos kihelyezési területük visszaszorult, viszont kamatot kellett fizetniük a növekvő lekötésekre. Ennek nyomán más területeken is, így a hazai kis- és középvállalati szféránál agresszívan igyekeztek hitelezési tevékenységüket növelni, még a korábbiaknál is sokkal jobban fellazítva a prudencia követelményeket. Így jelentősen megnőtt a rossz hitelek aránya.

A hatalmas likviditás egyrészt hozzájárult az ingatlan- és földárak rohamos emelkedéséhez, a buborék kibontakozásához. Másrészt azonban ez részben elrejtette a hitelportfólió súlyos romlását, mivel éppen az ingatlanok és a földek szolgálták sokszor fedezetül, már csak azért is, mert jelentősen megnőtt a bankoknak az ebbe a szektorba való hitelezési tevékenysége. Az üzleti szektornak nyújtott hazai hitelekben a nagyvállalati szektor részesedése 1975-ben még 40 százalék volt, s ez 1990-re a felére csökkent. A folyamat másik oldala, hogy a kisvállalatok súlya ugyanebben a periódusban 35 százalékról 65 százalékra emelkedett, a háztartások részesedése pedig 7,9 százalékról, 16,3 százalékra nőtt (Hattory–Shin–Takahashi, 2009, 28).

A pénzügyi buborék kipukkanása

A nyolcvanas években az ingatlanok és a részvények ára ugrásszerűen emelkedett, a buborék egyre veszélyesebbé vált. A Tokiói Tőzsde nagyvállalati szekciójának piaci értéke az 1950-es évek eleje és az 1980-as évek eleje között még csak a nominális GDP 20–40 százaléka között mozgott. A nyolcvanas évek közepén a tőzsdeárak megindultak felfelé, s 1989 végén az összesített piaci érték elérte a

GDP 150 százalékát. A Tokiói Tőzsde Nikkei indexe a tetőpontját 38 910 ponttal 1989 decemberében érte el. Ezzel egyidejűleg a fogyasztói árindex növekedése, az infláció viszonylag alacsony volt, és ezért a kamatokat is alacsonyan tartotta a monetáris politika. A növekvő buborék a tetőpontját 1989 második felében érte el, és a befektetők többsége még mindig nem érzékelte a részvények és az ingatlanok túlértékelttségét. Amikor 1990-ben a túlárzott ingatlan- és részvényt piac összeomlott, a korábbi irigylésre méltó dinamizmust évtizedes stagnálás váltotta fel Japánban. A zuhanás után a mélypontot 1995 júniusában mérték, az index 14 485 ponton állt ekkor. Az építési telkek árai hasonló jellegű mozgást mutattak, Japán hat legnagyobb városában reálértéket tekintve 1985 és 1990 között háromszorosukra nőttek. Ezek zuhanása fokozatosabb volt, mint a részvényeké, de 1995-re még a korábbi csúcspont felét sem érték el (Fukao, 2003a, 366; Gibney, 1998; Garside, 2012, 70; Barsky, 2011, 17).

Az ilyen típusú buborékok kialakulásában hagyományosan szerepet játszik a laza monetáris politika, a torzító adórendszer és a pénzügyi liberalizáció. Így volt ez Japán esetében is, de itt valójában még súlyosabb probléma tetőzött, a korábban oly sikeres japán modell zsákutcába jutása. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kialakult buborék hatalmas méretű volt, és összeomlásának hatása kivételes erejű. Valójában a leglényegesebb kérdés éppen ez utóbbiban rejlik. Miért nem jutott túl Japán néhány év alatt a pénzügyi válságon, mint ahogy a legtöbb hasonló esetben ez más országokban és régiókban bekövetkezett? Mi vezetett több évtizedes, máig tartó vergődéshez, lassú növekedés és defláció vissza-visszatérő rossz köreihez?

16. táblázat. Pénzügyi válságok és azok hatása néhány országban, 1989–2001

	Ideje	Időtartam (év)	Költsége (egy évi GDP százalékában)	Kibocsátási veszteség (a GDP százalékában)
Japán	1991–2001	10	14,0	71,7
Finnország	1991–1994	4	10,0	44,9
Norvégia	1989–1992	4	3,4	27,1
Svédország	1991–1994	4	2,1	3,8

Forrás: Garside, 2012, 85.

A helyzet súlyosságát a 16. táblázat is jól érzékelteti. Láthatjuk, hogy Japánban mennyivel tartósabb recesszió következett be, mint az ugyanebben a periódusban Észak-Európában végbement pénzügyi válságoknál. Japánban az egy évtizedig elhúzódó recesszió kezelési költsége becslések szerint az éves GDP hetedét is elérte, míg a kibocsátási veszteség a GDP több mint 70 százalékát tette ki (Garside, 2012, 85).

Természetesen egyáltalán nem példa nélküli a tőkés gazdaság történetében a buborékok kialakulása, kipukkanása. Számos ilyen esettel találkozhattunk a

japán eset előtt is, és az utána elkövetkező évtizedekben is. Azonban kevés olyan esettel találkozhatunk, ahol az így kialakuló pénzügyi válság egy ország gazdaságát hosszú évtizedekre megbénítja, és az újra és újra megújuló kísérletek ellenére immár negyedszázad elteltével sem tud kilábalni a kialakult defláció és recesszió szorításából. Ez azt is jelzi számunkra, hogy többről van itt szó, mint „egyszerű” pénzügyi válságról. A kettős kihívás szorításában egyre több és egyre mélyülő problémával kellett szembenéznie Japánnak. A felszín alatt már régebben hullámzó feszültségek látványos kitörése a pénzügyi buborék kipukkaszásában jelent meg. Ez csak egy igen látványos és fájdalmas mozzanata volt egy igen összetett sajátos folyamatnak, amihez a korábban vázolt okok együttesen vezettek.

17. táblázat. Egy főre jutó GDP növekedési üteme, 1982–2001

	1982–1991		1992–2001		1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Egyesült Államok	1,9	2,8	1,9	1,5	3,0	1,7	2,6	3,4	3,3	3,2	0,9	-1,3		
Egyesült Királyság	2,4	2,5	-0,3	2,1	4,3	2,5	2,3	3,1	2,5	2,0	2,7	1,6		
Franciaország	2,0	1,7	1,1	-1,3	1,5	1,5	0,7	1,5	3,2	2,8	3,7	1,3		
Japán	3,5	0,9	0,7	0,4	0,7	1,4	3,2	1,6	-1,4	0,6	2,2	-0,5		
Kanada	1,1	2,1	-0,2	1,2	3,6	1,7	0,5	3,1	3,2	4,5	3,6	0,5		
Németország	2,4	1,4	1,5	-1,8	2,0	1,4	0,5	1,2	2,0	2,0	2,7	0,4		
Olaszország	2,1	1,8	1,1	0,5	1,9	2,7	1,0	1,8	1,8	1,6	2,9	1,6		
Fejlett országok	2,5	2,3	1,4	0,8	2,7	2,1	2,3	2,8	2,1	2,9	3,3	0,3		

Forrás: World Economic Outlook, 2000, 202; World Economic Outlook, 2002, 172; OECD, 2001, 231.

18. táblázat. Az infláció/defláció éves változása, 1982–2001

	1982–1991		1992–2001		1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Egyesült Államok	3,7	2,0	2,4	2,4	2,1	2,2	1,9	1,9	1,2	1,4	2,1	2,4		
Egyesült Királyság	5,9	2,7	4,0	2,7	1,4	2,6	3,3	2,9	2,9	2,5	2,2	2,0		
Franciaország	5,3	1,3	2,0	2,3	1,8	1,7	1,4	1,3	0,9	0,5	0,5	1,4		
Japán	1,8	-0,1	1,7	0,6	0,2	-0,5	-0,8	0,3	-0,1	-1,4	-2,0	-1,2		
Kanada	4,2	1,5	1,3	1,5	1,1	2,3	1,6	1,2	-0,4	1,7	3,9	1,0		
Németország	2,8	1,9	5,0	3,7	2,5	2,0	1,0	0,7	1,1	0,5	-0,3	1,4		
Olaszország	9,5	3,2	4,5	3,9	3,5	5,0	5,3	2,4	2,7	1,7	2,1	2,6		
Fejlett országok	4,9	2,0	3,2	2,7	2,2	2,3	1,9	1,7	1,3	0,9	1,3	1,8		

Forrás: World Economic Outlook, 2000, 209; World Economic Outlook, 2002, 187.

A 17. táblázat jól jelzi, hogy a korábbi szárnyalás után fokozatosan lassuló pályára került Japán. A hetvenes években, ahogy a 14. táblázatból is láthattuk, az egy főre jutó GDP alakulását tekintve a többi fejlett gazdasághoz képest még mindig

jól teljesített, és további lassulása ellenére a nyolcvanas években is tartotta velük a tempót. A kilencvenes évek azonban már egészen más képet mutatnak. A fejlett országok többsége a fájdalmas strukturális változások után az ezredforduló előtti évtizedre már egy nagyon kedvező növekedési periódusba került. Ugyanakkor Japán 1992 és 2001 között átlagosan kevesebb mint évi egy százalékkal növekedett. Azonban ez is csak az 1995 és 1997 közötti átmeneti nekilendülés eredménye. Jól látható, hogy a korábbi éllovas Japán ebben a periódusban a mezőny végén helyezkedik el. Az 18. táblázatban láthatjuk a pénzügyi buborék kipukkanása utáni helyzet igen sajátos és veszélyes vonását. Az igen alacsony növekedési ütem deflációval párosul. Már a nyolcvanas években is igen alacsony volt a japán infláció üteme, kevesebb mint évi két százalék, miközben a fejlett országokban ennek átlagos értéke még öt százalék körül volt. De az 1992 és 2001 közötti periódusban már éves átlagban enyhén csökkenő árszínvonalat láthattunk Japánban.

Reformkísérletek az ezredforduló előtti időszakban

A gyökeresen megváltozott külső és belső feltételek között a rövid távra koncentrált és változatlan jellegű gazdaságpolitikai közelítés a fundamentális alapok meggyengüléséhez vezetett Japánban a hetvenes és nyolcvanas években. Ez lassú süllyedési folyamat volt, amelynek súlyossága sokáig rejtve maradt a szereplők előtt. A kilencvenes évek elejének válsága, s az utána következő elhúzódó depressziós időszak már érzékeltethette volna a gondok valós dimenzióit, de a felismerés csak lassan tört utat. 1997-ben az ipari termelés még mindig csak az 1990-es szinten volt, és a kilencvenes években több millió munkás veszítette el állását. A bekövetkezett helyzet nem egyszerűen a nyolcvanas évek buborékainak kipukkanása miatti pénzügyi válság következménye volt, hanem a mélyben a hetvenes és nyolcvanas években továbbfolytatott gazdaságpolitikai gyakorlat, a korábbi intézmények és struktúrák fennmaradása, megmerevedése húzódott meg. A korábban sikeres modell az új körülmények között a fejlődés gátjává vált.

A kilencvenes évek végére a korábban követett út folytatásának a kudarcát és a japán gazdaság ennek következtében kialakult kétarcú, duális gazdasági helyzet hátrányait már a japán bürokraták és gazdaságpolitikusok is kezdték felismerni, ha nem is valós mélységeiben. Ekkor már a MITI szakemberei is megállapították, hogy a versenyképes nagy iparvállalatok igen magas költségszintű, alacsony hatékonyságú kiszolgáló szektorral kénytelenek otthon együttműködni, ami jelentős mértékben hozzájárult a külföldre település fokozódásához. A korábban még többé-kevésbé megfelelő infrastrukturális ágazatok, mint a közlekedés, a telekommunikáció, a pénzügyi szektor, az energiaszolgáltatás és a kereskede-

lem alacsony hatékonysággal és igen magas költséggel működtek¹²⁰ (Alexander, 2003; Bailey–Coffey–Tomlinson, 2007).

A megoldás felé haladásban fontosnak tűnt, hogy ezekben a védett és kevésbé termelékeny ágazatokban is erősödjön a dereguláció, növekedjen a verseny, javuljon a nemzetközi versenyképesség. Ehhez a korábbi protekcionista politika átfogó, következetes feladására, feloldására lett volna szükség, növelve ezzel a versenyt. A felismerés azonban csak egy dolog, a szükséges átalakítások végrehajtása számtalan érdeket sértett, s korántsem tűnt könnyűnek. A fenyegetően romló helyzet ellenére is igen nehéznek bizonyult a mélyen beágyazódott gondolkodásmódon, szokásrendszeren túllépni, amely sok évtizeden, generációkon át beleivódott a japán gazdasági és társadalmi szereplők tudatába. A kihívás óriási volt, még ha talán nem is mérhető az 1868-as és 1945-ös történelmi léptékű eseményekhez. Most azonban, azokkal összevetve – ugyancsak paradox módon – nehezítette a helyzetet, hogy az akkori végzetes fenyegetést hozó erőszakos külső fenyegetéssel és nyomással szemben, ami hajdanán kikényszerítette a gyors és átfogó változásokat, most Japánnak magának, belülről kellett volna kiutat találnia. Az előző két esetben Japán léte, függetlensége volt a tét, sokkszerű és az egész társadalom által megélt és átélt kihívás érte, most viszont „csak” a tartós stagnálás, relatív lemaradás fenyegetett.

A második világháború utáni évtizedek elkényeztették Japánt. A köztudatba, a lakosság és a politikusok várakozásaiba beleivódott a hit, hogy a növekedés örökké tarthat, a vagyonok értéke folyamatosan emelkedik, a közel teljes foglalkoztatás biztonságot ad, a pénzügyi intézmények sebezhetetlenek és Japán a világ legbiztonságosabb társadalma. Ezek egyre szembetűnőbb megingása bizonytalanságot és tanácstalanságot hozott az országban. A rendszer tehetetlensége, a korábbi eszközök hatástalansága elzárkózást és lemaradást hozott Japánban, miközben a fejlett országok többsége, ha igen fájdalmas és konfliktusos folyamatokon keresztül is, de a kilencvenes évekre már jobban alkalmazkodott a változó feltételekhez, a kibontakozó globalizációhoz (Beason–Patterson, 2004; Kingston, 2004; Tsuru, 1993, 147–180).

Az egyre halmozódó gondok és problémák ellenére a felismerés nem ment könnyen, a változtatások lassan indultak meg. A mélyen gyökerező modell átalakítása igen erős ellenállásba ütközött. Ugyanakkor terjedt a felismerés, hogy a

¹²⁰ Példaként hozhatjuk a japán kereskedelmi szektort. A kilencvenes években termelékenysége mindössze 44 százaléka volt az Egyesült Államokénak. 11 millió ember dolgozott itt, közel annyi, mint az iparban. Minden külföldi versenytől megvédve biztonságos, de nemzetgazdaságilag nem hatékony foglalkoztatást biztosított. Ezt viszont a magas kereskedelmi árásban a termelőknek kellett megfizetnie, finanszíroznia. A mondás szerint az Egyesült Államokban két ember kell egy autó előállításához, s egy az eladásához. Japánban pedig egy kell a termeléshez, kettő az eladásához. Az Egyesült Államokban az autók átlagos eladási ára a termelői ár 1,7-szerese, Európában kétszerese, Japánban viszont háromszorosa volt a kilencvenes években (Katz, 1998, 34).

mindent átható bürokratikus irányítás immár nem a fellendülés motorja, hanem annak akadályja. A helyzet mély ellentmondása abban rejlett, hogy magának a bürokráciának a feladata lett volna önmaga hatalmának visszaszorítása, ami érthetően hatalmas nehézségekkel járt. Bár történtek kísérletek a nyolcvanas és a kilencvenes években, de ezek töredezettek, eredményüket tekintve kis hatásúak voltak (Callen–Ostry, 2003).

Az első változtatási kísérletek közé sorolható *Nakaszone Yaszūhiro* még a válság előtti, 1982 és 1987 közötti kormányzásának néhány eleme. A változtatások véghezviteléhez erősítenie kellett a miniszterelnök valóságos döntéshozási lehetőségét. Hogy növelje saját mozgásterét és csökkentse a nagyhatalmú bürokráciától való függőségét, sok külső szakember bevonásával bizottságot hozott létre egy adminisztratív reform kialakítására. Igyekezett csökkenteni a Liberális Párt frakcióinak a befolyását a kormányzati munkára. Jelentős privatizációkat hajtottak létre, ideértve a Japán Nemzeti Vasúttársaság, a Japán Dohány és Só Társaság, valamint a Nippon Távirat és Telefon Társaság magánosítását. A reformtörekvések Nakaszone Yaszūhiro esetében is igen konzervatív, sőt nacionalista felfogással párosultak (Kabashima–Steel, 2010, 1–27; Mulgan, 2013, 5).

Hashimoto Rjútaró

Hashimoto Rjútaró is politikus családból származott. Édesapja miniszter volt az ötvenes években Kisi Nobuszuke kormányában. Hashimoto Rjútaró 1963-ban szerzett képviselői mandátumot. Politikai imázsát a samuráj hagyományokra utalva, határozottságot és erkölcsösséget sugallva igyekezett megszilárdítani. Ebben segítette, hogy gyakorlott volt a japán harcművészetben, a kendóban. Mielőtt miniszterelnök lett vezette a Közlekedési Minisztériumot (1986–1987), a Pénzügyminisztériumot (1989–1991), majd a MITI vezetője lett (1994–1995). 2004-ben illegális pártfinanszírozási botrányba keveredett, ezért vissza kellett vonulnia a politikai életből.

A kilencvenes évek válsága és az azt követő stagnálás és deflációs periódus kényszerítette ki az első, legalábbis szándékaiban nagyobb szabásúnak ígérkező reformterveket és intézkedéseket. Mindez *Hasimoto Rjútaró* nevéhez és 1996 és 1998 közötti rövid kormányzásához fűződnek. Hasimoto Rjútaró a japán politikai rendszer jellegéből következően szintén a Liberális Demokrata Párt elnöke volt. Céljai között szerepelt az üzleti és az állami szféra közötti összefonódás csökkentése, a pénzügyi válságban megrendült bankrendszer megerősítése, átláthatóbb szabályok és kimutatások bevezetése, valamint a rendkívül zárt japán gazdaság nyitottabbá tétele. A vállalati szférát illetően fontosnak tartotta a nemzetközi normák szerinti számvitelhez való közelítést is. Felismerte, hogy a kormányzat, a vállalati menedzsment és a pénzügyi rendszer összefonódás háttérbe

szorította a versenyt, a profit motívumot, gyengítette a piac működését, ami a japán versenyképesség romlásához vezetett.

Hasimoto Rjútáró programjában kulcsfontosságú volt az adminisztratív reform, a kormányzat karcsúsításának a szándéka, a bürokrácia kiterjedésének és hatalmának csökkentése. Ezzel az alapjaiban még a 19. század végén kialakult kormányzati struktúrát próbálta modernizálni. A minisztériumok és ügynökségek számát 21-ről 12-re csökkentették. Megindult a kivételes hatalommal rendelkező Pénzügyminisztérium feldarabolása. Mindehhez ürügyet és szélesebb támogatást biztosított, hogy számos korrupt összefonódás került napvilágra, amikor is az üzleti szféra képviselői szinte intézményesült módon vesztegették meg a kormányzat képviselőit. 1998-ban kivált a Pénzügyminisztériumból a Pénzügyi Felügyeleti Ügynökség, ami lehetővé tette a pénzügyi rendszer korábbinál valamivel szigorúbb és objektívebb ellenőrzését (Rosenbluth–Thies, 2010, 95–154; Ihuri–Nakazato–Kawade, 2003).

Ha lassan is, de változások következtek be az üzleti szférában is. A válságos kilencvenes évek sok változása közepette már a japán vállalati érdekltség is elmozdult az erősebb profitorientáció irányába. Egyrészt a menedzseri szemléletben erősödött a külföldi, elsősorban amerikai hatás. A hetvenes és a nyolcvanas években a fiatalabb és középkorosztályból, akik ekkor vezetői/középvezetői pozícióba kerültek a vállalatoknál és a kormányzatban, már sokan szereztek üzleti diplomát az Egyesült Államokban. Másrészt a sok évszázados elzárkózást és védekezést követően a jobban kinyílt japán gazdaságban egyre nagyobb számban jelentek meg külföldi tulajdonosok, részvényesek, akiknek értékrendjében bizony a profitszempontra elsődleges jelentőségű volt. Ez a hatás még csak mérsékelt lehetett, mivel a kilencvenes évek elején a vállalati részvényeknek mindössze 5–6 százaléka volt külföldiek kezében. Innen indult meg egy részarány-emelkedés. Ezek a változások azonban még korántsem hatották át a japán üzleti szféra egészét (Sakakibara, 2003).

A pénzügyi válság, a buborék kipukkanása rávilágított a korábbi japán modellben kulcsszerepet játszó bankrendszer alapvető gyengeségeire. A nyolcvanas évek közepén ugyan a nemzetközi szakértők még kiugróan jónak értékelték a bankrendszert, de döntően csak azért, mert a japán gazdaság ereje kisugárzott a pénzügyi szektor megítélésére is, illetve a japán gazdaság zártsága, a nyelvi különbségek az átláthatóságot is erősen megnehezítették. Pedig számos probléma jellemezte már ekkor is. A külső megítélés 1992-re gyökeresen megváltozott. A fejlett tőkés országok között ekkor már a japán bankrendszer rendelkezett a legrosszabb minősítéssel. A japán bankok auditálási és értékelési rendszere elvesztette hitelességét, nem lehetett reálisan felmérni a problémák mélységét, a rossz hitelek nagyságát. Mindeközben a japán kormány és a Japán Központi Bank késlekedett a helyzet súlyosságával való szembenézéssel és a megfelelő intézkedések meghozatalával (Hoshi–Patrick, 2000).

A példa – Margaret Thatcher pénzügyi „Big Bang” reformja

Margaret Thatcher Milton Friedman és Friedrich Hayek inspirálta szemléletének és az ebből is következő gazdaságpolitikájának szerves része volt a tőkepiac deregulációja és a pénzügyi verseny erősítése, a „Big Bang”. Ennek érdekében 1983-ban megállapodtak a Londoni Értéktőzsdével átfogó reformokról. Megfelelő előkészítés után 1986. október 27-én lépett életbe az új rendszer. Ennek keretében liberalizálták, megkönnyítették a tőzsdére való belépést. Megszüntette a hatóságilag rögzített szolgáltatási díjakat, felszámolta a brókerek és a tőzsdeügynökök elkülönítését. Továbbá megszüntette azt a szabályt is, hogy a brókereknek és tőzsdeügynököknek függetleneknek kell lenniük, nem tartozhatnak nagyobb pénzügyi csoporthoz vagy intézményhez. Lehetővé tette az új szabályozás külföldiek tőzsdetagságát is. Ez utóbbi számosság elsősorban amerikai pénzügyi intézmény megjelenését eredményezte, és hozzájárult a Londoni Értéktőzsde nemzetközi jelentőségének ugrásszerű megnövekedéséhez. A reformok bevezetésével párhuzamosan a pénzügyi piacon strukturális változtatásokat indítottak el. A Margaret Thatcher kezdeményezte „Big Bang” nyomán egy agresszíven versenyző jellegű nemzetközi jelentőségű közvetítő intézményrendszer alakult ki, melynek következtében a londoni City a feltörekvő világ pénzügyi és befektetési központjává vált. Becslések szerint a nyolcvanas években a nemzeti vagyon növekedésének a fele a pénzügyi szolgáltatások területéből származott (Retain, 2003, 55–56).

A rosszul működő japán pénzügyi rendszer a gazdasági növekedésnek is gátjává vált. A bankrendszer gyengeségének első látványosabb jelét 1995-ben több kisebb bank csödbe jutása jelezte. A konvoj rendszer hagyományos logikáját követve az érintett bankokat állami segítséggel beolvasztották jobban működő nagyobb pénzintézetekbe, ami továbbra is elrejtette a gyengeségeket, annak ellenére, hogy ehhez így is 685 milliárd jen közpénzt kellett felhasználni. A kialakult helyzet több oldalról is kihívás volt a japán bürokrácia számára, és számos ellenérdek, éles belső viták akadályozták a hatékony, megelőző intézkedések és szabályok kialakítását. 1997-ben már két jelentős pénzügyi intézmény, a Hokkaido Takushoku Bank és a Yamaichi Securities is veszélybe került, ami pénzügyi pánik kialakulásával fenyegetett. A kormány kényszerhelyzetben volt, és hogy megelőzze a helyzet további romlását 1800 milliárd jennel konszolidált összesen 21 pénzintézetet. 1998-ban államosították a Long Term Credit Bankot és a Nippon Credit Bankot. Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek, további 15 bankot kellett ezt követően is kiegészítenie 7,5 milliárd jen értékben. A fentiekből is érzékelhető, hogy Hasimoto Rjútaró miniszterelnök kormányzása során az egyik kulcsproblémát a gyenge pénzügyi rendszer jelentette. A rövid távú szanalási lépések mellett az is egyre világosabbá vált, hogy a japán pénzügyi rendszer átfogó megreformálása és fundamentumainak a megerősítése alapvető

a gazdaság fejlődése szempontjából. Margaret Thatcher nyolcvanas években végrehajtott „Big Bang” reformját szerették volna példaként követni (Spiegel, 1999; Hutchison–Westerman, 2006, 12–14; Hayes, 2011; Toya, 2006).

A japán „Big Bang” az igen rossz állapotban levő pénzügyi szektort szeretne volna az új követelményekhez, a globalizáció kihívásaihoz igazítani. Három fő célt tűzött ki. Erős versenyt kívánt kialakítani a bankok között, átlátható és stabil szabályozórendszert létrehozni és a nemzetközi standardokat meghonosítani a jogi, számviteli, valamint felügyeleti területeken. A „Big Bang” pénzügyi reform, 2001-re szeretne volna New York és London mellé felzárkóztatni Tokiót mint nemzetközi pénzügyi központot, a „szabad, fair és globális” jelszavak mentén. A korábbi nyitás eredményeként a Japánba irányuló közvetlen külföldi tőkebefektetések megduplázódtak 2000 és 2005 között, de így is csak a GDP 2,4 százalékát tették ki, szemben az Egyesült Államok 15 százalékos, illetve Németország, Franciaország vagy az Egyesült Királyság 30–40 százalék közötti értékével. Hasimoto nevéhez fűződik a tokiói tőzsde fokozottabb megnyitása a nem japán befektetők előtt. Ennek is tudható be, hogy 2006-ban már külföldiek kezében volt a részvények 28 százaléka. Ugyanez az érték a nyolcvanas évek közepén még csak 5 százalék volt. Az 1998-ban elfogadott és életbe léptetett „Pénzügyi rendszer reform” törvény keretbe foglalta az intézkedéseket, és ez hozott bizonyos előrelépést. Ezt több más intézkedés követte, egy részük már a Hasimoto Rjútaró miniszterelnökségét követő időszakban (Kubota–Takehara, 2015, 1–25; Paprzycki–Fukao, 2012, 17–83).

Összességében azonban Hasimoto Rjútaró kormányzása alatt csak igen szerény eredményt hozott a pénzügyi rendszer nagyon is szükségesnek tűnő reformjának a kísérlete. Egyrészt a japán pénzügyi rendszer jellege, minősége alapvetően más volt, mint a nyolcvanas évek Egyesült Királyságé, sokkal rosszabb állapotban volt. Az Egyesült Királyságban szilárd bankrendszer jelentette a biztos hátteret. Itt a tőzsdén keresztül és a megfelelő liberalizációval elsősorban a tőkepiacot kívánták korszerűsíteni, szabadabbá tenni és bekapcsolni a globalizált világgazdaságba. Japánban alapjait tekintve igen gyenge volt a pénzügyi rendszer. A bankrendszeren belül a rossz hitelek aránya annyira magas volt, hogy a kormány maga is visszakozott eredeti elképzeléseihez képest, és nem vállalta fel a bankrendszer összeomlásának a veszélyét. Ezért maga puhította fel a tervezett intézkedéseket. Az áttörés elmaradt, de ha felemás módon is, mégis csak elindult a pénzügyi rendszer átalakítása és stabilizálása (Horiuchi, 2000; Ito–Patrick–Weinstein, 2005, 107–147; Suzuki, 2013, 89–93).

Összességében megállapíthatjuk, hogy Hasimoto Rjútaró rövid időszakához számos jó irányba tett lépés fűződik. Megindult a mindent átfogó bürokrácia hatalmának lebontása, a bankrendszer megtisztítása és a világgazdasági nyitás. Hasimoto Rjútaró nevéhez fűződik a tokiói tőzsde fokozottabb megnyitása a külföldi befektetők előtt. Ez kulcsfontosságú jelentőségű kérdés volt, hiszen Japán pénzügyi zártságát jól érzékelteti, hogy a nyolcvanas évek közepén külföldiek

kezében még csak a részvények 5 százaléka volt. Az intézkedések következtében megindult a beáramló külföldi tőke növekedése, ami segítette a nyereségorientált, versenyképesebb menedzsmentszemlélet elterjedését is. Azonban a kormányzati elszántság a legtöbb ponton kicsorbult a rendszerszintű ellenálláson.

Az egyik ilyen nagy kudarc, ami sok-sok szempontból is jelképesnek tekinthető, a hivatalos fő feladata mellett egyben pénzügyi óriásnak is tekinthető Japán Posta, illetve az általa begyűjtött hatalmas tőke privatizálásának megghiúsulásánál érte a miniszterelnököt. Ez pedig jelentősen javította volna az átláthatóságot, a tőkeallokáció javítását, a pénzügyi rendszer stabilitását, és részben kihúzta volna a talajt a politikai korrupció alól. A Japán Posta és a pénzalapok, a korábban tárgyalt, „második költségvetésként” való működése ugyanis fontos támasza és eszköze volt a bürokrácia hatalmának. Emellett aranybányát jelentett a képviselőknek is, hogy állami forrást szerezzenek választóközreik igényeire, fejlesztéseire. Így a Liberális Demokrata Párt politikusai számára kulcsfontosságú volt az állami befolyás megőrzése a Japán Postánál, mivel ez lehetővé tette választóközreikben olyan projektek finanszírozását, kedvező hitelek nyújtását, ami szavazatok megszerzését biztosította. Meg is tettek mindent, hogy a Hasimoto Rjútaró ilyen szándéka eredménytelen legyen (Toyoda, 2011).

A nagy elszántság tehát viszonylag kevés tartós eredményt hozott. Egyrészt rövid idő állt csak rendelkezésre a reformok végig vitelére, s rövid távon – mint általában az ilyen átalakításoknál – sokkal inkább csak a negatív hatások jelentkeztek. Maga Hasimoto Rjútaró is csak bizonyos részterületeken indított átalakulást, amelyek jó részét semlegesítette, elnyelte a régi rendszer tehetetlensége és önfenntartó ereje. Emellett mind a Liberális Demokrata Pártban, mind azon kívül – beleértve a magát veszélyben érző bürokratákat, a vállalati menedzsereket, a banki vezetők jelentős részét is – igen nagy volt az ellenállás. Így a kitűzött reformok eleve csak részben valósulhattak meg. A Liberális Demokrata Pártot annak ellenére nehéz volt a reformok mögé állítani, hogy az 1994-es választási reform csökkentette a párton belüli versenyt, a frakciós széthúzást, és erősítette a központi vezetés hatalmát.

A részsikerek, és jó irányok meghatározása ellenére Hasimoto Rjútaró kormányzása összességében nem tudott minőségi változást elérni, nem tudta a sajátos japán rendszert átalakítani. Az annyira várt gazdasági fellendülés sem következett be, ami részben annak is tulajdonítható, hogy a romló fiskális pozíció, a növekvő államadósság 1997-ben adóemelésre készítette a kormányt. A költségvetés bevételeit növelendő a fogyasztási adót 3 százalékról öt százalékra növelték, ami viszont a gazdasági konjunktúra romlását hozta. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a korábbi lakossági támogatás is csökkent, ezért az 1998-as választásokon a Liberális Demokrata Párt elvesztette többségét a felsőházban, s ez Hasimoto Rjútaró lemondásához vezetett.

Hasimoto Rjútaró kormányzását követően *Obucsi Keizó* majd *Mori Josiró* miniszterelnök következett, akik egyes területeken, ha erőtlenül is, de próbálták

folytatni az elődjük által felvázolt irányt. Ennek ellenére valójában lényeges elképzelések és határozott cselekvés nélküli kormányzás jellemezte ezeket az éveket. Feltehetően tanultak Hasimoto Rjútaró példájából, abból, hogy a határozott reformok kemény ellenállást válthatnak ki a politikusok és a bürokraták körében, és ami még rosszabb, szavazatok elvesztéséhez vezethetnek. Ugyanakkor a japán gazdaság továbbra is gyengélkedett, és ismét felerősödött a változások iránti igény. 2001-ben hárman pályáztak a Liberális Demokrata Párt vezetésére, közöttük a visszatérni szándékozó Hasimoto Rjútaró is. De a csatát *Koizumi Dzsúnicsiró* nyerte, ő kapott lehetőséget a kormányzásra a 2001 és 2006 közötti időszakban (Posen, 1998; Kiglics, 2011, 85–104; Osaki, 2005).

VI. rész

FOLYAMATOS REFORMKÍSÉRLETEK A 21. SZÁZADBAN

KOIZUMI DZSÚNICSIRÓ REFORMTÖREKVÉSEI (2001–2006)

A kisebb-nagyobb reform-nekilendülések ellenére az „acél háromszög”, az állami bürokrácia, a politikusok, valamint a vállalati és pénzügyi menedzserek összefonódása, kölcsönös függősége, gyakran korrupciót közelítő kapcsolatrendszere fennmaradt az ezredfordulóig is, jelentős akadályt jelentve mindenféle kilábalás előtt. Koizumi Dzsúnicsiró, megtestesítve a lakosság többségének várákozását, jelentős reformokat ígért. A fő jelszó a strukturális reformok határozott végrehajtása volt. Ez fontos mozzanat, mert annak felismerését és hangsúlyozását jelenti, hogy nem egyszerűen átmeneti megingásról, pusztán pénzügyi rendszerbeli gondokról vagy rossz gazdaságpolitikáról van szó, hanem sokkal mélyebb szerkezeti és intézményi okok hatásáról (Viator, 2007, 221–244).

Koizumi Dzsúnicsiró

Koizumi Dzsúnicsiró harmadik generációs politikus volt családjában. Többek között Londonban is tanult. 1972 óta volt képviselő, mielőtt miniszterelnökké választották volna, több miniszteri posztot is betöltött. Mint a párt elnöke igyekezett korszerűsíteni a Liberális Demokrata Pártot, és a korábbi vidéki támogatottság mellett erősítette az urbánus jelleget, növelve a párt népszerűségét a városi lakosság körében is. A külpolitikában hangsúlyozta és ki is mutatta az Egyesült Államokhoz való szoros kötődést. Miközben a Liberális Demokrata Párt többségéhez képest reformernek, újítónak tünt, valójában maga is erősen konzervatív volt. Talleyrand juthat eszünkbe, hogy sok mindennek meg kell változni, hogy semmi sem változzon, vagyis Koizumi sok szempontból a régi viszonyok megőrzéséhez látta szükségesnek a reformokat.

Sok mindent elárul felfogásáról, hogy többször is meglátogatta a hírhedt sintó Jaszukuni-szentélyt, amit 1869-ben alapítottak a Meidzsi-császár rendeletére, a háborúban elesett hősi halottak emlékére. Ez emléket állít a második világháborúban meghalt katonáknak is, sőt számos háborús bűnös hamvait is itt őrzik. A politikusok itteni látogatása érthető felháborodást váltott és vált ki Ázsiában és a világ más részeiben is. Különösen Korea és Kína számára rendkívül provokatív jellegű a japán politikusok, sőt gyakran miniszterelnökök itteni látogatása.

Koizumi Dzsúnicsiró kormányzása során, 2001 és 2006 között több politikai reformintézkedést is hozott, igyekezett saját pártját is átalakítani. Azon-

ban sokat mondónak és jelképesnek tekinthetjük azt a mély folytonosságra utaló mozzanatot, hogy követve a politikai tradíciót, választókerületében 2008-ban nyilvános ceremónia keretében adta át fiának a saját helyét. Ez ismét felhívja a figyelmet arra a demokráciákban ugyancsak szokatlan helyzetre, hogy Japánban a képviselői helyek generációkon át öröklődnek, nem is kis mértékben feudális jelleget adva a politikai rendszernek (Takahashi, 2006; Uchiyama, 2010).

A strukturális reform persze, mint jól tudjuk, sok mindent átfogó, és többféleképpen értelmezhető kategória. Átfogóan nézve jelentheti a társadalom és a gazdaság alapvető jellemzőinek átalakítását, megváltoztatását, ami természeténél fogva nehéz és lassan megvalósítható folyamat. Gazdaságilag nézve a strukturális reformok általában a piac szerepének a növekedését és egy kisebb, hatékonyabb, kevésbé intervencionalista állam kialakítását hozhatják. Ugyancsak ide sorolható célkitűzés a dereguláció, kereskedelmi liberalizáció, a verseny szerepének a növelése, a pénzügyi szektor megerősítése. Az államot érintő elem a privatizáció, a fiskális és adóreform, valamint a jóléti és nyugdíjrendszer racionalizálása. A Koizumi Dzsúncsiró által meghirdetett strukturális reformok – legalábbis a miniszterelnök meghirdetett szándékai szerint – a fentiekben vázolt széles spektrumra terjedtek ki. Az ő tevékenysége indította meg az erőteljesebb és átfogóbb reformtörekvéseket, amelyek az elmúlt másfél évtizedben meg-megújuló erővel és intenzitással, de igyekeztek Japánt kirántani a lejtmenetből. Ezek az ismétlődő törekvések a deflációs-recessziós spirálból próbálták kivezetni az országot (Mulgan, 2013; Magara–Sacchi, 2013).

Persze nem az első, és korántsem az utolsó eset volt Japánban, hogy egy miniszterelnök nagy reformelképzelésekkel kezdi munkáját. Azonban ez gyakran csak retorikai szinten létezett, a valóságos folyamatokban a reform inkább lejárátódott, mintsem megvalósult. Reform helyett sokszor éppen a régi struktúrák szerinti működést tapasztalhattuk. Koizumi Dzsúncsiró elképzeléseit tekintve elszántságnál és tetteinél fogva is meggyőzőbb volt elődeinél. Egyrészt programja mélyebb és átfogóbb volt a korábbiaknál, számos különböző, de persze össze is függő terület átalakítását célozta meg. Másrészt számba vette saját pártja és a bürokráciájának ellenérdekeltségét, és ezekre a területekre is ki akarta terjeszteni reformtörekvéseit. Összességében tehát Koizumi törekvései a hagyományos japán gazdasági, társadalmi és politikai rendszer egészének megreformálására irányultak, látva a három terület szoros összefonódását és kölcsönhatását (Osawa, 2011, 124–156; Katz, 2003, 10–13).

Koizumi Dzsúncsiró a liberalizációs elképzeléseiben, érthető módon, központi szerepet szánt a bankrendszer konszolidálásának és átalakításának. Korábban, 1996 és 1998 közötti kormányzása során Hasimoto Rjútaró reformtörekvései és konszolidációs intézkedései csak a felszíni kiigazítást indították el, és korántsem bizonyultak elegendőnek. A japán kormány ezt

követően 1999 márciusában, folytatva az állami forrásokból való konszolidációt, 15 bankot segített ki 7,5 milliárd jen értékben. Ezek a lépések, kombinálva a betétek széleskörű garanciájával és a megerősített betétbiztosítási rendszerrel, segítettek a további krízis elkerülésében. A bankrendszeren belüli egyesülések is segítettek a stabilizációt. Ez azonban a konvoj rendszer szellemében sokszor csak annyit jelentett, hogy a nyereségesebb, erősebb pénzintézeteknek kellett befogadni és finanszírozni a veszteségesebbeket. A 2001-es tőzsdeválság azonban ismét megrendítette a bankrendszert, amely további segítségre szorult, 2000 milliárd jen értékben 2001-ben és 2002-ben, immár Koizumi Dzsúnicsiró kormányzása idején (Hutchison–Westerman, 2006).

A 2001-ben kormányra kerülő miniszterelnök számára a bankrendszer megerősítésére irányuló tervei megvalósítását valamennyire megkönnyítette, hogy a bankrendszer, a pénzügyi szféra szabályozási és ellenőrzési intézményrendszerében már a megelőző néhány évben lényeges átalakulás következett be. Talán a legfontosabb intézményi változás a központi bank helyét és jogosítványait érintette. A Japán Nemzeti Bank hosszú-hosszú évtizedekig a Pénzügyminisztérium közvetlen irányítása alatt állt. A kilencvenes években a halmozódó belső gondok és a világszerte megfigyelhető tendencia egyaránt a monetáris politika függetlenedése és növekvő szerepvállalása irányába hatott. Ezek együttes nyomására 1998-ban a központi bankra vonatkozó törvény megteremtette az intézmény függetlenségét.¹²¹ Ez azonban újabb konfliktusokat is generált a Pénzügyminisztériummal és általában a kormányzati adminisztrációval. A másik fontos mozzanat a pénzügyi rendszer felügyeletének a megerősítése volt. Addig ugyanis általában csak a Pénzügyminisztérium Bankfelügyeletének többé-kevésbé esetleges és többnyire szubjektív látogatásai jelentették a szabályozás kulcselemét. A problémák halmozódása láttán 1998-ban létrehozták a Pénzügyi Felügyeleti Ügynökséget. 2000-ben átszervezték az ügynökséget, és számos bankrendszert érintő ellenőrzési funkció átkerült ide a Pénzügyminisztériumtól. A kétezres években fokozatosan erősítették ennek az ügynökségnek a függetlenségét és ellenőrzési funkcióit.

A deklarált szándékok, a lassú és erőtlen próbálkozások ellenére tehát a japán bankrendszer továbbra is alapvető gyengeségekkel küzdött, amikor Koizumi Dzsúnicsiró átvette a miniszterelnöki funkciót. Igaz, hogy a kilencvenes években már a GDP 16 százalékát kitevő rossz hitelt írtak le, de így is igen jelentős maradt azok aránya. Másrészt számos bank számára gondot jelentett a Pénzügyi Felügyelet által a Basel Egyezménynek megfelelően előírt 8 százalékos

¹²¹ Sokat elmond a japán történelem folyamatosságáról, hogy az 1998-ban életbe lépett Nemzeti Bankról szóló törvény az 1942-es jogszabályt váltotta fel. A Japán Nemzeti Bank a második világháború utáni több mint fél évszázadban is a centralizált hadigazdaság körülménye-
hez igazított törvény alapján működött (Cargill–Hutchison–Ito, 2000, 83–112).

tőke megfelelési mutató teljesítése. 2005 márciusára a bankrendszer rossz hiteleinek arányát 8,7 százalékról a felére, 4,4 százalékra szerették volna mérsékelni. Ezt a 2002-es recesszió ugyan megnehezítette, de a legnagyobb bankok még túl is tudták teljesíteni ezt a célt, és 3 százalék alá szorították az értéket. A kisebb bankok és hitelszövetkezetek azonban képtelenek voltak a náluk levő kétséges megtérülésű kihelyezések arányát a kívánt szintre mérsékelni. A rossz hitelek aránya és a pénzügyi rendszer sérülékenysége ugyan valamennyire csökkent, de korántsem szűnt meg az intézkedések következtében. Nem sikerült radikálisan megjavítani a bankrendszer helyzetét és jövőbeni kilátásait. A valós helyzetet tovább rontotta, hogy a nagyobb pénzintézményeknél jelentős nagyságú visszafizetendő állami források is részét képezték a tőkájüknek, és ez nyilván csak átmenetileg fedte el a problémák egy részét. Ezt is figyelembe véve a japán pénzügyi rendszer képe ebben az időszakban még borúsabb lett (Hutchison–Westerman, 2006, 12–14, 33–156; Spiegel, 1999).

A kétezres évek elején az immár legalábbis törvényileg független központi bank előtt igen bonyolult feladatok álltak. Japánban a monetáris politika számára nem az infláció, hanem a defláció jelentette a legnagyobb kihívást. Ilyenkor a nemzeti bankok hagyományos eszköztára igen kis hatásfokkal vagy egyáltalán nem használható. Az 1991 márciusában még 8,2 százalékos kamatláb nyolc év alatt, 1999 márciusára lényegében nullára mérséklődött, minimálisra csökkentve annak gazdaságot befolyásoló szerepét. Ilyen helyzetben a döntéshozóknak újszerű monetáris eszközöket kellett keresniük. Azonban a központi bank lassan reagált, késve mérte fel a defláció valóságos veszélyeit, és nehezen talált rá a helyzethez illő eszközökre. Mentségére szolgáljon a Japán Központi Banknak, hogy kényszerű módon, többé-kevésbé úttörő volt e területen, legalábbis ami a második világháború utáni modern pénzügyek korszakát illeti.¹²² Csak sok év után, 2001 márciusától nyúlt a mennyiségi könnyítés (quantitative easing) eszközéhez. A Japán Nemzeti Bank ezen keresztül számottevően emelte a pénzkínálatot. A központi bank ugyan deklarálta elszántságát annak folytatásában, mindaddig, amíg az árak emelkedni kezdenek, de a folytatódó mennyiségi könnyítés sem tudta kizökkenteni Japánt stagnáló helyzetéből (Hutchison–Westerman, 2006, 10–11).

A kormányzat részéről is erős politikai nyomás érvényesült a pénzkínálat korlátlan növelése irányába. A Japán Nemzeti Bank azonban tudatában volt eszközei korlátozottságának, annak, hogy önmagában képtelen tartós növekedési pályára helyezni a japán gazdaságot. A központi bank szerint, összhangban Koizumi Dzsúnicsiró felfogásával, az elhúzódó recesszió alapvetően szerkezeti

¹²² Pár év múlva azonban az addig egyedi japán monetáris politika eszközei és gyakorlata alaposan felértékelődött. A 2007–2009-es válság után más országok már támaszkodhattak a japán tapasztalatokra, természetesen saját helyzetükhöz igazítva az általuk követendő monetáris politikát (Botman, 2015; Hoshi-Kashyap, 2015).

problémákra vezethető vissza, és így hosszabb távon erőteljes és átfogó strukturális reformok véghezvitele szükséges a kilábaláshoz.

A pénzügyi rendszer egészéhez is szorosan kapcsolódott, de azon túl is mutatott a hatalmas eszközökkel rendelkező Japán Posta privatizációs terve. A Japán Posta az összes megtakarításnak több mint egyharmadát tudhatta magáénak még az ezredfordulón is. A biztosítások piacán pedig ugyanekkor a Japán Posta Biztosítója még nagyobb, 40 százalékos részesedéssel bírt. Így ugyancsak érthető, hogy ez a privatizálás kulcseleme és szimbóluma is volt Koizumi Dzsúncsiró törekvéseinek. A reformtörekvéseknek ugyanis fontos eleme volt, hogy felszámolja az igen káros „kölségvetési beruházási kölcsön program” működését, amelynek jelképes és központi intézménye éppen a Japán Posta és annak Biztosítója volt (Maclachlan, 2011).

A kiterjedt mértékű állami pénzügyi intézmények és az általuk összegyűjtött megtakarítások politikai indíttatású osztogatás forrását jelentették, így alapvetően fontosak voltak mind a politikusok, mind a bürokraták számára. Még 2000-ben is a kölcsönök több mint egynegyedét az állami pénzügyi szektor nyújtotta, a Liberális Párt fontos bázisát adó vidéki körzetekben pedig, ezt is jóval meghaladva, 30–40 százalékát. Az állam minden évben hatalmas szubvenciókkal támogatta saját pénzügyi intézményeit, így azok alacsonyabb kamatokkal tudtak kölcsönt nyújtani, mint a magánszféra. Nem meglepő módon a rendszerben forgó kölcsönökön belül rendkívül magas volt a rossz hitelek aránya, sokkal nagyobb, mint a szintén gyenge helyzetben levő magánbankoknál. Ez jelentős kihatással volt az egész pénzügyi rendszer stabilitására. Egyes becslések szerint az ezredfordulóra a „kölségvetési beruházási kölcsön program” kihelyezéseinek háromnegyede minősült rossz hitelnek. A kormány elszántságának köszönhetően 2006-ra sikerült a tíz évvel korábbi csúsponthoz képest 40 százalékkal csökkenteni a kihelyezéseket. Összességében, igaz hatalmas ellenállás közepette, Koizumi Dzsúncsiró valamennyire racionalizálta az állami hitelek osztogatását, de teljesen megszüntetni ő sem tudta¹²³ (Park, 2011, 236–237).

A „kölségvetési beruházási kölcsön program” visszaszorítására tett kísérlet természetesen a politikusok és a központi, illetve helyi bürokrácia tagjainak ellenérdekeibe ütközött. Láttuk már korábban, hogy Hasimoto Rjútaró 1996 és 1998

¹²³ Még a Koizumi-korszak végén is – a racionalizálás ellenére –, 2006-ban 455 milliárd jen, mintegy 4,5 milliárd dollár költségvetési támogatást kaptak az állami pénzintézmények. Ezen belül a legnagyobb tétel lakáskölcsönökkel foglalkozó intézményekhez ment, mintegy 331 milliárd jen, a mezőgazdaságra szakosodottakhoz 42 milliárd, a Japán Fejlesztési Bank és a Japán Nemzetközi Együttműködési Bank pedig 30–35 milliárd jenhez jutott. De ennél sokkal több volt a valóságos támogatás, mivel az állami pénzintézményeknek nem kellett társasági adót fizetni, a költségvetésből kamatmentes kölcsönt kaptak stb. Egyes becslések szerint, ha ezeket is beszámítanánk, akkor az államnak az ezredforduló körüli években évente közel 1 milliárd jenbe kerültek az állami pénzintézmények (Park, 2011, 236–237).

közötti kormányzása során szintén kísérletet tett erre, és totális kudarcot vallott. Így nem volt meglepő, hogy Koizumi Dzsúnicsiró saját párttársainak egy része is szembefordult az erre irányuló a törvényjavaslattal, és az 2005-ben elbukott a parlamentben. Koizumi azonban nem törődött bele a vereségbe, előre hozott választásokat kezdeményezve a lakosság támogatását kérte terveéhez. Ezt meg is kapta, és egyrészt jelentős többséghez jutott a 2005 őszi választásokon, másrészt sikerült saját pártján belüli ellenzékének egy részétől is megszabadulnia, és őt támogató fiatalabb képviselőket bejuttatni. Az új parlament már megszavazta a Posta privatizációját és számos más törvényjavaslatot (Doi–Hoshi, 2003).

Ez a merész és korántsem kockázat nélküli politikai húzás hozzájárult ahhoz is, hogy a Liberális Demokrata Párt maga is korszerűsödjön és jobban igazodjon a modern kor kihívásaihoz. Koizumi Dzsúnicsiró fontos törekvése volt, a Japán Posta privatizációján túlmenően is, a politikai korrupció és befolyásolás meleg-ágyát jelentő állami szubvenciók, támogatások, beruházások, vállalatok működésének a felszámolása vagy legalábbis visszaszorítása. A fenyegetően növekvő államadósság is egyre sürgetőbbé tette a közszféra megreformálását, valamint annak megszüntetését, hogy a Liberális Párt támaszát jelentő vidéki körzeteket kiterjedt mértékben szubvencionáljanak állami forrásokból. Jól érzékelhető, hogy ezek a törekvések ugyan népszerűek lehetnek a lakosság többségének a körében, de erős ellenállást váltanak ki a párt reprezentánsaiban (Shinoda, 2013, 76–117).

A kilencvenes években a hazai gondok és a világméretű globalizáció kihívásainak hatására a vállalati szféra irányítási rendszerében is megindult bizonyos modernizáció. Koizumi Dzsúnicsiró reformtörekvéseivel párhuzamosan, és részben annak hatására is ez a folyamat az ezredforduló után felgyorsult. Amint korábban láttuk, a profitorientált, elsődlegesen a részvényesek hasznát preferáló nyugati felfogással szemben Japánban hagyományosan erős volt a minden érintett együttműködését előtérbe helyező közelítés. A kereszttulajdonlás, a vezetési és ellenőrzési szintek személyi összekapcsolódása, a finanszírozó bankokkal való összefonódás, egyfajta puha költségvetési korlát, az állami bürokrácia jelentős informális befolyása jellemezte a japán vállalatirányítási modellt. A kiterjedt makrogazdasági változások, a nemzetközi kihívások, a pénzügyi és ellenőrzési rendszer erősítése eredményeként a kétezres években már itt is megfigyelhetővé vált a nagyobb profitorientáltság, a tőkepiaci erők jelentősebb befolyása. Realizálhattuk az angolszász modell bizonyos jegyeinek a megjelenését. Ez párosult a hagyományos japán elemekkel, így az ezredforduló utáni években megindult egyfajta hibrid jellegű vállalatirányítási modell kialakulása (Ozsvald, 2007; Kiglics, 2007, 450–453).

A gazdaságot érintő reformok mellett a kormányzati struktúrán belül Koizumi Dzsúnicsiró igyekezett megerősíteni magának a miniszterelnöknek az irányító szerepét. Ennek részeként saját, az apparátustól független szakértőtestületre is támaszkodott a döntéseinél. Ezzel mind a bürokrácia, mind az annak politikai háttországot jelentő Liberális Demokrata Párt közvetlen befolyása csökkent, és

hatékonyabbá vált a központi politika akarat érvényesítése. A Japán Posta privatizációja és az önkormányzati reform, saját jelentőségén túlmenően, fontos mozzanata volt annak a szélesebb elképzelésnek, amely csökkenteni kívánta a pártfrakciók befolyását és a nagyhatalmú központi bürokrácia hatalmát. A döntési folyamatokban korábban meghatározó szerepet játszó, és a reformtörekvéseket gyakran megtorpedozó pártfrakciós rendszert, amely legtöbbször saját belső küzdelmeivel többet foglalkozott, mint az ország dolgaival, Koizumi Dzsúnicisiró igyekezett megtörni, és ezzel is erősíteni a miniszterelnök mozgásterét. A sok pártbeli konfliktus ellenére Koizumi Dzsúnicisiró lépései hosszabb távon éppen a párt megerősödését és hatékonyabb kormányzását segítették (Kabashima–Steel, 2010; Schoppa, 2011b).

A Koizumi-kormányzat jelentős lépéseket tett a fiskális decentralizáció területén is. A helyi kormányzatok korábban teljes mértékben a központi adminisztráció irányítása alatt voltak, onnan kapták a szükséges forrásokat és egyben az uniformizált előírásokat is működésükhöz. Az önkormányzati reform során csökkentették a központi támogatásokat, és megemelték a helyi szintre jutó adóbevételeket. Megnőtt az önkormányzatok döntési kompetenciája is, jobban igazodhattak a helyi lakosok igényeihez. Ugyanakkor azonban a felelősségük is nagyobb volt a kiegyensúlyozott gazdálkodásban. Mindez költségvetési megta- karításokhoz is vezetett. A reformok után már kevésbé számíthattak a központi kormányzat segítségére, keményedett a korábban elég puha költségvetési korlátjuk. De ez csak részben hozott eredményt, a helyi önkormányzatok eladósodottsága ezt követően is emelkedett. A kieső központi szubvenciók egy részét feltehetően hitelből pótolták (Mochida, 2008, 17; Hiromi, 2011).

A Koizumi Dzsúnicisiró kormányzása kezdetén meghirdetett nagyvonalú és átfogó reformtörekvések csak részben valósultak meg. Nehezítette tervei végrehajtását, hogy a korábbi kormányok jelentős fiskális élénkítő csomagokat vezettek be, ami tovább rontotta Japán költségvetési helyzetét és növelte az állam eladósodottságát. Ezt számba véve Koizumi Dzsúnicisiró igyekezett legalább szinten tartani az államadósságot, és költségvetési eszközökkel nem tervezett kiterjedt konjunktúraélénkítő intézkedéseket. A fiskális szigorítások azonban érthető módon csökkentették a kormány népszerűségét. A kedvezőtlen gazdasági helyzet, a lassuló növekedés és a defláció nem tette lehetővé a tervezett szigor következetes megvalósítását, de legalább lassult az eladósodás növekedése (Kiglics, 2007).

Részben a Koizumi Dzsúnicisiró által végigvitt reformok eredményeként, másrészt a világgiaci, azon belül is az ázsiai konjunktúra következtében a kétezres évek közepére valamelyest javult Japán makroökonómiai helyzete. Jobbak lettek a növekedési kilátások, a tőzsdeindexek és a bankrendszer helyzete is. Külföldön nagyra értékelték Koizumi Dzsúnicisiró tevékenységét, de belföldön növekedtek az ellenérzések, s a reformtevékenységek is egyre inkább kifulladásra kerültek. Ellenfelei az amerikai modell másolójának és külső érdekek képviselőjének állították be. Koizumi Dzsúnicisiró 2006-ban bejelentette visszavonulását. Abe Sinzó, aki

addig a Miniszterelnöki Hivatal vezetőjeként közeli munkatársa volt, követte őt a pártelnöki és miniszterelnöki székben. Igaz ekkor még csak viszonylag rövid ideig, mindössze egy évig.

Abe Sinzó első kormányzásának kezdetén, 2006-ban, viszonylag jó helyzetben vehette át a kormányzást. Reformer elődje egyrészt jelentősen átalakította, korszerűsítette és egyben népszerűbbé tette a Liberális Demokrata Pártot. Másrészt a Koizumi Dzsúncsiró törekvéseit egyfajta népszavazással jóváhagyó 2005-ös rendkívüli választások jelentős parlamenti többséget biztosítottak a párt számára. Bár Abe Sinzó is a háború utáni japán rendszer gyökeres átalakítását hirdette meg – ami elődje politikájának egyfajta folytatását sugallta – de ekkor ebből még nem sok valósult meg. Kezdetben megfelelőnek tűnő parlamenti többség is rendelkezésre állt. A kommentátorok már a 2005-ös rendszer kialakulásáról kezdtek beszélni, ami fél évszázad elteltével tartósan felválthatná az 1955-ös rendszert, de a 2007-es felsőházi választásokon a Liberális Demokrata Párt történelmi vereséget szenvedett. Ezt elsősorban saját hibáinak és kiterjedt korrupciós botrányainak köszönhető. Abe Sinzó rövid ideig még ez után is hivatalában maradt, de valós reformok helyett most már csak a politikai túlélésért küzdhetett. Egy év kormányzás után végül lemondott (Reed, 2011, 115–136).

Az Abe Sinzó után két rövid ideig kormányzó miniszterelnök, *Fukuda Jaszuó* és *Aszó Taró* már nem tudta megállítani a Liberális Demokrata Párt népszerűségének hanyatlását, és a 2009-es alsóházi választásokon a – több kisebb ellenzéki párt egyesülésével egy évvel korábban létrejött – Japán Demokrata Párt *Hatojama Jukio*¹²⁴ vezetésével földcsuszamlásszerű győzelmet aratott. Ebben annak is szerepe volt, hogy a kétezres évek közepén – részben a Koizumi Dzsúncsiró által végrehajtott reformintézkedések következtében – végre meginduló növekedést a 2007–2009-es világgazdasági válság derékba törte. Hosszú évtizedek után véget érni látszott a Liberális Demokrata Párt egyeduralma (Kiglics, 2011, 115–136; Stockwin, 2014).

Az egypártrendszer átmeneti megingása, a Japán Demokrata Párt kormányzása (2009–2012)

A Japán Demokrata Párt vezette kormány nagy lendülettel kezdett neki a költségvetési kiadások átvizsgálásának, keresve a racionalizálási, megtakarítási lehetőségeket. Kettős célja volt ezzel. Egyrészt hogy javítsa a fiskális egyensúlyt,

¹²⁴ A Japán Demokrata Párt 1998-ban alakult négy kisebb ellenzéki pártot egyesítve. Az 2009-es választásokon a parlament mindkét házában többséget szereztek. A pártot vezető Hatojama Jukio szintén egy nagyon neves politikus dinasztia tagja, negyedik generációs képviselője. A Hatojama-dinasztiát gyakran az egyesült államokbeli Kennedy családhoz hasonlítják. A nagyapa, *Hatojama Icsiró*, aki az ötvenes évek közepén a Liberális Demokrata Párt megalapítója és első elnöke volt, 1954–1956 között szintén miniszterelnökként szolgált (Itoh, 2003).

másrészt hogy forrást teremtsen saját elképzelései megvalósításához. A kezdeti optimizmus egy idő után alábbhagyott, és kiderült, hogy a több évtized alatt kialakult, sokszor igen kusza költségvetéshez elég nehéz hozzájárulni. Így viszont nem szabadultak fel források a választási ígéretek teljesítésére. Hatojama Jukio, bár egy új párt nevében kormányozhatott, sok szempontból folytatta a Liberális Demokrata Párt kormányai által megkezdett irányt (Koellner, 2011).

Reformista elődeihez hasonlóan igyekezett csökkenteni a bürokrácia hatalmát és javítani az állami irányítás hatékonyságát. Ennek megfelelően az új kormány a minisztériumokban is próbálta visszaszorítani a bürokratikus apparátus hatalmát, és egyben megerősíteni a politikusok döntési lehetőségeit. A bürokrácia mély útvesztői helyett a miniszterek közötti egyeztetések segítségével próbálták meghatározni a követendő irányt. Hosszú távú stratégiai ügyekkel foglalkozó hivatalt hoztak létre, *Kan Naoto* miniszterelnök-helyettes, pénzügyminiszter vezetésével. Ez is azt célozta, hogy a részbürokráciák hatalmával szemben a politikusok által meghatározott stratégia legyen a kormányzati munka célkeresztjében. Összességében azonban mégsem sikerült megvalósítani az erős központi vezetést. Az egyes minisztériumoknál ugyan erősödött a politikai kontroll és irányítás, de ezeket a miniszterelnök és kabinetje nem igazán tudta összefogni és integrálni. Szintén küzdöttek a bürokrácia és a vállalatok közötti hagyományos és mély összefonódás ellen, de korántsem következetesen és eredményesen.

A korábban évtizedekig kormányzó Liberális Demokrata Párt jellegzetes konzervatív felfogásával szemben érzékelhető különbséget jelentett, hogy az új kormányt nagyobb társadalmi érzékenység jellemezte. Japán a gazdasági problémák mellett számos és növekvő társadalmi és szociális problémával is küzdött, így a választókban volt fogadókészség e kérdések felvetése iránt. Programja szerint – szembe állítva magát a Liberális Demokrata Párttal – az embereket kívánta a középpontba állítani. A Liberális Demokrata Párt előszeretettel nagy közműberuházásokkal élénkítette a gazdaságot, hangolta jó közérzetre az érintett régiók választóit. Ez azonban hozzájárult az államadósság dinamikus növekedéséhez. Az új kormány valamennyire másképpen közelítette meg a dolgot. Közzétette a szegénységre vonatkozó adatokat, gyermek- és oktatási támogatást vezettek be, és megoldottak néhány régebben húzódozó kárpótlási kérdést. Ezek a lépések viszont szintén költségvetési kiadásokat generáltak, szembe menve ezzel a kampányban a fiskálist egyensúly javítására tett ígéretekkel.

A választási ígéretek a Japán Demokrata Párt csak igen kis részben tudta teljesíteni, és maga Hatojama Jukio is pénzügyi visszaélések gyanújába került. Hatojama népszerűsége a választásokon elért kiemelkedő érték után zuhanni kezdett, s 2010-ben kényszerűen át kellett adnia a kormányzást Kan Naotónak. A közvélemény a váltást pozitívan fogadta, az új miniszterelnök népszerűsége megnőtt. Kan Naoto igyekezett ezt kihasználni, és előrehozták a felsőházi választásokat. Ez a választás azonban a kormánypárt vereségét hozta, nem kis részben azért, mert a saját eredeti programjuktól és ígértektől eltérően a fo-

gyasztási adó 10 százalékra emelését tervezték. Ez annak ellenére hozzájárult a párt vereségéhez, hogy az adóemelés kétségtelenül szükségesnek tűnt, hiszen a költségvetési kiadásokat nem sikerült csökkenteni, nőtt a hiány és rekordszinten volt az államadósság. Az ellenzékben levő Liberális Demokrata Párt is hasonló emelésben gondolkozott, és a közvélemény jelentős része is elfogadta volna az adóreform szükségességét. De a választók szemében a korábban az ennek ellenkezőjét hirdető Japán Demokrata Párt sokat veszített hitelességéből.

Amikor 2009-ben a Japán Demokrata Párt került hatalomra, felcsillant a remény, hogy a korábbi monolit, egypárti struktúra helyébe egy váltógazdaság, bizonyos politikai versenyt és tényleges választást lehetővé tevő kétpárti rendszer alakul ki. Ez azonban múltó reménynek bizonyult. A Japán Demokrata Párt működése nem igazolta a várakozásokat, a 2012-es választásokon súlyos vereséget szenvedett. Kormányzását a hosszabb ideje fennálló gondok mellett tovább nehezítette 2011 három katasztrófája, a földrengés, a cunami és az atomerőmű-baleset (Mochizuki, 2007; Kiglics, 2011, 136–144; Schoppa, 2011b).

Az Abenomics

A 2012-es választásokon, rövid kitérő után, a japán politikai rend visszatért a szokott kerékvágásba, a valóságosan versenyző pártok nélküli jogállami keretek közé. Abe Sinzó vezetésével ismét a Liberális Demokrata Párt került hatalomra, amely a 2009-es választások előtti 54 évben –14 hónapot leszámítva – mindvégig hatalomban volt. 2013-ban a Liberális Demokrata Párt a felsőházi választásokon is nagy fölénnyel nyerve itt is visszaszerezte az ellenőrzést. Ez jelentősen megnövelte a Liberális Demokrata Párt és vezetője, Abe Sinzó a mozgásterét, akinek korábbi, 2006–2007-es, korántsem sikeres miniszterelnöki szereplése nyilván sok tanulsággal szolgált a második kormányzáshoz.

A helyzet korántsem volt könnyű, hiszen a közben eltelt időben a helyzet korántsem javult, nem sok előrehaladás történt. Az Abe Sinzó vezette kabinetnek az előregedő népesség, a csökkenő számú munkaerő, a mérsékelt ütemű potenciális növekedés és az emelkedő államadósság összefonódó kihívásával kellett szembenéznie. Jól érzékelteti a problémák súlyát, hogy a japán nominális GDP az 1997 és 2013 közötti 16 év alatt több mint 7 százalékkal csökkent, az államadósság 2015-ben a GDP 230 százaléka körüli úgy, hogy az az évtizedfordulón még csak 190 százalék volt (Pekkanen–Reed–Scheiner, 2013; OECD, 2015a, 10–18; Schiff, 2015).

Abe Sinzó

Abe Sinzó az egyik legjelentősebb japán politikusi családból, dinasztiából származik. Édesapja miniszteri posztokat töltött be, anyai nagyapja Kisi

Nobuszuke 1957 és 1960 között miniszterelnök volt. Szintén Abe Sinzó rokona, Kisi Nobuszuke öccse, Szató Eiszaku, aki Japán történelmében a második leghosszabb ideig, 1964 és 1972 között volt miniszterelnök. Abe Sinzó 1993-ban, édesapja halála után „örökölte” meg a parlamenti választókerületet és széket, és mint konzervatív nacionalista szerzett magának politikai hírnevet és támogatást, mielőtt kormányfő lett. Amikor 2006-ban először kormányfő lehetett ő volt az első japán miniszterelnök, aki már a második világháború után született, és egyben a legfiatalabb miniszterelnök is ebben a korszakban. Ekkor mindössze egy évig kormányzott, kevés kézzelfogható eredménnyel. Ugyanakkor sok olyan tapasztalatot szerzett ekkor, ami igen hasznosnak bizonyult, amikor 2012-ben ismét hatalomra került és meghirdette az Abenomics programját. Reformtörekvéseivel párhuzamosan Abe Sinzó nem tagadja meg gyökereit. Erőteljesebb hazafias nevelést szeretne az iskolákban, és a 2013. júliusi felsőházi választások sikeres kampányában az alkotmány 9. cikkelyének felülvizsgálatát hirdette, és erről a szándékáról máig nem tett le. Az alkotmány nevezetes 9. cikkelye tiltja japán hadsereg felállítását, és bizonyos harci eszközök, mint például repülőgép-anya hajók birtoklását.

Abe Sinzó új kormányának gazdaságpolitikája, az *Abenomics* újdonságnak hatott és széles nemzetközi figyelmet kapott, pedig ha összetevőit számba vesszük, valójában ez is az elmúlt évtizedek japán receptjeit elevenítette fel. Abe Sinzó elképzeléseinek, elszántságának és programjának megértésében alapvető mozzanat, hogy a megelőző két évtized legkarizmatikusabb reformpárti miniszterelnökének, Koizumi Dzsúnicirónak volt az egyik legközelebbi munkatársa, majd utódja. Ha végigtekintünk az Abenomics programján, akkor jól érezkelhető, hogy az tulajdonképpen Koizumi Dzsúniciró hajdani elképzeléseinek szerves folytatása, továbbfejlesztése úgy, hogy az az akkori kudarcok tanulságait igyekezett beépíteni és a gyengeségeket kijavítani. Így az Abenomics radikálisabb, átfogóbb, összehangoltabb volt, mint a korábbi programok. Az áttöréshez, a valóságos eredményekhez szükséges kritikus tömegeket alaposabban határozta meg, és jobban felmérte a fő területeket, valamint a közöttük működő kölcsönhatásokat. Abe Sinzó Koizumi Dzsúniciró kormányzási tapasztalataiból szintén megtanulta, hogy nagyon erős politikai többséget kell maga mögé állítani. Felmérte, hogy nemcsak a parlamenti hatalom a lényeges a siker esélyéhez, hanem a hitelesség és a meggyőző kommunikáció, amellyel megszerezhető az üzleti világ és a lakosság szélesebb támogatottsága. Kemény elszántsággal felvértezve, és markáns nemzeti retorikával kezdett a kormányzáshoz. Ösztönző lehetett számára, hogy korábban, 2006–2007-re, Koizumi Dzsúniciró reformtörekvéseinek eredményeként a japán gazdaságban megerősödtek a biztató tendenciák. Ugyanakkor, bár elengedhetetlenül fontos, de a jó program csak az egyik kiinduló feltétel, a fő kérdés a megvalósulás hatékonysága és eredményessége.

A fokozott nemzetközi érdeklődést nem pusztán Japán több évtizedes vergődése keltette fel a karizmatikus miniszterelnök programja és tevékenysége iránt. A 2007–2009-es válság immár világszinten szembesítette a fejlett országok kormányait azzal a problémával, hogy a magas államadósság, a lassú növekedés és az alacsony infláció vagy éppen deflációs veszély közepette milyen gazdaságpolitikai eszközökkel lehet kitörni a stagnálásból. Az elmúlt évek útkeresése, kísérletezései közepette nagyon is megoszlott mind a szakemberek, mind a politikusok véleménye a sikerre vezető út mikéntjéről. A válság és a lassú növekedés érthető módon a gazdaság élénkítését segítő költségvetési és monetáris gazdaságpolitikát igényelne. A hagyományos fiskális élénkítések azonban növekvő deficithez vezetnek, beleütköznek a költségvetési korlátokba, s további eladósodást hozhatnak. Amennyiben az egyensúlyi szempontok komoly veszélybe kerülnek, csökkenteni kell az állam kiadásait vagy/és növelni az adókat, ami az amúgy is törekeny növekedést derékba törheti. A magas államadósság komoly törlesztési terheket is okoz, ami tovább nehezíti a fiskális politika helyzetét. A válság és az azt követő időszak sok helyen igen alacsony inflációhoz, olykor defláció közeli helyzethez vezetett. Ilyen környezetben, nulla közeli kamatlábnál, a monetáris politika már nem tud a hagyományos eszközökre, csatornákra támaszkodni. Újszerű, innovatív, nem ortodox lépésekre van szükség, ahogy többek között ezt az amerikai FED is figyelemre méltó módon tette az elmúlt években.

A mennyiség bővítés egyik oldalról ugyan segítheti a hitelezés beindulását, az üzleti tevékenységek fellendülését. Ehhez azonban más tényezők is szükségesek, egyre erősebb pozitív várakozások, növekvő kereslet, profitot ígérő befektetési lehetőségek és így tovább. A nemzeti pénzügyi piacokon, a világgazdaságban a monetáris politikák következtében azonban hatalmas likviditási bőség alakult ki, igen veszélyes jövőbeni kockázatok, buborékok, pénzügyi válságok esélyét jelentősen növelve. Igen kifeszített a helyzet Európában, az Európai Unióban és különösen az euróövezetben.¹²⁵ A fentiek is érzékeltetik, hogy az évtizedes japán problémák, legalábbis a felszínen, immár világszerte megjelentek a fejlett gazdaságokban. A korábban teljesen egyedinek tűnő japán deflációs gond, a monetáris és fiskális élénkítés lehetőségeinek és korlátainak megtalálása egy depressziós, infláció nélküli gazdaságban, immár a világgazdaság más részeiben is megol-

¹²⁵ Az euróövezetben lassú növekedés, deflációhoz közeli helyzet alakult ki. A különböző helyzetű és lehetőségű tagállamokat itt sok szempontból bilincsbe veri és rendkívüli mértékben korlátozza a közös pénz stabilitásának fenntartása. Ez szinte lehetetlenné teszi az egyes országokra szabott megfelelő nemzeti élénkítő politika, a fiskális és monetáris politika optimális mixének kialakítását. Az euró stabilitásához szükséges egyensúlyi feltételek kikényszerítése jelentős növekedési veszteségeket okozhat. Ez szélsőséges esetben olyan kritikus és válságos politikai, pénzügyi és gazdasági helyzethez vezethet, mint ami 2015 nyarán Görögországban kialakult. Különösen plasztikusak az egyensúlylnövekedés-vita kulcskérdései, és a nagyon eltérő álláspontok ez utóbbi ország esetében.

dandó feladatként jelenik meg. Ezért felértékelődtek a japán gazdaságpolitikai tapasztalatok a 2007–2009-es válság után ugyancsak elbizonytalanodott nemzetközi közgazdasági és gazdaságpolitikai gondolkozásban. Természetesen mindig is nagyon óvatosnak kell lennünk a felszínen mutatkozó párhuzamokkal és a könnyedén odavetett példákkal, tanácsokkal. Ez különösen így van a sajátos helyzetű japán gazdaság esetében. Az okok és a társadalmi, politikai és gazdasági háttér nagyon is eltérnek Japán, illetve Európa és az Egyesült Államok között, így ugyancsak óvatosan kell eljárunk az összehasonlításoknál (Botman, 2015; Hutchison–Westerman, 2006).

A tünetek hasonlósága – az egyes gazdaságpolitikai módszerek átvétele, alkalmazása esetén – nem feltétlenül jelenthet ugyanolyan kimenetet, gyógymódot a különböző helyzetben levő országokban. Vigyáznunk kell a „gyógymódok” nem kívánt mellékhatásaival is, amelyek gyakran összefüggnek a befogadó közegek különbségeivel is. A tünetek sokszor hasonlóak, de a valós betegség természete ugyancsak eltérő lehet. Más egy pénzügyi válság utáni kilábalás kihívása egy évszázadok óta működő demokratikus piacgazdaságban, például az Egyesült Államokban, és nagyon is más Japánban a sok évtizedes struktúrákból következő stagnálása és deflációs problémahalmaz. Nem véletlen, hogy az elmúlt évekre visszatekintve a fiskális élénkítés és a monetáris mennyiségi bővítés sokkal, de sokkal eredményesebbnek tűnt az Egyesült Államokban, mint ahogy azok az elmúlt két évtized többszörös nekifutásai során Japánban hatottak. Mindez szükségszerűen óvatosságra inthet bennünket az ítéletalkotásnál, de a különböző helyzetű, tradíciójú országok, régiók összehasonlítása éppen hogy gazdagítja ismereteinket a fiskális és monetáris politika lehetőségeiről, működéséről, ami lehetővé teheti a jövőben való jobb alkalmazásukat (Korniyenko–Loukoinova, 2015; Ueda, 2012).

Az Abe Sinzó előtt tornyosuló kihívások

Abe Sinzó második kormányzásakor Japán egyáltalán nem volt jobb helyzetben, mint amikor pár évvel korábban a karizmatikus reformer Koizumi Dzsúnicsirótól vehette át az irányítást. Ekkorra már nem csak elveszett évtizedről, hanem közel negyedszázadról beszélhetünk, amely alatt nem sikerült kitörni a defláció, a lassú növekedés, a relatív világgazdasági lemaradás körforgásából. Ezt jól érzékelhetjük a 19. táblázatból is.

2012–2013-ban már messze volt a kétezres évek közepén bekövetkezett átmeneti javulás Japán növekedési teljesítményében, ami hajdan visszaigazolta Koizumi Dzsúnicsiró reform-erőfeszítéseit és jelezte, hogy jó irányba indult el az ország. Ezt követően azonban a 2007–2009-es világgazdasági válság és Koizumi Dzsúnicsiró kényszerű távozása derékba törte a pozitív tendenciákat. Ahogy a 19. táblázatból láthatjuk, kétéves visszaesés után 2010-ben ugyan volt egy korri-

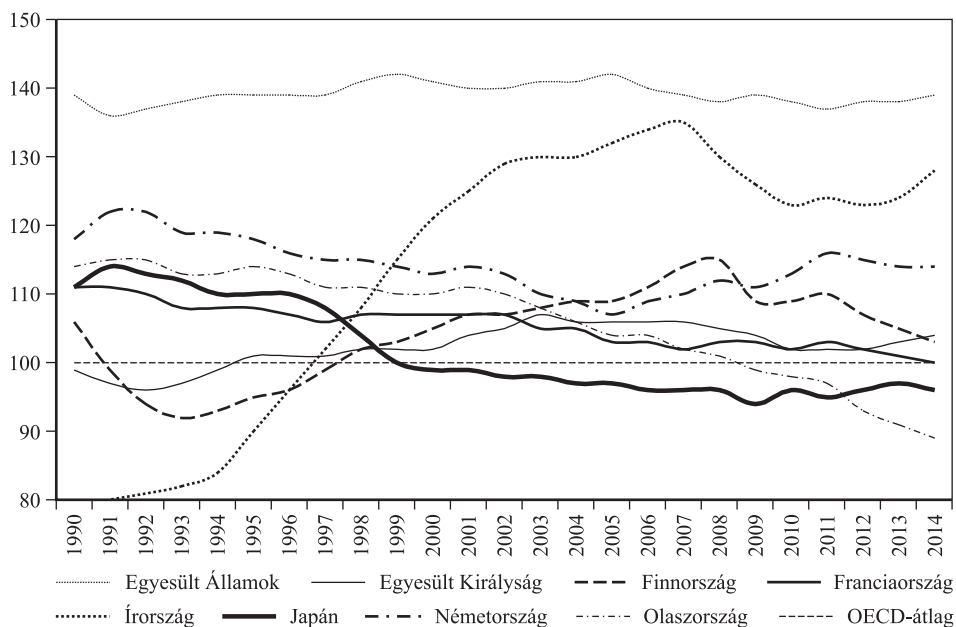
19. táblázat. A reál GDP éves növekedési üteme 1991 és 2017 között

	1991– 2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Egyesült Államok	1,5	1,8	2,8	3,8	3,3	2,7	1,8	1,8	-2,8	2,5	1,6	2,2	1,5	2,4	2,4	2,5	2,4
Egyesült Királyság	2,8	2,5	3,3	2,5	3,0	2,7	2,6	2,6	-4,2	1,5	2,0	1,2	2,2	2,8	2,4	2,4	3,3
Finnország	3,2	1,7	2,0	3,9	2,8	4,1	5,2	5,2	-8,3	3,0	2,6	-1,4	-1,1	-0,4	-0,1	1,1	1,4
Franciaország	2,2	1,1	0,8	2,6	1,6	2,6	2,3	2,3	-2,9	1,9	2,1	0,2	0,7	0,2	1,1	1,3	1,6
Írország	7,8	5,9	3,9	4,4	6,4	6,3	5,5	5,5	-5,7	0,4	2,6	0,1	1,4	5,2	5,6	4,1	3,5
Japán	0,8	0,3	1,7	2,4	1,3	1,7	2,2	2,2	-5,5	4,7	-0,5	1,7	1,6	-0,1	0,6	1,0	0,5
Korea	6,4	7,4	2,9	4,9	3,9	5,2	5,5	5,5	0,7	6,5	3,7	2,3	2,9	3,3	2,7	3,1	3,6
Németország	1,6	0,0	-1,7	0,7	0,9	3,9	3,4	3,4	-5,6	3,9	3,7	0,6	0,4	1,6	1,5	1,8	2,0
Olaszország	1,6	0,3	0,2	1,4	1,1	2,1	1,4	1,4	-5,5	1,7	0,7	-2,9	-1,8	-0,4	0,8	1,4	1,4
Svédország	1,4	0,1	0,0	2,8	3,0	4,0	4,1	4,1	-2,1	3,	1,8	1,1	1,8	1,9	0,7	1,1	1,6
Svédország	2,4	2,1	2,5	3,8	2,8	4,9	3,5	3,5	-5,1	5,7	2,7	0,0	1,2	2,4	2,9	3,1	3,0
OECD átlag	2,8	1,7	2,1	3,2	2,8	3,2	2,7	2,4	-3,4	3,0	1,9	1,3	1,2,	1,9	2,0	2,2	2,3

Forrás: OECD, 2015d, 245. (2015–2017 előrejelzés)

gálás, amellyel azonban így sem érte el az ország a válság előtti szintet. Évszázadunk második évtizedének eddigi éveiben összességében igen gyenge növekedési teljesítményt láthattunk, sőt 2011-ben és 2014-ben enyhe visszaesést is. 2015 várható reál GDP-emelkedése mindössze fél százalék körüli lehet, és jelenleg nem sokkal biztatóbbak 2016 és 2017 kilátásai sem.

A lassú növekedés együtt járt azzal, hogy – amint az 5. ábrából is jól érzékelhető – Japán világ gazdasági pozíciója az elmúlt negyedszázad során fokozatosan romlott. A gazdasági csoda évtizedeinek viharos felzárkózását most lassú, de egyértelmű relatív lemaradás jellemzi az országot. Ez egyértelmű a többi fejlett ország többségéhez képest is, de különösen szembetűnő ez a lassú növekedés a most felzárkózóban levő gazdaságokhoz képest, mint például a szomszédos Korea vagy akár Európában Írország. 1990-ben Korea még csak az OECD-átlag 45 százalékát, Írország pedig annak 79 százalékát érte el. 2014-ben Korea fejlettsége az OECD-átlag 92 százalékát, Írországé pedig már 128 százalékát tette ki. Ugyanezen közel negyedszázad alatt Japán fordított pályán mozgott, romlik az ország relatív helyzete. Az 1990-es 111 százalékról az OECD-átlag 96 százalékára csökkent az egy főre jutó GDP. Ez azt jelentheti, hogy Korea vásárlóerő-paritáson nézve már évtizedünk derekán Japán elé léphet (OECD, 2015e; IMF, 2013b, 49–51).

5. ábra. Az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számított GDP alakulása 1990 és 2014 között az OECD átlagához viszonyítva

Forrás: OECD, 2015e.

20. táblázat. A fogyasztói árindex éves növekedési üteme 1991 és 2017 között

	1991– 2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Egyesült Államok	2,7	1,6	2,3	2,7	3,4	3,2	2,9	3,8	-0,3	1,6	3,1	2,1	1,5	0,0	0,0	1,0	1,8
Egyesült Királyság	2,1	1,3	1,4	1,3	2,0	2,3	2,3	3,6	2,2	3,3	4,5	2,8	2,6	0,1	0,1	1,5	2,0
Finnország	1,9	2,0	1,3	0,1	0,8	1,3	1,6	3,9	1,6	1,7	3,3	3,2	2,2	-1,2	-0,2	0,4	0,8
Franciaország	1,6	1,9	2,2	2,3	1,9	1,9	1,6	3,2	0,1	1,7	2,3	2,2	1,0	0,1	0,1	1,0	1,2
Írország		4,1	4,0	2,3	2,2	2,7	2,9	3,1	-1,7	-1,6	1,2	1,9	0,5	0,1	0,1	0,6	2,0
Japán	4,1	-0,9	-0,3	0,0	-0,6	0,2	0,1	1,4	-1,4	-0,7	-0,3	0,0	0,4	0,8	0,8	0,7	2,3
Korea	4,6	2,8	3,5	3,6	2,8	2,2	2,5	4,7	2,8	2,9	4,0	2,2	1,3	0,7	0,7	1,6	2,0
Németország		1,4	1,0	1,8	1,9	1,8	2,3	2,8	0,2	1,2	2,5	2,1	1,6	0,1	0,1	1,0	1,6
Olaszország	3,3	2,6	2,8	2,1	2,2	2,2	2,0	3,5	0,8	1,6	2,9	3,3	1,3	0,2	0,2	0,8	1,1
Svédország	1,5	0,6	0,6	0,8	1,2	1,2	0,7	2,4	-0,5	0,7	0,2	-0,2	-0,2	0,0	-1,2	-0,5	0,3
Svédország	1,6	2,2	1,9	0,4	0,5	0,5	2,3	3,4	-0,5	1,2	3,0	2,9	0,0	-0,2	0,1	1,4	2,2
OECD átlag		2,3	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1	3,3	0,3	1,6	2,7	2,5	1,3	0,4	0,1	0,9	1,3

Forrás: OECD, 2015d, 262. (2015–2017 előrejelzés)

Abe Sinzó kormánya a lassú növekedés mellett továbbra is defláció közeli állapottal szembesült, ahol 2008-ban és 2014-ben valójában csak a forgalmi adó emelései hoztak átmeneti áremelkedést, de utána visszaállt az alacsony infláció. Ez ugyan nem enyhíti a jelenlegi japán kormány gondjait, de ahogy a 20. táblázat is mutatja, szemben az ezredforduló előtti és utáni évekkkel, ez az alacsony japán infláció napjainkban már sokkal kevésbé tekinthető egyedinek a fejlett világban, hiszen immár Európa számos országa, és maga az euróövezet is deflációközeli állapotba került.

A tünetek rövid számbavétele is jól jelzi, hogy két évtizeddel a japán pénzügyi buborék kipukkanása után, a számos reformkísérlet ellenére is a Japán gazdaság nem tudott kitörni válságos helyzetéből. Mindez párosul a magas államháztartási hiánnyal, a hatalmas államadóssággal, valamint ezeken túlmenően is összetett demográfiai és szociális problémákkal, méghozzá egy olyan globális környezetben, ahol egyre nehezebb helytállni az éleződő versenyben. Még szembetűnőbbé tette az ötödévszázados küszködés okozta lemaradást, hogy eközben az ázsiai kontinens Japánhoz is közeli része a világ egyik legdinamikusabb régiójává vált (OECD, 2013b).

Az Abenomics „három nyíl” programja

A nehéz gazdasági-demográfiai helyzetben, a korábbi kudarcokból is sokat tanulva, Abe Sinzó hatalmas elszántsággal indította meg az ország felemelkedését szolgáló „három nyíl” programját. Ennek fő irányait az agresszív monetáris bővítés, a rugalmas–expanzív fiskális politika, valamint a strukturális reformok adják. Mindez már jól jelzi a folyamatosságot a korábbi reformtörekvésekkel. Elég, ha csak Hasimoto Rjútaró és főleg Koizumi Dzsúniciró terveire és tevékenységére utalunk. A mostani és korábbi reformtörekvések célja és értelme egyaránt az volt, hogy Japánt kirántsa a deflációs spirálból, és a tartós növekedés pályájára állítsa. A legnehezebb kérdéskört és a kulcsmozzanatot a „három nyíl” programon belül nyilvánvalóan a strukturális reformok jelentették és jelentik. A korábbi japán és a szélesebb körű nemzetközi tapasztalatok alapján is egyértelmű, hogy csakis ezek alapozhatják meg a magasabb és fenntartható növekedési ütemet. Ez pedig minden gazdaságpolitikának a központi kérdése. E nélkül a fiskális expanzió és a monetáris bővítés sem érheti el a szándékolt hatást. Az ezredforduló utáni évtizedben mindössze évi 0,8 százalékos átlagos növekedést regisztrálhatunk, ami a legtöbb fejlett országénál alacsonyabb volt.

Abe Sinzó kormányának helyzetét nehezítette és nehezíti, hogy nem egyszerű ciklikus visszaesésről beszélhetünk, hiszen igen alacsony magának a potenciális növekedésnek az üteme is. A kilencvenes években a buborék kipukkanása után a beruházások visszaesése és a teljes tényező termelékenység csökkenése jelentősen visszavetette a potenciális kibocsátás szintjét is. A bankrendszer gondjai is

visszafogták a növekedést, igen magas volt a rossz hitelek aránya. A pénzügyi rendszer Koizumi Dzsúnicisiró miniszterelnök általi konszolidálása csak részleges és mérsékelt javulást hozott. Az ezredfordulótól kezdve a teljes tényező termelékenység már növekedésnek indult, de a beruházások továbbra is alacsony szinten maradtak. A hosszabb távú növekedésnél nagyobb gondot jelent, hogy a demográfiai problémákkal összefüggésben a veszélyesen idősödő japán társadalomban csökkent a rendelkezésre álló munkaerő. A tartós defláció is nehezítette a gazdasági növekedést és korlátozta a monetáris politika hatókörét.

Abe Sinzó számára az előző évtizedek tapasztalatai, sikertelen nekirugaszkodásai nyomán világossá vált, hogy tartós eredményre csak igen átfogó, kiterjedt, összehangolt és egyidejű reformfolyamatnak lehet esélye. Ez persze igen nehéz, elég, ha csak a munkaerőpiac átalakítására vagy a pénzügyi rendszer további stabilizálására gondolnunk. Azonban csak ez alapozhat meg egy tartós, dinamikus növekedést, ami nélkül – amint ezt a kiterjedt nemzetközi tapasztalatok is mutatják – az annyira szükséges fiskális konszolidáció sem igen valósulhat meg. A „három nyíl” program elemeinek, párhuzamos kölcsönhatásának számbavételén alapul a 2013-tól megindult cselekvési program. Ennek a gerincét, irányvonalát jelentő elképzelés szerint a monetáris bővítés és az expanzív fiskális politika kitörést jelenthet a deflációs spirálból, ami alacsony reálkamatokkal párosulva megnövelheti a beruházási kedvet, a fogyasztást, és a jen leértékelődésével az exportot is. Ezek adhatják a rövid távú indító lökést. Ha ezzel párhuzamosan hitelt érdemlően beindulnak az összefüggő strukturális reformok, akkor ez megnöveli a bizalmat és javítja a jövőre vonatkozó várakozásokat. Mindez hosszabb távon is gyorsabb növekedést indukálhat, ami elősegítheti a fiskális konszolidációt, csökkentheti az államháztartás deficitjét és mérsékelheti az adósságállomány bővülési dinamizmusát. Az elképzelés szerint a beinduló növekedés révén majd visszapótolható és kezelhető lesz az agresszív monetáris és fiskális expanzió nem kis költsége és egyensúlyi kockázata.

A jól hangzó program természetesen csak egy dolog, de az eredményesség és a sikeres kivitelezés igen sok bizonytalanságot hordozhat. Hosszú évtizedek problémáit nehéz megoldani néhány év alatt. Különösen kritikus a strukturális reformok kérdése, hiszen rengeteg érdeket sértenek, számtalan formális és főleg informális intézményi akadályt kell ehhez áttörni. Emellett az előre nem látható, nem tervezhető természeti és világgazdasági események is nehezíthetik egy ilyen nagyszabású reformprogram sikeres végrehajtását (Botman–Danninger–Schiff, 2015; Hamada–Kashyap–Weinstein, 2011).

Monetáris politika

2013 márciusában, Abe Sinzó miniszterelnök – a Japán Nemzeti Bank függetlenségének még látszatára sem túlzottan ügyelve – igen erőszakosan saját bizalmi emberét, *Kuroda Haruhikót*, az Ázsiai Fejlesztési Bank korábbi elnökét

helyezte a Japán Nemzeti Bank élére. Őt látta megfelelő embernek a programja részét képező agresszív monetáris politika megvalósítására. Ennek célkeresztjében természetesen az elhúzódó defláció megszüntetése állt.¹²⁶ A fő cél két év alatt, 2015-re az infláció szintjének stabil 2 százalékra való emelése volt. Ehhez különböző eszközöket használt fel a Japán Nemzeti Bank, annak tudatában és egyidejű hangsúlyozásával, hogy mindez önmagában elégtelen lesz, ha párhuzamosan nem hat ilyen irányba a fiskális politika és nem valósulnak meg a strukturális reformok.

A felhasznált eszközök között kiemelt helyen szerepelt az amerikai FED által a 2007–2009-es válság után alkalmazott és világszerte nagy figyelmet kapott mennyiségi lazítás (quantitative easing). Az Abenomics első nyilaként végrehajtott mennyiségi bővítés a monetáris bázis megkétszereződését tűzte ki célul a 2013 és 2015 közötti időszakra. Itt persze nemcsak az Egyesült Államok tapasztalataira támaszkodhattak, hiszen úttörő módon, „korát” megelőzve, 2001 és 2006 között már történt Japánban egy hasonló kísérlet, igaz igen szerény eredményrel. Most ennél erősebb változatát láthattuk, igen erőteljes és gyors volt a mennyiségi bővítés. 2013 tavaszán a Japán Nemzeti Bank mérlegfőösszege a GDP 34 százaléka körül volt, ami már ekkor is magasabb volt, mint az Egyesült Államok 19 százalékos, az Egyesült Királyság 27 százalékos vagy az Európai Központi Bank 28 százalékos értéke. Két év elteltével, 2015 tavaszán, az agresszív monetáris bővítés eredményeként Japánban a Nemzeti Bank mérlegfőösszege már a GDP 65 százalékára ugrott. Ugyanez 2015 elején az Egyesült Államokban a GDP 25 százaléka, az euróövezetben pedig 21 százaléka volt (OECD, 2015a, 33; Hausman–Wieland, 2014, 23–25).

A mennyiségi lazítás (quantitative easing) kockázatai

Nem feledkezhethünk meg azonban a mennyiségi lazítás potenciális kockázatairól sem. Japán mellett a 2007–2009-es válság után az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és az elmúlt években az Európai Központi Bank hatalmas többletlikviditást teremtett, amely valamennyire segítette a gazdaság élénkülését vagy legalábbis a recesszió elkerülését, bár legtöbbször a vártnál és ígértnél kevésbé. Ez a hatalmas többletlikviditás a világ pénzügyi rendszerében hosszabb távon igen kritikus helyzetet teremthet. Egyesek, dramati-

¹²⁶ A defláció valóban igen sajátos problémája a japán gazdaságnak. A GDP-deflátor 2001 és 2013 között mintegy 13 százalékkal csökkent, és a havi fogyasztói árindex is mindössze 12 hónapban növekedett ebben a periódusban. Ha legalább egy százalékos infláció lett volna 2001 óta, akkor a nominális GDP-növekedés 1,75 százalékponttal magasabb lett volna és az államadóság a GDP közel 230 százaléka helyett csak 160 százalék lenne napjainkban. A Japán Nemzeti Bank már korábban, 2001 és 2006 között is próbálkozott igen expanzív monetáris politikával a defláció megszüntetése érdekében, de ez nem járt sikerrel (Koo, 2015, 153–198).

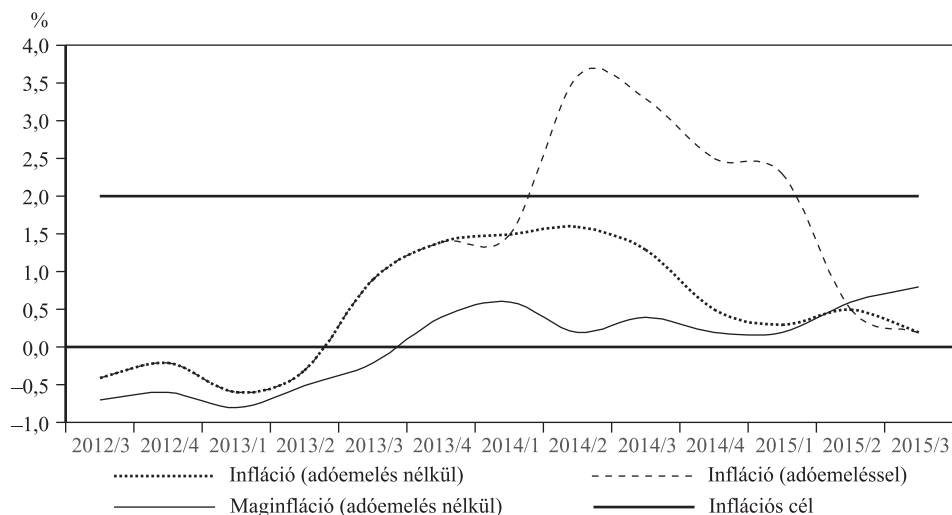
zált közelítésben, akár már az egész nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlását is vizionálják.

De önmagában nézve a Japán Nemzeti Bank folyamatos pénzbővítése is komoly kockázatokat hordoz. Ha a mennyiségi bővítés üteme lassul, a gazdasági élénkülés valóban megindul, ez a kamatláb jövőbeni megemelkedéséhez vezethet. De az Abenomics kudarca, a befektetői bizalom megingása vagy külső pénzügyi tényezők is hasonló hatással lehetnek. A hatalmas államadósság terhei ugrásszerűen nőhetnek, ami megrengetheti a japán pénzügyi rendszert (Rickards, 2014; Arslanalp–Lam, 2013).

A gazdaságpolitika irányítói abban bíztak, hogy gazdaságba kerülő hatalmas pénzmennyiség hosszú távon is alacsony reálkamatot eredményezhet, ami segítheti a beruházások növekedését. A Japán Nemzeti Bank emellett nagy tömegben vásárolt fel állampapírokat a pénzügyi intézményektől, amely javította azok portfólióját és hitelezési képességét. Továbbá minden kommunikációs forrást nagyon tudatosan felhasználtak arra, hogy meggyőzzék a hazai és nemzetközi üzleti és pénzügyi szféra szereplőit, hogy a Japán Nemzeti Bank el fogja érni az árak emelkedését. Ettől az inflációs várakozások erősödését remélték, ami szintén segítheti az élénkülést. Párhuzamosan a jen leértékelődését célozták meg, ami emelheti a belföldi árakat és persze segítheti az exportot, amely így ismét dinamizáló tényezővé válhatna. Ez utóbbi, a nemzetközi pénzügyi viszonyok Japánra kedvező alakulása miatt is, megvalósulni látszik. 2012 szeptembere és 2013 májusa között 24 százalékos reálárfolyam-csökkenést láthattunk a jen esetében. A teljesebb képhez azonban az is hozzátartozik, hogy Abe Sinzó kormánynak hivatalba lépését megelőzően, 2007 és 2012 között, a jen ugyancsak megerősödött. Öt év alatt 45 százalékos nominális és 24 százalékos reálfelértékelődés ment végbe, nehezítve a japán exportot. Különösen erős volt a felértékelődés a közvetlen vetélytárs, Korea valutájához viszonyítva, ami jelentős hátrányt jelentett az ázsiai piacon. A leértékelődés ellenére az exportnövekedést jelentősen nehezíti Kína és az ázsiai térség korábbi dinamikus növekedésének lelassulása (Botman, 2015; Koo, 2015, 153–198; Harada–Masujima, 2009).

A különböző ösztönző programok ellenére a japán magánszektor, a háztartások és a vállalkozások, az Abenomics első éveinek idején is, még mindig jelentős nettó megtakarítók voltak, együttesen a GDP 7-8 százalékát is elérő mértékben. Ennek tükröképe, hogy 2014-ben az államháztartás elsődleges hiánya is hasonló mértékű volt. Vagyis messze nem tért vissza a gazdaság az optimális állapothoz, amikor is a lakosság megtakarításait nem a kormány, hanem az üzleti szféra használja fel beruházásokra. A kedvezőtlen gazdasági kilátások és a nulla közeli kamatláb egyaránt arra ösztönzi a vállalatokat, hogy leépítsék adósságaikat, amelyeket korábban magasabb költséggel vehettek fel, és óvatos, kivárá magatartással várjanak a pozitív növekedési fordulat bekövetkeztére. Az üzleti szféra megtakarító magatartása arra utal, hogy a gazdaság maga még depressziós álla-

potban van. A háztartások fogyasztási kiadásai növelése helyett inkább kihasználták az „ingyen hitellehetőséget” adósságállományuk csökkentésére vagy átstrukturálására (OECD, 2015d, 166–170).

6. ábra. A fogyasztói árak alakulása 2012 és 2015 harmadik negyedéve között

Forrás: OECD, 2015b, 167.

A Japán Nemzeti Banknak minden erőfeszítése ellenére messze nem sikerült 2015-re elérni a 2 százalékos inflációs célt. Amint a 6. ábrán jól látható, csak a 2014. áprilisi fogyasztói adóemelés hozott átmeneti áremelkedést,¹²⁷ de ennek hatása hamar elmúlt, miközben jelentősen visszavetette a belföldi keresletet, s 2015 végére az infláció ismét mindössze fél százalékra mérséklődött. Ami igen sokat mondó, a maginfláció is ezen a szinten mozog. Ugyanakkor a hatalmas mennyiségi bővítési program, miközben egyelőre korlátozott és rövid távú a hatása, jelentős jövőbeni kockázatokat rejt magában. A japán monetáris lazítás tehát mértékében is kirívó nagyságú volt a hasonló eszközöket alkalmazó FED-hez, az Egyesült Királysághoz vagy az utóbbi években részben erre az útra lépő euróövezethez képest is. Ugyanakkor a befogadó közeg az elhúzódó mély válsággal szembenező Japánban nagyon eltért mind az Egyesült Államoktól, mind Európától, és a kiugró mértékű pénzbőség itt ugyancsak sovány eredményeket hozott (Hausman–Wieland, 2015).

¹²⁷ A folyamatosság itt is egyértelmű. Mint korábban láttuk, a kilencvenes években végrehajtott fiskális élénkítés megnövelte az államháztartási hiányt. Ez 1997-ben is adóemelésre készítette az akkori kormányt. A költségvetés bevételeit növelendő a fogyasztási adót 3 százalékról 5 százalékra növelték, de ez akkor is csak átmeneti áremelkedéshez vezetett, viszont a gazdasági konjunktúra romlását hozta.

Fiskális politika

Amint a fentiek is mutatták, a még oly erőteljes monetáris politika önmagában csak korlátozott eredménnyel járhat. Csakis az ezzel összehangolt költségvetési politika, és főleg az átfogó strukturális reformok hozhatnak a japán gazdaságban és társadalomban lényegi változást, indíthatják meg az üzleti hitelfelvételeket, beruházásokat. Mivel a hatalmas államadósság meghatározó jelentőségű a japán pénzügyi piacok életében, a fiskális politika sok tekintetben jobban hatott és hat erre a szférára is, mint amire maga a monetáris politika képes volt. Így a monetáris politika szerepe – agresszív jellege és kiterjedt mértéke ellenére – továbbra is igen korlátozott. Ezért is – és a korábbi sikertelen kísérletek tanulságait levonva – hangsúlyozza a Japán Nemzeti Bank is a monetáris és fiskális politika, valamint a strukturális reformok egyidejű és összehangolt akcióinak szükségességét (IMF, 2015a).

A „három nyíl” programnak a monetáris bővítés melletti másik fontos elemét az expanzív fiskális politika jelentette, jelenti. Ez korábban is megjelent időnként, de a hatalmas államadósság és nagy deficit miatt általában erősebbnek bizonyult a fiskális konszolidáció szempontja.¹²⁸ A két eltérő szempont ütközése bizonyos ciklikusságot is okozott a japán állami pénzügyekben. Abe Sinzō, bízva programjában és az annak következtében beinduló növekedésben, rövid távon erőteljes expanzív fiskális expanziót hajtott végre. 2013–2014-ben a GDP 1,5 százalékat kitevő élénkítő csomagot valósítottak meg. Ez elsősorban, klasszikus módon, az állami beruházások növelését célozta meg, építkezéseken, új energiaforrások kiterjesztésén és kisebb mértékben hadi beruházásokon keresztül. Az állami beruházások ennek eredményeként 2013-ban 8 százalékkal növekedtek, éles kontrasztban az előző év 2,7 százalékos emelkedéssel, és különösen a 2011-ben megfigyelhető több mint 8 százalékos visszaeséssel. De 2014-ben az állami beruházások már csak 3,8 százalékkal növekedtek, majd 2015–2016-ban jelentős visszaesés várható, jelezve, hogy a költségvetési élénkítés és a fiskális konszolidáció már rövid távon is kemény konfliktusba kerül ilyen magas deficit és államadósság esetében (Lechevalier, 2014, 51–54; IMF, 2015b, 32).

Előre várható módon a kormányzat számára a könnyebbik résznek az expanzió megindítása bizonyult. A megemelt kiadások fedezetére azonban a bevé-

¹²⁸ Érdekes összefüggést is láthattunk Japán korábbi fiskális konszolidációit elemezve. Mivel eleve nagy volt a deficit, sokkal kisebb multiplikatórral számolhattunk, mint amikor a hiány „normál” nagyságú. Így a fiskális konszolidáció előrehaladása, a kisebb deficit hatékonyabbá is teheti a fiskális élénkítést, pozitív köröket beindítva. A korábbi időszakok tanulságai most arra figyelmeztethetnek, hogy a nagy államháztartási hiány miatt is az Abenomics fiskális nyíla a vártnál kevésbé lehet eredményes a növekedés ösztönzésében, mint amit a kormányzat remélt. Ugyanakkor most is igaz feltehetően, mint korábban, hogy a kiadások növelése nagyobb hatású lehet, mint a hasonló méretű adócsökkentés (Walker, 2002).

teleket is növelni kellett, a fiskális konszolidáció egyre sürgetőbbé vált. Ennek megindításához, első lépésként, egy korábbi, 2012-es parlamenti döntés alapján elindították a fogyasztási adó két szakaszban való emelését. A terveknek megfelelően 2014 áprilisában 5 százalékról 8 százalékra növelték a fogyasztási adót. Ez azonban visszafogta az amúgy is nagyon törekeny növekedést. A 2013-ban elhatározott második lépés szerint 2015 októberében immár tíz százalékra¹²⁹ kellett volna ezt emelni. Ezt azonban 18 hónappal, 2017 áprilisára halasztották. A fiskális bővítés tovább rontja a költségvetés egyensúlyi helyzetét, így egyre sürgetőbb lesz az államháztartás konszolidálása. Vagyis az egyensúly vagy növekedés örök dilemmája itt is fellép. A konszolidációnál a kormánynak minimalizálnia kellene a növekedési áldozatokat, ez azonban az igazi kihívás, tegyük hozzá, nemcsak Japán számára. A világ számos fejlett gazdasága hasonló dilemmával küzd, ezért is követi nemzetközi figyelem az Abenomics megvalósulását.

A 2015-re tervezett adóemelés elhalasztása viszont azzal jár, hogy a tervekkel és ígérésekkel ellentétben valójában nem sok minden történik az adósságállomány gyarapodásának mérséklésére. 2015-re már világossá vált, hogy a fiskális egyensúlytalanságok megoldására 2012-ben túlzottan is optimista forgatókönyvet vázolt fel Abe Sinzó kormánya. Akkori terveik szerint rövid távon a 2010-es pénzügyi év szintjében kívánták limitálni az új állampapírok kibocsátását, ami akkor a GDP 9 százalékát tette ki. Ebben a limitben még nem is voltak benne az újjáépítési és a speciális nyugdíjkiutványok. Szintén a kitűzött feladatok között szerepelt, hogy középtávon a központi és helyi kormányzati szintek elsődleges hiányát csökkenteni kell.¹³⁰ Hosszú távon pedig az elsődleges egyenleg többletének 2020-ra való elérését tűzték ki, valamint ezzel összefüggésben és ennek révén az államadósság csökkenő trendre állítása 2021-től kezdődően. Igen hamar kiderült, hogy ez a terv túl optimista, ami még világosabb lett a 2013. januárban elfogadott fiskális csomag 2014-es adóemelési tételének végrehajtása után. Mindez előrejelzi a japán államadósság további emelkedését.

¹²⁹ Tanulságos, hogy 2011-ben egy ugyanilyen arányú, 10 százalékos forgalmi adó bevezetésének a terve a Japán Demokrata Párt választási vereségéhez vezetett. Mindez mutatja, hogy a forgalmi adó emelése igen kényes politikai kérdés is, miközben a fiskális egyensúly javítása égető lenne.

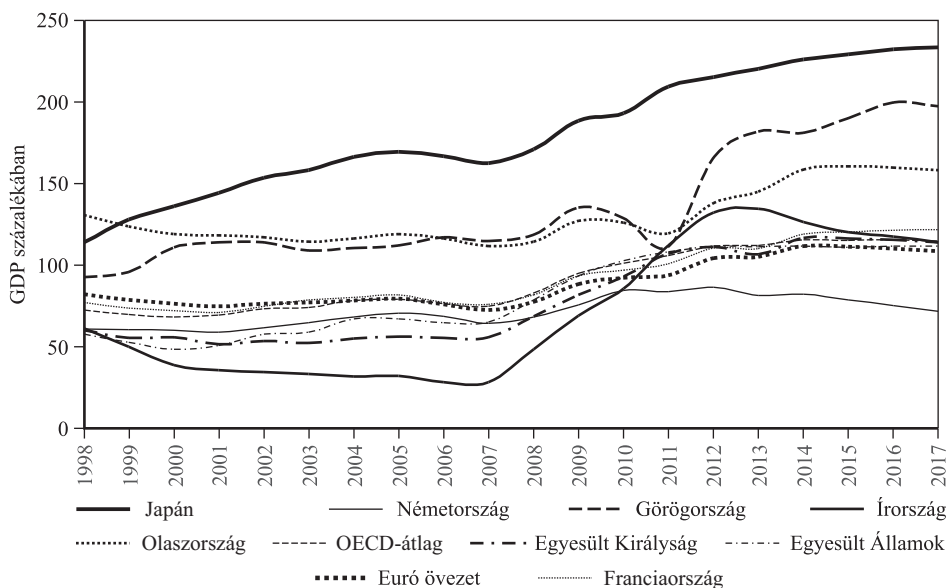
¹³⁰ Japán államháztartási gondjaiban a helyi önkormányzatok is jelentős szerepet játszanak. A Liberális Demokrata Párt számára igen fontosak voltak a vidéki választókerületek, ezért hagyományosan fontos volt azok támogatása, a mezőgazdasági szubvenció, illetve a Japán Posta kedvezményes hitelnyújtása. Ezek a válságos évek során valamennyire visszaszorultak, de továbbra is elég „puha” volt a helyi önkormányzatok költségvetési korlátja. Ennek megszigorítása is fontos cél az államháztartás konszolidációja során. A japán helyi önkormányzatok maguk is jelentősen eladósodtak. 2013-ban az államadósság közel egyötödét, a GDP 37,3 százalékát tette ki önmagában a helyi költségvetési szint adósságállománya (OECD, 2015f, 63; Doi–Ithori, 2009).

Ugyanakkor, a jelenlegi kudarcok ellenére, a fiskális konszolidáció fontosságát nehéz túlhangsúlyozni a hatalmas és növekvő államadósság árnyékában. 1990-ben Japán bruttó államadóssága még csak a GDP 65,3 százalékát tette ki, 2000-ben azonban már a GDP 136,1 százalékát. Napjainkban pedig a bruttó államadósság a legmagasabb értékű a fejlett országok között, eléri a GDP 230 százalékát. Bár ennek finanszírozása eddig azért nem okozott gondot, mert a hazai befektetők és főleg a háztartások előszeretettel fektettek állampapírokba. A hazai finanszírozás a japán deflációs környezetben az alacsony kamatok miatt, a hatalmas államadóssággal összevetve most még viszonylag kis terhet ró az államháztartásra, mivel a kormányzat nettó kamatfizetése igen alacsony nemzetközi összehasonlításban. Messze kisebb, mint az OECD-átlag, miközben a bruttó és nettó adósságban élenjáró a fejlett gazdaságok között. Ugyanakkor, ha Japán nem tud alapvető fordulatot elérni, nem hajtja sikeresen végre a „három nyíl” programját, akkor a növekvő államadósságnál az ország külső finanszírozásra szorulhat rá, ami jelentős teheremelkedést és kockázattövedekedést hozhat. A helyzet komolyságát jelzi, hogy az OECD számításai szerint a korábbi pálya változatlan folytatása esetén a bruttó japán államadósság 2040-re meghaladhatná a GDP 410 százalékát (OECD, 2015a, 15, 32, 109–115; Arslanalp–Lam, 2013; Shigeki, 2005).

Amint az 7. ábra jól mutatja, a fejlett országok között immár évtizedek óta Japánban a legmagasabb az államadósság. A tartós állami túlköltekezés, a jelentős deficit szükségszerűen növekvő államadóssághoz vezetett Japánban. 1986-ban ennek értéke még mindössze csak a GDP 38,1 százaléka volt, egy évtizeddel később már a GDP 95,4 százalékát tette ki, majd folyamatos növekedéssel, 2015-ben megközelítette a GDP 230 százalékát, ami egyedülállóan magas a fejlett tőkés gazdaságok között. Igaz, hogy ez rövid távon – szemben más igen eladósodott országgal – nem jelent közvetlen válságos helyzetet, mivel a magas belső megtakarítás teszi lehetővé ennek döntően hazai finanszírozását. Az egyébként sok káros mellékhatással járó defláció kedvező vonása a kormányzatra nézve, hogy nagyon alacsony kamatlábon tudja finanszírozni adósságát. Miközben Japán mind a bruttó, mind a nettó államadósság tekintetében éllovas az OECD-országok között, a nettó kamatfizetési kötelezettsége kisebb, mint az OECD-átlag. Ezen túlmenően azonban arra is figyelemmel kell lenni, hogy az amúgy is sok problémával küszködő japán bankrendszer kulcsfontosságú az államadósság finanszírozásában, és ez utóbbi túl magas szintje alááshatja a pénzügyi intézményrendszer stabilitását is (IMF, 2013a; OECD, 2015d, 276; OECD 2015a, 32).

Az államadósság hatalmas szintje érthető a negyedszázados elvesztegetett évtizedek folyamatait elemezve. A tartós államháztartási hiány, a gyakori fiskális élénkítések újabb és újabb lökést adtak az emelkedésnek. Ugyanakkor a kormányok politikai és gazdasági megfontolások alapján lehetőleg tartózkodtak az adóemeléstől. Egyrészt féltek a választói reagálástól, a szavazatok elvesztésétől,

másrészt, hogy ennek hatására még kisebbek lehetnek a növekedési kilátások. Amint korábban láttuk, egyik félelem sem volt megalapozatlan, de így a tartós deficit mellett egyre csak nőtt az államadósság.

7. ábra. A bruttó államadósság alakulása, 1998–2017

Forrás: OECD, 2015d, 276 (2015–2017 előrejelzés)

A 21. táblázatból látható, hogy az ezredforduló körüli években – szemben a többi ott szereplő fejlett ország viszonylag kiegyensúlyozott államháztartási gazdálkodásával – Japánban igen magas, a GDP 8–10 százalékát is elérő hiány volt megfigyelhető. Ez a jelentős fiskális stimulus, miközben jelentősen emelte az államadósság mértékét, sajnálatosan kis hatással volt a célzott gazdasági növekedésre. 2006–2008-ra sikerült mérsékelni a hiány nagyságát, de ekkor a meginduló pozitív tendenciákat kettétörte a kibontakozó világgazdasági pénzügyi válság. Ezt követően ismét megugró, a GDP 7–9 százalékát is elérő deficittel szembesülünk Japánban. Az ilyen magas államadósság mindenképpen jelentős jövőbeni kockázatokot hordoz egy ország gazdaságára. A fiskális élénkítés deficitnövekedéssel jár, ami tovább emeli az államadósságot, erre is tekintettel kell lenni. Ez arra is figyelmeztet, hogy igen szűk ösvényen haladhat csak a japán gazdaságpolitika, hiszen ha az egyik fő célt, az áremelkedés növelését eléri a kormány, akkor megnő a kamatláb, ami megnehezíti a hatalmas államadósság finanszírozását, sőt egy ponton túl a magánberuházások megélénkülését is visszavetheti (OECD, 2015d, 271).

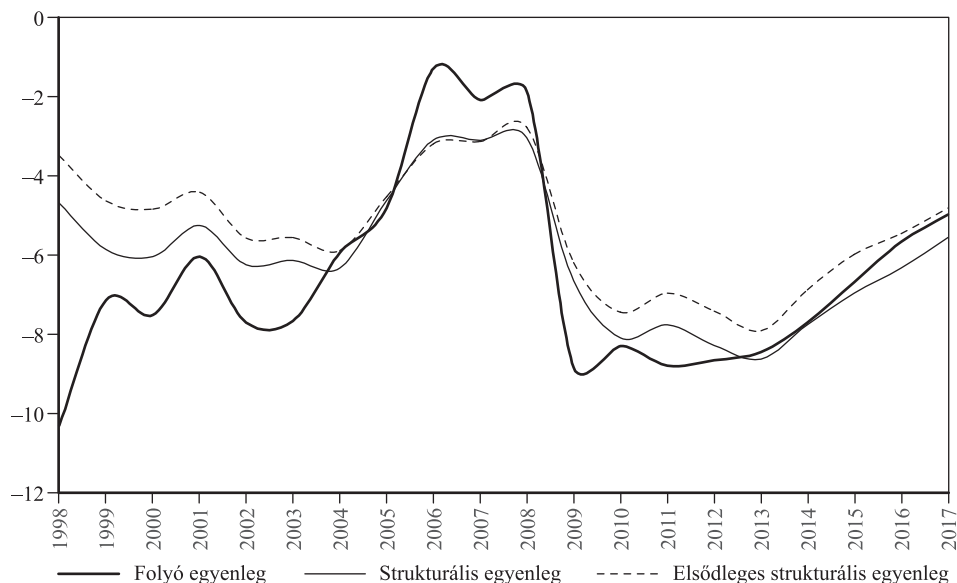
Még jobban érzékelhetjük a japán államháztartási helyzet súlyosságát, ha a folyó államháztartási deficit mellett megvizsgáljuk az elsődleges és a teljes strukturális egyenlegek alakulását is. E két utóbbi mutató kiszűri a ciklikus ha-

21. táblázat. Az államháztartás egyenlege a GDP százalékában, 1998–2017

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Egyesült Államok	-0,2	0,9	0,8	-1,4	-4,8	-6,0	-5,5	-4,2	-3,1	-3,7	-7,2	-12,8	-12,2	-10,8	-9,0	-5,1	-5,1	-4,5	-4,2	-3,7
Egyesült Királyság	-0,2	0,7	1,1	0,4	-2,1	-3,4	-3,6	-3,5	-2,9	-3,0	-5,1	-10,8	-9,7	-7,7	-8,3	-5,7	-5,7	-3,8	-2,6	-1,5
Finnország	1,6	1,7	6,9	5,0	4,1	2,4	2,2	2,6	3,9	5,1	4,2	-2,5	-2,8	-1,0	-2,1	-2,5	-3,3	-3,3	-2,7	-1,6
Franciaország	-2,4	-1,6	-1,3	-1,4	-3,1	-3,9	-3,5	-3,2	-2,3	-2,5	-3,2	-7,2	-6,8	-5,1	-4,8	-4,1	-3,9	-3,8	-3,4	-2,8
Írország	2,0	2,4	4,9	1,0	-0,3	0,7	1,4	1,3	2,8	0,3	-7,0	-13,8	-32,3	-12,5	-8,0	-5,7	-3,9	-2,1	-1,1	-0,3
Japán	-10,3	-7,1	-7,5	-6,0	-7,7	-7,7	-5,9	-4,8	-1,3	-2,1	-1,9	-8,8	-8,3	-8,8	-8,7	-8,5	-7,7	-6,7	-5,7	-5,0
Korea	0,6	1,6	4,4	3,0	-3,5	-2,0	0,2	1,6	2,3	4,2	2,3	-1,3	1,0	1,0	1,0	1,3	0,9	0,0	0,5	0,8
Németország	-2,5	-1,7	0,9	-3,1	-3,9	-4,2	-3,8	-3,4	-1,7	0,2	-0,2	-3,2	-4,2	-1,0	-0,1	-0,1	0,3	0,9	0,6	0,9
Olaszország	-3,0	-1,8	-1,4	-3,4	-3,1	-3,4	-3,6	-4,2	-3,6	-1,5	-2,7	-5,3	-4,2	-3,5	-2,9	-2,9	-3,0	-2,8	-2,2	-1,6
Svédország	-1,9	-0,9	-1,4	-0,8	-2,7	-2,4	-2,2	-1,2	0,3	0,9	2,0	0,8	0,1	0,8	0,2	-0,3	-0,2	-0,2	-0,3	-0,2
Svédország	0,9	0,8	3,2	1,4	-1,5	-1,3	0,3	1,8	2,2	3,3	2,0	-0,7	0,0	-0,1	-0,9	-1,4	-1,7	-1,1	-0,5	-0,3
OECD átlag	-2,3	-1,2	-1,4	1,8	-3,6	-4,3	-3,5	-2,8	-1,6	-1,5	-3,8	-8,4	-7,9	-6,6	-5,8	-4,5	-3,8	-3,1	-2,8	-2,3

Forrás: OECD, 2015d, 271 (2015–2017 előrejelzés)

tásokat és az átmeneti intézkedések időleges hatásait. Az elsődleges strukturális egyenleg ezen túlmenően az állam bevételeinek és kiadásainak a hitelek és adóssághoz terhelés nélküli, azoktól megtisztított különbségét mutatja. A 8. ábra az 1998 és 2017 közötti két évtizedre mutatja be a háromféle egyenleg alakulását. Mint már korábban több oldalról bemutattuk, 2006 és 2008 között volt a legbiztatóbb a japán gazdaság helyzete. Ekkor viszonylag alacsony, a GDP 2–3 százaléka körüli deficitet láthatunk mindhárom hiánymutatónál. A folyó deficit ugyanakkor elsősorban az ekkor végrehajtott adóemelés miatt mutatott a strukturális hiánynál kedvezőbb szintet. Az ezt megelőző évtizedben a folyó hiány – ha egyre csökkenő mértékben is – nagyobb volt a strukturális deficit értékénél. Ez akkor még biztató lehetett abból a szempontból, hogy mivel ez tipikus jelenség a válságos szakaszokban, néhány év múlva kiegyenlítettébb pályára léphet a japán költségvetés.

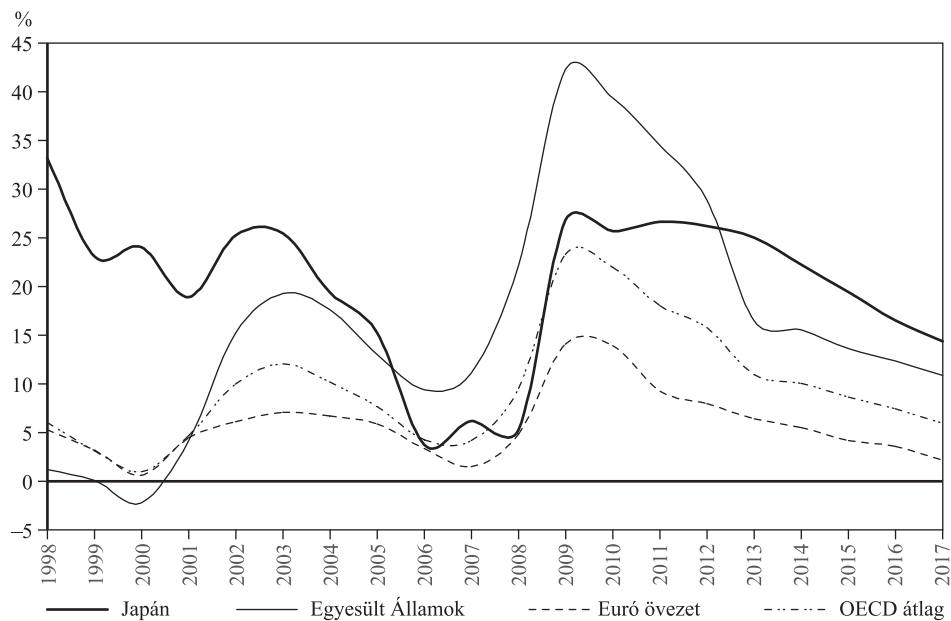
8. ábra. Az államháztartás pénzügyi és strukturális egyenlegei a GDP százalékában, 1998–2017

Forrás: OECD, 2015d, 271–274 (2015–2017 előrejelzés)

Azonban 2009-től kezdve igen magas, a GDP 7–9 százalékát kitevő értéknél már egymáshoz közel mozog a három hiány nagysága. Ez világos tünete annak, hogy itt már alapvetően nem ciklikus, hanem strukturális okokra visszavezethető hiánnyal szembesülünk, amit csak lényegi államháztartási reformokkal lehetne megszüntetni. A 2014–2015-ben megfigyelhető kismértékű egyenlegjavulás döntően a 2014-ben végrehajtott adóemelés egyenes következménye. A 2015–2017-es érték még csak előrejelzés, amely jelenlegi ismereteink szerint

inkább csak a kormányzati reményeket, mintsem a biztosra vehető javulást tükrözi (OECD, 2015d, 271–274).

A rövid távon célkeresztben levő költségvetési élénkítés mellett hosszabb távon az állam pénzügyek megreformálása jelenti az igazi fiskális kihívást. A két strukturális egyenleg közelsége, kis különbsége, ami az adósság törlesztésének, menedzselésének a terheit érzékelteti, azt jelzi, hogy jelenleg nem a hatalmas államadósság finanszírozása okozza a legnagyobb problémát a költségvetésben. De ez könnyen megváltozhat, paradox módon éppen akkor, ha az Abenomics monetáris és fiskális élénkítése sikeresen kizökkentené a gazdaságot a deflációból, és jelentős gazdasági élénkülést hozna. Ebben az esetben, előbb vagy utóbb kamatemelkedés következne be, ami ilyen kiugró mértékű államadósságnál ugrásszerű tehernövekedést hozna az államháztartás kiadási oldalán. Ugyanakkor mind a növekedésre, és mivel a bankrendszer tartalékainak egyötöde hazai állampapírból áll, a pénzügyi szférára is negatívan hathat a kamatok megugrása. Mint vázoltuk, igen összetett, ellentmondásos folyamatok jellemzik a japán gazdaságot, és az Abenomics kétségkívül markáns elképzelése eddig még igen kevés eredményt hozott, akár a növekedést, akár az inflációt vagy éppen a fiskális konszolidáció helyzetét nézzük (Saito, 2015; Pesek, 2014, 185–212).

9. ábra. Az államháztartás egyenlege a bevételek százalékában, 1998–2017

Forrás: OECD, 2015d, 270–271 (2015–2017 előrejelzés)

Japánban a kiadásokhoz viszonyítva nagyon alacsonyak az adóbevételek, ezért a fiskális konszolidáció még nehezebb, mint amit a GDP-hez viszonyí-

tott számok mutatnak. A helyzet súlyosságát még jobban érzékelhetjük, ha az államháztartási hiányt nem a GDP-hez, hanem a bevételekhez viszonyítjuk (lásd az 9. ábrán). Az ezredforduló körül már a bevételek egyharmadát is elérte a japán államháztartás hiánya, de átmeneti javulás után az elmúlt években is eléri azok egynegyedét. A 2014-es adóemelés egy kicsit mérsékelte ezt az arányt, de ez még mindig nagyon magas. Az adórendszer, a bevételi oldal is jelentős kihívások előtt áll, de mint láttuk, a konszolidálásnak még a megkezdése is nagyon komoly politikai és gazdasági akadályokba ütközik. A 2007–2009-es válságig, a világgazdasági fellendülés idején igen sajátos, egyedi volt a magas japán hiány. Azt követően, mivel gondokkal küzd az egész fejlett világ, több a hasonlóság. Válságok idején, amint a 9. ábra is plasztikusan mutatja, a bevételek mindenhol csökkennek, a kormányok viszont igyekeznek az aggregált keresletet kiadásaik révén növelni, így természetesen a magasabb hiány kialakulása. Ennek jó példája az Egyesült Államok. De a legtöbb országban a recesszió után sikerül kiegyensúlyozni a költségvetések bevételi és kiadási oldalát. Nem így Japánban, ahol „békeidőben” is kiugróan magas marad a hiány.

A helyzet összetettségét és az előrejelzések bizonytalanságát is jól érzékelteti az OECD 2015-ben készített becslése, amely a 2014 és 2040 közötti negyedszázadra modellezi a Japán előtt álló pályákat. Ebben három lehetséges változatot vizsgáltak meg, amelyekre vonatkozó számításokban a növekedésre és az inflációra vonatkozó sarokszámokban voltak – első ránézésre igen mérsékelt – eltérések. Azonban a vizsgált időszak hossza miatt ezek a kis különbségek is nagyon eltérő lehetséges pályákat vázolnak fel, és negyedszázad elteltével Japán helyzetére nézve drasztikus eltérést eredményezhetnek. A modellszámítások két kulcsváltozója a reál GDP növekedési üteme és az infláció mértéke. Ez a kettő már meghatározza a harmadik változó, a nominális GDP változását. Ez a három input érték változik a számítások során, és a négy output változót a hosszú távú kamatláb, a folyó, illetve elsődleges államháztartási egyenleg, valamint a bruttó államadósság jelenti.

Az első, a bázis variáció, ami a növekedést tekintve az eddig követett pálya kivetítése, fölöttebb negatív képet rajzol ki. Itt az egy százalékos reálnövekedés ennél magasabb, 1,75 százalékos inflációval párosul. Ez a kombináció egyre növekvő folyó deficitet eredményezne, 2040-re ez utóbbi már megközelítené a GDP egynegyedét, miközben a bruttó államadósság a GDP 413 százalékára emelkedne. A folyó hiány és az államadósság elképesztő mértékét ebben a változatban a lassú gazdasági növekedés melletti viszonylag magas kamat eredményezné. Ugyanis az elsődleges deficit nem változna a negyedszázad során, stabilan a GDP 5 százaléka körül mozogna. Ez azt is jelenti, hogy itt nem feltételeznek lényeges államháztartási reformokat, átfogó fiskális konszolidációt. Ez az alapváltozat jól mutatja a korábban jelzett veszélyt, hogy a magasabb infláció, miközben a növekedés mérsékelt marad, a megugró kamatok következté-

ben elviselhetetlenül nagy adósságszolgálati terhet eredményezhet a költségvetés számára. Negyedszázadra természetesen nem lehet pontosan jósolni. Itt sem erre törekedtek. De az alapváltozat ijesztő módon rámutat annak a következményeire, hogy mi történhet, ha a jelenlegi negatív növekedési tendenciákat nem sikerül megtörni, hiszen így, inkább előbb, mint utóbb, kezelhetetlen gazdasági helyzetbe kerülne Japán. Az alappálya mellett két további változatot vizsgáltak meg az OECD szakértői. A számítások legfontosabb eredményeit a 22. táblázat mutatja be.

22. táblázat. A hosszú távú adósságpályák szimulációs becslési eredményei, 2014–2040

Alappálya				
Nominális GDP-növekedés 2,75%/év / reál GDP-növekedés 1%/év / infláció 1,75%/év				
	2014–2026	2026–2040	2014–2040	2040
Hosszú távú kamat	3,1	6,0	4,7	6,9
Államháztartási egyenleg	-7,4	-16,5	-12,4	-23
Államháztartás elsődleges egyenlege	-5,3	-5,0	-5,1	-5,0
Bruttó államadósság	243,8	333,1	292,5	413,8
1. változat				
Nominális GDP növekedés 1,5 %/év / reál GDP növekedés 1 %/év / infláció 0,5 %/év				
	2014–2026	2026–2040	2014–2040	2040
Hosszú távú kamat	1,4	3,8	2,7	4,2
Államháztartási egyenleg	-2,1	-0,7	-1,4	-1,9
Államháztartás elsődleges egyenlege	-2,1	1,9	0,0	2,0
Bruttó államadósság	234,5	217,8	225,2	211,5
2. változat				
Nominális GDP növekedés 4,0 %/év / reál GDP növekedés 2,0 %/év / infláció 2,0 %/év				
	2014–2026	2026–2040	2014–2040	2040
Hosszú távú kamat	3,1	6,4	4,8	6,4
Államháztartási egyenleg	-2,5	4,5	1,3	9,8
Államháztartás elsődleges egyenlege	-1,3	6,8	3,0	9,3
Bruttó államadósság	223,2	155,1	186,1	103,7

Forrás: OECD, 2015a, 114–115.

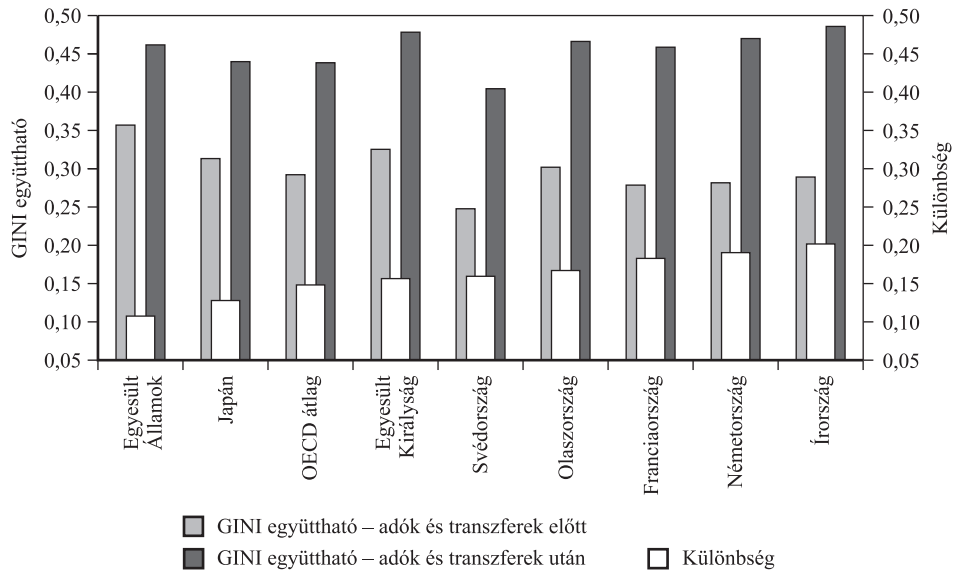
Az 1. változatban a reálnövekedés ugyanúgy egy százalék, mint az alappálya esetében, de itt az infláció mindössze 0,5 százalékos, ami valójában defláció közeli állapot. Ez lényegében megfelel a jelen helyzetnek, hiszen a mostani időszakra is hasonló értékek a jellemzőek. Ebben az esetben a viszonylag alacsony kamatok kis folyó deficitet, és 2025 után már két százalékos elsődleges többletet eredményeznének. Az 1. és a 2. változatban a szakértők a GDP 7 százalékát elérő fis-

kális konszolidációt, kiadáscsökkentést feltételeztek. A bruttó államadósság lassan csökkenő pályára állhatna, és 2040-re a GDP 211,5 százaléka lehetne. Ez már egy biztatóbb változat, de az elsődleges egyenleg többletének kialakítása óhatatlanul adóemelés igényelne, és a kiadások egy részének jelentős mérséklését. A legbiztatóbb a 2. változat, amelynek paraméterei azonban elég messze állnak a jelenlegi japán realitástól. Két százalékos reálnövekedés a hasonló mértékű ár-emelkedéssel párosulna, és így a nominális GDP évi négy százalékkal bővülne. E szerint az optimista forgatókönyv szerint egyre javulna a költségvetés pozíciója, s mind a folyó, mind az elsődleges egyenleg számottevő többletbe fordulna. A 2026 és 2040 közötti 15 évben a folyó egyenleg átlagosan a GDP 4,5 százalékát, az elsődleges egyenleg pedig a GDP 6,8 százalékát kitevő többletet mutathatna. Ha mindez teljesülne, akkor viszont folyamatosan csökkenhetne az államadósság, és 2040-re már alig haladná meg a GDP értékét. Ez a forgatókönyv jelenleg nem tűnik túl reális változatnak, de rámutat a tartós gazdasági növekedés alapvető jelentőségére, amire igazán csak az Abenomics harmadik nyilaként megjelenő strukturális reformok átfogó, összehangolt és komplex végrehajtásával tud hatással lenni a gazdaságpolitika (OECD, 2015a, 112–115).

Amint láthatjuk, az Abenomics második nyila, az agresszív fiskális élénkítés rendkívül összetett és bonyolult költségvetési helyzetben érte Japánt, tovább nehezítve az eleve kiugróan nagy hiánnyal és rekordmagasságú adóssággal rendelkező államháztartás konszolidálását. De a japán kormány számára a helyzetet tovább bonyolítja, hogy a gazdagságáról ismert és a középosztály társadalmának hirdetett Japán immár hosszabb ideje, és napjainkban is, növekvő szegénységgel és mélyülő szociális problémákkal néz szembe. A gyors növekedést követő negyedszázados válságos időszakban számos társadalmi probléma halmozódott fel, amelyekre a válságkezelések sorozata során általában kevés figyelmet fordítottak a döntéshozók. Ezek ma is nyomasztó mértékűek, és a jövő még borúsabb képet vetít elénk. A szociális problémák, az idősödő japán társadalom szükségletei kikényszeríthetik az erre fordítandó kormányzati kiadások további növelését, ami más irányú tételek visszaszorítását kényszerítheti ki (Kingston, 2013, 39–92).

A szociális kiadások 1990 és 2013 között megduplázódtak, a GDP 12 százalékaról a GDP 24 százalékára nőttek. Az öregedő népesség szükségletei fokozódó nyomást gyakorolnak e kiadások emelkedésére. Ezekben belül a nyugdíj, a szociális gondoskodás és az idősödéssel hatványozottan növekvő egészségügyi kiadások részaránya a döntő. 2012-ben a szociális kiadások felét nyugdíjra, 32 százalékát egészségügyre és 8 százalékát szociális gondoskodásra fordították. A nagyobb részt kitevő nyugdíj és egészségügyi kiadások mellett a növekvő társadalmi-jövedelmi egyenlőtlenségekre is nagyobb figyelmet kell fordítania a japán kormányzatnak. A 2007–2008-as válság világszerte sok országban a háztartások jövedelmének a visszaesését hozta. Amint a 10. ábrán látszik, Japánban mind az eredeti, mind az adók és transzferek utáni jövedelmeknél elég nagy a társadalmi csoportok közötti különbség, a GINI-együttható. A kettő közötti kis különbség

azt is jelzi, hogy az államháztartás újraelosztó hatása elég korlátozott (OECD, 2015a, 125–126; OECD, 2015f, 159; IMF, 2015a, 9–12).

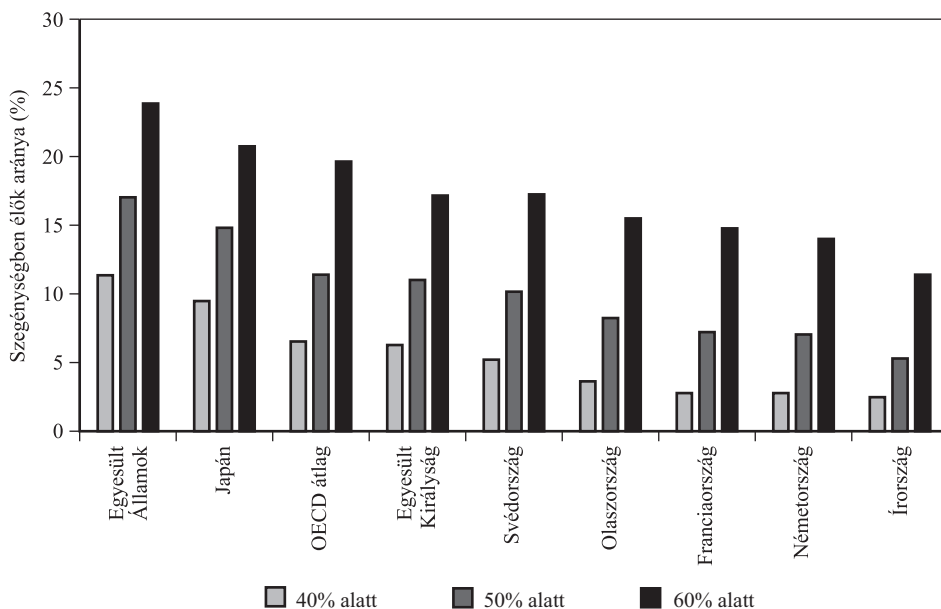
10. ábra. A GINI-együttható alakulása adók és transzferek előtt és után, valamint a kettő különbsége, 2007

Forrás: OECD, 2015f, 159.

Annak ellenére, hogy a japán háztartások átlagjövedelme valóban magas, a jelentős jövedelmi különbségek miatt a legalacsonyabb keresetű családok komoly egzisztenciális gondokkal küzdenek. A relatív szegénységi szint alatt 1985-ben a japán népesség 12 százaléka élt, míg 2009-ben már 16 százaléka. Ez már az ezredforduló után is az egyik legmagasabb volt az OECD-országok között. Jól érzékelhető a „gazdag” Japán nemzetközi összehasonlításban is magas szegénységi problémája a 11. ábráról. Itt nemzetközi összehasonlításban vizsgálva a 2003–2005 közötti éveket, a medián jövedelemhez¹³¹ viszonyítva, többféle csoportot láthatunk. A medián jövedelem 40 százaléka alatt levőket tekinthetjük a mélyszegénységben élőknek. Ez Japánban közel a lakosság egytizedét jelentette, az OECD-átlag kétszeresét. Ennél magasabb érték csak az Egyesült Államokban volt megfigyelhető. Hasonló a helyzet a másik két itt vizsgált csoportnál, illetve

¹³¹ A medián az az érték, amelyet a jövedelem szempontjából sorrendbe állított népesség középső egyéne kap. Minél nagyobb egy társadalomban a jövedelmek közötti szóródás, annál jobban eltérhet az átlagjövedelem és a medián jövedelem. Ha sok a gazdag ember, akkor az átlag jelentősen meghaladhatja a medián jövedelmet, valamennyire eltakarva, hogy sok a szegény az adott társadalomban. A medián kicsit pontosabb képet adhat valós a jövedelemszintekről.

10. ábrán korábban bemutatott GINI-mutatók esetében is. Megerősíti a szociális problémákról festhető negatív képet az is, hogy a fejlett gazdaságok közül – ismét leszámítva az Egyesült Államokat – Japánban a legmagasabb az eltérés a lakosság legjobb és legrosszabb jövedelmi helyzetben levő tíz százaléka között. Az új évszázad első évtizedének végén ötszörös volt Japánban ez az érték, míg a legtöbb európai országban ez csak három-négyszeres különbséget mutatott (OECD 2015f, 159).

11. ábra. A szegénységi szinten élő népesség aránya a medián jövedelem százalékában, 2003–2005

Forrás: Caminada–Goudswaard–Koster, 2012, 118.

A helyzet a 2015-öt megelőző évtized során tovább romlott, ha viszonylag mérsékelt ütemben is. Ezt abból is érzékelhetjük, hogy 2007 és 2008 között a háztartások rendelkezésre álló jövedelme évi 1,3 százalékkal csökkent, és ez a szegényebb rétegeket érintette erősebben. A népesség legjobb jövedelemmel rendelkező felső tíz százalékánál csak évi 0,4 százalékos, míg az alsó tíz százalékánál négyszer ekkora, évi 1,7 százalékos visszaesést láthattunk. Hosszabb távon nézve még egyértelműbb a jövedelmi különbségek növekedése. A nyolcvanas évtized közepe és a kétezres évek vége közötti negyedszázad alatt Japánban mindössze évi 0,3 százalékkal emelkedett átlagosan a háztartások jövedelme, ami messze elmaradt az OECD 1,7 százalékos ütemétől. Japánban a felső tíz százalék jövedelmének növekedése évi 0,3 százalék volt, míg a legszegényebb tíz százalékánál évi 0,5 százalékos jövedelem-visszaesést láthattunk. Az OECD egészében a

negyedszázad alatt a felső tíz százalék jövedelme évi 1,9 évi százalékkal nőtt, de még a legalsó tizednél is évi 1,4 százalékos gyarapodás volt megfigyelhető. Japánban a leginkább veszélyeztetettek az egyedülálló szülők nevelte gyerekes családok és az alacsony képzettségű, időleges szerződéssel foglalkoztatottak (Higuchi, 2013, 148–150; OECD, 2008; Caminada–Goudswaard–Koster, 2012, 118).

Az erőteljes fiskális élénkítés fontos eleme Abe Sinzó programjának. A monetáris bázis agresszív növelése mellett, amely a deflációellenes fő csapást jelentette, a költségvetési keresletnöveléstől várták a gazdasági növekedés beindulását. Nemcsak azt láthatjuk, hogy eddig igen szerény eredményt realizálhatott a kormány akár az inflációt, akár a növekedést tekintjük, hanem a rövid távú kezelésekké mellékhatásai mind a két területen hosszú távú problémákat generáltak. Az államháztartás korábbi gondjai tovább súlyosbodtak. Napjainkban is hatalmas a deficit, példátlanul magas és növekedő az államadósság.

A 2013-ban, a „három nyíl” programjának beindításánál abban bíztak, hogy a bekövetkező gazdasági fellendülés forrást és időt biztosít majd az egyre sürgetőbb fiskális konszolidációhoz. Ez azonban egyelőre nem következett be, és az egyensúlyt segítő 2014-es adóemelés tovább rontotta a növekedés esélyeit. 2013-ban a GDP 1,6 százalékkal emelkedett ugyan, 2014-ben viszont már 0,1 százalékkal csökkent. A jelenlegi előrejelzések szerint 2015 várható növekedése is csak 0,6 százalék. A következő években egyre nagyobb hangsúlyt kapnak majd a fiskális konszolidáció szempontjai, a deficit mérséklése, a kiadások csökkentése és a bevételek növelése, az államháztartás szerkezetének reformja. A helyzetet tovább nehezíti, hogy elsősorban a társadalom elöregedése, az egészségügyi ellátási igények növekedése mellett a fokozódó szegénység és a szociális feszültségek is a közkiadások emelkedését generálhatják. Ez feltehetően csak más tételek még erőteljesebb csökkentése révén lesz majd finanszírozható, ami további feszültségekhez vezethet.

Az összehangolt monetáris és fiskális élénkítés megtervezésénél is világos volt a japán kormány irányítói számára, hogy ezek a legjobb esetben is csak az első lökést adhatják az évtizedek óta vergődő gazdaságnak. Ez jó esetben is csak a dinamó, a gyújtás szerepét töltheti be, hogy beinduljon a motor, de a tartós növekedés kulcselemét a mélyen ható, átfogó, összehangolt reformok jelenthetik. Ez viszont egy rendkívül összetett folyamat, ami az előzőekben vizsgált kérdéseknél is nagyobb kihívást jelent Japán számára.

A strukturális reformok kritikus tömege

Kétségtelenül a strukturális reformok jelentik a három „nyíl” közül a kulcselemet, hiszen csakis ezek alapozhatják meg a legfontosabb cél elérését, a hosszú távú gazdasági növekedés ütemének tartós emelését. Ennek sikere esetén a piac, a nemzetközileg versenyképes magánszektor, s nem a rövid távú állami expanzió

és beavatkozás veheti át a meghatározó szerepet. A strukturális reformoknak alapvető célja a hosszú távú növekedési potenciál megemlése. Ez önmagában is kulcsfontosságú, de Japán esetében a hihetetlenül magas államadósság csökkenése sem képzelhető el e nélkül (IMF, 2012).

23. táblázat. A potenciális kibocsátás éves növekedési üteme 1991 és 2017 között

	1991– 2000	2001– 2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Egyesült Államok	2,6	2,0	1,1	1,3	1,4	1,5	2,0	2,0	1,8
Egyesült Királyság	2,8	2,2	0,5	0,5	0,5	0,5	1,6	0,7	0,7
Finnország	2,1	1,6	0,9	0,9	0,9	1,0	1,0	1,2	1,2
Franciaország	7,2,	4,0	1,5	0,4	1,4	2,1	2,1	2,4	2,6
Írország	1,9	0,6	0,4	1,2	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
<i>Japán</i>	2,1	1,2	1,3	1,2	1,1	1,3	1,3	1,3	1,3
Korea	1,6	0,7	–0,1	–0,3	–0,4	–0,1	–0,1	0,1	0,2
Németország	1,5	2,0	1,9	1,8	1,7	1,5	1,5	1,5	1,4
Olaszország	2,3	2,4	1,9	1,8	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8
Svájc	3,1	2,3	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6	1,7
Svédország	2,2	1,6	0,8	0,7	0,6	0,9	0,9	1,0	1,0
Euróövezet	2,8	2,1	1,5	1,6	0,5	1,6	1,6	1,6	1,6
OECD átlag									

Forrás: OECD, 2015d, 265. (2015–2017 előrejelzés)

A japán gazdasági növekedés jelenlegi helyzete és tendenciái azonban korántsem biztatók. Amint a 23. táblázatból láthatjuk, a gazdasági csoda száguldása után a kilencvenes évekre csak 1,9 százalékos, az ezredforduló utáni évtizedben már csak 0,6 százalékos volt a potenciális növekedés üteme. Mostani évtizedünkben ez még tovább csökkent. Jelenleg mindössze 0,4 százalékra becsülik a japán gazdaság potenciális növekedési ütemét, ami az egyik legalacsonyabb a fejlett világban. Ez azt jelenti, hogy a reálnövekedés nem ciklikus okok miatt ilyen alacsony, hanem alapvető strukturális tényezők miatt. A japán gazdaság jelenlegi helyzetében valójában nem képes tartósan magasabb növekedési ütemre. A mélyreható gondok egyik sokat eláruló jele, hogy a lakásépítéseket nem tartalmazó, vagyis a termelést szolgáló tőkeállomány ebben az évtizedben lényegében nem növekszik. A beruházások eszerint legfeljebb a szükséges pótlásokat fedezhetik. Az előző évtizedben a termelési tőke állománya még évi egy százalékkal, az ezredforduló előttiben pedig évi 3,8 százalékkal nőtt átlagosan (OECD, 2015d, 265; Hausman–Wieland, 2014, 9–13).

A 24. táblázat a GDP-növekedés fő összetevőit mutatja be a 2014 és 2017 közötti időszakra. Látható, hogy a korábbi exportorientált növekedés már régen a múlté. Kína és Ázsia többi országának lassuló növekedése kihatott a japán értékesítési lehetőségekre is. 2015-ben a belső felhasználás kulcseleme, a személyes fogyasztás, részben az adóemelés hatására is, 0,8 százalékkal mérséklődött. A

belső felhasználás talán majd 2016-ban segítheti valamennyire az előrehaladást. Az előrejelzések, amelyek eddig általában túlzottan optimistának bizonyultak, sem ígérnek túl sok jót a 2016-os és 2017-es évre. Az alacsony beruházási szint ezekben az években lényegében legfeljebb a pótlást fedezheti, nem a tőke bővülését.

24. táblázat. A reál GDP növekedési ütemének fő összetevői 2014 és 2017 között

	2014	2015	2016	2017
Belső felhasználás	-0,2	-0,1	1,1	0,2
Beruházás	0,1	0,6	0,1	0,0
Nettó export	0,0	0,1	-0,3	0,3
GDP	-0,1	0,6	1,0	0,5

Forrás: OECD, 2015d, 303. (2015–2017 előrejelzés)

A jelentős költségekkel és jövőbeli kockázatokkal járó agresszív expanzív fiskális és monetáris élénkítés csak igen szerény eredményeket hoz a jelenlegi adatok tükrében. A mostani előrejelzések szerint még 2017-ben is csak a potenciális kibocsátás igen alacsony, 0,5 százalékos szintje körül várható a reál GDP növekedése, szemben az Abe Sinzó kormány által megcélzott 2 százalékkal. Mindez még jobban kiemeli a strukturális reformok kulcsszerepét a potenciális növekedési ütem emelésében. A kormányzás előrehaladásával, a tapasztalatok, a kudarcok, az eddigi lépések tanulságait is felhasználva napjainkra tíz fő pont köré csoportosíthatjuk az Abenomics harmadik nyilának legszükségesebb területeit és lépéseit (OECD, 2015a, 19–20; OECD, 2015c, 231–234; IMF, 2015a; IMF 2015b, 9–11, 38).

1. A vállalati menedzsment kultúra és tudás fejlesztése, és ennek segítése a pénzügyi rendszeren keresztül.
Ennek érdekében 2014. január 6-án bevezették a JPX-Nikkei 400 indexet, ami szigorúbb szabályokat, nagyobb átláthatóságot és ellenőrizhetőséget írt elő a nagy cégek számára.
2. Az állami és a kvázi állami alapok menedzselésének a reformja.
2014-től kezdve ezek portfólióján belül ösztönözték az értékpapírok részarányának növelését és az irányítási rendszer átalakítását.
3. A vállalkozási szemlélet és az ezt segítő üzleti környezet fejlesztése.
Az üzleti anyagok számára 2014-től kedvezőbb adózási és szabályozási környezetet vezettek be. 2014-ben hat „Nemzeti speciális övezet” létrehozását jelentették be, az átlagosnál rugalmasabb szabályozást biztosítva. Ezzel a külföldi tőke importjának 2020-ig tervezett megkétszerezését is elő kívánják mozdítani.

4. A vállalati adózás kedvezőbbé tétele.
A 2015-ben elindított adóváltoztatási tervek szerint a 2016-os pénzügyi évtől kezdődően a társasági adó kulcsát 34,6 százalékról 31,3 százalékra mérséklik majd. A későbbiekben ennek – ami még így is az OECD egyik legmagasabb társasági adója marad – 30 százalék alá csökkentését tervezik.
5. Az innovációk tudományos és technikai feltételeinek javítása, Japánt a „robotforradalom” élenjáró országává tenni.
A korábbi szétszórt tudományos és technológiai kormányzati forrásokat centralizálták a Tudományos és Technológiai Tanács kezébe.
6. A foglalkoztatási gondok enyhítését is célozva segíteni a nők munkába állását és munkahelyi előmenetelét.
400 ezer óvodai és 300 ezer iskolai napközi hellyel növelték az eddigieket, hogy csökkentsék a várólistákat. Ennek tulajdonítja a kormányzat, hogy 2012 végétől 3,9 százalékkal emelkedett a női foglalkoztatottság.
7. Lehetővé tenni a rugalmas munkavégzést és a tehetségek előrehaladását.
A munkahely-megőrzési kormányzati támogatások preferálják a rugalmas munkaerő-mobilitást. Ellenőrizni és korlátozni kívánják a túlmunkát. A teljesítményt és nem a munkaidőt figyelembe vevő rendszer kidolgozását és elterjesztését tervezik.
8. Külföldi tehetségek Japánba vonzása, és számukra mozgásteret biztosítani.
Külföldi tanácsadók és oktatók, akik három éves munkavállalási engedélyt kaptak, további két évre Japánban tevékenykedhetnek.
9. Erőteljes mezőgazdasági politika.
Hosszabb távon megdupláznák a mezőgazdaságban a jövedelmet, és növekedést szolgáló ágazattá változtatnák azt. A 2013-as pénzügyi évtől kezdődő öt éves periódusra megszüntették a korábbi kvóta rendszert a rizstermelésnél.
10. Az egészségügyi szektor minőségének javítása.
Az állami egészségbiztosításon belül levők számára meggyorsítják az ott már befogadott legújabb gyógymódokhoz való hozzáférést. Új intézményt hoztak létre az egészségügyi kutatás és fejlesztés menedzselésére.

A felsorolásból is látszik, hogy ezek nagyon általános célok, és igen széles spektrumot kívánnak átfogni. Mindegyik a növekedés elősegítését célozza, részben a piaci verseny és átláthatóság növelésével, részben a munkaerőgondok enyhítésével. A technikai, technológiai haladás ösztönzése is fontos eleme a reformoknak. A haladás azonban, Abe Sinzó kormányzásának eddigi három évét áttekintve, minden téren lassabb a vártnál és a tervezettnél. Ugyanakkor nem felejthetjük, hogy a strukturális reformok természetüknél fogva is igen időigényesek, és hatásuk, jó esetben is csak később jelentkezhet. Az elmúlt évek tanulási és tapasztalási folyamata során immár valamivel jobban körvonalazódtak az összekapcsolódó reformterületek és bizonyos előremutató irányok, de a kitűzött feladat nehézsége is jobban kirajzolódott mind a kormány, mind az elemzők előtt.

Az egyik alapvető mozzanat a munkaerőpiac megreformálása, a demográfia folyamatok eredményezte munkaerőállomány-csökkenést ellensúlyozó lépések végig vitele lehet. 2014-ben a japán cégek több mint 80 százaléka jelezte, hogy gondjai vannak a megüresedő állások betöltésével. 2006-ban ez az érték még csak 60 százalékos volt. 2010-ben még 66,3 milliós munkaerő-állományra számíthatott Japán, s ez 56,8 millió főre mérséklődhet 2030-ra. A munkaképes korú, 15 és 64 év közötti lakosság száma évi egymillió fővel csökken, és az előrejelzések szerint 2050-re csaknem 40 százalékos visszaesés várható. A munkaképes korúak és az idősek aránya a 2013-as 2,5-ről, 2050-re 1,3-ra esik vissza, az OECD-országok között a legaggasztóbb helyzetet jelezve. Nemzetközi statisztikák szerint a japán kormány keveset költ az aktív munkaerő-piaci programokra. Erre 2010-ben csak a GDP 0,6 százalékát fordították, szemben az európai országok 2–4 százalékos kiadásával. A japán érték az Egyesült Államok 0,7 százalékos kiadási értékéhez hasonlít, ahol azonban egészen más a munkaerő-piaci helyzet.

Japánban a nők foglalkoztatása igen alacsony, a nőknek mindössze 38 százaléka marad a munkaerőpiacon, miután gyereke született. A férfiak munkapiaci részvételi rátája 85 százalék, de a nőké ennél közel húsz százalékponttal kisebb. Ez utóbbi növelése mérsékelheti, de meg nem állíthatja a munkaképes korú népesség csökkenését. A helyzet súlyosságát az is jelzi – és egyben még hosszabb távú demográfiai problémákra utal –, hogy a szülési ráta mindössze 1,4 a mai Japánban, s ez további népességsökkenést vetít előre. A kormány a bölcsődei, óvodai és iskolai napközis férőhelyek növelésével, a várólisták rövidítésével, megszüntetésével emelni kívánja mind a női foglalkoztatást, mind a születések számát. Ezen túlmenően csökkenteni kellene a női bérek jelentős elmaradását a férfiakéhoz képest, és javítani a munkahelyi előmenetel lehetőségét számukra.¹³² Azonban a fenti jelenség mögött igen nehezen változtatható társadalmi viszonyok húzódnak meg, a nőknek hagyományosan sajátos és az európai gyökerű országokénál sokkal jobban alárendelt a szerepe Japánban. Így korántsem tűnik könnyűnek a munka világába való nagyobb mértékű bekapcsolásuk.

További, bár sokkal kisebb mértékű belső forrás lehetne az idősebbek továbbfoglalkoztatása. Igaz, a többi fejlett gazdaságokhoz viszonyítva az idősek munkaerő-piaci részvétele viszonylag magasnak tekinthető ma is. A 65–69 évesek foglalkoztatási rátája jelenleg 39 százalék. Ha azonban ezt a rendkívül magas várható élettartammal és az idősek jó egészségi állapotával vetjük össze, még minden bizonnyal növelhető lenne megfelelő ösztönző és érdekeltsgyi rendszer

¹³² Japánban a vállalati irányító testületekben mindössze 2,1 százalék a nők aránya, míg ez 36 százalék Norvégiában, 30 százalék Franciaországban, 20 százalék körüli az Egyesült Államokban és Kanadában. De a kormányzati szféra sem mutat túl jó példát. A központi kormányzat különböző vezetői posztjain mindössze 3,3 százalék a nők aránya. Valamivel jobb a helyzet helyi szinten, itt 7 százalék a női vezetők aránya (OECD, 2015a, 22).

kialakításával. Tovább árnyalja a helyzetet, hogy akárcsak más országokban, Japánban is az átlagok mögött igen jelentős regionális különbségek húzódnak meg, és igen nagy az eltérés a nagyvárosok és a vidéki mezőgazdasági népesség demográfiai jellemzői között.

Ilyen munkaerő-piaci és demográfiai helyzetben természetesen felmerül a külföldről való bevándorlás növelése. Nemzetközi összehasonlításban nézve, számos történelmi és nemzeti sajátosság miatt, ez jelenleg is rendkívül alacsony, arányuk kevesebb mint 2 százalék az összes foglalkoztatottakon belül. Itt is nagyon nehéz lényeges változást elérni, amire az is utal, hogy 2009 és 2013 között éppen ellentétes tendenciát figyelhettünk meg. A nettó külföldi munkaerő-beáramlás ez időszakban 76 ezer főről kevesebb mint a felére, 35 ezer főre csökkent. Ez a 35 ezer fő a japán népességnek mindössze 0,03 százalékát jelenti. Igaz, ezek zöme magasan kvalifikált szakember és tanácsadó, és az elmúlt évtizedekben a korábbiaknál sokkal nagyobb számban telepedtek le külföldi vállalkozók, gyakran japán nyelvtudással és kiváló helyismerettel. A jövőre nézve a képzett külföldi munkaerő bevándorlásának megkönnyítését tervezik a „Nemzeti speciális övezetekbe”. Egyelőre azonban inkább csak annyi eredményt könyvelhetünk el, hogy a külföldi bevándorlók eddig tabuként kezelt kérdése legalább már vita tárgya is lehet (IMF, 2015c; OECD, 2015a, 21–23).

Hangsúlyosan megjelent a reformterületek számbavételénél is, hogy a gazdasági növekedés fontos háttérét jelentheti az élenjáró technika és technológia minél szélesebb alkalmazása, az innovációs képesség fejlesztése, a vállalati menedzsment minőségének javítása, a nemzetközi versenyképesség erősítése. Japánban az erős állami irányítás alatt végbemenő felzárkózás idején a piaci erők hatása, a verseny, a profitorientáltság viszonylag gyengén érvényesült, és a kilencvenes évek óta tartó növekedési problémáknak éppen ez az egyik alapvető oka. Ennek meghaladásához nem elég az állami befolyásolás visszaszorítása, a szabályozás rugalmasabbá tétele, a piaci szereplők motivációit, viselkedését, tágabban az informális intézményeket is meg kell változtatni. Számos lépés történt az elmúlt évtizedekben ebbe az irányba, de a magatartási minták átalakítása, a szükséges tudás ösztönössé válása hosszú időt vesz igénybe.

Az Abenomics strukturális reformjai között ennek felgyorsítása, erősítése a nagyon fontos prioritások között szerepel, megértve az üzleti szektor dinamizmusának és innovatív jellegének fontosságát. Ennek érdekében ösztönzik a profitos vállalatmenedzselés meghonosodását, a külföldi tapasztalatok átvételét. Ezt segítette a külföldi szakemberek maradásának megkönnyítése. 2014 januárjától lehetővé tették a vállalkozások számára, hogy beruházásaik fejében társasági adóleírast kapjanak, amitől az üzleti befektetések emelkedését várják. Az említett speciális gazdasági zónák szintén ezeket a célokat szolgálják. Itt a jobb és rugalmasabb szabályozás, az erősebb dereguláció optimális formáit igyekeznek „kikísérletezni”, ami később általánossá válhatna a gazdaság egészében is. A vállalati szféra megerősítéséhez elengedhetetlen a pénzügyi szektor további sta-

bilizálása. Itt is nagyon lényeges átalakításra, átalakulásra van szükség, hogy a növekedés motorjává válhasson. Jelenleg még mindig meghatározó az állampapírokkal való kereskedés, de a gyorsabb növekedéshez a vállalati hitelezésnek kellene előretörnie.

Ezeknél kisebb jelentőségű, de azért dinamizáló lehetőségeket kínál az állam által jelenleg még jelentősen támogatott japán mezőgazdaság reformja. Az elmúlt fél évszázadban a japán mezőgazdaság súlya a GDP 9 százalékáról 1 százalékra csökkent. A foglalkoztatottakon belüli részarány ugyanebben az időszakban 28 százalékról 4 százalékra mérséklődött. Nagyon alacsony az ágazat termelékenységége, jelentős mértékben azért is, mert az átlagos birtoknagyság mindössze 2 hektár, szemben az Európai Unió 14 hektáros vagy az Egyesült Államok 170 hektáros átlagával. A demográfiai kihívások súlyosságát is jelzi, hogy a falusi népesség az átlagosnál is idősebb. 2010-ben a rizstermelők 56 százaléka 70 év feletti volt, további 27 százalék pedig 60 és 70 év közötti. A mezőgazdasági termékek átlagos támogatottsági szintje Japánban 51 százalékos, ami az OECD-átlag kétszerese (OECD, 2015a, 23–24; IMF, 2015c, 78–80).

A mezőgazdaság mellett és részben ahhoz hasonlóan igen alacsony a duális japán gazdaság hazai szükségletek kielégítését célzó szektorainak versenyképessége. Mindez jelenleg jelentősen megterheli az egész gazdaságot, erőforrásokat von el a kulcsfontosságú exportágazatoktól. Az Abe-kormány tervei szerint deregulálná a mezőgazdasági, energia, környezetvédelmi és az egészségügyi szektort, megnyitná ezeket a piacokat is a magánbefektetők széles köre előtt. A Csendes-óceáni Kereskedelmi és Beruházási Partnerséghez való csatlakozás a külföldi befektetők nagyobb számban való megjelenéséhez is hozzájárulhatna, többek között ezeken az újonnan megnyitandó ágazatokban is.

Quo vadis Japán

Abe Sinzó kormányának szerteágazó, sokirányú lépései még jelenleg sem formálódtak jól megragadható és markáns reformprogrammá. Az Abenomics-lépések igen látványosak, de egyáltalán nem biztos, hogy elérik a célokat, a deflációs spirálból való kitörést és a tartós növekedés beindítását. A most alkalmazott eszköztár nem előzmények nélküli, és korábbi alkalmazásuk sem vezetett tartós eredményre. Áttörésre feltehetően csak a program teljeskörű végrehajtása esetén lehet remény. Ha csak részlegesen tudják megvalósítani a célokat – és különösen a strukturális reformok kritikusak ebből a szempontból –, akkor az évized második felére a tervezett növekedés helyett stagnálás vagy akár a GDP csökkenése következhet be (Hausman–Wieland, 2015).

A japán kormány előtt álló feladat a válságos negyed évszázad után rendkívül bonyolult és sok szempontból igen egyedi. Itt nem „egyszerű” válságkezelésről van szó. Ez utóbbi esetben általában a válság menedzselése, a kilábalás

és a korábbi gyengeségek kijavítása, meghaladása a feladat, amelynek révén az adott gazdaság visszatérhet a korábbi dinamikus növekedési pályára. Japánban azonban a kitűzött strukturális reformok jelentős része hosszú-hosszú évtizedek alatt kialakult területeket kíván átalakítani, aminek sikere legalábbis kétséges.¹³³

Amint láttuk, eddig valójában nagyon is kicsi Japánban az előrelépés. Az expansionzív monetáris és fiskális politika – még jó esetben is – csak átmenetileg tudja gyorsítani a növekedést, és az árak alakulása, az infláció mértéke is a gazdaság mélyebb folyamatainak az eredménye. Ugyanakkor mind a két gazdaságpolitikai akció jelentősen növelte a jövőbeni kockázatokat. A Japán Központi Bank által végrehajtott mennyiségi bővítés, a nullához közeli kamatláb, a monetáris bázis ugrásszerű megnövelése – amellet, hogy a hatalmas likviditás pénzügyi buborékok kialakulásához vezethet – a későbbiekben jelentős terhet róhat a központi bank mérlegére, ami végső soron az államháztartás terheit növelheti majd meg. A növekedést ösztönző kormányzati politika tovább emelte az államadósságot, egyre nehezebb feltételeket teremtve a fiskális konszolidáció végrehajtásához (Aoyagi–Ganelli–Murayama, 2015).

A Japánban alkalmazott eszközök a felszínen nézve sok szempontból összevethetőek az Egyesült Államokban 2007–2009 után folytatott válságkezeléssel. Az eredmény azonban gyökeresen eltérő a két gazdaságban. Az Egyesült Államok biztató, felfelé tartó pályára állt, Japán viszont folytatja a vesszőfutását. Ez is jól jelzi, hogy a gazdaságpolitikák sikeressége/sikertelensége alapvetően a reálgazdasággal való kölcsönhatásban dől el, és nagyban függ a nemzetgazdaság szereplőinek viselkedési mintáitól. Sok mindent figyelembe véve alakulnak ki az egyes országokban, régiókban a monetáris politika fő céljai és az ezt szolgáló eszközzrendszerek. Mindez messze túlmutat egyes pénzügyi technikákban megjelenő hasonló vonások alapján való egyszerűsített párhuzamokon. 2007/2009 után az Egyesült Államokban a fő szempont a megingott bankrendszer életben tartása és megerősítése volt, Japánban viszont a több évtizede tartó deflációból való kitörés. Egyesült Államokban az összetett okokra visszavezethető pénzügyi válság egyike a „szokásos” recesszióknak, amely után megújulva folytatódhat a növekedés. Japán a mély strukturális okok sűrűjében, a fejlődést akadályozó, formális és informális intézmények kölcsönhatásos hálójában vergődik immár negyed század óta, és még igen bizonytalan, hogy merre vezethet a kiút innen.

Az Európai Központi Bank az elmúlt években a mennyiségi bővítésben maga is követte az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Japán gyakorlatát, de az eredmény itt megint lényegesen eltér az említett országokétól. Az euróövezet

¹³³ Ennyiben, az alapvető különbségek ellenére, nem az Egyesült Államok, hanem inkább Európa helyzetével állíthatjuk párhuzamba a Japán előtt álló feladat súlyosságát. Kontinensünkön a sok évtized alatt kifomálódott jóléti állam, az „európai modell” áll sokszoros kihívás előtt. A szükséges gyökeres átalakítás előtt számtalan akadály tornyosul itt is, ott is, de a problémamahalmaz más és más, így a helyes utat is külön-külön kell kialakítaniuk (Muraközy, 2012).

megint alapvetően más helyzetben van, mint Japán vagy az Egyesült Államok. Független, fejlettségben és gazdasági-politikai állapotukban nagyon is eltérő országokra eleve másként hat az Európai Központi Bank egységes politikája. Ez a példa is rávilágít arra, hogy amit mindig jobban látunk, az az alkalmazott eszközökben, a kormányzatok és a nemzeti bankok lépéseiben, a monetáris és fiskális politikában megmutatkozó felszíni hasonlóság. De ami sokszor nagyon is rejtve van, a gazdaság és a társadalom jellege, az országok és régiók mélyen fekvő jellemzői, tradíciói, amelyek meghatározó jelentőségűek az alkalmazott lépések sikerében vagy kudarcában. A gazdaságpolitika önmagában viszonylag csak kis hatással van ezekre. Az is igaz, hogy megfelelő illeszkedés, ütemezés, szinergia és összhang esetén, hosszabb időtávon nézve segíthet a növekedési lehetőségek dinamizálásában. Azonban nagyon könnyű hibázni is a bonyolult gazdasági, politikai, társadalmi viszonyok hálójában, a hosszú távú következmények és hatások helyes felmérésében (Korniyenko–Loukoinova, 2015).

Japánban szinte folyamatos válságkezelés folyt a kilencvenes évek elejétől kezdve, miközben a fejlett világ még a Great Moderation virágzó időszakát élvezhette. Ennyiben Japán deflációs, stagnáló gazdasági helyzetével, az ekkor alkalmazott válságkezelő eszközeivel „megelőzte a korát”, a 2007–2009 utáni válságos éveket. Japán ezredforduló előtti és utáni kísérletei tanulságosak voltak az Egyesült Államok és Európa gazdaságpolitikuskai számára is. De természetesen részben az ekkor felhalmozódott tapasztalatokra épített Abe Sinzó markáns „három nyíl” politikája is. Ugyanakkor Japán ma már nem „szenved” egyedül a világgazdaságban, a fejlett világ és a feltörekvő nagy gazdaságok is tartós válságjelenségeket mutattak és mutatnak Európától kezdve az Egyesült Államokon át egészen a Kínáig vagy Brazíliáig. Ez azonban nem könnyíti meg Japán helyzetét, még ha egyre több megosztható nemzetközi tapasztalat is halmozódhat így fel. Japán a maga útját járta és járja, amint láthattuk történelmi áttekintésünkben és az elmúlt negyedszázadban is (Hoshi–Kashyap, 2015).

A kilencvenes évek pénzügyi válságát, az ingatlanbuborék kipukkanását követően számtalan kísérlet történt Japánban a defláció-stagnálás rossz köréből való kitörésre. Ezek az ezredforduló után egymást követő reformintézkedések igen kevés sikerrel jártak. Évtizedünk közepén, Abe Sinzó második kormányzása idején ez a kitörési kísérlet a korábbiaknál markánsabb elképzelések mentén történt, történik. A „három nyíl” politikája – az expanzív monetáris politika, a fiskális élénkítés és a strukturális reformok együttese – Abenomics néven híresült el, és keltette fel világszerte a figyelmet. Az Abenomics egyelőre nem igazolta a várakozásokat. A monetáris és fiskális politika önmagában nagyon is kevés egy adott gazdaság és társadalom mélyebb folyamatainak a megváltoztatásához. Japánban ez utóbbiakban kell keresnünk ugyanis a problémák gyökerét. Az átfogó strukturális reformok, az Abenomics harmadik nyílveszője talán egy lépéssel már közelebb vihet minket a lényegi megoldáshoz.

A formális intézmények megfelelő átalakítása, a strukturális reformok per-

sze szükségesek, és segíthetik a piaci működést, hiszen a régi feltételek és részelemek fennmaradása mindezt gátolná. De ez csak a peremfeltételeket adhatja. A korábbinál sokkal intenzívebben működő piaci mechanizmusok jelenthetnek kiutat, amihez viszont ehhez illő mentalitással, értékekkel és képességekkel rendelkező piaci szereplők is szükségesek. Még hozzá minden szinten, a munkavállalók, a vállalkozók, a menedzserek, a pénzügyi és biztosítási szakemberek és a fogyasztók esetében egyaránt. Az igazán meghatározó ugyanis a gazdaság és szereplőinek reagáló képessége, rugalmassága a gazdaságpolitikai intézkedésekre és a piaci változásokra. És azt is szem előtt kell tartani, hogy nagyon is más egy pénzügyi válság, mint egy elhúzódó rendszerválság.

De a legjobb esetet és kimenetet is feltételezve, és ha a formális intézményi rendszer megfelelő és összehangolt reformja végbe is tudna menni, még mindig nem lehetünk biztosak a sikerben. Ugyanis – és ezt az egész japán fejlődés is sok oldalról bizonyítja – mindez kevés a korábbi korszakokban kialakult szokások, hagyományok, magatartási formák, tradíciók, vagyis az informális intézmények megváltoztatására és átalakítására. Még ha ez meg is indulhat a formális intézmények reformfolyamatát követően és azok előrevivő keretei között, akkor is évtizedek szükségesek az érzékelhető változtatásokhoz. Vagy, ami legalább ennyire lehetséges, a formális intézmények működését módosítják nem szándékolt irányba és módon az informális intézmények. Jelenleg még nem tudhatjuk, hogy Japán továbbra is a tartós stagnálás, relatív lemaradás zsákutcájában fog-e vergődni a 21. század első felében vagy sikerül, modern történelme során harmadszor is, gyökeresen megújulnia.

VII. rész

ÚTTEREMTŐ CSODÁK ÉS VÉGZETES ZSÁKUTCÁK

A JAPÁN REJTÉLY

Kontinensünkről nézve Japánt mindig valami titokzatosság lengi körül, hiszen történelme, kultúrája oly sok mindenben különbözik az európai társadalmokétól, amelyeknek jelenét és jövőjét is sokkal mélyebben meghatárta a görög-római-keresztény örökség, mint gondolnánk. Ez nem pusztá egzotikum, mivel a sajátos évezredek múlt sokkal nagyobb hatással volt Japán modern fejlődésére, mint gondolnánk. A könyv címe, *A japán rejtély* azokra a meglepő nagy fordulatokra, egyedülálló fellendülésekre és történelmi csúcspontokra utal, amelyekkel kiemelkedett az ázsiai fejlődés menetéből, illetve azokra a nem kevésbé meglepő hullámvölgyekre, zsákutcákra, amelyekbe Japán beletévedt, és többször szinte kilátástalan helyzetbe került. A mélyebb vizsgálódások során világossá válhat, hogy mindebben Japán kulturális, történelmi öröksége ugyanúgy alapvetően fontos, mint Európának a saját múltja. Csakhogy itt az ősi Kína-központú világ az eredet, amely legalább olyan gazdag, mint Európai. Ebből nőtt ki Japán sajátos évezredek pályája, amely ugyan a 19–20. században kényszerűen megnyílt az európai gyökerű országok uralta világ előtt, de nem adta fel saját értékeit. Egy igen sajátos mix alakult ki ebből, amelynek sajátosságai, jellegzetességei hozzájárultak mind a világraszóló sikerekhez, mind a történelmi mértékű kudarcokhoz.

A japán rejtély néhány vonását próbáltam feltárni a könyvben, keresve a nagyon is ellentétes folyamatok közötti összefüggéseket is. Ugyanakkor ilyen hatalmas téma vizsgálata arra kényszeríti a kutatót, hogy bizonyos értelemben szubjektív módon szelektáljon. Így néhány fő kérdéskörre koncentrálni egy nagyon hosszú periódust, és annak igen összetett korszakait elemeztem. Természetesen az időben előrehaladva, napjainkhoz, Japán modern időszakához közeledve egyre részletesebben és mélyebben vizsgáltam a fejlődés jellegzetességeit és sajátosságait. Az egyes fejezetekben igyekeztem a lényeges tanulságokat és következtetéseket összefoglalni, így nyilván nem szükséges itt ezeknek a megisméltése. Befejezésként csak néhány, általam kiemelten fontosnak érzett tény, jelenséget, összefüggést emelek ki.

A bevezetőben is jelzett fő kérdésekre igyekeztem a könyv válaszokat keresni, a mélyebb folyamatokat, az okokat és a következményeket feltárni. Többek között azt elemeztem, hogy hogyan volt lehetséges a 19. század második felében, hogy egy korábban teljesen elzárt, elzárkózott ázsiai nemzet az imperialisztikus nagyhatalmak agresszív megjelenése és beavatkozása után el tudta kerülni a gyarmati, félgyarmati sorsot? Milyen szerepet játszottak ebben a történelmi,

kulturális, társadalmi előzmények? Mi vezetett oda, hogy néhány évtized alatt Japán maga is a hódító országok sorába lépett? Mi volt jellemző a két világháború közötti fejlődési szakaszára? Mennyiben volt sajátos ez az út? Hogyan ment végbe a második világháború után az az egyedülálló fejlődés, amely során – a nem európai gyökerű gazdaságok közül egyedülként – Japán képes volt a 20. század utolsó harmadára a legfejlettebb országok sorába lépni? Ezen gazdasági csoda után, a hatalmas gazdaságtörténeti jelentőségű felemelkedés után hogyan következhetett be az, hogy immár negyedszázada defláció és stagnálás jellemzi ezt az országot? Miért képtelen kitörni ebből a negatív körből, sokszoros és erőteljes kísérletek révén sem? Hogyan lehetséges, hogy ugyanaz az ország, nemzet, társadalom, egyedülállóan sikeres korszakok után nem tud belső erőből továbblépni, hanem végzetes zsákutcákba kerül?

Mindezen összetett kérdésköröknél az elemzés során – a bevezetőben jelzett vezérfonalként – a középpontban mindvégig az állam, az azt működtető bürokrácia, valamint tágabban közelítve a formális és az informális intézmények szerepe, kapcsolata, jelentősége állt. Ez a közelítés lehetővé tette a kiemelt témakörök mélyebb, evolúciós fejlődésének elemzését, ugyanakkor, szükségszerű módon fel kellett vállalni, hogy számos más, igen fontos kérdést nem vagy csak a fő téma szempontjából vizsgálhattam. Most a könyvben végigjárt hosszú út végén csak néhány fontos pillért emelek ki, amelyek kulcsfontosságúak a vizsgált témák szempontjából.

A kínai kultúrkör meghatározó jelentősége

Európában élve természetes számunkra, ritkán tudatosodik bennünk, hogy mennyire mély hatású közös háttérünk az évezredes görög-római-keresztény kultúra. Amikor kontinensünkön összehasonlítjuk egy-egy ország, országcsoport fejlődését, érthetően mindig a különbségeket keressük, ezeket hangsúlyozzuk. De ha térben és időben kicsit messzebből tekintünk Európára, és még tágabban az európai gyökerű fejlett országokra, akkor jól láthatjuk a sok évezredes közös hagyomány egyesítő hatását. Ha Japánt vizsgáljuk, bizony ki kell lépni „saját bőrünkéből”. Ugyanakkor ez a távolságtartás, eltávolodás paradox módon segítheti önmagunk sajátosságainak, jellemzőinek jobb megismerését is. A japán fejlődés megértésénél kulcsfontosságú annak tudatos számbavétele, hogy az európaiktól gyökeresen eltérő ősi kínai kultúrában gyökerezik. Jól tudjuk, hogy ez legalább olyan hosszú múltra tekint vissza, és nem kevésbé gazdag és sokoldalú, mint a mienk. E két gazdasági, társadalmi, kulturális és vallási világ ugyanakkor a korai időszakokban évezredekig egymástól elkülönülve, elszigetelve fejlődött, nagyon is különböztek egymástól. Ez sok mindent megmagyaráz Japán, és tágabban nézve Ázsia mai helyzetéből, sajátosságaiból és jövőbeli lehetőségeiből.

Miközben az ókori Kína a világ egyik legősibb és leggazdagabb történelemmel rendelkező országa, Japán hozzá képest a korai fejlődési szakaszában, sok-sok évszázados, mondhatjuk évezredes elmaradásban volt. Ez nemcsak hátrányokkal járt, hanem előnyökkel is, mivel így rengeteg mindent tudott átvenni a fejlettségben jóval előtte járó birodalomtól. Ez igen gyakran a szintén ősi kultúrájú Korea hatására és közvetítésével ment végbe. Különösen intenzív volt ez a folyamat a 7–10. században, a Kína aranykorát jelentő Tang-dinasztia idején. A konfucianizmus, a buddhizmus, az írás, a pénz, a naptár és témánk szempontjából korántsem utolsósorban az állam felépítése és megszervezése, a különböző intézmények, a jogrendszer mind-mind kínai mintára, példákra, forrásra épült az első évezredben. Ugyanakkor a hosszú évszázadok alatt a japán társadalom mindezt rendkívül innovatívan, kreatívan a saját képére formálta. Ehhez az az igen egyedi tényező is jelentősen hozzájárult, hogy kétszer is, egyfajta védekezésként, lényegében tudatosan és következetesen elzárták magukat a külvilágtól. Ez történt a 11–12. században, amikor a Kínától korábban átvett alapvető elemeket adaptálták és honosították meg. Hasonló bezárkózást figyelhetünk meg később, a 17–18. században, a Togukava-sógunátus idején, amikor is ez hozzájárult egy sajátos feudalizmus konzerválódásához. Ez, mint láttuk, lényeges történelmi mozzanat volt a későbbi történések, a modernizáció szempontjából. A japán emberek magatartása, informális intézményeik igen nagy mértékben ezeken a kínai gyökerű, erősen tradicionális japán hagyományokon alapulnak. Ilyen többek között a konfucianizmus, annak is elsősorban a zen változata, a felsőbbség és az idősebbek tisztelete, a csoportizmus, a nők társadalomban elfoglalt helye és sok más kulturális és vallási örökség.

Ázsia Angliája

Ki kell emelnünk egy fontos földrajzi jellegzetességet is, ami sok szempontból meghatározó volt a sajátos japán út történetében, az ország kultúrájának, az itt élő emberek szokásainak alakulásában. Japán sziget jellege, Angliához hasonlóan, igen lényeges mozzanatnak bizonyult. Így ugyanis elég távol volt a kontinensről, hogy az lehetővé tegye a sajátos fejlődést, de elég közel ahhoz, hogy a külső hatások, ha megszűrve is, szükséges mértékben érvényesüljenek. Az uralkodó elit még a szélsőséges elzárkózások idején is fenntartott erősen korlátozott és ellenőrzött csatornákat a külvilággal, hogy információi legyenek az ottani történésekről és fejleményekről. Ősidők óta nagyon nagy kihívást jelentettek és jelentenek az itt lakók számára e szigetvilág természeti adottságai. Évezredek keresztül számtalan nagyon súlyos természeti csapást kellett az itteni lakosságnak elviselnie. Földrengés, cunami, tájfun és még további megpróbáltatások folyamatosan jelen voltak és vannak. Ez is alakította a japán emberek magatartását, mentalitását, egymáshoz és a mindenkori központi akarathoz való viszonyát. Az ilyen csapásokkal egyedül még esély sincs megküzdeni, összefogásra van szükség a

bajban. Másrészt igen nagy fegyelemre, önkorlátozó magatartásra van szükség az ilyen katasztrófák elviseléséhez. Emellett kevés a művelhető terület, szűkösek az ásványkincsek, mindig nagyon gondosan, takarékosan kellett bánni az erőforrásokkal. A természettel való évezredek küzdelem kivételes tűrőképességgel, alkalmazkodókészséggel vértette fel a japánokat; kultúrájukat a fentiek alakították, formálták. A csoportizmus, a közösség érdekének az egyéni elé helyezése, a felsőbbség feltétlen tisztelete, a mérlegelés nélküli engedelmesség mind-mind segítette a sok-sok nehézség elviselését és leküzdését.

Egészen a második világháború végéig, évezredek óta nem volt külső, idegen hatalom uralmon Japánban, sőt még partra sem tudtak szállni ellenséges seregek. A szigetjelleg, a tartós elzárkózási periódusok is hozzájárultak ahhoz, hogy hosszú történelmi időszakot tekintve is rendkívül homogén ez a társadalom. Mindennek is köszönhetően egyfajta sajátos nemzettudat, összetartozási érzés, már jóval a valódi modern nemzetté válás előtt érzékelhető volt. A kínai gyökerek, az ezeken az alapokon kiépült sajátos japán kultúra eredményeként máig hatóan egyedi az itteni szokásrendszer, magatartásmód, tágabban nézve az igen komplex informális intézményrendszer. Ez érzékelhetően kihatott és kihat a politika, a társadalom, a gazdaság legkülönbözőbb területeire.

Miközben lényeges és letagadhatatlan a kínai eredet, az ázsiai kultúrkörhöz való tartozás, ugyanakkor ennek számos hagyománya, mozzanata, összetevője és eleme ennyire erősen napjainkban valójában már csak itt érvényesül. Mindez belépült, „beleégett” a japán emberek magatartásmódjába, mindennapjaiba, az élet rengeteg mozzanatában. Ez tartósan és lényegesen eltér a térség többi országának fejlődésétől, ugyanis az ázsiai kontinenensen élők világát, korábbi szokásrendszerét és kulturális meghatározottságát az elmúlt évszázadok külső hatásai – az erős és erőszakos európai befolyás és uralom, valamint a felgyorsult modernizáció – sokkal jobban átalakították, mint ahogy ez Japánban történt. Ha az informális intézményeket nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy Japán sok értelemben és számos dimenzióban egyfajta társadalmi Galápagos-szigetként vészelté át az elmúlt korszakokat, és igen sajátos mixét alkotja a tradíciónak és a modernitásnak.

Zsákutcába torkolló feudalizmus – távol Európától

Amint a könyvben bemutattam, a fentiek is hozzájárultak a japán történelemnek ahhoz a rendkívül lényeges mozzanatához, hogy saját belső fejlődésének eredményeként Ázsiában egyedül itt alakult ki egy sajátos feudalista rendszer. A tőkés gazdasági forma Európában fejlődött ki, hosszú évszázadok alatt. Itt ennek szükségszerű előzményét a Római Birodalom felbomlását követően kialakult feudalizmus jelentette, amely alatt jöttek létre itt a tőke korai formái, valamint a városok és a polgárság. Európában a központi hatalom megteremtésé-

hez az uralkodóknak szükségük volt a harmadik rend, a polgárság támogatására a nagyhatalmú feudális urak elleni küzdelemben, így azok ezért cserébe egyre több joghoz is juthattak. Kontinensünkön a városok voltak a bölcsői a polgári viszonyoknak, törvénykezésnek, öngazgatásnak és emellett bizonyos szociális és egészségügyi szolgáltatásoknak is. A városokban voltak megfigyelhetőek a később kiterjeszkedő tőkés rendnek és intézményeknek a csírái.

Európában a tőkés átalakulásnak az anyagilag és státusában egyre jobban megerősödő polgárság volt a hordozója. Az áru- és pénzviszonyok terjedése, a városok megerősödése, a nagy földrajzi felfedezések, a technikai fejlődés végül a korabeli világgazdaságban lassanként felbomlasztotta a kereteket adó feudális must, és a soha nem látott fejlődést hozó tőkés korszak következett be. Lényegében ez a hosszú történelmi folyamat emelte fel a mai fejlett országokat, amelyek két évszázada a világgazdaság elitjét adják. Ez az országcsoport uralta a világgazdaság legtöbb régióját, alapvetően befolyásolva, megváltoztatva azok korábbi saját fejlődési útját. Japán, a korábban említett sajátosságai miatt is, eléggé egyedülálló módon, egészen a 19. század közepéig el tudta kerülni ezen élenjáró országok belépését területére, szigeteire. Még a kereskedelem is rendkívül korlátozott és ellenőrzött volt, és éppen a terjeszkedő európai hatalmak befolyásától való védekezésként zárkózott be Japán felettébb sikeres módon egészen a 19. század közepéig. Ez azt is jelentette, hogy a legtöbb befolyás alá vont régiótól, országtól eltérően Japán évszázadokig a saját belső szerves fejlődésének útját követhette.

Ázsiában tehát a középkorban egyedül Japánban alakult ki feudalizmus, mégha annak Európához képest sajátos formája is. Az Európában megfigyelhető előfeltételek, gyökerek természetesen nem léteztek, nem hatottak Japánban. Az itteni folyamatok egyediek és sajátosak voltak. Sok szempontból ez tisztább változata volt a feudalizmusnak, mint az európai, mivel a természetes viszonyok erősebbek, a pénzügyi kapcsolatok gyengébbek voltak, mint Európában. Így alapvetően a földesurak, a daimjók, és a tőlük függő földművelők alkották a két fő osztályt, s a polgárság nem játszott szerepet. Igaz ugyan, hogy sajátos módon, de a fejlődés során valójában szükségszerűen, itt is kifejlődtek a kereskedelem és a kézművesség különböző formái. Ez igen lényeges mozzanatnak bizonyult a későbbi Meidzsi-átalakulás előzményeként. De nem alakultak ki olyan belső viszonyok, amelyek Európához hasonlóan belülről bomlasztották volna fel a japán feudalizmust, s ennek révén szerves folyamatként létrejöhetett volna a kapitalizmus. Ehelyett a feudalizmus szinte változatlan formában, bemeredve, zsákutcába jutott, felélte a rendszer által adott lehetőségeket. Így a 18–19. századra az országban kilátás nélküli hanyatlás, stagnálás következett be.

Japánban, Európától eltérően, a sógun a harmadik rend nélkül is erős központi hatalmat tudott felépíteni, és évszázadokig fenntartani. A központ és a helyi hatalom fenntartásában és megszervezésében nem volt szükség a polgárságra, hanem ebben a samurájok kaptak fontos szerepet. A korábban harcos rend egy

része, bár e hagyományait formálisan erősen őrizte, és kardot viselt, valójában ügyintéző, adminisztratív, számvevői szerepbe került. A kereskedők, kézművesek, pénzváltók megvetett pozícióban voltak Japánban, és a városok sem jutottak olyan jogokhoz, mint Európában. Japánban a polgárság nem volt olyan helyzetben, hogy elmozdítsa a rendszert a tőkés viszonyok kialakulása és megerősödése felé, ami felválthatta volna a már fejlődésre képtelen feudalizmust. Bizonyos gazdasági előfeltételei kialakultak a tőkés gazdálkodásnak, de nem voltak belső aktorai, hordozói az átalakulásnak. A 19. század közepén a zsákutcába jutott Japánt csak az amerikai hadihajók, az imperialista hatalmak megjelenése tudta kizökkenteni ebből az állapotból. Japán a sok szempontból sikeres évszázadok után, saját szerves fejlődési pályáján képtelen volt saját erőből továbblépni, megújulni, és a 18–19. századra kilátástalan zsákutcába jutott, amiből paradox módon csak egy külső kihívás, az Egyesült Államok erőszakos fellépése zökkentette ki a 19. század közepén.

Külső kihívások – kivételes hatékonyságú belső válaszok

Japán a 19. század második felében igen egyedi módon válaszolt a külső hatalmak erőszakos kihívására. Szemben a többi hasonló helyzetbe került országgal, régióval, elkerülte a gyarmati/félgyarmati sorba kerülést, és néhány évtized alatt maga is az imperialista nagyhatalmak közé emelkedett. Ehhez sok tényező járult hozzá. A sajátos feudális fejlődésen belül, ha sokkal kisebb jogokkal és kiterjedéssel is, de kialakult egyfajta kereskedelmi, kézműves–ipari, pénzügyi, szellemi és fizikai infrastruktúra és az ehhez értő vállalkozói réteg. Jelentős vagyonok halmozódtak fel ezen réteg kezében, ami segítette a későbbi tőkefelhalmozódást, befektetéseket. Nem véletlen, hogy néhány később meghatározó jelentőségű nagy zaibacu ekkor alapozta meg későbbi jövőjét. Az iparosodás, tőkés fejlődés képzett munakerőt kíván. Fontos mozzanata volt a külső kihívásra adott hatékony válasznak, hogy nemzetközi összehasonlításban nézve a korabeli japán társadalomban igen magas volt a „tudástőke” szintje. A megelőző évszázadokban a tudás értékékként jelent meg a társadalom elég széles rétegeiben. A városokban élők jelentős része műveltebb volt, mint a korabeli Európában. A 18. századra egyre több daimjó, a földesúr iskolákat létesített a birtokán.

A japán társadalom rendkívül kedvezőtlen körülmények, nehézségek, természeti csapások között élt hosszú évszázadokig, ami hihetetlen alkalmazkodóképességet adott. Ez segített abban, hogy a Meidzsi-fordulat során, a külső hatalmak megjelenése okozta sokk, csapás után dinamikusan reagáljanak, megismerjék és kreatív módon a hazai viszonyokhoz igazítva használják fel az élenjáró országokban elért technikai, technológiai, munkaszervezési eredményeket, vívmányokat. Japán az első évtizedekben rengeteg bürokratát, politikust, szakembert és fiatal értelmiségit küldött Európába, valamint az Egyesült Államokba, hogy felmérjék

az ottani gyakorlatot és helyzetet. Ebből – mint egy étlapból – válogatták össze a felépítendő japán kapitalizmus legjobbnak ítélt intézményi rendszerét. Ez persze egy tanulási, próbálkozási, „trial and error” kiigazítási folyamat volt, kivételes sikerrel. Mindehhez természetesen erős központi akaratra, állami szerepvállalásra volt szükség, és természetesen az ezt jól működtető hivatalnoki rétegre.

Max Weber kiemelte, hogy a kapitalizmus elképzelhetetlen racionális és elkötelezett bürokrácia nélkül. Erre a tőkés átalakuláshoz feltétlenül szükség volt Japánban is. Az Edo-kor önkényuralma, a bakufu lényegében több évszázados békés időszakot teremtett, miközben az ország elzárkózott a külvilágtól. Ez azt is jelentette, hogy sem belső, sem külső háborúskodások nem zavarták meg a japán feudális rendszer működését. A korábbi harcosok nagy tömegére, a szamurájokra mint katonákra már nem volt szükség. Jelentős részük a sógun és a daimjók gazdaságának, birtokainak, személyes ügyeivel foglalkozó hivatalnok, adminisztrátora lett. Feladataik ellátásához a szamuráj etika elsajátítása mellett igen alapos kiképzést kaptak. Így a generációk hosszú során keresztül egy nagyon jól képzett bürokrácia alakult ki, amelynek elitje kulcsszerepet játszott a Meidzsi-átalakulás levezénylésében.

Az ország 19. század végi átalakulásában kiemelkedő teljesítményt nyújtott a döntően volt szamurájokból álló „alapító bürokraták” nemzedéke. Európához képest ugyan egész sajátos e bürokrácia létrejötté, de igen hatékonyá vált, és kivételes hatalommal és megbecsüléssel bírt már az átalakulás idején is. Ez egyrészt a megkérdőjelezhetetlen császári tekintély kisugárzása volt, amire nagyon tudatosan támaszkodtak is. Másrészt azonban a jó teljesítményük, kiemelkedő hatalmuk és központi szerepük helyzetüket tovább erősítette és jó egy évszázadra be is betonozta. Az állami bürokrácia csak a legjobban képzett, alapos és magas szintű felvételi folyamattal kiválasztott fiatalok elitjét fogadta be saját soraiba, hihetetlen presztízst építve és élvezve. Az átalakulás idején az állami adminisztráció számos tagja a fejlett országokban tanulmányozta a saját hivatali területét, ismerte meg és választotta ki a legjobb módszereket.

A Meidzsi-restauráció során a fejlett országokból átvett intézmények, módszerek, technikák, technológiák adaptálása, egy, az ország adottságainak és az előttük álló feladatnak megfelelő intézményi mix kialakítása állt a középpontban, és ezt az „alapító bürokraták” egyedülálló hatékonysággal oldották meg. Mindez kulcsfontosságú volt abban, hogy Japán nem vált gyarmattá vagy elmaradott perifériává, hanem iparosodott tőkés gazdaság lett. Ugyanakkor igen tanulságos a továbbiak szempontjából is, hogy bár a Meidzsi-fordulat után az „alapító bürokraták” innovatív és kreatív módon a kor legjobb mintáiból válogattak, és igen modern formális intézményi mixet honosították meg, mégis ezek működése – kölcsönhatásban a japán informális intézményekkel és korszerűtlen ideológiákkal – itt sajátos jelleget kapott, és más jellegű fejlődés következett be, mint a donor országokban.

Az intézményi felzárkózás végzetesen elmulasztott időszaka

Mintegy fél évszázaddal a Meidzsi-fordulat után, 1912-ben új császár lépett a trónra, és igen rövid, 1926-ig tartó uralkodása, a Taisó-időszak igen fontos Japán hosszú távú pályája szempontjából. Eddigre már kialakultak a kapitalizmus alapjai, előrehaladt a modernizáció, artikulálódtak a tőkés-munkás ellentétek is, és eközben a gazdasági előrehaladás és a katonai hódítások eredményeként Japán maga is az imperialista nagyhatalmak közé került. Egyik oldalról a nagy tekintélyű császár halála, egy gyengekezű uralkodó trónralépése, az alapító bürokraták kiöregedése, hatalmuk meggyengülése, a másik oldalról pedig a tőkés gazdasági és politikai viszonyok kifejlődése új korszak lehetőségét jelezte. A fentiek utat nyitottak Japánban is ahhoz, hogy a gazdaság területén a korábbinál jobban megerősödhesse a piaci viszonyok, visszaszoruljon az állami irányítás, illetve a politikai szférában kiformalódjon a demokrácia intézményrendszere, a többpártrendszer, kialakuljon a kormány és a bürokrácia fölötti parlamenti kontroll.

A piaci és a modern politikai rendszer sok évszázados folyamatban alakult ki Európában, és a gyökereikben ide kötődő élenjáró országokban. Ez egy nagyon hosszú szerves folyamat volt, sokféle fejlődési fázison és formán át kifejlődve. Mind az erős piaci viszonyok, mind a politikai demokrácia alapvető jelentőségű a modernizáció előrehaladásban, mivel hajtóerőt és kontrollt jelentenek a legoptimálisabb fejlődési pálya kialakításában. A legfejlettebb országok jelentős részben ezen intézményeknek, azok jó minőségének és önszabályozó működésének köszönhetik évszázados sikereiket. Ezek átvétele, meghonosítása, megerősítése, jó működése azonban már sokkal nehezebb folyamat, mint a fejlett technika, technológia esetében. Ahhoz azonban, hogy a 20. század elején Japán minőségileg továbblépjen a fejlődés útján – az addig elért figyelemreméltó gazdasági és katonai teljesítményére alapozva –, ezen intézmények kialakítására és egymást erősítő kölcsönhatásos pályára állítására lett volna szükség, immár több évtizeddel a modernizációs átalakulás megindulása után. A huszadik század elején Japánban is létrejötték a politikai pártok, igaz még elég kezdetleges formákban, és az üzleti érdekcsoportok finanszírozásával. Ez lehetővé tette a parlament szerepének a megerősödését is. A Taisó-korszak esélyt kínált Japán számára, hogy nemcsak gazdasági erejét tekintve, de intézményeiben is kövesse a fejlett gazdaságokat, erős piac és tartós demokrácia alakuljon ki. Ugyanakkor azonban egészen más kulturális, és intézményi tradíciói voltak, mint az élenjáró országoknak.

Azonban a húszas évek közepére mindkét folyamat, a piaci viszonyok és a demokrácia legalább viszonylagos megerősödése – egy sikeres jövőbe mutató út történelmi lehetőségként való felvillanása – megtorpant és visszajára fordult. Ebben jelentős szerepet játszottak az államigazgatás szereplői és a katonák. A reformbürokraták nemzedéke minden megtett az állami befolyás fenntartásában és megerősítésében. Mindezzel párhuzamosan a militarista érdekcsoportok agresz-

szív fellépése egyre inkább felszámolta a demokratikus működést, ellehetlenítette a pártok és a parlament független működését, és növekvő nyomást gyakorolt a kormányzásra, hogy ne az előbbieket, hanem az ő útmutatásait kövesse. A katonai vezetés fokozatosan átvette az irányítást, s a reformbürokratókban hatékony szövetségesre és kreatív kiszolgálókra találtak.

A Taisó-demokrácia csak múló reményt adott a piaci és demokratikus viszonyok megerősödésére, és ennek évszázados kihatása lett Japán fejlődésére. Ugyanis a legjobb, legképzettebb bürokrácia sem képes a piaci erőket helyettesíteni. A kontroll nélküli kormányzati hatalom pedig politika ellenőrzés és szükség szerinti váltógazdálkodás nélkül előbb vagy utóbb zsákutcába vihet egy országot. Innen már egyenes út vezetett a fokozott katonai készülődéshez, az ázsiai háborúhoz, majd a második világháború szenvedéseire, a katasztrófális vereséghez és összeomláshoz. Mindez agresszív állami beavatkozással, irányítással, kiterjedt bürokratikus koordinációval és diktatórikus militarista irányítással járt együtt. A zsákutcát itt nem katonai értelemben érthetjük. Azon túl lehet lépni. Más országok, köztük Németország is súlyos vereséget szenvedett a második világháborúban, mégis egész más kimenetet láthattunk esetében az azt követő évtizedekben, mint Japánban. A zsákutca itt azt jelentette, hogy Japán nem tudott minőségileg továbblépni az élenjáró tőkés fejlődés kulcsterületein, a piaci és demokratikus intézményrendszerek meghonosításában, megerősítésében és minőségi működésében.

Történelmi innováció – a japán fejlesztő állam

Japán képtelen volt az élenjáró intézmények minőségi meghonosítására, a piaci viszonyok megerősítésére, és ez súlyos hosszú távú következményekkel járt. Éppen ellenkező úton haladt tovább, az állami beavatkozás új modelljét alakította ki. A reformbürokrátáknak, a japán bürokrácia második nagy nemzedékének gazdaságtörténeti jelentőségű kiemelkedő teljesítménye a Japán által kontrollált Mandzsukuo államban kialakított gazdaságirányítási modell, amely megalapozta a második világháború után széles körben nagy szerepet játszó japán fejlesztő állam működését is. Már a Meidzsi-átalakulás is megmutatta a japán bürokrácia tehetségét és alkotó erejét, de míg ott elsősorban aktív adaptálásról volt szó, addig itt, Mandzsúriában már valami egészen új minőség létrehozásáról. Széleskörű nemzetközi kitekintéssel és személyes tapasztalatokkal rendelkeztek ezek a tehetséges és jól képzett fiatal bürokráták. Tanulmányozták a szovjet tervezési modellt, az amerikai New Dealt, a marxista, a náci és a japán szélsőjobbos írásokat és ideológiákat, de ugyanakkor jelentős mértékben építettek saját hagyományaikra is. Kreatív, szofisztikált, innovatív módon, egy tőkés tervgazdaság, tervezett piacgazdaság modelljét alakították ki és vezették be, sok szempontból messze meghaladva a korábbi és korabeli példákat és elképzeléseket.

A „tőkés tervgazdaság” itt kialakított modellje a maga nemében valóságos mestermű volt. Az iparpolitika volt az egyik központi jelentőségű mozzanata. Egyrészt az állami ellenőrzés megteremtését és fenntartását, másrészt pedig a rendelkezésre álló erőforrások elosztásának racionalizálását célozták meg. A termelést érintő kormányzati tevékenység másik oszlopa a rendelkezésre álló erőforrások optimális elosztása, a kormányzat szándékait jól szolgáló racionalizálási politika volt. A szoros ellenőrzésből nyert adatokat felhasználva igyekeztek a cégeknek egyforma feltételeket biztosítani, a köztük levő különbségeket kiigazítani. A legfontosabb, és sokat mondó vonása az volt, hogy árszabályozáson keresztül a magas profittal rendelkező cégeknél csökkentették, a kevésbé nyereségeseknél növelték az elérhető jövedelmet. A cégek jövedelmezőségét központilag, lényegében hasonló, nem túl magas szintre állították be, mindegyiknél biztosítva a továbbtermelést. A magas profit megakadályozása, és a csak saját érdekeit kereső tőkések kizárása, fontos elv volt. Világos jellegzetessége ennek a modellnek a központi irányítás túlsúlya, és a piac erőinek, a profitérdekeltségnek a háttérbe szorítása.

A mandzsúriai tapasztalatok igen fontosak voltak a japán háborús állam megszervezésében, kialakításában és menedzselésében. Később Tokióban már az egész háborús japán gazdaságra kiterjesztve tökéletesítették a korábban kipróbált rendszert. Az itteni intézmények, módszerek és tapasztalatok pedig sok elemükben átöröklődtek a második világháború utáni gazdaságirányítás állami rendszerébe, és fontos mozzanatai voltak a sajátos japán fejlődésnek. A Mandzsúriában felépített, majd a háború során már Tokióban tökéletesített modell alkotta az „1940-es rendszert”, amely nemcsak Japán második világháború utáni fejlődésének, hanem az Ázsiában széles körben alkalmazott fejlesztő államnak is az egyik kindulópontját jelentette.

A japán gazdasági csoda fénye és árnyéka

Japán második világháború utáni gyors gazdasági növekedésében kulcsszerepet játszott a megelőző időszakban kifermálódott fejlesztő állam. A lerombolt országban szinte érintetlenül megmaradt a nagytudású és nagyhatalmú bürokrácia mindazzal a tudással, amit Mandzsúriában, majd magában Tokióban szereztek és alkalmaztak. A béke „béklyójában”, a katonai terjeszkedés és a gyarmati rablógazdálkodás helyett, immár nem maradt más út a feltétlenül szükséges javak és erőforrások megszerzésére, mint a kivitel növelése, az exportorientált gazdaságpolitika. A második világháború utáni hatalmas politikai és világgazdasági változások ellenére a korábban kialakított adminisztratív eszközök, intézményi megoldások, technikák és technológiák, az „1940-es rendszer” komoly szakmai tapasztalatot hordozott és igen sokféle célhoz felhasználható volt, így az exportorientált gazdaságfejlesztéshez is. A sok évtizedes

államigazgatási gyakorlat, tradíció nem ment kárba, sőt kulcsszerepet kapott Japán második világháború utáni felemelkedésében. A korábbi évtizedekben kialakított szerteágazó kapcsolatrendszer, társadalmi háló lényegében szintén érintetlen maradt. A közvetlen célfüggvény változott, de az intézmények és a tudás átöröklődött.

Az új feltételekhez hozzáigazított intézményrendszeren keresztül az ötvenes és a hatvanas években az elhivatott, tapasztalt és jól felkészült bürokraták feladatuknak tekintették, hogy követendő irányokat, lehetőségeket jelöljenek meg és ki a piac szereplői számára. Felkarolták, segítették a „nyertes ágazatokat”, pontosabban, amit annak gondoltak. Összehangolták a nagy cégek, ágazatok tevékenységét. Erős szubvencionálással, a japán gazdaságra és társadalomra jellemző együttműködő kapcsolati hálók felhasználásával törekedtek a kitűzött célok megvalósítására. A második világháború utáni amerikai nyomásra, de japán kivitelezésben végbemenő intézményi építkezések modernebb mozgásteret adtak a gazdasági fejlődéshez, de ennek során a bürokrata szakértők, valamint a továbbélő szokások és hagyományok, magatartási formák sok mindent japánosítottak, lehetőséget és teret adva egy igen aktív állami beavatkozásnak.

Mindez természetesen azt is jelentette, hogy a japán gazdasági csoda együttjárt a piac erőteljes állami korlátozásával és befolyásolásával. Ez nemcsak a formális szabályokon keresztül ment végbe, hanem talán még erőteljesebb módon az informális szokások, viselkedési magatartások, az „acél háromszög”, az amakudari, a kapcsolati hálók segítségével, amelyek mélyen beleivódtak a japán gazdaság és társadalom működésébe. Az „1940-es” rendszer épített a japán tradíciókra és hagyományokra, és az évtizedek alatt maga is része lett, alapvetően meghatározva a gazdasági szereplők viselkedését, magatartását. A formális és informális bürokratikus koordináció összefonódó rendszere erőteljesen korlátozta a piaci mechanizmusok működését és hatását.

Nemcsak a piaci, de a politikai intézményrendszerben is sokszor formális és gyenge működés, valamint igen erős centralizáció volt megfigyelhető. A második világháború utáni japán politikai berendezkedésben meghatározó volt, hogy az ötvenes évek közepén megalakult Liberális Demokrata Párt, amelynek létrehozói és vezető személyiségei a háború előtti korszak aktív részesei és alakítói voltak, s évtizedeken keresztül, lényegében napjainkig, egyeduralkodó módon, verseny és valóságos vetélytárs nélkül kormányozhatott. Ez volt az úgynevezett „1955-ös” rendszer. Ennek bebetonozódásában is igen erős volt a hagyományok és a szokások szerepe. Mindig is központi politikai akarat irányította az országot. Ennek tisztelete és mérlegelés nélküli elfogadása generációk hosszú sorának természetes magatartásává vált. Hiányoztak a demokratikus hagyományok. Formális demokratikus keretek között egyfajta sajátos egypártrendszer alakult ki. A politikai és az államigazgatási elit között igen szoros volt az összefonódás. Mind a két területen a két világháború között meghatározó szerepet betöltő refombürokraták közül kerültek ki a vezető egyéniségek. A demokratikus in-

tézményrendszer mindmáig nagyon gyenge maradt Japánban, ami ugyancsak megnehezítette és megnehezíti az ország alkalmazkodását a kihívásokhoz, és a szükséges változások kikényszerítését és véghezvitelét.

A rendszerválság negyedszázada

Az 1970-es évek világgazdasági korszakváltása Japánt is erőteljesen érintette, de ennél sokkal súlyosabb helyzetet teremtett, hogy ez egybeesett a gazdasági csoda és az ezt szolgáló rendszer – ettől függetlenül is bekövetkező – kifulladásával. A fejlesztő állam oly gondosan kimunkált gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedése teljesítménye határára ért. A további dinamizálás helyett immár nem a probléma megoldásának az eszköze volt, hanem maga vált problémává, a továbblépés egyik legfajtyosabb akadályává. A felzárkózás eszköztára, a fejlesztő állam kiterjedt beavatkozása már alkalmatlannak bizonyult az új szerephez és feladathoz, nem tudott hatékony választ adni a kettős kihívásra. Japán ekkorra már utolérte fejlettségben a fejlett tőkés gazdaságokat, maga is az elit csoport tagja lett. A követő fejlődés helyett immár az élen haladás, úttekmentés lett volna szükséges. Emellett nagyon lassan és csak részben volt képes a globalizáció elsöprő hullámához, a világgazdaság új viszonyaihoz igazodni. A felzárkózás és az élenjárás két nagyon különböző jellegű kihívás, és Japán számára ez utóbbi egyelőre megoldhatatlannak bizonyult. A kilencvenes évekre – a Great Moderation korszakát élő fejlett nyugati gazdaságoktól eltérően – az átfogó megújulás helyett zsákutcába jutott a japán modell, és évtizedek óta egyfajta rossz körbe kerülve vergődik. Elveszett évtizedekről, immár negyedszázadról beszélhetünk.

Japánban mind a piaci, mind a demokratikus intézmények gyengén működtek és működnek. Számos más tényező mellett ez a legfontosabb oka az elmúlt évek vergődésének. De még súlyosabb a helyzet az informális intézmények, vagyis a szokások, a tradíciók, a hagyományok, a magatartásmódok területén. Sok-sok évtizedes, évszázados állami túlhatalom, összekapcsolódva a konfuciánus gyökerekkel, az embereket a felsőbbtség tiszteletére, valamint irányításának a feltételen elfogadására szocializálta. Az állam kontrollálta sajátos tőkés tervgazdaság ehhez igazított szereplőket is nevelt generációkon keresztül, amelyeknek elődei sem éltek erős piaci körülmények között. Ez a sajátos alattvalói magatartás, államfüggőség a politikai életre is rányomja bélyegét, sok szempontból formálissá téve annak működését is. Ehhez járul a hihetetlenül erős csoportizmus is, amikor is az egyén a külső közösség elvárásaihoz igazodik, a hagyományok és az elvárások mozgatják és irányítják. Erre a kultúrkörre nem a kezdeményező, innovatív, sikerre törő egyén a jellemző – azt inkább kiveti magából a társadalom –, hanem aki teljes mértékben igazodik a befogadó közeghez. Ennek sok előnye is volt, amit évtizedekig ki is tudott használni a japán modell. De ez egyáltalán nem

segíti a kockázatot felvállaló, innovatív, kezdeményező és az egyéni hasznot és boldogulást kereső piaci szereplők többségbe kerülését.

További fontos eleme a japán informális intézményrendszer megmerevedésének, lassú változásának, hogy a nyitási törekvések és részleges eredmények ellenére egészen napjainkig fennmaradt Japán elzártsága. Az elmúlt évtizedek minden kormányzati intézkedése ellenére nincs még egy fejlett tőkés ország a világon, ahol ez napjainkban is még ilyen mértékű lenne. Miközben a nagy japán cégek meghódították a világpiacot, minden zugába betörték, aközben a másik, az országba befelé irányuló áramlás minden formája – legyen az tőke, áru, munkaerő vagy információ – nagyon is korlátozott volt, és a mindenkori politikai és gazdasági elit által szűrt és ellenőrzött módon történhetett. A külső világ kizárása generációk hosszú során átívelően hozzájárult a régi hagyományok, tradíciók széles körben való és igen mélyen beágyazódott továbbéléséhez. Ugyanakkor ez azzal is járt, hogy a modernizáció évszázados távlatában a szokások, tradíciók, az informális intézmények mindig jóval elmaradtak az átvett, bevezetett korszerű technikáktól, technológiáktól, intézményi formáktól, legtöbbször sajátos kombinációt alkotva azokkal. Jól tudjuk, hogy mindig sokkal lassabb az informális intézmények modernizációja, mint a formálisaké, de Japánban ez a diszkrepancia sokkal nagyobb mértékű volt az elmúlt másfél évszázadban, mint a fejlett világ többi részében.

Abenomics – három nyíl a japán modell páncéljára

A kilencvenes évek pénzügyi válságát, az ingatlanbuborék kipukkanását követően számtalan kísérlet történt Japánban a defláció-stagnálás rossz köréből való kitörésre. Ezek az ezredforduló után egymást követő reformintézkedések azonban igen kevés sikerrel jártak. Évtizedünk közepén, Abe Sinzó második kormányzása során ez a kitörési kísérlet még markánsabb elképzelések mentén történt, történik. A „három nyíl” politikája – az expanzív monetáris politika, a fiskális élénkítés és a strukturális reformok együttese – Abenomics néven híresült el, és keltette fel világszerte a figyelmet. A 2007–2009-es válság után ugyanis az addig egyedinek gondolt japán deflációs-stagnálás probléma immár reális veszélyként jelent meg a világgazdaság más régióiban is. Így az Abenomics eszközrendszere, hatása, működése összevethető az Egyesült Államok és Európa válságkezelésével, ami kibővíti elméleti és gazdaságpolitikai ismereteinket, és ebben a tükörben többet tudhatunk meg a japán gazdaság jelenlegi működési mechanizmusáról is.

Egyelőre az Abenomics nem igazolta a karizmatikus és határozott miniszterelnök keltette erőteljes várakozásokat. A monetáris és fiskális politika önmagában nagyon is kevés egy adott gazdaság és társadalom mélyebb folyamatainak megváltoztatásához. Japánban ez utóbbiakban kell keresnünk ugyanis a problémák gyökerét. Az átfogó strukturális reformok, az Abenomics harmadik nyilvesszője

talán egy lépéssel már közelebb vihetik Japánt a lényegi megoldáshoz. Ide sorolhatjuk többek között a munkaerőpiac, a pénzügyi rendszer, a vállalati menedzsment, a mezőgazdaság, az eddig védett és elzárt ágazatok átalakítását, reformját. Mind a szakértők, mind a japán miniszterelnök tudatában van annak, hogy csak a strukturális reformok összehangolt, egyidejű, átfogó rendszerével lehetne a minőségi változást legalább megindítani. Enélkül a fiskális és a monetáris élénkítés is hatástalan marad, miközben növeli az államadósságot és a gazdaságban lévő pénzmennyiséget, ami a jövőben további komoly gondokat okozhat. Ugyanakkor a strukturális reformok minden területe és lépése nemcsak a hagyományos és rögződött szokásokba, viselkedési formákba ütközik bele, de számos érdeket is sért, így többek között ezért is igen lassú az Abe-kormány előrehaladása ezen a területen.

A formális intézmények megfelelő átalakítása, a strukturális reformok persze szükségesek és segíthetik a piaci működést, hiszen a régi rendszerek és részletek fennmaradása mindezt gátolná. De ezek még csak a peremfeltételek megteremtését jelenthetik. A korábbinál egyrészt sokkal intenzívebben működő piaci mechanizmusok szükségesek a hosszú távú kiúthoz, másrészt viszont ehhez illő mentalitással, értékekkel és képességekkel rendelkező piaci szereplők, aktorok is szükségesek. Méghozzá minden szinten, a munkavállalók, a vállalkozók, a menedzserek, a pénzügyi és biztosítási szakemberek és a fogyasztók esetében egyaránt. A probléma mélységét abból is érzékelhetjük, hogy sok szempontból ugyanazokat a monetáris és fiskális eszközöket alkalmazta Japán és az Egyesült Államok. De nagyon is más a háttér, a befogadó üzleti környezet a két esetben. A hasonlónak tűnő konszolidációs, válságkezelő lépések az Egyesült Államokban viszonylag sikeresnek, Japánban viszont hatástalannak bizonyultak. Ugyanis meghatározó a gazdaság és szereplőinek reagáló képessége, rugalmassága a központi intézkedésekre. És azt is szem előtt kell tartani, hogy nagyon is más egy pénzügyi válság, mint egy elhúzódó rendszerválság.

Az állam, a nagy tudású bürokrácia, a határozott és felkészült politikusok korántsem mindenhatóak és mindentudóak, ezt Japán példája is jól bizonyítja. A nézetek, felfogások, közelítések egy társadalomban nagyon sokfélék, szerteágazóak. Ez a társadalmi tudás része, ami sajátos kollektív jószág. Ahhoz, hogy ezek közül kiválasztódjon az adott helyzethez, problémákhoz, korhoz illő megoldás, ezeket versenyeztetni kell, és megvalósításukhoz társadalmi bázist is kell találni. Ez, ha rengeteg hiányossággal és ellentmondással is, de csakis a valóban demokratikus intézményrendszerek segítségével valósulhat meg. A sikert ígérő társadalmi, gazdasági, politikai alternatíva hordozóinak hatalomba kerülése, lehetőséghez juttatása, a kudarcot valló erők szükség szerinti eltávolítása, vagyis a politikai verseny és teljesítménykényszer a társadalmi és gazdasági előrehaladásnak semmi mással nem helyettesíthető mozgatója.

A legjobb esetet és kimenetet is feltételezve, és ha a formális intézményi rendszer megfelelő és összehangolt reformja végbe is tudna menni, még mindig nem

lehetünk biztosak az eredményben. Ugyanis – és ezt az egész japán fejlődés is sok oldalról bizonyítja – mindez még kevés a korábbi korszakokban kialakult szokások, hagyományok, magatartási formák, tradíciók, vagyis az informális intézmények megváltoztatására és átalakítására. Még ha ez meg is indulhat a formális intézmények reformfolyamatát követően és az új keretek által pozitív irányban befolyásolva, akkor is évtizedek szükségesek az érzékelhető változtatásokhoz. Ugyanakkor annak is fennáll a veszélye, ami Japán történetében a legtöbbször bekövetkezett, hogy az új vagy megreformált formális intézmények működését módosítják nem szándékolt irányba és módon az informális intézmények.

Három gazdaságtörténeti „csoda” – három történelmi „zsákutca”

Korszakról korszakra haladva, áttekintve Japán közel évezredes történelmét, három egyedi és különös gazdaságtörténeti „csodáról” beszélhetünk, amelyek azonban mind egyfajta zsákutcába torkollottak. A sikeres periódusok ugyanis nem tudták evolúciós módon kitermelni, kialakítani a továbblépés útját, és önmagában forgó, saját lehetőségeit felélő rendszerként egy szinten megrekedtek, stagnálást vagy éppen hanyatlást eredményezve. Az első figyelemreméltó történelmi mozzanat az Ázsiában egyedülként kifejlődött japán feudalizmust volt, amely jó ideig békét, politikai stabilitást és gazdasági prosperitást eredményezett, szemben a szomszédos kontinens számos országával. Ez a rendszer azonban erőforrásait felélte, és a 18. század második, a 19. század első felében kilátás nélküli stagnálás és hanyatlás következett be. Történelmi zsákutcába került Japán, amiből csak az élenjáró hatalmak erőszakos megjelenése és agresszív politikája zökkenetett ki.

A második gazdaságtörténeti „csoda” során az imperialista beavatkozás nem süllyesztette Japánt gyarmati vagy félgyarmati függőségbe, hanem néhány évtized alatt maga is hódító nagyhatalommá vált. A 20. század első harmadára sok tekintetben felzárkózóban volt az élenjáró gazdaságokhoz, amely sikeres folyamatban az erős állami szerepvállalás, a kiterjed bürokratikus irányítás döntő szerepet játszott. Ugyanakkor a Taisó-korszak átmeneti reményei ellenére képtelen volt a sikeres tőkés gazdaságok kulcsintézményeinek a kifejlesztésére, megerősítésére, minőségi kialakítására. A politikai demokrácia és a kiterjedt piaci mechanizmusok meghatározó szerepét nem sikerült kialakítani. Ez magával hordozta az újabb zsákutca bekövetkeztének szükségszerűségét, mivel ezen intézmények nélkül nem sok esély maradt a minőségi felzárkózásra és utólérésre. A jó minőségű, jól működő demokratikus és piaci intézményrendszer helyett egészen sajátos autokratikus modell alakult ki a 20. század első felében. A demokrácia helyett katonai uralom, a piacgazdaság helyett pedig a japán fejlesztő állam modellje, egy „kapitalista tervgazdaság” jött létre. Ez volt az „1940-es rendszer”.

A második történelmi zsákutcát valójában nem a világháború elvesztése jelentette, hanem a korábban elmulasztott lehetőség a vezető országok kulcsfontosságú politikai és piaci intézményeinek átvételére és megerősítésére.

A második világháború utáni gazdasági növekedés, a történelmileg nézve immár harmadik japán sikerperiódus beindításához ismét egy külső hatalom, az Egyesült Államok beavatkozására volt szükség. A megszállók létrehozták a modern fejlődéshez elengedhetetlenül szükséges formális demokratikus és piaci intézményeket. Ugyanakkor, mivel nem tudták megváltoztatni az informális intézményeket, nagymértékben ezekhez igazodtak a létrehozott formális intézmények, és nem fordítva. Sajátos működés alakult ki, mint ahogy azt az 1955-ös politika rendszer jól mutatta. De nem volt másképpen a megszállók által kiformált piaci intézményrendszer esetében sem. Akárcsak a 19. század végén, az újrakezdéshez, a sikerhez az előző korszak is hozzájárult. A gazdasági sikerek jelentős mértékben az „1940-es rendszeren”, az erős állami beavatkozáson alapultak. Az élenjáró országokhoz való felzárkózás ismét óriási gazdaságtörténelmi jelentőségű folyamat volt, hiszen Japán volt az első és eddig egyetlen nem európai gyökerű gazdaság, amelynek ez sikerült. Az is kétségtelen, hogy a modernizáció kihatott, módosította, korszerűsítette az informális intézményrendszert is. De mindez az 1940-es és az 1955-ös rendszer mentén ment végbe, a korábbi korszakok tradicionális és sokszor ellentmondásos ideológiájának erős érvényesülésével. A japán modell jól szolgálta az utolérést, de már nem tudott megbirkózni a globalizáció kihívásaival és azzal az új feladattal, hogy immár a felzárkózás helyett utat kellett volna mutatnia a világ élvonalában.

A világszerte feltűnést keltő gazdasági csoda sikeres évtizedei után a 20. század utolsó harmadára az ezt szolgáló politikai és gazdasági modell mély rendszerváltságra, zsákutcaba jutott. A könyvben vizsgált hosszú történelmi időszak során immár harmadszor. Mint ahogy a 20. század első felének mélyrétegű kudarcai szorosan kötődtek az azt megelőző korszakhoz, valamint a második világháború utáni modell kifulladás a század első feléhez, ugyanúgy az elmúlt negyedszázad vergődésének mélyebb okai is kapcsolódnak az ötvenes és hatvanas évek dinamikus fejlődésének időszakához. Az 1940-es gazdasági és az 1955-ös politikai rendszer igen sok elemében ma is tovább él mind a formális, mind az informális intézményeket tekintve. Így a felszínen oly látványos Abenomics expanzív gazdaságpolitikai lépései a korábbi rendszer alapelemeit még mindig csak kis részben tudták lebontani.

Japán elmúlt sok évszázados történelmében mind a könyvben tárgyalt gazdaságtörténelmi „csodák”, mind az ezeket követő történelmi zsákutca szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A korszakok egymásra épültek, és ami a megelőző időszakban a csoda motorja lehetett, az az adott rendszer lehetőségeinek felhasználása, kihasználása után immár a további fejlődés fékjavé, végzetes akadályává válhat. A formális és informális intézmények szorosan összefonódtak a történelmi fejlődésben, és ez utóbbiak sokkal lassabb előrehaladása nagymértékben

befolyásolta, módosította a formális intézmények itteni működését. Az egyedi japán út sajátos formális intézményrendszere ugyanakkor maga is konzerválta az informális intézményrendszer alakulását. Így összekapcsolódva a pozitív hatások fokozatosan kioltódtak mindkét területen, egyre nehezebbé, sokszor pedig lehetetlenné téve a kitörést, a továbblépést. Érdekes módon a formális és az informális intézmények sajátos kölcsönhatásos körforgása mind a három itt kiemelt gazdaságtörténeti csoda/történelmi zsákutca esetében alapvető szerepet játszott. Japán elzártsága miatt egészen egyedi terepet adott a formális és informális intézmények fejlődésének tanulmányozására, Az itt megfigyelhető mechanizmusok azonban sok általános tanulsággal is szolgálnak.

Azok a nehéz kérdések, amelyekről e könyvből is sokat megtudhattunk, valójában nem is olyan ismeretlenek számunkra sem. Csak néhány ezek közül. Tradíciók és modernitás ellentmondásos szintézise. Az élenjáró országokhoz való felzárkózás közben a nemzeti sajátosságok megőrzése. A piac és az állam közötti arányok és kapcsolatok bonyolult viszonya. A demokratikus formák működése, belakása. A máshol kifejlődött minták, formális intézmények adaptálása és ezek kölcsönhatása a nehezen változtatható hagyományainkkal, szokásrendszerünkkel, a saját meggyökeresedett informális intézményrendszerünkkel. Ezek mind-mind olyan kérdések, amelyek egészen más „történelmi díszletek” között, de Kelet-Közép-Európa, Magyarország többszöri modernizációs kísérleteiben is alapvető jelentőségűek voltak, és sok szempontból azok ma is. Ha Japán történelmi útját nyomon követjük, akkor ugyan messzi útra vállalkozunk, de azt végigjárva talán saját országunk és régióink fejlődését is kicsit más szemmel nézzük majd, és jobban megértjük.

Természetesen és szerencsére a történelem nem lezárt folyamat, Japán mostani korszakának a kimenetelét még nem ismerhetjük. Igaz a negyedszázados vergődés a defláció és a stagnálás csapdájában, a korábbi sikertelen törekvések és az Abenomics eddigi eredményei kevés optimizmusra adhatnak okot. De bizakodjunk, hogy sikerül Japánnak olyan szerves fejlődési pályára lépni, amely, ha csodát nem is hoz, de kitörést jelenthet a mostani helyzetből. Ezt most békés körülmények között, független és gazdag országgént, de a globális világgazdaság hatalmas kihívásai és a megerősödött ázsiai vetélytársak szorításában kell megoldania. A nemzetközi tapasztalatok és Japán fejlődésének tanulságai alapján biztosak lehetünk abban, hogy a kitörés a mostani helyzetből, a sikeres pálya elképzelhetetlen a jól működő demokratikus és piacgazdasági intézményrendszer kifejlesztése és megszilárdítása nélkül. De még ennél is nehezebb, de elengedhetetlen feladat, az intézményeket működtető gazdasági és politikai szereplők szokásainak, magatartásának átalakítása. A formális és informális intézmények között pozitív irányú, egymást erősítő körök kialakulása biztosíthatja a tartós és fenntartható fejlődést, a mostani zsákutcából való végleges kitörést. Mindez, még a legjobb esetben is, igen hosszú, nehéz, konfliktusos folyamat. Feltehetően évtizedek kellenek, hogy megtudjuk, Japán képes-e kilépni a mostani körforgás-

ból, végbe tud-e vinni egy gyökeres modellváltást, megújulást vagy sem. Megismerve e nagy múltú ország történelmét, sikeres és nehéz korszakait, sajátos kultúráját, tradícióit, hagyományait és népének küzdelmeit, csak bizakodni tudunk, hogy sikerül fenntartható növekedési pályára állnia és a világgazdaság fontos szereplőjeként még a korábbiaknál is nagyobb szerepet tud majd játszani.

IRODALOMJEGYZÉK

- Abe, Etsuo–Fitzgerald, Robert (1995) *The Origins of Japanese Industrial Power*. Abingdon–New York, Routledge
- Acemoglu, Daron, A.–Aghion, Philippe–Zilibotti, Fabrizio (2007) Élvonaltól való távolság, szelekció és gazdasági növekedés. In: *A gazdasági fejlődés gyökerei. Válogatás Daron Acemoglu munkáiból*. Budapest, Rajk László Szakkollégium–Ráday Könyvesház, 261–294.
- Acemoglu, Daron, A.–Robinson, James, A. (2013) *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. Budapest, HVG Kiadó
- Ahamed, Liaquat (2012) *A pénzvilág urai. Központi bankárok, akik csődbe vitték a világot*. Budapest, Corvina
- Alexander, Arthur J. (2003) *In the Shadow of the Miracle: The Japanese Economy Since the End of High-Speed Growth*. Oxford – Lanham, MD., Lexington Books
- Allinson, Gary D. (1993) *The Structure and Transformation of Conservative Rule*. In: Gordon, Andrew (szerk.) *Postwar Japan as History*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press. 123-144
- Allinson, Gary D. (2004) *Japan's Postwar History. Second Edition*. Ithaca, NY., Cornell University Press
- Alston, John P. (2005) *Japanese Business Culture and Practices. A Guide to Twenty-First Century Japanese Business*. Lincoln, NE
- Amsden, Alice H. (1989) *Asia's Next Giant. South Korea and Late Industrialization*. Oxford – New York, Oxford University Press
- Armstrong, Charles K.–Rozman, Gilbert–Kim, Samuel S.–Kotkin, Stephen (2006) *Korea at the Center. Dynamics of Regionalism in Northeast Asia*. New York, M. E. Sharpe Inc.
- Amyx, Jennifer A. (2004) *Japan's Financial Crisis: Institutional Rigidity and Reluctant Change*. Princeton, NJ. – Woodstock, Princeton University Press
- Antony, Robert J., szerk. (2010) *Elusive Pirates, Pervasive Smugglers. Violence and Clandestine Trade in the Greater China Seas*. Hongkong, Hongkong University Press
- Aoyagi, Chie–Ganelli, Giovanni–Murayama, Kentaro (2015) *How Inclusive Is Abenomics? IMF Workin Paper 2015/54*. Washington DC, International Monetary Fund
- Ariga, Kenn–Okazawa, Ryosuke (2011) *Labor Immobility in Japan: Its Causes and Consequences*. In: Hamada, Koichi–Kashyap, Anil K.–Weinstein, David E. (szerk.) *Japan's Bubble, Deflation, and Long-Term Stagnation*. Boston, MA., MIT Press. 263–308.
- Arnason, Johann P. (2010) *Social Theory and Japanese Experience. The Dual Civilization*. London–New York, Routledge
- Arslanalp, Serkan–Lam, Raphael, W. (2013) *Outlook for Interest Rates and Japanes Banks' Risk Exposures under Abenomic*. IMF Working Papers, 2013/211. Washington DC, International Monetary Fund
- Asada, Toichiro, szerk. (2014) *The Development of Economics in Japan: From the Inter-War Period to the 2000s*. Abingdon–New York, Routledge
- Axelbank, Albert (2011) *Black Star Over Japan: Rising Forces of Militarism*. Abingdon–New York, Routledge

- Bailey, David–Coffey, Dan–Tomlinson, Phil, szerk. (2007) *Crisis or Recovery in Japan. State and Industrial Economy*. Cheltenham–Northampton, MA, Edward Elgar Publishing Limited
- Bairoch, Paul (1998) *International Industrialization Levels from 1750–1980*. O'Brien, Patrick (szerk.) *Industrialization: Critical Perspectives on the World Economy*. Volume 2. New York, Routledge, 3–35.
- Bairoch, Paul–Goertz, Gary (1986) *Factors of Urbanization in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis*. *Urban Studies*, Vol. 26. 285–305.
- Barnes, Gina L. (2007) *State Formation in Japan: Emergence of a 4th-Century Elite*. Abingdon–New York, Routledge
- Barsky, Robert (2011) *The Japanese Asset Price Bubble: A Heterogeneous Approach*. In: Hamada, Koichi–Kashyap, Anil K.–Weinstein, David E. (szerk.) *Japan's Bubble, Deflation, and Long-Term Stagnation*. Boston, MA, MIT Press, 17–50.
- Baumgartner, Ulrich–Meredith, Guy–Juha, Kahkonen, szerk. (1995) *Saving Behavior and the Asset Price „Bubble” in Japan*. *Analytical Studies*. Washington DC, International Monetary Fund
- Beasley, William G. (1972) *The Meiji Restoration*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Beasley, William G. (1987) *Japanese Imperialism, 1894–1945*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Beason, Dick–Patterson, Dennis (2004) *The Japan That Never Was. Explaining the Rise and Decline of a Misunderstood Country*. Albany, NY, State University of New York Press
- Beauchamp, Edward, szerk. (2002) *East Asia. History, Politics, Sociology, Culture*. London–New York, Routledge
- Beauchamp, Edward–Vardaman, James M. Jr., szerk. (1994) *Japanese Education Since 1945: A Documentary Study*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc.
- Beck, John C.–Beck, Martha N. (1994) *The Change of a Lifetime: Employment Patterns Among Japan's Managerial Elite*. Honolulu, University Hawaii Press
- Beerens, Anna–Teeuwen, Mark, szerk. (2012) *Uncharted Waters: Intellectual Life in the Edo Period. Essays in Honour of W. J. Boot*. Leiden, Koninklijke Brill NV
- Bellah, Robert Neelly (1985) *Tokugawa Religion. The Cultural Roots of Modern Japan*. New York, The Free Press
- Bellah, Robert Neelly (2003) *Imagining Japan: The Japanese Tradition and its Modern Interpretation*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press
- Benedict, Ruth (2005) *The Chrysanthemum and the Sword*. New York, Mariner Books
- Bideau, Alain–Desjardins, Bertrand–Brignoli, Héctor Pérez (1997) *Infant and Child Mortality in the Past*. Oxford–New York, Clarendon Press
- Bloch, Marc (2002) *A feudális társadalom*. Budapest, Osiris
- Blomström, Magnus–La Croix, Sumner, szerk. (2006) *Institutional Change in Japan*. Abingdon–New York, Routledge
- Blomström, Magnus–La Croix, Sumner, szerk. (2006) *Institutional Change in Japan*. Abingdon–New York, Routledge
- Blumenthal, Tuvia (1976) *The Japanese Shipbuilding Industry*. In: Patrick, Hugh–Meissner, Larry (szerk.) *Japanese Industrialization and its Social Consequences*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 129–160.
- Bodart-Bailey, Beatrice M. (2006) *The Dog Shogun: The Personality and Policies of Tokugawa Tsunayoshi*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Bordo, Michael D.–Meissner, Christopher M.–Redish, Angela (2005) *How Original Sin Was Overcome: The Evolution of External Debt Denominated in Domestic Currencies in the United States and the British Dominions, 1800–2000*. In: Eichengreen, Barry–Hausmann, Ricardo (szerk.) *Other Peoples Money: Debt Denomination and Financial Instability in Emerging Market Economies*. Chicago–London, Chicago University Press, 122–153.

- Botman, Dennis (2015) *Abenomics: Lessons Learned from Two Decades of Conventional and Unconventional Monetary Policies*. In: Botman, Dennis–Danninger, Stephan–Schiff, Jerald (szerk.) *Can Abenomics Succeed? Overcoming the Legacy of Japan's Lost Decades*. Washington DC, International Monetary Fund, 11–28.
- Botman, Dennis–Danninger, Stephan–Schiff, Jerald, szerk. (2015) *Can Abenomics Succeed? Overcoming the Legacy of Japan's Lost Decades*. Washington DC, International Monetary Fund
- Breen, John (2000) *Ideologues, Bureaucrats and Priests: On 'Shinto' and 'Buddhism' in Early Meiji Japan*. In: Teeuwen, Mark (szerk.) *Shinto in History: Ways of the Kami*. Honolulu, University of Hawaii Press, 230–251.
- Breen, John–Teeuwen, Mark, szerk. (2000) *Shinto in History: Ways of the Kami*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Brown, Philip C. (2009) *Unification, Consolidation and Tokugawa Rule*. In: Tsutsui, William M. (szerk.) *A Companion to Japanese History*. New York–Oxford, Wiley–Balckwell, 69–85.
- Brown, Robert James (1999) *The Ministry of Finance. Bureaucratic Practices and the Transformation of the Japanese Economy*. Westport, CT, Greenwood Publishing Group, Inc.
- Brown, Roger H. (2009) *Shepherds of the People: Yasuoka Masahiro and the New Bureaucrats in Early Showa Japan*. *Journal of Japanese Studies*. Vol. 35. No 2. 285–319.
- Brown, Sidney D. (1950) *Prince Ito Hirobumi of Japan, 1841–1909*. Madison, WI, University of Wisconsin Press
- Brownlee, Elliot W.–Ide, Eisaku – Fukagai, Yasunori, szerk. (2013) *The Political Economy of Transnational Tax Reform. The Shoup Mission to Japan in Historical Context*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Brumann, Christoph (2012) *Tradition, Democracy and the Townscape of Kyoto. Calming a Right to the Pass*. London–New York, Routledge
- Bush, Andreas E., szerk. (1985) *Max Weber in Asian Studies*. Vol. 2. Leiden, E. J. Brill
- Brus, Włodzimierz (1967) *A szocialista gazdaság működésének általános problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Bryan, Steven (2010) *The Gold Standard at the Turn of the Twentieth Century: Rising Powers, Global Money, and the age of Empire*. New York–Chichester, Columbia University Press
- Byres, Terence J.–Mukhia, Harbans (1985) *Reudalism and Non-European Sicieties*. London–Totowa, NJ, Frank Cass and Company Limited
- Calder, Kent E. (1993) *Strategic Capitalism: Private Business and Public Purpose in Japanese Industrial Finance*
- Callen, Tim–Ostry, Jonathan David (2003) *Japan's Lost Decade: Policies for Economic Revival*. Washington DC, International Monetary Fund
- Caminada, Koen–Goudswaard, Kees–Koster, Ferry (2012) *Social Income Transfers and Poverty: A Cross-Country Analysis for OECD Countries*. *International Journal of Social Welfare*, Vol. 21., April, 115–126.
- Caprio, Gerard Jr.–Vittas, Dimitri, szerk. (1997) *Reforming Financial Systems: Historical Implications for Policy*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Cargill, Thomas F.–Hutchison, Michael M.–Ito, Takatoshi (1997) *The Political Economy of Japanese Monetary Policy*. Boston, MA, Massachussets Institute of Technology
- Cargill, Thomas F.–Hutchison, Michael M.–Ito, Takatoshi (2000) *Financial Policy and Central Banking in Japan*. Boston, MA; Massachussets Institute of Technology
- Carney, Michael (2008) *Asian Business Groups: Context, Governance and Performance*. Oxford, Chandos Publishing
- Carter, Robert E. (2001) *Encounter with Enlightenment: A Study of Japanese Ethics*. Albany, NY, State University of New York

- Charlevoix, Pierre Francois de (1736) *Historie et description générale du Japon*. Párizs
- Chen, Ching-chih (1984) *Police and Community Control Systems in the Empire*. In: Myers, Ramon Hawley–Peattie, Mark R. (szerk.) *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton, NJ.–Chichester, Princeton University Press, 213–239.
- Chen, Edward I-te (1984) *The Attempt To Integrate the Empire: Legal Perspectives*. Myers, Ramon Hawley–Peattie, Mark R. (szerk.) *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton, NJ.–Chichester, Princeton University Press, 240–274.
- Ching, Leo T. S. (2001) *Becoming „Japanese“: Colonial Taiwan and the Politics of Identity Formation*. Berkeley–Los Angeles. University of California Press
- Choowdhury, Anis–Islam, Iyanatul (1993) *The Newly Industrialising Economies of East Asia*. London–New York, Routledge
- Clulow, Adam (2014) *The Company and the Shogun: The Dutch Encounter with Tokugawa Japan*. New York–Chichester, Columbia University Press
- Colignon, Richard A.–Usui, Chikako (2003) *Amakudari: The Hidden Fabric of Japan’s Economy*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- Conrad, Sebastian (2010) *Work, Max Weber, Confucianism: The Confucian Ethic and the Spirit of Japanese Capitalism*. In: Kocka, Jürgen (szerk.) *Work in a Modern Society. The German Historical Experience in Comparative Perspective*. Oxford–New York, Berghahn Books, 153–168.
- Cooper, Michael (1971) *The Southern Barbarians. The First Europeans in Japan*. New York, Kodansha International
- Coos, Alvin D. (1985) *Normonhan: Japan Against Russia, 1939*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Coren, Stanley (2002) *The Pawprints of History: Dogs and the Course of Human Events*. New York, Free Press
- Corr, William (1995) *Adams the Pilot. The Life and Times of Captain William Adams, 1564–1620*. Abingdon–New York, Routledge
- Cortazzi, Hugh (2000) *Collected Writing of Sir Hugh Cortazzi. Volume II*. Abingdon–New York, Routledge
- Crawcour, Sidney E. (1997) *Industrialization and Technological Change, 1885–1920*. In: Yamamura, Kozo (szerk.) *The Economic Emergence of Modern Japan*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 50–115.
- Cullen, Louis (2003) *A History of Japan, 1582–1941: Internal and External Worlds*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Curtis, Gerald L. (1988) *The Japanese Way of Politics*. New York, Columbia University Press
- Curtis, Gerald L. (2013) *New York, Columbia University Press. The Logic of Japanese Politics: Leaders, Institutions, and the Limits of Change*
- Cseh Éva (1996) *Japán buddhista művészet*. Budapest, Iparművészeti Múzeum
- Davies, Roger J.–Ikeno, Osamu (2002) *The Japanese Mind: Understanding Contemporary Japanese Culture*. Boston, MA, Tuttle Publishing
- Davis, Diane E.–Pereira, Anthony V., szerk. (2003) *Irregular Armed Forces and their Role in Politics and State Formation*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Dawley, Evan (2013) *Strengthening and Expanding Japan through Social Work in Colonial Taiwan*. In: Kimura, Masato–Minohara, Toshihiro (szerk.) *Tumultuous Decade: Empire, Society, and Diplomacy in 1930s Japan*. Toronto–Buffalo, NY.–London, University of Toronto Press, 103–129.
- De Vos, George (1975) *Apprenticeship and Paternalism*. In: A. Vogel, Ezra F. (szerk.) *Modern Japanese Organization and Decision-making*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 210–227.

- Deal, William E. (2006) *Handbook to Life in Medieval and Early Modern Japan*. New York, Infobase Publishing
- Dean, Meryll (2002) *Japanese Legal System*. Second Edition. London, Cavendish Publishing Limited
- Dickinson, Frederick R. (1999) *War and National Reinvention: Japan in the Great War*. Boston, MA, Harvard University Press
- Dirks, Daniel–Blechinger, Verena (2004) *The Organization of Private Firms and Public Administration*. In: Kreiner, Josef–Möhwald, Ulrich–Ölschleger, Hans Dieter (szerk.) *Modern Japanese Society*. Leiden, Koninklijke Brill NV, 305–350.
- Doi, Takero–Hoshi, Takeo (2003) *Paying for the FILP*. In: Blomström, Magnus–Corbett, Jennifer–Hayashi, Fumio–Kashyap, Anil (szerk.) *Structural Impediments to Growth in Japan*. Chicago–London, University of Chicago Press, 37–70.
- Doi, Takero–Ihori, Toshihiro (2009) *The Public Sector in Japan. Past Developments and Future Prospects*. Cheltenham–Northampton, MA, Edward Elgar Publishing Ltd.
- Dore, Ronald Philip (1965) *Education in Tokugawa Japan*. Abingdon–New York, Routledge
- Dore, Ronald Philip (1983) *Goodwill and the Spirit of Market Capitalism*. *The British Journal of Sociology*, Vol. 34. No 4. 459–482.
- Dore Ronald Philip (1987) *Taking Japan Seriously: A Confucian Perspective on Leading Economic Issues*. Stanford, CA–London, Stanford University Press
- Dore Ronald Philip (1999) *Trust and the Workings of Market Capitalism*. *Hume Papers and Public Policy*, Vol. 7. No 2. 2–15.
- Dore Ronald Philip (2000) *Stock Market Capitalism: Welfare Capitalism: Japan and Germany Versus the Anglo-Saxons*. Oxford–New York, The Oxford University Press
- Dore Ronald Philip (2002) *Collected Writings of Ronald Dore*. Tokyo–Richmond, Curson Press
- Dore Ronald Philip (2008) *Japan–Sixty Years of Modernization? In: Ölschleger, Hans Dieter (szerk.) Theories and Methods in Japanese Studies: Current State and Future Developments*. Bonn–Göttingen, Bonn University Press, 11–24.
- Dower, John W. (1993) *Peace and Democracy in Two Systems: External Policy and Internal Conflicts*. In: Gordon, Andrew (szerk.) *Postwar Japan as History*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 3–33.
- Dower, John W. (2012) *Ways of Forgetting, Ways of Remembering: Japan in the Modern World*. New York, New Press
- Drisdale, Peter–Gower, Luke, szerk. (1999) *Macroeconomic Policy and Conditions. The Japanese Economy*. Part. 2. Vol. VIII. London–New York, Routledge
- Drucker, Peter F. (1988) *Economic Realities and Enterprise Strategies*. In: Okimoto, Daniel I.–Rohlen, Thomas P. (szerk.) *Inside the Japanese System: Readings on Contemporary Society and Political Economy*. Stanford, CA, Stanford University Press, 106–111.
- Dubois, Thomas David (2010) *Inauthentic Sovereignty: Law and Legislation in Manchukuo*. *Journal of Asian Studies*. Vol. 69. No 3. 749–770.
- Dudden, Alexis (2005) *Japan's Colonization of Korea: Discourse and Power*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Duke, Benjamin C. (2009) *The History of Modern Japanese Education: Constructing the National School System, 1872–1890*. Piscataway, NJ, Rutgers University Press
- Dumoulin, Heinrich (2005) *Zen Buddhism: A History*. Volume 2. Japan. Bloomington, IN, World Wisdom, Inc.
- Dunscomb, Paul E. (2011) *Japan's Siberian Intervention, 1918–1922: „A Great Disobedience Against the People”*. Plymouth, Lexington Books
- Durlabhji, Subhash–Marks, Norton E., szerk. (1993) *Japanese Business: Cultural Perspectives*. Albany, NY, State University of New York Press

- Duus, Peter (1984) *Economic Dimensions of Meiji Imperialism: The Case of Korea, 1895–1910*. In: Myers, Ramon Hawley–Peattie, Mark R. (szerk.) *The Japanese Colonial Empire*. Princeton, NJ–Chichester, Princeton University Press, 128–171.
- Duus, Peter (1993) *Feudalism in Japan*. New York, McGraw-Hill
- Duus, Peter (1995) *The Abacus and the Sword: The Japanese Penetration of Korea, 1895–1910*. Berkeley–Los Angeles–London, California University Press
- Eckert, Carter J. (1991) *Offspring of Empire: The Koch'ang Kims and the Colonial Origins of Korean Capitalism, 1876–1945*. Seattle, University of Washington Press
- Edström, Bert, szerk. (2002) *Turning Points in Japanese History*, Abingdon, Routledge
- Ehrlich Éva (1979) *Japán. A felzárkózás anatómiája*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Eichengreen, Barry (2015) *Hall of Mirrors. The Great Depression, the Great Recession, and the uses – and Misuses – of History*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Eichengreen, Barry–Hausmann, Ricardo, szerk. (2005) *Other Peoples Money: Debt Denomination and Financial Instability in Emerging Market Economies*. Chicago–London, Chicago University Press
- Eisenstadt, Schmucl (1996a) *Some Observations on the Transformation of Confucianism (and Buddhism) in Japan*. In: Tu Wei-Ming (szerk.) *Confucian Traditions in East Asian Modernity: Moral Education and Economic Culture in Japan and the Four Mini-Dragons*. Cambridge, MA, American Academy of Arts and Science, 175–186.
- Eisenstadt, Schmucl (1996b) *Japanese Civilization: A Comparative View*. Chicago–London, Chicago University Press
- Elvin, Mark–Skinner, William G., szerk. (1974) *The Chinese City Between Two Worlds*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Ericson, Steven J. (1996) *The Sound of the Whistle: Railroads and the State in Meiji Japan*. Boston, MA, Harvard University Press
- Fay, Peter Ward (1997) *Opium War, 1840–1842: Barbarians in Celestial Empire in the Early Part of the Nineteenth Century and the War by Which they Forced her Gates Ajar*. Chapel Hill, NC, The University of North Carolina Press
- Feifer, George (2006) *Breaking Open Japan: Commodore Perry, Lord Abe, and American Imperialism in 1853*. Washington DC, Smithsonian
- Feizi, Han (2003) *Basic Writings*. New York–Chichester, Columbia University Press
- Ferber Katalin (2002) 'Run State Like a Business': The Origin of the Deposit Fund in Meiji Japan. *Japanese Studies*, Vol. 22. No 2. 131–151. In: Hunter, Janet–Storz, Cornelia (szerk.) *Institutional and Technological Change in Japan's Economy*. Abingdon–New York, Routledge, 27–42.
- Ferber Katalin (2014) *A siker ára. Tanulmányok (a másik) Japánról. Második, átdolgozott kiadás*. Budapest, Syllabux Könyvkiadó
- Ferber Katalin (2015) *Cselekvés és marxizmus a japán közgazdászok körében*. *Eszmélet*, 106. sz. (nyár) 124–145.
- Finn, Richard B. (1992) *Winners in Peace: MacArthur, Yoshida, and Postwar Japan*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- Fisher, Jerry K. (1983) *The Meirokusha and the Building of a Strong and Prosperous Nation*. In: Wray, Harry–Conroy, Hillary (szerk.) *Japan Examined: Perspectives on Modern Japanese History*. Honolulu, University of Hawaii Press. 83–89.
- Fitzpatrick, Matthew P. (2008) *Liberal Imperialism in Germany: Expansionism and Nationalism, 1848–1884*. Oxford–New York, Berghahn Books
- Flath, David (2005) *The Japanese Economy*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Flynn, Dennis–Giráldez, Arturo–Glahn, Richard von, szerk. (2003) *Global Connections and Monetary History, 1470–1800*. Aldershot–Burlington, VT, Ashgate Publishing Ltd.

- Foljannty-Jost, Gesine (2004) Education and Educational Policy. In: Kreiner, Josef–Möhwald, Ulrich–Ölschleger, Hans Dieter (szerk.) *Modern Japanese Society*. Leiden, Koninklijke Brill NV, 83–108.
- Frederic, Louis (2002) *Japan Encyclopedia*. Boston, MA, Harvard University Press
- Frost, Peter (1970) *The Bakumatsu Currency Crisis*. Harvard East Asian Monographs. Boston, MA, Harvard University Asia Center
- Fujimura-Fanselow, Kumiko–Kameda, Atsuko, szerk. (1995) *Japanese Women: New Feminist Perspectives on the Past, Present, and Future*. New York, The Feminist Press at The City University of New York
- Fukao, Mitsuhiro (2003a) Japan's Lost Decade and its Financial System. *The World Economy*, Vol. 30. No 3. 365–384.
- Fukao, Mitsuhiro (2003b) Financial Sector Profitability and Double-Gearing. In: Blomström, Magnus–Corbett, Jennifer–Hayashi, Fumio–Kashyap, Anil (szerk.) *Structural Impediments to Growth in Japan*. Chicago–London, University of Chicago Press, 9–36.
- Fukasaku, Yukiko (1992) *Technology and Industrial Growth in Pre-War Japan. The Mitsubishi-Nagasaki Shipyard, 1884–1934*. London–New York, Routledge
- Fumio, Tamamura (2007) On the Suppression of Buddhism. In: Hardacre, Helen–Kern, Adam L. (szerk.) *New Directions in the Study of Meiji Japan*. Leiden–New York, Koninklijke Brill, 499–530.
- Fusé, Toyomasa, szerk. (1975) *Modernization and Stress in Japan*. Leiden, E. J. Brill
- Fusé, Yoyomasa (1975) Japan's Economic Development: Success, Stress and Prospects for the Future. In: Fusé, Toyomasa (szerk.) *Modernization and Stress in Japan*. Leiden, E. J. Brill, 24–40.
- GAO (1996) *Bank Regulatory Structure. Japan*. Washington DC, United States General Accounting Office (GAO)
- Gao, Bai (2002) *Economic Ideology and Japanese Industrial Policy: Developmentalism from 1931 to 1965*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Garside, William Redvers (2012) *Japan's Great Stagnation: Forging Ahead, Falling Behind*. Cheltenham–Northampton, MA, Edward Elgar Publishing Limited
- Gates, Rustin (2013) Meiji Diplomacy in the Early 1930s: Uchida Kosai, Manchuria, and Post-withdrawal Foreign Policy. In: Kimura, Masato–Minohara, Toshihiro (szerk.) *Tumultuous Decade: Empire, Society, and Diplomacy in 1930s Japan*. Toronto–Buffalo, NY–London. University of Toronto Press, 189–214.
- Genro (2013) *Japanreference*. <http://www.jref.com/japan/history/genro.shtml>
- Gerlach, Michael L. (1992) *Alliance Capitalism: The Social Organization of Japanese Business*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press
- Gernet, Jacques (1972) *A History of Chinese Civilization*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Gerschenkron, Alexander (1984) *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Gibney, Frank, szerk. (1998) *Unlocking the Bureaucrat's Kingdom: Deregulation and the Japanese Economy*. Washington DC, The Brookings Institution
- Gilbert, Emily–Helleiner, Eric szerk. (1999) *Nation-States and Money: The Past, Present and Future of National Currencies*. London, Routledge
- Glahn, Richard von (1996) *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China 1000–1700*. Berkeley, CA.–London, University of California Press
- Gleason, Alan H. (1989) The Level of Living in Japan and the United States: A Long Term International Comparison. *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 37. No 2. 261–284.

- Gluck, Carol (1985) *Japan's Modern Myth: ideology in the Late Meiji Period*. Princeton, NJ–Chichester, Princeton University Press
- Gluck, Carol (1993) *The Past in the Present*. In: Gordon, Andrew (szerk.) *Postwar Japan as History*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 64–98.
- Gold, Thomas B. (1988) *Colonial Origins of Taiwanese Capitalism*. In: Winckler, Edwin A.–Greenhalgh, Susan (szerk.) *Contending Approaches to the Political Economy of Taiwan*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc. 101–120.
- Goldin, Paul R., szerk (2013) *Dao Companion to the Philosophy of Han Fei*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania
- Golzio, Karl-Heinz (1985) *Max Weber on Japan: The Role of the Government and the Buddhist Sects*. In: Bush, Andreas E. (szerk.) *Max Weber in Asian Studies*. Vol. 2. Leiden, E. J. Brill, 90–114.
- Gong, Gerrit W., szerk. (1966) *Remembering and Forgetting: The Legacy of War and Peace in East Asia*. Washington DC, The Center for Strategic and International Studies
- Goodman, Carl F. (2008) *The Rule of Law in Japan: A Comparative Analysis*. Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International
- Goodman, Kohn Grant (2012) *Japan: The Dutch Experience*. London–New York, Bloomsbury Publishing PLC
- Gordon, Andrew (2003) *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to Present*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Gordon, Andrew, szerk. (1993) *Postwar Japan as History*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- Gounder, Alisa, szerk. (2011) *The Routledge Handbook of Japanese Politics*. Abingdon–New York, Routledge
- Gössman, Hilaria–Lenz, Ilse–Vogel, Kerstin Katharina–Wöhr, Ulrike (2004) *Gender*. In: Kreiner, Josef–Möhwald, Ulrich–Ölschleger, Hans Dieter (szerk.) *Modern Japanese Society*. Leiden, Koninklijke Brill NV, 181–218.
- Grabbe, Orlin J. (1986) *International Financial Market*. New York, Elsevier
- Gragert, Edwin H. (1994) *Landownership under Colonial Rule: Korea's Japanese Experience, 1900–1935*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Graham, Patricia Jane (2007) *Faith and Power in Japanese Buddhist Art. 1600–2005*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Gramlich-Oka, Bettina (2008) *Shogunal Administration of Copper in the Mid-Tokugawa Period (1670–1720)*. In: Hirzel, Thomas–Kim, Nanny (szerk.) *Metals, Monies, and Markets in Early Modern Societies: East Asian and Global Perspective*. Berlin, LIT Verlag, 65–106.
- Gruhl, Werner (2013) *Imperial Japan's World War Two: 1931–1945*. New Brunswick, NJ, Transaction Publisher
- Guldin, Gregory Eliyu–Southall, Aidan William, szerk. (1973) *Urban Anthropology: Cross-Cultural Studies of Urbanization*. Oxford, Oxford University Press
- Gulick, Sidney L. (2005) *Evolution of the Japanese: Social and Psychic*. New York, Cosimo, Inc.
- Haley, John Owen (1991) *Authority Without Power: Law and the Japanese Paradox*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Haley, John Owen (1992) *Consensual Governance: A Study of Law, Culture, and the Political Economy of Postwar Japan*. In: Kumon, Shumpei–Rosovsky, Henry (szerk.) *The Political Economy of Japan. Cultural and Social Dynamics*. Stanford, CA, Stanford University Press, 32–62.
- Hall, Ivan Parker (1999) *Mori Arinori*. Boston, MA, Harvard University Press
- Hall, John Whitney (1970) *Feudalism in Japan—A Reassessment*. In: Hall, John Whitney–Jansen, B. Marius, (szerk) *Studies in the Institutional History of Early Modern Japan*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 15–54.

- Hall, John Whitney (1983) *The Problem: When Did Modern Japanese History Begin In: Wray, Harry–Conroy, Hillary (szerk.) Japan Examined: Perspectives on Modern Japanese History.* Honolulu, University of Hawaii Press, 9–17.
- Hall, John Whitney–Amamura, Kozo, szerk. (1990) *The Cambridge History of Japan. Volume 3. Medieval Japan.* Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Hall, John Whitney–Jansen, Marius B.–Kanai, Madoka–Twitchett, Denis, szerk. (1988) *The Cambridge History of Japan. Volume 6. The Twentieth Century.* Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Hall, John Whitney–Jansen, Marius B.–Kanai, Madoka–Twitchett, Denis, szerk. (1991) *The Cambridge History of Japan. Volume 4. Early Modern Japan.* Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Hall, John Whitney–Takeshi, Toyoda, szerk. (1977) *Japan in the Muromachi Age.* Berkeley–Hall, Peter A.–Soskice, David, szerk. (2004) *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage.* Oxford–New York, Oxford University Press
- Hamada, Koichi–Kashyap, Anil K.–Weinstein, David E., szerk. (2011) *Japan’s Bubble, Deflation, and Long-Term Stagnation.* Boston, MA, MIT Press
- Han, Suk-Jung (2004) *The Problem of Sovereignty: Manchukuo. 1932–1937. Positions: East Asia Cultures Critique, Vol. 12. No 2. 457–478.*
- Hane, Mikiso–Perez, Luis G. (2013) *Modern Japan? A Historical Survey.* Boulder, CO, WestView Press
- Harada, Yutaka–Masujima, Minoru (2009) *Effectiveness and Transmission Mechanism of Japan’s Quantitative Monetary Easing Policy. The Japanese Economy, Vol. 36. No 1. 48–105.*
- Hardacre, Helen–Kern, Adam L., szerk. (1997) *New Directions in the Study of Meiji Japan.* Leiden–New York, Koninklijke Brill
- Hattori, Satoshi (2013) *Japan’s Diplomatic Gamble for Autonomy: Rethinking Matsuoka Yosuke’s Diplomacy.* In: Kimura, Masato–Minohara, Toshihiro (szerk.) *Tumultuous Decade: Empire, Society, and Diplomacy in 1930s Japan.* Toronto–Buffalo, NY–London. University of Toronto Press, 215–233.
- Hattory, Masazumi–Shin, Song Hyun–Takahashi, Wataru (2009) *A Financial System Perspective on Japan’s Experience in the Late 1980s. IMES Discussion Paper Series 2009-E-19, August 2009.* Tokyo, Institute for Monetary and Economic Studies, Bank of Japan
- Hauser, William B. (1974) *Economic Institutional Change in Tokugawa Japan. Osaka and the Kinai Cotton Trade.* Cambridge–London–New York, Cambridge University Press
- Hausman, Joshua, K.–Wieland, Johannes, F. (2014) *Abenomics: Preliminary Analysis and Outlook. Brookings Papers on Economic Activity.* Washington DC, Brookings Institution Press
- Hausman, Joshua, K.–Wieland, Johannes, F. (2015) *Abenomics: An Update. Brookings Papers on Economic Activity.* Washington DC, Brookings Institution Press
- Havens, Thomas R. H. (1998) *Early Modern Farm Ideology and the Growth of Japanese Agriculture, 1870–1895.* In: Kornicki, Peter Francis (szerk.) *Meiji Japan. 1. The Emergence of the Meiji State.* London–New York, Routledge, 233–259.
- Hayashi, Fumio (1999) *Why is Japan’s Saving Rate so Apparently High? In: Drisdale, Peter–Gower, Luke (szerk.) Macroeconomic Policy and Conditions. The Japanese Economy. Part. 2. Vol. VIII. London–New York, Routledge, 116–170.*
- Hayes, Dedan (2011) *Japan’s Big Bang: The Deregulation and Revitalization of the Japanese Economy.* Boston–Tokyo, Tuttle Publishing
- He, Wenkai (2013) *Path Towards the Modern Fiscal State.* Boston, MA, Harvard University Press
- Heenan, Patrick, szerk. (2013) *The Japan Handbook.* Abingdon–New York, Routledge
- Hein, Laura Elizabeth (2004) *Reasonable Men, Powerful Worlds: Political Culture and Expertise in Twentieth-century Japan.* Princeton, NJ, Woodrow Wilson Center Press

- Hellyer, Robert (2010) Poor but Not Pirates: The Tsushima Domain and Foreign Relations in Early Modern Japan. In: Antony, Robert J. (szerk.) *Elusive Pirates, Pervasive Smugglers. Violence and Clandestine Trade in the Greater China Seas*. Hongkong, Hongkong University Press, 115–126.
- Higuchi, Yoshio (2013) The Dynamics of Poverty and the Promotion of Transition from Non-Regular to Regular Employment in Japan: Economic Effects of Minimum Wage Revision and Job Training Support. *The Japanese Economic Review*, Vol. 64. No 2. June 2013, 147–200.
- Hill, Christopher L. (1997) Ideologies of Novelty and Agedness: Narrating the Origins of the Meiji Nation. In: Hardacre, Helen–Kern, Adam L. (szerk.) *New Directions in the Study of Meiji Japan*. Leiden–New York, Koninklijke Brill, 549–580.
- Hillsborough, Romulus (2014) *Samurai Revolution: The Dawn of Modern Japan Seen Through the Eyes of the Shogun's Last Samurai*. Tokyo–Rutland, VT–Singapore, TUTTLE Publishing
- Hiromi, Muto (2011) The Problem of Boundaries for Japan's Local Authorities: Mergers, Public Services and the Growing Disparity in Japanese Society. In: Hook, Glenn D., (szerk.) *Decoding Boundaries in Contemporary Japan. The Koizumi Administration and Beyond*. Abingdon–New York, Routledge, 140–161.
- Hiroshi, Watanabe (1996) Confucian Eyes in Nineteenth-Century Japan. In: Tu Wei-Ming (szerk.) *Confucian Traditions in East Asian Modernity: Moral Education and Economic Culture in Japan and the Four Mini-Dragons*. Cambridge, MA, American Academy of Arts and Science, 119–131.
- Hirzel, Thomas–Kim, Nanny, szerk. (2008) *Metals, Monies, and Markets in Early Modern Societies: East Asian and Global Perspective*. Berlin, LIT Verlag
- Hitoshi, Nitta (2000) Shinto as a „Non-Religion”: The Origins and Development of an Idea. In: Breen, John–Teeuwen, Mark (szerk.) *Shinto in History: Ways of the Kami*. Honolulu, University of Hawaii Press, 252–271.
- Ho, Samuel Pao-San (1984) Colonialism and Development: Korea, Taiwan, and Kwantung. In: Myers, Ramon Hawley–Peattie, Mark R. (szerk.) *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton, NJ–Chichester, Princeton University Press, 347–398.
- Hook, Glenn D., szerk. (2011) *Decoding Boundaries in Contemporary Japan. The Koizumi Administration and Beyond*. Abingdon–New York, Routledge
- Hori, Harumi (2005) *The Changing Japanese Political System: The Liberal Democratic Party and the Ministry of Finance*. Abingdon–New York, Routledge
- Horn, Jeff–Rosenband, Leonard N.–Smith, Merrit Roe, szerk. (2010) *Reconceptualizing the Industrial Revolution*. Boston, MA, Massachusetts Institute of Technology
- Horiuchi, Akiyoshi (2000) The Big Bang: Idea and Reality. In: Hoshi, Takeo–Patrick, Hugh (szerk.) *Crisis and Change in the Japanese Financial System*. Norwell, MA, Kluwer Academic Publisher, 233–252.
- Hoshi, Takeo–Kashyap, Anil, K. (2015) Will the US and Europe Avoid a LostDecade? Lessons from Japan's Postcrisis
- Hoshi, Takeo–Patrick, Hugh (2000) *Crisis and Change in the Japanese Financial System*. Norwell, MA, Kluwer Academic Publisher
- Hoston, Germaine A. (1992) The State, Modernity, and the Fate of Liberalism in Prewar Japan. *The Journal of Asian Studies*. Vol. 51. No 2. 287–316.
- Howe, Christopher (1999) *The Origins of Japanese Trade Supremacy: Development and Technology in Asia from 1540 to the Pacific War*. London, C, Hurst & Co. Publisher Ltd.
- Howell, David Luke (1995) *Capitalism from Within: Economy, Society, and the State in a Japanese Fishery*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press
- Howell, David Luke (2012) Proto-Industrial Origins of Japanese Capitalism. In: Smitka, Michael (szerk.) *Japanese Economic History 1600–1960. The Japanese Economy in the Tokugawa Era, 1600–1868*. New York–Abingdon, Routledge, 113–130.

- Howland, Douglas–White Luise, szerk. (2009) *Territories, Laws, Populations*. Bloomington, IN, Indiana University Press
- Huffman, James L. (1983) Meiji 1–10: Takeoff Time for Modern Japan. In: Wray, Harry–Conroy, Hillary (szerk.) *Japan Examined: Perspectives on Modern Japanese History*. Honolulu, University of Hawaii Press, 18–27.
- Hugh, Edward (2013) The A-b-e Economics. *EconoMonitor*, May 1st. <http://www.economonitor.com/edwardhugh/2013/05/01/the-a-b-e-of-economics/>
- Hunter, Janet (1984) *Concise Dictionary of Modern Japanese History*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- Hunter, Janet–Storz, Cornelia, szerk. (2006) *Institutional and Technological Change in Japan's Economy*. Abingdon–New York, Routledge
- Hutchison, Michael M.–Westerman, Frank, szerk. (2006) *Japan's Great Stagnation: Financial and Monetary Policy Lessons for Advanced Economies*. Boston, MA, Massachusetts Institute of Technology
- Iguchi, Hauró (2003) *Unfinished Business: Ayukawa Yoshisuke and U.S.–Japan Relations, 1937–1953*. Boston, MA, Harvard University Press
- Ihori, Toshihiro–Nakazato, Toru–Kawade, Masumi (2003) Japan's Fiscal Policies in the 1990s. *The World Economy*, Vol. 26. No 3. 325–338.
- Ikemagi, Eiko (1995) *The Taming of the Samurai: Honoric Individualism and the Making of Modern Japan*. Cambridge, MA, Harvard University Press
- Ikemagi, Eiko (2003) Military Mobilization and the Transformation of Property Relationships: Wars That Defined the Japanese style of Capitalism. In: Davis, Diane E.–Pereira, Anthony V. (szerk.) *Irregular Armed Forces and their Role in Politics and State Formation*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 118–146.
- Imai, Kenichi–Komiya, Ryūataro, szerk. (1994) *Business Enterprise in Japan: Views of Leading Japanese Economists*. Cambridge, MA–London, The MIT Press
- Imai, Kenichi (1994) Enterprise Groups. In: Imai, Kenichi–Komiya, Ryūataro (szerk.) *Business Enterprise in Japan: Views of Leading Japanese Economists*. Cambridge, MA–London, The MIT Press, 117–140.
- IMF (2012) *Japan: Selected Issues*. IMF Country Reports 12/209. Washington DC, International Monetary Fund
- IMF (2013a) *Japan: Selected Issues*. IMF Country Reports 13/254. Washington DC, International Monetary Fund
- IMF (2013b) *World Economic Outlook, October, 2013: Transition and Tensions*. Washington DC, International Monetary Fund
- IMF (2014) *World Economic Outlook Update*. Washington DC, International Monetary Fund
- IMF (2015a) *How Inclusive Is Abenomics*. Washington DC, International Monetary Fund
- IMF (2015b) *Japan*. IMF Country Report No 15/197. Washington DC, International Monetary Fund
- IMF (2015c) *Foreign Help Wanted: Easing Japan's Labor Shortages*. IMF Working Paper. WP/15/181. Washington DC, International Monetary Fund
- Inkster, Ian (2010) Cultural Engineering and the Industrialization of Japan circa 1868–1912. In: Horn, Jeff–Rosenband, Leonard N.–Smith, Merrit Roe (szerk.) *Reconceptualizing the Industrial Revolution*. Boston, MA, Massachusetts Institute of Technology, 291–308.
- Irije, Akira (1981) *Power and Culture: The Japanese–American War, 1841–1945*. Boston, MA, Harvard University Press
- Isett, Mills (2007) *State, Peasant, and Merchant in Qing Manchuria, 1944–1862*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Ishikawa, Tomohiro (2011) *Japan's Bubble, Deflation, and Long-term Stagnation*. ESRI Research Note, No 19. Tokyo, Economic and Social Research Institute, Cabinet Office

- Ishikida, Miki Y. (2005) *Living Together: Minority People And Disadvantaged Groups in Japan*. Lincoln, NE, iUniverse
- Ito, Takatoshi (1994) *The Japanese Economy*. Boston, MA, Massachusetts Institute of Technology
- Ito, Takatoshi–Patrick, Hugh–Weinstein, David E., szerk. (2005) *Reviving Japan’s Economy: Problems and Prescriptions*. Boston, MA, MIT Press
- Itoh, Masanao–Koike, Ryoji–Shizume, Masato (2015) *Bank of Japan’s Monetary Policy in the 1980s: A View Perceived from Archived and Other Materials*. Institute for Monetary and Economic Studies, Bank Of Japan, Tokyo
- Itoh, Mayumi (2003) *The Hatoyama Dynasty: Japanese Political Leadership Through Generations*. New York–Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Jánossy Ferenc (1975) *A gazdasági fejlődés trendvonaláról. 2. bővített kiadás*. Budapest, Magvető
- Jansen, Marius B. (1995) *The Emergence of Meiji Japan*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Jansen, Marius B. (2000) *The Making of Modern Japan*. Boston, MA, Harvard University Press
- Janssens, Rudolf V. A. (1995) „What Future for Japan?”: U.S. Wartime Planning for the Postwar Era, 1942–1945. Amsterdam–Atlanta, GA, Editions Rodopi B.V.
- Ji, Zhaojin (2003) *A History of Modern Shanghai Banking: The Rise and Decline of China’s Finance Capitalism*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc.
- Johnson, Chalmers (1982) *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Johnson, Chalmers (1993) *The Institutional Foundations of Japanese Industrial Policy*. In: Durlabhji, Subhash–Marks, Norton E. (szerk.) *Japanese Business: Cultural Perspectives*. Albany, NY, State University of New York Press, 141–152.
- Jukes, Geoffrey (2002) *The Russo-Japanese War 1904–1905*. Oxford, Osprey Publishing
- Kabashima, Ikuro–Steel, Gill (2010) *Changing Politics in Japan*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- Kambayashi, Ryo–Kato, Takao (2011) *The Japanese Employment System after the Bubble Burst: New Evidence*. In: Hamada, Koichi–Kashyap, Anil K.–Weinstein, David E. (szerk.) *Japan’s Bubble, Deflation, and Long-Term Stagnation*. Boston, MA, MIT Press, 217–262.
- Karan, Pradyumna, P. (2005) *Japan in the 21st Century: Environment, Economy, and Society*. Lexington, KY, The University Press of Kentucky
- Kassel, Marleen (1996) *Tokugawa Confucian Education: The Kangien Academy of Hirose Tanso*. Albany NY, State University of New York Press
- Katz, Richard (1998) *Japan, the System that Soured: The Rise and Fall of Japanese Economic Miracle*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc.
- Katz, Richard (2003) *Japanese Phoenix: The Long Road to Economic Revival*. Armonk, NY, M. E. Sharp. Inc.
- Katzner, Donald W. (2007) *The Workings of Japanese Economy*. In: Bailey, David–Coffey, Dan–Tomlinson, Phil (szerk.) *Crisis or Recovery in Japan. State and Industrial Economy*. Cheltenham–Northampton, MA, Edward Elgar Publishing Limited, 9–30
- Kawagoe, Toshihiko (1999) *Agricultural Land Reform in Postwar Japan: Experience and Issues*. World Bank Policy Research Working Paper, No 2111. Washington DC, World Bank
- Keene, Donald (2002) *Emperor of Japan: Meiji and His World, 1852–1912*, New York–Chichester, Columbia University Press
- Keiji, Nagahara–Yamamura, Kozo (1977) *Village Communities and Daimyo Power*. In: Hall, John Whitney–Takeshi, Toyoda (szerk.) *Japan in the Muromachi Age*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 107–124.

- Keishi, Ono (2007) Japan's Monetary Mobilization for War. In: Wolff, David–Marks, Steven G.–Menning, Bruce W.–Schimmelpenninck van der Oye, Davis–Steinberg, John W.–Shinji, Yokote, szerk. (2007) *The Russo–Japanese War in Global Perspective*. World War Zero. Volume II. Leiden, Koninklijke Brill NV, 251–269.
- Kennedy, Paul (1989) *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York, Random House Inc.
- Keynes, John Maynard (2000) *A békeszerződés gazdasági következményei*. Budapest, Európa
- Khan, Yoshimitsu (2000) *Schooling Japan Imperial Subjects in the Early Showa Period*. *History of Education*, Vol. 29. No 3. 213–223.
- Kiglics István (2007) *Koizumi regnálása és a japán gazdaság. A Messiás eljövetele, tevékenysége és hagyatéka*. In: Szerdahelyi István–Wintermantel Péter (szerk.) *Japanológiai körkép*. Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó, 433–460.
- Kiglics István (2011) *Napkeltétől napnyugtáig. Kísérletek a japán sikergazdasági modell megújítására*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó
- Kim, Choong Soon (1998) *A Korean Nationalist Entrepreneur: A Life History of Kim Songsu, 1891–1955*.
- Kim, Kyu Hyun (1997) *Political Ideologies of the Early Meiji Parties*. In: Hardacre, Helen–Kern, Adam L. (szerk.) *New Directions in the Study of Meiji Japan*. Leiden–New York, Koninklijke Brill, 397–407.
- Kim, Yongdeok (1997) *Meiji Polity in View of the Land Tax Reform*. In: Hardacre, Helen–Kern, Adam L. (szerk.) *New Directions in the Study of Meiji Japan*. Leiden–New York, Koninklijke Brill, 383–407.
- Kimura, Masato–Minohara, Toshihiro, szerk. (2013) *Tumultuous Decade: Empire, Society, and Diplomacy in 1930s Japan*. Toronto–Buffalo, NY–London. University of Toronto Press
- Kindleberger, Charles (1984) *A Financial History of Western Europe*. London, George Allen and Unwin Publisher Ltd.
- Kingston, Jeff (2004) *Japan's Quiet Transformation? Social Change and Civil Society in the 21st Century*. Abingdon–New York, RoutledgeCurzon
- Kingston, Jeff (2013) *Contemporary Japan: History, Politics, and Social Change since 1980s*. Second Edition. Oxford–Malden MA, John Wiley & Sons Ltd.
- Kingston, Jeff, szerk. (2014a) *Critical Issues in Contemporary Japan*. Abingdon–New York, Routledge
- Kingston, Jeff (2014b) *Japan in Transformation*. Second Edition. Abingdon–New York, Routledge
- Kirshner, Jonathan (2007) *Appeasing Bankers: Financial Caution on the Road to War*. Princeton, NJ–Woodstock, Princeton University Press
- Kitagawa, Joseph M. (1987) *On Understanding Japanese Religion*. Princeton, NJ, Princeton University Press
- Kitano, Kohei (1988) *The Ancient Migration of Crafts from Korea to Japan*. In: Takahito, Mikasa–Harrasowitz, Otto, (szerk.) *Cultural and Economic Relations Between East and West: Sea Routes*. Wiesbaden–Memmingen, Mz-Verlagsdruckerei GmbH., 202– 233.
- Kitschelt, Herbert–Lange, Peter–Marks, Gary–Stephens, John D., szerk. (2005) *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge–New York, Cambridge Klein, Alex (2008) *Studies on Japanese Political System*. In: Ölschleger, Hans Dieter (szerk.) *Theories and Methods in Japanese Studies: Current State and Future Developments*. Bonn–Göttingen, Bonn University Press, 141–152.
- Kocka, Jürgen, szerk. (2010) *Work in a Modern Society. The German Historical Experience in Comparative Perspective*. Oxford–New York, Berghahn Books

- Koellner, Patrick (2011) *The Democratic Party of Japan: Development, Organization and Programme Profile*. In: Gounder, Alisa (szerk.) *The Routledge Handbook of Japanese Politics*. Abingdon–New York, Routledge, 24–35.
- Koh, Byung Chul (1989) *Japan's Administrative Elite*. Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press
- Kohama, Hirohisa (2007) *Industrial Development in Postwar Japan*. London–New York, Routledge
- Koo, Richard C. (2008) *The Holy Grail of Macroeconomics: Lessons from Japan's Great Recession*. Singapore, John Wiley & Sons Pte. Ltd.
- Koo, Richard C. (2015) *The Escape from Balance Sheet Recession and the QE Trap: A Hazardous Road for the World Economy*. Singapore, John Wiley & Sons Pte. Ltd.
- Koremuru, Sakamoto (2000) *The Structure of State Shinto: Its Creation, Development and Demise*. In: Breen, John–Teeuwen, Mark (szerk.) *Shinto in History: Ways of the Kami*. Honolulu, University of Hawaii Press, 272–294.
- Kornai János (1993) *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, Heti Világ-gazdaság Kiadói Rt.
- Kornai, János–Maskin, Eric–Roland, Gérard (2003) *Understanding the Soft Budget Constraint*. *Journal of Economic Literature*, Vol. 41. No 4. 1095–1136.
- Kornicki, Peter Francis, szerk. (1998) *Meiji Japan. 1. The Emergence of the Meiji State*. London–New York, Routledge
- Korniyenko, Yevgeniya–Loukoinova, Elena (2015) *The Impact of Unconventional Monetary Policy Measures by the Systematic Four on Global Liquidity and Monetary Conditions*. IMF Working paper, 2015/287. Washington DC, International Monetary Fund
- Kreiner, Josef–Möhwald, Ulrich–Ölschleger, Hans Dieter, szerk. (2004) *Modern Japanese Society*. Leiden, Koninklijke Brill NV
- Kubota, Keiichi–Takehara, Hitoshi (2015) *Reform and Price Discovery at the Tokyo Stock Exchange: From 1990 to 2012*. New York, Palgrave Macmillan
- Kumagai, Fumie (1996) *Unmasking Japan Today: The Impact of Traditional Values on Modern Japanese Society*. Westport, CT, Praeger Publishing
- Kumon, Shumpei (1992) *Japan as a Network Society*. In: Kumon, Shumpei–Rosovsky, Henry (szerk.) *The Political Economy of Japan. Cultural and Social Dynamics*. Stanford, CA, Stanford University Press, 109–141.
- Kumon, Shumpei–Rosovsky, Henry, szerk. (1992) *The Political Economy of Japan. Cultural and Social Dynamics*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Kurtz, Lester R.–Turpin, Jennifer E., szerk. (1999) *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*. Waltham, MA, Academic Press
- Kwon, Grace (2002) *State Formation, Property relations, & the Development of the Tokugawa Economy*. In: Beauchamp, Edward (szerk.) *East Asia. History, Politics, Sociology, Culture*. London–New York, Routledge, 48–74.
- La Croix, Sumner–Kawaura, Akihiko (2006) *Institutional Change in Japan: Theories, Evidence and Reflections*. In: Blomström, Magnus–La Croix, Sumner (szerk.) *Institutional Change in Japan*. Abingdon –New York, Routledge. 15–44.
- Labonte, Marc–Makinen, Gail E. (2005) In: Lucas, James B. (szerk.) *National Deficit and Debt: Where to Next?* New York, Nova Science Publishing, 61–82.
- Large, Stephen S. (1983) *The Patterns of Taisho Democracy*. In: Wray, Harry–Conroy, Hillary (szerk.) *Japan Examined: Perspectives on Modern Japanese History*. Honolulu, University of Hawaii Press, 175–180.
- Large, Stephen S. (1992) *Emperor Hirohito and Showa Japan. A political Biography*. London–New York, Routledge

- Laver, Michael S. (2011) *The Sakoku Edicts and the Politics of Tokugawa Hegemony*. Amherst, NY, Cambria Press
- Lechevalier, Sébastien, szerk. (2014) *The Great Transformation of Japanese Capitalism*. Abingdon–New York, Routledge
- Lee, Chong-Sik (1985) *Japan and Korea: The Political Dimensions*. Stanford, CA, Hoover Press Publications
- Lee, Chulwoo (1999) *Modernity, Legality, and Power in Korea Under Japanese Rule*. In: Robinson, Edson Michael–Shin, Gi-Wook (szerk.) *Colonial Modernity in Korea*. Boston, MA, Harvard University Press, 21–51.
- Lee, Kenneth (2007) *Prince and the Monk, Shotoku Worship in Shinran's Buddhism*. Albany, NY, State University of New York
- Lide, Yumiko (2002) *Rethinking Identity in Modern Japan. Nationalism as Aesthetics*. London–New York, Routledge
- Lincoln, James R.–Gerlach, Michael L. (2004) *Japan's Network Economy: Structure, Persistence, and Change*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Linhart, Sepp (2008) *The Study of Japanese Values*. In: Ölschleger, Hans Dieter (szerk.) *Theories and Methods in Japanese Studies: Current State and Future Developments*. Bonn–Göttingen, Bonn University Press, 123–141.
- Lone, Stuart (2010) *Provincial Life and the Military in Imperial Japan? The Phantom Samurai*. Abingdon–New York, Routledge
- Lu, David, J. (1997) *Japan. A Documentary History*. An East Gate Book. Armonk, NY, M. E. Sharpe Inc.
- Lucas, James B., szerk., (2005) *National Deficit and Debt: Where to Next?* New York, Nova Science Publishing
- Maclachlan, Patricia L. (2011) *Ideas, Interest, and Institutions: Japanese Postal Privatization in Comparative Perspective*. In: Schoppa, Leonard J. (szerk.) *The Evolution of Japan's Party System: Politics and Policy in an Era of Institutional Change*. Toronto–London, University of Toronto Press, 119–149.
- Maddison, Angus (2001) *The World Economy. A Millennial Perspective*. Paris, Development Centre of the OECD
- Maddison, Angus (2003) *The World Economy. Historical Statistics. A Millennial Perspective*. Paris, Development Centre of the OECD
- Maddison, Angus (2007a) *Chinese Economic Performance in the Long Run. Second Edition, Revised and Updated 960–2030 AD*. Paris, Development Centre of the OECD
- Maddison, Angus (2007b) *Contours of the World Economy, 1–203AD. Essays in Macro-Economic History*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Maddison, Angus (2010) *Statistics of World Population. GDP and Per Capita GDP. 1–2008 AD*. <http://www.ggdc.net/maddison/oriindex.htm>
- Maddison Projekt (2013) <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm>
- Magara, Hideko–Sacchi, Stefano, szerk. (2013) *The Politics of Structural Reforms: Social and Industrial Policy Change in Italy and Japan*. Cheltenham–Northampton, MA, Edward Elgar Publishing Limited
- Maltarich, Bill (2005) *Samurai and Supermen: National Socialist Views of Japan*. Bern, European Academic Publisher
- Marceau, Lawrence E. (2009) *Cultural Developments in Tokugawa Japan*. In: Tsutsui, William M. (szerk.) *A Companion to Japanese History*. New York–Oxford, Wiley–Blackwell, 117–136.
- Marks, Norton E. (1993) *Japanese Business: Cultural Perspectives*. Albany, NY, State University of New York

- Marshall, Byron K. (1967) *Capitalism and Nationalism in Prewar Japan: The Ideology of the Business Elite 1868–1941*, Stanford, Stanford University Press
- Martin, Benjamin (1961) *Japanese Mining Labor: The Miike Strike*. *Far Eastern Survey*, Vol. 30. No 2. 26–30.
- Maruyama Makoto (1999) *Local Currencies in Pre-Industrial Japan*. In: Gilbert, Emily–Helleiner, Eric (szerk.) *Nation-States and Money: The Past, Present and Future of National Currencies*. London, Routledge, 68–81.
- Mass, Jeffrey P.–Hauser, William B. (1985) *The Bakufu in Japanese History*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Mathias, Peter–Pollard, Sidney, szerk. (1989) *The Cambridge Economic History of Europe: The Industrial Economies. The Development of Economic and Social Policies*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Matsumoto, Takashi (2013) *Abenomics and Takahashi policy–Aiming to Revitalize the Japanese Economy*. *Discuss Japan*. Japan Foreign Policy Forum. Nov. 25. <http://www.japanpolicyforum.jp/en/archives/economy/pt20131125171855.html>
- McCord, Gordon, C.–Sachs, Jeffrey, D. (2013) *Development, Structure, and Transformation: Some Evidence on Comparative Economic Growth*. Working Paper, 19512. Washington DC, National Bureau of Economic Research
- McLain, James L.–Merriman, John–Kaoru, Ugawa, szerk. (1994) *Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- McLain, James L.–Wakita, Osamu, szerk. (1999) *Osaka. The Merchant Capital of Early Modern Japan*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- McVeigh, Brian (1998) *The Nature of the Japanese State: Rationality and Rituality*. London–New York, Routledge
- Metzler, Mark (2006) *Lever of Empire: The International Gold Standard and the Crisis of Liberalism in Prewar Japan*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- Michio, Morishima (1988) *Confucianism as a Basis for Capitalism*. In: Okimoto, Daniel I.–Rohlen, Thomas P. (szerk.) *Inside the Japanese System: Readings on Contemporary Society and Political Economy*. Stanford, CA, Stanford University Press, 36–38.
- Michio, Morishima (1996) *Why Has Japan „Succeeded“? Western Technology and the Japanese Ethos*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Mieczkowski, Bogdan (1991) *Dysfunctional Bureaucracy: A comparative and Historical Perspective*. Lanham, MD–London, University Press of America
- Mikitani, Ryoichi–Posen, Adam S., szerk. (2000) *Japan’s Financial Crisis and its Parallels to U.S. Experience*. Washington DC, Institute for International Economics
- Miller, Edward S. (1991) *War Plan Orange: The U.S. Strategy to Defeat Japan, 1897–1945*. Annapolis, MD., Naval Institute Press
- Mimura, Janis (2011) *Planning for Empire. Reform Bureaucrats and the Japanese Wartime State*. Ithaca, NY, Cornell University
- Minami, Ryoshin (1973) *The Turning Point in Economic Development: The Japanese Experience*. Tokyo, Kinokuna Bookstore CO, LTD.
- Minear, Richard H., szerk. (2011) *War and Conscience in Japan: Nambara Shigeru and the Asia-Pacific War*. Plymouth–New York, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Miranda, Kenneth (1995) *Does Japan Save Too Much?* In: Baumgartner, Ulrich–Meredith, Guy–Juha, Kahkonen (szerk.) *Saving Behavior and the Asset Price „Bubble“ in Japan*. *Analytical Studies*. Washington DC, International Monetary Fund, 4–15.
- Mitchell, Brian R. (2003a) *International Historical Statistics. Africa, Asia & Oceania, 1750–2000*. Fourth Edition. Houndmills–New York, Palgrave Macmillan
- Mitchell, Brian R. (2003b) *International Historical Statistics. Europe, 1750–2000*. Fifth Edition. Houndmills–New York, Palgrave Macmillan

- Mitchell, Brian R. (2003c) *International Historical Statistics. The Americas, 1750–2000*. Fifth Edition. Houndmills–New York, Palgrave Macmillan
- Mitchell, Richard H. (1996) *Political Bribery in Japan*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Mitchell, Richard H. (2002) *Justice in Japan: The Notorius Teijin Scandal*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Mitsubishi (2013) *Nagasaki Shipyard & Machinery Works*. <https://www.mhi.co.jp/en/company/organization/nagasakiw/index.html>
- Miyamoto, Matao–Shinako, Yoshiaki (2003) *The Emergence of the Tokugawa Monetary System in East Asian International Perspective*. In: Flynn, Dennis–Giráldez, Arturo–Glahn, Richard von (szerk.) *Global Connections and Monetary History, 1470–1800*. Aldershot–Burlington, VT, Ashgate Publishing Ltd. 169–186.
- Mochida, Nobuki (2008) *Fiscal Decentralization and Local Public Finance in Japan*. Abingdon–New York, Routledge
- Mochizuki, Mike M. (2007) *Japan’s Long Transition. The Politics of Recalibrating Grand Strategy*. In: Tellis, Ashley J.–Vills, Michael, (szerk.) *Domestic Political Change and Grand Strategy*. Seattle WA–Washington DC, The National Bureau of Asian Research, 69–112.
- Moriguchi, Chiaki–Ono, Hiroshi (2006) *Japanese Lifetime Employment: A Century’s Perspective*. In: Blomström, Magnus–La Croix, Sumner (szerk.) *Institutional Change* Mosk, Carl (1996) *Making Health Work: Human Growth in Modern Japan*. Berkeley, CA, University of California Press
- Mosk, Carl (2001) *Japanese Industrial History: Technology, Urbanization, and Economic Growth*. New York, M. E. Sharp, Inc.
- Mosk, Carl (2008) *Japanese Economic Developments: Market, Norms, Structures*. Abingdon–New York, Routledge
- Moulder, Frances V. (1977) *Japan, China and the Modern World Economy. Toward a Reinterpretation of East Asian Development ca. 1600 to ca. 1918*. Cambridge–London–New York, Cambridge University Press
- Möhwald, Ulrich (2004) *Values and Social Mentality In: Kreiner, Josef–Möhwald, Ulrich–Ölschleger, Hans Dieter (szerk.) Modern Japanese Society*. Leiden, Koninklijke Brill NV, 387–417.
- Mulgan, George Aurelia (2013) *Japan’s Failed Revolution: Koizumi and the Politics of Economic Reform*. Canberra, Australian National University
- Murakami, Hiromi (2012) *Emergence of the Japanese Developmental State: Japanese Management of ‘Manchukuo’ through Special Corporations*. *Asian Journal of Political Science*. Vol. 20. No 2. 129–153.
- Murakami, Yasusuke (1996) *An Anticlassical Political-Economic Analysis: A Vision for the Next Century*. Stanford, CA, Stamford University Press
- Muraközy László (2008) *Magyarország felemelkedése és hanyatlása*. *Közgazdasági Szemle*, 2, 149–168.
- Muraközy László, szerk. (2011a) *20 év múlva. Vissza a jövőbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Muraközy László (2011b) *Történelmi „déja vu”. Válságok és államok*. In: Muraközy László (szerk.) *20 év múlva. Vissza a jövőbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 70–149.
- Muraközy László (2012) *Államok kora. Az európai modell*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Murphy, Taggart R. (1996) *The Weight of the Yen. How Denial Imperils America’s Future and Ruins an Alliance*. New York–London. W. W. Norton & Company, Inc.
- Myers, Ramon Hawley–Peattie, Mark R., szerk. (1984) *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton, NJ.–Chichester, Princeton University Press
- Nafziger, Wayne E. (1995) *Learning from the Japanese: Japan’s Pre-War Development and the Third World*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc.

- Nahm, Andrew C.–Hoare, James E. (2004) *Historical Dictionary of the Republic of Korea*. Lanham, MR, Scarecrow Press, Inc.
- Nakamura, Masao–Vertinsky, Ilan (1994) *Japanese Economic policies and Growth. Implications for Business in Canada and North America*. Edmonton, The University of Alberta Press
- Nakamura, Takafusa (1971) *Economic Growth in the Prewar Japan*. New Haven, CT, Yale University Press
- Nakamura, Takafusa–Odaka, Konosuke, szerk. (1999) *The Economic History of Japan: 1600–1990. Volume 3. Economic History of Japan 1914–1955. A Dual Structure*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Nakane, Chie–Oishi, Shinzaburo (1991) *Tokugawa Japan: The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*. Tokió, University of Tokyo Press
- Nakou, Irene–Barca, Isabel, szerk. (2010) *Contemporary Public Debates Over History Education*. Charlotte, NC, Information Age Publishing, Inc.
- Nara, Hiroshi, szerk. (2007) *Last Meiji Man*. Lanham, MD., Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Nishiyama, Matsunosuke (1997) *Edo Culture: Daily Life and Diversions in Urban Japan, 1600–1868*, Honolulu, University of Hawaii Press
- Nitobé, Inazo (2004) *Bushido. Samurai Ethic and the Soul of Japan*. Mineola, NY, Dover Publication
- Noda, Kazuo (1975) *Big Business Organization*. In: A. Vogel, Ezra F., (szerk.) *Modern Japanese Organization and Decision-making*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 115–145.
- Noguchi, Yukio (1998) *The 1940 System: Japan under the Wartime Economy*. *The American Economic Review*, Vol. 88. No 2. 404–407.
- Norgren, Tiana (2001) *Abortion Before Birth Control. The Politics of Reproduction in Postwar Japan*. Princeton–Woodstock, Princeton University Press
- Norman, Herbert E. (2000) *Japan's Emergence as a Modern State. Political and Economic Problems of the Meiji Period*. Vancouver, University of British Columbia Press
- Northolt, Schulte Jan Willem (1991) *Woodrow Wilson: A Life for World Peace*. Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press
- Nosco, Peter (2009) *Intellectual Change in Tokugawa Japan*. In: Tsutsui, William M. (szerk.) *A Companion to Japanese History*. New York–Oxford, Wiley–Balckwell, 101–116.
- Nosco, Peter, szerk. (1997) *Confucianism and the Tokugawa Culture*. Honolulu, University of Hawaii Press
- O'Brien, Patrick, szerk. (1998) *Industrialization: Critical Perspectives on the World Economy*. Vol. 2. New York, Routledge
- Obstfeld, Maurice (2011) *Time of Trouble: The Yen and Japan's Economy, 1985–2008*. In: Hamada, Koichi–Kashyap, Anil K.–Weinstein, David E. (szerk.) *Japan's Bubble, Deflation, and Long-Term Stagnation*. Boston, MA, MIT Press, 51–104.
- OECD (2001) *OECD Economic Outlook*, Issue 1, June, Paris
- OECD (2008) *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. Paris, OECD
- OECD (2013a) *OECD Economic Outlook*, Issue 2., November. Paris, OECD
- OECD (2013b) *OECD Economic Surveys: Japan 2013*. Paris, OECD
- OECD (2015a) *OECD Economic Surveys: Japan 2015*. Paris, OECD
- OECD (2015b) *OECD Economic Outlook*, Issue 1, June. Paris, OECD
- OECD (2015c) *Economy Policy Reforms: Going for Growth*. Paris, OECD
- OECD (2015d) *OECD Economic Outlook*, Issue 2. Preliminary Version. November. Paris, OECD
- OECD (2015e) *OECD.STAT*, November, Paris, OECD, <http://stats.oecd.org/#>

- Oh, Bonnie B. C. (2001) The Japanese Imperial System and the Korean „Comfort Woman” of World War II. In: Stetz–Oh (szerk.) *Legacies of the Comfort Women of World War II*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc. 3–25.
- Oharazeki, Kazuhiro (2001) *Japanese Prostitutes in the Pacific Northwest, 1887–1920*. PhD Dissertation. Binghamton, NY, Binghamton University
- Ohkawa, Kazushi (1973) *Japanese Economic Growth: Trend Acceleration in the Twentieth Century*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Ohkawa, Kazushi–Ranis, Gustav (1985) *Japan and the Developing Countries*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Ohkura, Takehiko–Shimbo, Hiroshi (2012) The Tokugawa Monetary Policy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: Smitka, Michael (szerk.) *Japanese Economic History 1600–1960. The Japanese Economy in the Tokugawa Era, 1600–1868*. New York–Abingdon, Routledge, 241–265.
- Ohtsu, Makoto–Imanari, Tomio (2002) *Inside Japanese Business: A Narrative History, 1960–2000*. Armonk, NY, M. E. Sharpe
- Ojimi, Yoshihisa (1975) A Government Ministry: The Case of the Ministry of International Trade and Industry. In: Vogel, Ezra F. (szerk.) *Modern Japanese Organization and Decision-making*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 101–114.
- Okazaki, Tetsuji–Okuno–Fujiwara, Masahiro, szerk., (1999) *The Japanese Economic System and its Historical Origins*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Okimoto, Daniel I. (1988) *Between MITI and the Market: Japanese Industrial Policy for High Technology (Studies in International Policy)*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Okimoto, Daniel I.–Rohlen, Thomas P., szerk. (1988) *Inside the Japanese System: Readings on Contemporary Society and Political Economy*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Okina, Kunio–Shiratsuka, Shigenori (2001) *Asset Price Bubbles, Price Stability, and Monetary Policy: Japan’s Experience*. Institute for Monetary and Economic Studies, Bank of Japan, Tokyo
- Olson, Mancur (1965) *The Logic of Collective Action*. Boston, MA, Harvard University Press
- Olson, Mancur (1987) Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Olson, Mancur (2000) *Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. New York, Basic Books
- Osaki, Sadakazu (2005) Reforming Japan’s Capital Markets. *Public Policy Review*, Vol. 1. No 1. 3–18.
- Osawa, Mari (2011) *Social Security in Contemporary Japan*. Abingdon–New York, Routledge
- Overholt, William H. (2002) Japan’s Economy, at War With Itself. *Foreign Affairs*, Vol. 81. No 1. 134–147.
- Ozsvald Éva (2007) A japán corporate governance új modellje. In: Szerdahelyi István–Wintermantel Péter (szerk.) *Japanológiai körkép*. Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó, 391–408.
- Ozsvald Éva (2013) A japán vállalatirányítás (corporate governance) átalakulása. Műhelytanulmányok, MT-DP-2013/7. Budapest, MTA Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpontja
- Ozsvald Éva–Pete Péter (2003) A japán gazdasági válság – likviditási csapda az új évezredben? *Közgazdasági Szemle*, 7–8, 571–589.
- Ölschleger, Hans Dieter, szerk. (2008) *Theories and Methods in Japanese Studies: Current State and Future Developments*. Bonn–Göttingen, Bonn University Press
- Pach Zsigmond Pál (1963) Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, Kossuth Kiadó

- Packer, Frank (1997) *Before Main Banks: A Selective Historical Overview of Japan's Prewar Financial System*. In: Caprio, Gerard Jr.–Vittas, Dimitri (szerk.) *Reforming Financial Systems: Historical Implications for Policy*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 128–140.
- Paine, Sarah C. M. (2003) *The Sino-Japanese War of 1894–1895: Perceptions, Power, and Primacy*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Paprzycki, Ralph–Fukao, Kyoji (2012) *Foreign Direct Investment in Japan. Multinationals' Role in Growth and Globalization*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Park, Gene (2011) *Spending Without Taxation: FILP and the Politics of Public Finance in Japan*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Park, Soon-Won (1999a) *Colonial Industrialization and Labor in Korea? The Onoda Cement Factory*. Boston, MA, Harvard University Press
- Park, Soon-Won (1999b) *Colonial Industrial Growth and the Emergence of the Korean Working Class*. In: Robinson, Edson Michael–Shin, Gi-Wook (szerk.) *Colonial Modernity in Korea*. Boston, MA, Harvard University Press, 128–160.
- Patrick, Hugh–Meissner, Larry, szerk. (1976) *Japanese Industrialization and its Social Consequences*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- Patrikeeff, Felix–Shukman, Harold (2007) *Railways and the Russo-Japanese War: Transporting War*. Abingdon–New York, Routledge
- Peattie, Mark R. (1975) *Ishiwara Kanji and Japan Confrontation with the West*. Princeton, NJ, Princeton University Press
- Peek, Joe (2011) *The Changing Role of Main Banks in Aiding Distressed Firms in Japan*. In: Hamada, Koichi–Kashyap, Anil K.–Weinstein, David E. (szerk.) *Japan's Bubble, Deflation, and Long-Term Stagnation*. Boston, MA, MIT Press, 309–342.
- Peery, Gordon F. (2012) *The Post-Reform Guide to Derivatives and Futures*. New York, Wiley Finance
- Pekkanen, Robert–Reed, Steven R.–Scheiner, Ethan, szerk. (2013) *Japan Decides 2012: The Japanese General Election*. Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan
- Perez, Louis G., szerk. (2013) *Japan at War: An Encyclopedia*. Santa Barbara CA, ABC-CLIO, LLC
- Pesek, William (2014) *Japanization: What the World Can Learn from Japan's Lost Decades*. Singapore, John Wiley & Sons Singapore Pte. Ltd.
- Petrucci, Maria Grazia (2010) *Pirates, Gunpowder, and Christianity in Late Sixteenth-Century Japan*. In: Antony, Robert J. (szerk.) *Elusive Pirates, Pervasive Smugglers. Violence and Clandestine Trade in the Greater China Seas*. Hongkong, Hongkong University Press, 59–72.
- Picken, Stuart D. B. (1994) *Essentials of Shinto: An Analytical Guide to Principal Teaching*. Westport CT, Greenwood Press
- Polányi Károly (2004) *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Posen, Adam Simon (1998) *Restoring Japan's Economic Growth*. Washington DC, Institute for International Economics
- Prasad, Monica (2013) *Avoiding the Aid Curse? Taxation and Development in Japan*. In: Brownlee, Elliot W.–Ide, Eisaku–Fukagai, Yasunori (szerk.) *The Political Economy of Transnational Tax Reform. The Shoup Mission to Japan in Historical Context*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 289–305.
- Prasol, Aleksandr Fedorovich (2010) *Modern Japan: Origins of the Mind: Japanese Traditions and Approaches to Contemporary Life*. Danvers, MA, World Scientific Publishing Co.
- Preston, Peter W. (2000) *Understanding Modern Japan. A Political Economy of Development, Culture and Global Power*. London, SAGE Publications Ltd.

- PRI (2013a) Fiscal and Monetary Policies of Japan in Reconstruction and High-Growth Period, 1945 to 1971. Tokyo, Policy Research Institute. Ministry of Finance Japan. http://www.mof.go.jp/english/pri/publication/policy_1945-1971/index.htm
- PRI (2013b) Fiscal and Monetary Policies of Japan in Stable Growth Period, 1972 to 1990. Tokyo, Policy Research Institute. Ministry of Finance Japan. http://www.mof.go.jp/english/pri/publication/policy_1972-1990/index.htm
- Pyle, Kenneth B. (1974) Advantages of Followership: German Economics and Japanese Bureaucrats, 1890–1925. *Journal of Japanese Studies*, Vol. 1. No 1. (Autumn) 127–164.
- Ramserey, Mark J.–Rosenbluth, Frances M. (1998) *The Politics of Oligarchy: Institutional Choice in Imperial Japan*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Ravina, Mark (2004) *The Last Samurai: The Life and Battles of Saigo Takamori*. Hoboken, NJ, John Wiley & Sons
- Reed, Steven R. (2011) The Liberal Democratic Party. An Explanation of its Successes and Failures. In: Gounder, Alisa (szerk.) *The Routledge Handbook of Japanese Politics*. Abingdon–New York, Routledge, 14–23.
- Retain, Earl A. (2003) *Tha Thatcher Revolution. Margaret Thatcher, John Major, Tony Blair, and the Transformation of Modern Britain, 1979–2001*. London–New York, Rowman and Littlefield Publisher Inc.
- Richard, John F. (2003) *The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World*. Berkeley–Los Angeles, CA, University of California Press
- Rickards, James (2014) *The Death of Money. The Coming Collapse of the International Monetary System*. New York, Portfolio/Penguin
- Rixter, Adrian Van (2002) *Informality and Monetary Policy in Japan: The Political Economy of Bank Performance*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Robinson, Edson Michael–Shin, Gi-Wook, szerk. (1999) *Colonial Modernity in Korea*. Rose, Caroline (2006) *The Battle for Hearts and Minds: Patriotic Education in Japan in the 1990s and Beyond*. In: Shimazu, Naoko, (szerk.) *Nationalisms in Japan*. Abingdon–New York, Routledge, 131–154.
- Rosenbluth, Frances McCall–Thies, Michael F. (2010) *Japan Transformed: Political Change and Economic Restructuring*. Princeton, NJ, Princeton University Press
- Rotenberg, Robert Luis–McDonogh, Gary (1993) *The Cultural Meaning of Urban Space*. Westport, CO, Greenwood Publishing Group
- Rothermund, Dietmar (1996) *The Global Impact of the Great Depression, 1929–1939*. London–New York, Routledge
- Roy, Denny (2003) *Taiwan: A Political History*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- Rozman, Gilbert (1995) East Asian Urbanization in the Nineteenth Century: Comparisons with Europe. In: Woude, Ad van Der–Vries, Jan De–Hayami, Akira (szerk.) *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactions*. Oxford–New York, Clarendon Press, 61–73.
- Sadao, Fujiwara (1989) Foreign Trade, Investment and Industrial Imperialism in Postwar Japan. In: Tessa, Morris–Suzuki–Seiyama, Takuro (szerk.) *Japanese Capitalism since 1945: Critical Perspective*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc. 166–206.
- Sai, Yasutaka (1995) *The Eight Core Values of the Japanese Management*. Binghamton, NY, International Business Press
- Saito, Ikua (2015) Japan's Fiscal Risk. In: Botman, Dennis–Danninger, Stephan–Schiff, Jerald (szerk.) *Can Abenomics Succeed? Overcoming the Legacy of Japan's Lost Decades*. Washington DC, International Monetary Fund, 29–50.
- Saito, Osamu (1995) The Changing Structure of Urban Employment and its Effects on Migration Patterns in Eighteenth- and Nineteenth-Century Japan. In: Woude, Ad van Der–Vries, Jan De–Hayami, Akira (szerk.) *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactions*. Oxford–New York, Clarendon Press, 205–219.

- Sakakibara, Eisuke (2003) *Structural reform in Japan: Breaking the Iron Triangle*. Washington DC, The Brookings Institution
- Sakuma, Shigeto (1988) *Japan–China Relations during Ming Period*. In: Takahito, Mikasa–Harrasowitz, Otto (szerk.) *Cultural and Economic Relations Between East and West: Sea Routes*. Wiesbaden–Memmingen, Mz-Verlagsdruckerei GmbH.
- Sansom, George (1958) *A History of Japan to 1334*. Stanford, CA, Stanford University Press
- Sasada, Hironori (2013) *The Evolution of the Japanese Developmental State: Institutions Locked in by Ideas*. Abingdon–New York, Routledge
- Satow, Ernest (2006) *A Diplomat in Japan. The Inner History of the Critical Years in the Evolution of Japan. When the Ports Were Opened and the Monarchy Restored*. Berkeley, CA, Stone Bridge Classic
- Sawada, Janine Anderson (1993) *Confucian Values and Popular Zen: Sekimon Shingaku in Eighteenth Century Japan*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Saxonhouse, Gary R.–Stern, Robert M., szerk. (2004) *Japan's Lost Decade: Origins, Consequences and Prospects for Recovery*. Malden MA.–Oxford, Blackwell Publishing Ltd.
- Schaede, Ulrike (2008) *Japan's Business Practices in the 21st Century*. In: Ölschleger, Hans Dieter (szerk.) *Theories and Methods in Japanese Studies: Current State and Future Developments*. Bonn–Göttingen, Bonn University Press, 251–270.
- Schaller, Michael (2004) *The Korean War: The Economic and Strategic Impact on Japan*. In: Stueck, William (szerk.) *The Korean War in the World History*. Lexington, KY., The University Press of Kentucky, 145–176.
- Scheiner, Ethan (2006) *Democracy Without Competition in Japan: Opposition Failure in a One-Party Dominated State*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Schiff, Jerold (2015) *Abenomics: From the Lost Decade to the three Arrows*. In: Botman, Dennis–Danninger, Stephan–Schiff, Jerald. (szerk.) *Can Abenomics Succeed? Overcoming the Legacy of Japan's Lost Decades*. Washington DC, International Monetary Fund, 1–10.
- Schirokauer, Conrad–Lurie, David–Gay, Suzanne (2012) *A Brief History of Japanese Civilization*. Fourth Edition. Boston, MA, Wadsworth Cengage Learning
- Schmid, Andre (2002) *Korea Between Empires, 1895–1919*. New York–Chichester, Columbia University Press
- Schofield, Phillipp (1996) *The Late Medieval View of Frankpledge and the Tithing System: An Essex Case Study*. In: Zadi, Zvi–Smith, Michael (szerk.) *Medieval Society and the Manor Court*. Oxford–New York, Oxford University Press, 408–449.
- Schonberger, Howard B. (1992) *Aftermath of War: Americans and Remaking of Japan*. Kent, OH., The Kent State University Press
- Schoppa, Leonard J., szerk. (2011a) *The Evolution of Japan's Party System: Politics and Policy in an Era of Institutional Change*. Toronto–London, University of Toronto Press
- Schoppa, Leonard J., (2011b) *Path Dependence in the Evolution of Japan's Party System since 1993*. In: Schoppa, Leonard J. (szerk.) *The Evolution of Japan's Party System: Politics and Policy in an Era of Institutional Change*. Toronto–London, University of Toronto Press, 14–42.
- Schuman, Michael (2010) *The Miracle: The Epic Story of Asia's Quest for Wealth*. New York, HarperCollins Publisher
- Seavoy, Ronald E. (2000) *Subsistence and Economic Development*, Westport, CT, Praeger Publisher
- Segers, Rien T., szerk. (2008) *A New Japan for the Twenty-First Century. An Inside Overview of Current Fundamental Changes and Problems*. Abingdon–New York, Routledge
- Seiyama, Takuro (1989) *A Radical Interpretation of Postwar Economic Policies*. In: Tessa, Morris–Suzuki–Seiyama, Takuro (szerk.) *Japanese Capitalism since 1945: Critical Perspective*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc. 28–73.

- Shapinsky, Peter D. (2010) From Sea Bandits to Sea Lords: Nonstate Violence and Pirate Identities in Fifteenth- and Sixteenth-Century Japan. In: Antony, Robert J. (szerk.) *Elusive Pirates, Pervasive Smugglers. Violence and Clandestine Trade in the Greater China Seas*. Hongkong, Hongkong University Press, 27–42.
- Shearer, J. Ronald (1997) The Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit: Fordism and Organized Capitalism in Germany, 1918–1945. *Business History Review*, Vol. 71. No 4. 569–602.
- Shiba, Ryotaro (2004) *The Last Shogun: The Life of Tokugawa Yoshinobu*. New York, Kodansha USA
- Shigeki, Morinobu (2005) The Importance of Fiscal Consolidation for Sustained Economic Recovery in Japan. *Asian Economic Papers*, Vol. 4. No 2. 114–127.
- Shillony, Ben-Ami, szerk. (1973) *Revolt in Japan: The Young Officers and the February 26, 1936 Incident*. Princeton, NJ, Princeton University Press
- Shillony, Ben-Ami, szerk. (2008) *The Emperors of Modern Japan*. Leiden, Koninklijke Brill NV
- Shimazu, Naoko, szerk. (2006) *Nationalisms in Japan*. Abingdon–New York, Routledge
- Shinoda, Tomohito (2013) *Contemporary Japanese Politics: Institutional Changes and Power Shifts*. New York–Chichester, Columbia University Press
- Shinpey, Goto (2013) *Goto Shinpey: Father of Taiwan's Modernization. The World's Greatest Japanese*. <http://www.japanese-greatest.com/international-admiration/taiwan.html>
- Shively, Donald H.–McCullough, William H., szerk. (1999) *The Cambridge History of Japan. Volume 2. Heian Japan*. Cambridge
- Shizume, Masato (2011) Sustainability of Public Debt: Evidence from Japan Before the Second World War. *Economic History Review*, Vol. 64. No 4. 1113–1143.
- Shogimen, Takashi (2010) „Another” Patriotism in Early Showa Japan (1930–1945). *Journal of the History of Japan*. Vol. 71. No 1. 139–160.
- Simon György–Ifjabb Simon György (2006) A gazdasági növekedés problémái Japánban: a „gazdasági csodától” az elhúzódo recesszióig. *Közgazdasági Szemle*, 1, 46–68.
- Sims, Richard L. (2001) *Japanese Political History Since the Meiji Renovation, 1868–2000*. New York, Palgrave
- Skya, Walter (2009) *Japan's Holy War: The Ideology of Radical Shinto Ultranationalism*. Durham, NC, Duke University Press
- Smethurst, Richard J. (2009) *From Foot Soldier to Finance Minister: Takahashi Korekiyo, Japan's Keynes*. Boston, MA, Harvard University Asia Center
- Smith, Robert J. (1996) The Japanese (Confucian) Family: The Tradition from the Bottom Up. In: Tu Wei-Ming (szerk.) *Confucian Traditions in East Asian Modernity: Moral Education and Economic Culture in Japan and the Four Mini-Dragons*. Cambridge, MA, American Academy of Arts and Science, 155–174.
- Smith II. Henry D. (1983) The Nonliberal Roots of Taisho Democracy. In: Wray, Harry–Conroy, Hillary (szerk.) *Japan Examined: Perspectives on Modern Japanese History*. Honolulu, University of Hawaii Press, 191–198.
- Smith, Douglas Kerry (2001) *A Time of Crisis: Japan, the Great Depression, and Rural Revitalization*. Boston, MA, Harvard University Press
- Smith, Thomas C. (1989) *Native Sources of Japanese Industrialization, 1750–1920*. Berkeley Los Angeles, University of California Press
- Smitka, Michael, szerk. (2012) *Japanese Economic History 1600–1960. The Japanese Economy in the Tokugawa Era, 1600–1868*. New York–Abingdon, Routledge
- Southall, Aidan, szerk. (1973) *Urban Anthropology*. London–New York, Oxford University Press
- Staden, Peter Von (2011) Boundaries in Japan's Business and Government Relationship: Regression, Change and Facades. In: Hook, Glenn D. (szerk.) *Decoding Boundaries in Contemporary Japan. The Koizumi Administration and Beyond*. Abingdon–New York, Routledge, 162–181.

- Statistics Japan (2013) Statistics Bureau, Ministry of Internal Affairs and Communication. Tokyo. <http://www.stat.go.jp/english/>
- Steckel, Richard H.–Floud, Roderick, szerk. (1997) *Health and Welfare during Industrialization*. Chicago–London, The University of Chicago Press
- Steele, William M. (1998) *From Custom to Right. The Politicization of the Village in Early Meiji Japan*. Steele, M. W. (1998) *From Custom to Right. The Politicization of the Village in Early Meiji Japan*. 11–27.
- Steenstrup, Carl (1996) *A History of Law in Japan Until 1868*. Leiden, E. J. Brill
- Stetz, Margaret–Oh, Bonnie B. C., szerk. (2001) *Legacies of the Comfort Women of World War II*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc.
- Stockwin, Arthur (2014) *Japanese Politics: Mainstream or Exotic*. In: Kingston, Jeff (szerk.) *Critical Issues in Contemporary Japan*. Abingdon–New York, Routledge, 11–23.
- Streeck, Wolfgang–Yamamura, Kozo, szerk. (2001) *The Origins of Nonliberal Capitalism: Germany and Japan in Comparison*. Ithaca NY, Cornell University Press
- Stronach, Bruce (1995) *Beyond the Rising Sun: Nationalism in Contemporary Japan*. Westport, CT, Praeger Publisher
- Stueck, William, szerk. (2004) *The Korean War in the World History*. Lexington, KY, The University Press of Kentucky
- Suh, Yonghee–Yurita, Makito (2010) *International Debates on History Textbooks: A Comparative Study of Japanese and South Korean History Textbook Accounts of the Second World War*. In: Nakou, Irene–Barca, Isabel (szerk.) *Contemporary Public Debates Over History Education*. Charlotte, NC, Information Age Publishing, Inc. 153–168.
- Suzuki, Motoshi (2013) *Japan's Structural Reform in the Age of Economic Globalization: the Politics of Coordination and Miscoordination*. In: Magara, Hideko–Sacchi, Stefano (szerk.) *The Politics of Structural Reforms: Social and Industrial Policy Change in Italy and Japan*. Cheltenham–Northampton, MA, Edwar Elgar Publishing Ltd., 84–102.
- Szerdahelyi István–Wintermantel Péter, szerk. (2007) *Japanológiai körkép*. Budapest, ELTE, Eöt-vös Kiadó
- Szűcs Jenő (1983) *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető
- Taeuber, Irene B. (1974) *Migrants and Cities in Japan, Taiwan, and Northeast China*. In: Elvin, Mark–Skinner, William G. (szerk.) *The Chinese City Between Two Worlds*. Stanford, CA, Stanford University Press, 356–386.
- Tagliacozzo, Eric (2007) *Secret Trades, Porous Borders: Smuggling and States Along a Southeast Asian Frontier, 1865–1915*. Singapore, National University of Singapore
- Tai, Kuo-hui (1993) *Confucianism and Japanese Modernization. A Study of Shibusawa Eiichi*. In: Durlabhji, Subhash–Marks, Norton E. (szerk.) *Japanese Business: Cultural Perspectives*. Albany, NY, State University of New York Press, 43–56.
- Taira, Koji (1983) *Japan's Modern Economic Growth: Capitalist Development Under Absolutism*. In: Wray, Harry–Conroy, Hillary (szerk.) *Japan Examined: Perspectives on Modern Japanese History*. Honolulu, University of Hawaii Press, 34–42.
- Takahashi, Tetsuya (2006) *The National Politics of the Yasukuni Shrine*. In: Shimazu, Naoko (szerk.) *Nationalisms in Japan*. Abingdon–New York, Routledge, 155–180.
- Takahito, Mikasa–Harrasowitz, Otto, szerk. (1988) *Cultural and Economic Relations Between East and West: Sea Routes*. Wiesbaden–Memmingen, Mz-Verlagsdruckerei GmbH.
- Takekoshi, Yosaburo (2004) *The Economic Aspects of the Civilization of Japan. Volume 2*. London–New York, Routledge
- Takemae, Eiji (2003) *The Allied Occupation of Japan*. New York–London, The Continuum International Publishing Group
- Takeo, Ito (1988) *Life Along The South Manchurian Railway: The Memoirs of Ito Takeo*. Armonk, NY, M. E. Sharpe Inc.

- Takeshi, Toyoda–Hiroshi, Sugiyama–Morris, Dixon V. (1977) *The Growth of Commerce and the Trades*. In: Hall, John Whitney–Takeshi, Toyoda (szerk.) *Japan in the Muromachi Age*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 129–144.
- Tamás Csaba Gergely (2012) *A demokratikus Japán születése. A Meiji- és a Showa-alkotmány történeti vizsgálata. Doktori értekezés*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Doktori Iskola
- Tanaka, Stefan (1993) *Japan's Orient. Rendering Pass into History*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- Tanzi, Vito–Schuknecht, Ludger (2000) *Public Spending in the 20th Century: A Global Perspective*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Tellis, Ashley J.–Vills, Michael, szerk. (2007) *Domestic Political Change and Grand Strategy*. Seattle, WA–Washington DC, The National Bureau of Asian Research
- Teranishi, Juro (2005) *Evolution of the Economic System in Japan*. Cheltenham–Northampton, MA, Edward Elgar Publishing Limited
- Tessa, Morris-Suzuki–Seiyama, Takuro, szerk. (1989) *Japanese Capitalism since 1945: Critical Perspective*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc.
- Tilton, Mark (1996) *Restrained Trade: Cartels in Japan's Basic Materials Industries*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- Timperley, Harold J. (1934) *Foreign Affairs*, Vol. 12. No 2. 294–305.
- Tipton, Elise K. (2008) *Modern Japan: A Social and Political History*. Second Edition. Abingdon–New York, Routledge
- Titus, David Anson (1974) *Palace and Politics in Prewar Japan*. Studies of the East Asian Institute, Columbia University. New York, Columbia University Press
- Tokyo University (2013) http://www.u-tokyo.ac.jp/gen03/b03_02_e.html
- Tomioka Silk Mill (2013) <http://www.tomioka-silk.jp/hp/en/index.html>
- Tonomura, Hitomi (1992) *Community and Commerce in Late Medieval Japan: Corporate Villages of Tkuchin-ho*. Stanford CA, Stanford University Press
- Toshiyuki, Mizoguchi–Yuzo Yamamoto (1984) *Capital Formation in Taiwan and Korea*. In: Myers, Ramon Hawley–Peattie, Mark R. (szerk.) *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton, NJ.–Chichester, Princeton University Press, 399–419.
- Totman, Conrad (1980) *The Collapse of the Tokugawa Bakufu, 1862–1868*. Honolulu, The University Press of Hawaii
- Totman, Conrad (1993) *Early Modern Japan*. Berkeley, CA, University of California Press
- Totman, Conrad (2004) *Pre-Industrial Korea and Japan in Environmental Perspective*. Leiden, Koninklijke Brill NV
- Totman, Conrad (2006) *Japán története*. Budapest, Osiris Kiadó
- Toya, Tetsuro (2006) *The Political Economy of the Japanese Financial Big Bang. Institutional Change in Finance&Public Policymaking*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Toyoda, Maria A. (2011) *Reforming Government Financial Institutions*. In: Schoppa, Leonard J. (szerk.) *The Evolution of Japan's Party System: Politics and Policy in an Era of Institutional Change*. Toronto–London, University of Toronto Press, 150–176.
- Tökei Ferenc (1967) *Utószó az ázsiai termelési mód külföldi kiadásához*. Valóság, 10. évf. 9. sz.
- Tsakok, Isabelle (2011) *Success in Agricultural Transformation: What It Means and What Makes It Happen*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Tsuru, Shigeto (1993) *Japan's Capitalism: Creative Defeat and Beyond*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Tsurumi, Patricia E. (1984) *Colonial Education in Korea and Taiwan*. In: Myers, Ramon Hawley–Peattie, Mark R. (szerk.) *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton, NJ–Chichester, Princeton University Press, 275–311.

- Tsutsui, William M., szerk. (2009) *A Companion to Japanese History*. New York–Oxford, Wiley–Balckwell
- Tucker, David (2009) *Colonial Sovereignty in Manchuria and Manchukuo*. In: Howland, Douglas–White Luise (szerk.) *Territories, Laws, Populations*. Bloomington, IN, Indiana University Press, 75–93.
- Tucker, Mary Evelyn (1989) *Moral and Spiritual Cultivation in Japanese Neo-Confucianism. The Life and Thought of Kaibara Ekken, 1630–1714*. Albany, NY, State University of New York
- Turnbull, Stephen (2002a) *War in Japan 1467–1615*. Oxford, Osprey Publishing
- Turnbull, Stephen (2002b) *Samurai Invasion. Japan’s Korean War, 1592–1598*. London, Cassel Publishing
- Religion. Cambridge MA.–New York, Cambridge University Press
- Uchida, Jun (2013) *Between Collaboration and Conflict: State and Society in Wartime Korea*. In: Kimura, Masato–Minohara, Toshihiro (szerk.) *Tumultuous Decade: Empire, Society, and Diplomacy in 1930s Japan*. Toronto–Buffalo, NY–London. University of Toronto Press, 130–160.
- Uchiyama, Yu (2010) *Koizumi and Japanese Politics: Reform Strategies and Leadership Style*. Abingdon–New York, Routledge
- Ueda, Kazuo (2012) *The Effectiveness of Non-Traditional Monetary Policy Measures: The Case of the Bank of Japan*. *The Japanese Economic Review*. Vol. 63. No 1. 1–22.
- Vanoverbeke, Dimitri (2004) *Community and State in the Japanese Farm Village. Farm Tenancy Conciliation (1924–1938)*. Leuven. Leuven University Press
- Vaporis, Constantine Nomikos (1994) *Breaking Barriers. Travel and State in Early Modern Japan*. Boston MA, Harvard University Press
- Vaporis, Constantine Nomikos (2008) *Tour of Duty: Samurai, Military Service in Edo, and Culture of Early Modern Japan*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Vaporis, Constantine Nomikos (2012) *Voices of Early Modern Japan. Contemporary Accounts of Daily Life during the Age of Shoguns*. Santa Barbara CA–Denver, CO–Oxford, Greenwood
- Varley, Paul (2000) *Japanese Culture*. Fourth Edition. Honolulu, University of Hawaii Press
- Veblen, Thorstein (1915) *The Opportunity of Japan*. *The Journal of Race Development*. Vol. 6. No 1. 23–38.
- Vermeer, Eduard B., szerk. (1990) *Development and Decline of Fukien Province in the 17th and 18th Century*. Leiden, E. J. Brill
- Vietor, Richard H. K. (2007) *How Countries Compete: Strategy, Structure, and Government in the Global Economy*. Boston, MA, Harvard Business School Press
- Vlastos, Stephen (1986) *Peasant Protests and Uprising in Tokugawa Japan*. Berkeley–Los Angeles, CA, University of California Press
- Vogel, Ezra F., szerk. (1975) *Modern Japanese Organization and Decision-making*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- Wakatabe, Masazumi (2014) *The Lost Thirteen Years: The Return to the Gold Standard Controversy in Japan, 1919–1932*. Asada, Toichiro (szerk.) *The Development of Economics in Japan: From the Inter-War Period to the 2000s*. Abingdon–New York, Routledge, 13–38.
- Wakita, Haruko (1999) *Ports, markets, and Medieval Urbanism in the Osaka Region*. In: McLain, James L.–Wakita, Osamu (szerk.) *Osaka. The Merchant Capital of Early Modern Japan*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 22–53.
- Wakita, Osamu (1975) *The Kokudaka System: A Device for Unification*. *Journal of Japanese Studies*, Vol. 1. No 2. Spring, 297–320.
- Walker, Christopher, W. (2002) *Ricardian Equivalence and Fiscal Policy Effectiveness in Japan*. *Asian Economic Journal*, Vol. 16. No 3. 285–302.

- Walthall, Anne (1994) Edo Riots. In: McLain, James L–Merriman, John–Kaoru, Ugawa (szerk.) *Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 407–428.
- Wang, Taisheng (2000) *Legal Reform in Taiwan under Japanese Colonial Rule, 1895–1945. The Reception of Western Law*. Seattle, University of Washington Press
- Weber, Max (1979) *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, Max (1989) *A politika mint hivatás. Medvetánc Füzetek*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem–Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem–Művelődéskutató Intézet
- Wei-Bihn Zhang (2000) *On Adam Smith and Confucius: The Theory of Moral Sentiments and the Analects*. Huppauge NY, Nova Science Pub Inc.
- Wei-Ming, Tu, szerk. (1996) *Confucian Tradition in East Asian Modernity: Moral Education and Economic Culture in Japan and the Four Mini-Dragons*. Cambridge, MA, Willmott, Hedley P. (2009) *The Last Century of Sea Power. Volume 1. From Port Arthur to Chanak, 1894–1922*. Bloomington, Indiana University Press
- Wilson, Andrew (2004) *Ambition and Identity: Chinese Merchant Elites in Colonial Manila, 1880–1916*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Wilson, George M. (1992) *Patriots and Redeemers in Japan: Motives in the Meiji Restoration*. Chicago, IL, Chicago University Press
- Winckler, Edwin A.–Greenhalgh, Susan, szerk. (1988) *Contending Approaches to the Political Economy of Taiwan*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, Inc.
- Wintle, Justin szerk. (2002) *Markers of Nineteenth Century Culture: 1880–1914, Vol. 2*. New York, Routledge
- Wittner, David G. (2008) *Technology and the Culture of Progress in Meiji Japan*. Abingdon–New York, Routledge
- Wolff, David–Marks, Steven G.–Menning, Bruce W.–Schimmelpenninck van der Oye, Davis–Steinberg, John W.–Shinji, Yokote, szerk. (2007) *The Russo-Japanese War in Global Perspective. World War Zero. Volume II*. Leiden, Koninklijke Brill NV
- Wong, Roy Bin (1997) *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- Woo, Jung-En (1991) *Race to the Swift: State and Finance in Korean Industrialization*. New York, Columbia University Press
- Woods, Timothy Lawrence, szerk. (2000) Norman, Herbert E.: *Japan's Emergence as a Modern State: Political and Economic Problems of the Meiji Period. 60th Anniversary Edition*. Toronto, UBC Press
- Woude, Ad van Der–Vries, Jan De–Hayami, Akira, szerk., (1995) *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactions*. Oxford–New York, Clarendon Press
- Wray, Harry–Conroy, Hillary, szerk. (1983) *Japan Examined: Perspectives on Modern Japanese History*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Xu, Guoqi (2005) *China and the Great War. China's Pursuit of a New National Identity and Internationalization*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Yamamura, Kozo, szerk. (1997) *The Economic Emergence of Modern Japan*. Cambridge–New York, Cambridge University Press
- Yamaori, Tetsuo (2008) *Japanese Religion Adrift: A Reexamination of 'Religion' in Post-War Japan*. In: Segers, Rien T. (szerk.) *A New Japan for the Twenty-First Century. An Inside Overview of Current Fundamental Changes and Problems*. Abingdon–New York, Routledge, 201–218.
- Yamashita, Samuel Hideo (1996) *Confucianism and the Japanese State, 1904–1945*. In: Wei-Ming, Tu (szerk.) *Confucian Traditions in East Asian Modernity: Moral Education and Economic*

- Culture in Japan and the Four Mini-Dragons. Cambridge, MA, Harvard University Press, 132–154.
- Yanaga, Chitoshi (1968) *Big Business and Japanese Politics*. New Haven, CT., Yale University Press
- Yang, Daqing (2010) *Technology of Empire: Telecommunications and Japanese Expansion in Asia*. Boston, MA, Harvard University Press
- Yates, Charles L. (1995) *The Man Behind the Myth*. Saigo Takamori. Abingdon–New York, Routledge
- Yazaki, Takeo (1968) *Social Change and the City in Japan. From Earliest Time Through the Industrial Revolution*. Tokyo, Japan Publications
- Yazaki, Takeo (1973) *The History of Urbanization in Japan*. In: Guldin, Gregory Eliyu–Southall, Aidan William (szerk.) *Urban Antrhropology. Cross-Cultural Studies of Urbanization*. Oxford–New York, Oxford University Press, 150–161.
- Yoshikawa, Hiroshi (1995) *Macroeconomics and the Japanese Economy*. Oxford–New York, Oxford University Press
- Yoshitomi, Masaru–Graham, Edward M. szerk. (1996) *Foreign Direct Investment in Japan*. Cheltenham–Brookfield, VT, Edward Elgar Publishing Company
- Young, Kimura–Young, Michiko–Yew, Tang Hong–Young, David (2003) *Introduction to Japanese Architecture*. Periplus Asian Architecture Series. Hong Kong, Periplus Publishing
- Young, Louise (1999) *Japan's Total Empire: Manchuria and the Culture of Wartime Imperialism*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- Zadi, Zvi–Smith, Michael, szerk. (1996) *Medieval Society and the Manor Court*. Oxford–New York, Oxford University Press

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat: A népesség számának alakulása az időszámítás kezdete és 1870 között. Japán, Kína, India és Nyugat-Európa (ezer fő)	30
2. táblázat: A GDP megoszlása a világgazdaságban, 1000–1870	31
3. táblázat: Az egy főre jutó GDP nagysága, 1000–1870 (1990-es nemzetközi dollár)	32
4. táblázat: A születéskor várható élettartam és a csecsemőhalandóság alakulása, 33–1898	33
5. táblázat: Egy főre jutó GDP az Egyesült Királyság, illetve Japán szintjének a százalékában, 1870	77
6. táblázat: A GNP és a hazai állótöke éves növekedési üteme, valamint az állótöke-felhalmozás a GNP százalékában (Japán 1887–1938)	101
7. táblázat: A külföldön élő japán emigránsok és az összes japán népesség, 1890–1920 ...	116
8. táblázat: Egy főre jutó GDP, 1870–1940 (1990-es nemzetközi dollár)	144
9. táblázat: Az egy főre jutó GNP növekedési üteme az egyes országok modern gazdasági növekedésének első fél évszázadában	145
10. táblázat: A japán államháztartás bevételei és kiadásai a GNP százalékában, 1885–194	170
11. táblázat: Az egy főre jutó iparosodottsági szint, 1860–1938 (Egyesült Királyság 1900-as szintje = 100)	171
12. táblázat: Ipari potenciál szintje, 1750–1938 (Egyesült Királyság 1900-as szintje = 100)	171
13. táblázat: Az egy főre jutó GDP alakulása 1990-es nemzetközi dollárban, 1900–2000..	238
14. táblázat: Az egy főre jutó GDP alakulása az Egyesült Államok szintjének százalékában, 1950–2010	250
15. táblázat: A GDP évtizedes növekedési üteme, 1970–1990	252
16. táblázat: Pénzügyi válságok és azok hatása néhány országban, 1989–2001	258
17. táblázat: Egy főre jutó GDP növekedési üteme, 1982–2001	259
18. táblázat: Az infláció/defláció éves változása, 1982–2001	259
19. táblázat: A reál GDP éves növekedési üteme 1991 és 2017 között	284
20. táblázat: A fogyasztói árindex éves növekedési üteme 1991 és 2017 között	286
21. táblázat: Az államháztartás egyenlege a GDP százalékában, 1998–2017	296
22. táblázat: A hosszú távú adósságpályák szimulációs becslési eredményei, 2014–204	300
23. táblázat: A potenciális kibocsátás éves növekedési üteme 1991 és 2017 között	305
24. táblázat: A reál GDP növekedési ütemének fő összetevői 2014 és 2017 között	306

ÁBRÁK JEGYZÉKE

<i>1. ábra:</i> Az egy főre jutó GNP növekedési üteme az egyes országok modern gazdasági növekedésének első fél évszázadában	146
<i>2. ábra:</i> Az infláció, a mezőgazdasági reálbér és az egy főre jutó GDP alakulása Japánban, 1898–1938.....	172
<i>3. ábra:</i> Az egy főre jutó Japán GDP alakulása 1990-es nemzetközi dollárban, 1900–2010	238
<i>4. ábra:</i> Az egy főre jutó GDP hosszú távú alakulása és trendvonala az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban, Japánban, Németországban és Svédországban, 1870–2010 (1990-es nemzetközi dollárban).....	246
<i>5. ábra:</i> Az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számított GDP alakulása 1990 és 2014 között az OECD átlagához viszonyítva	285
<i>6. ábra:</i> A fogyasztói árak alakulása 2012 és 2015 harmadik negyedéve között.....	291
<i>7. ábra:</i> A bruttó államadósság alakulása, 1998–2017	295
<i>8. ábra:</i> Az államháztartás pénzügyi és strukturális egyenlege a GDP százalékában, 1998–2017.....	297
<i>9. ábra:</i> Az államháztartás egyenlege a bevételek százalékában, 1998–2017	298
<i>10. ábra:</i> A GINI-együttható alakulása adók és transzferek előtt és után, valamint a kettő különbsége, 2007.....	302
<i>11. ábra:</i> A szegénységi szinten élő népesség aránya a medián jövedelem százalékában, 2003–2005	303

MUTATÓ

- Abe Sinzó 12, 211, 277–283, 287–288, 290–293, 304–307, 310–312, 329
- Afrika 29–32, 144
- Aiguni Egyezmény 109
- Aikava Josicuke 161–164
- Aizava Szaburó 156–157
- államháztartás/költségvetés 49, 72, 94, 99, 107, 121, 142, 152, 169–170, 173, 176, 179, 205–207, 210, 214, 220, 266, 275, 277–280, 282, 288–302, 304, 311
- adó 19, 26–27, 46–48, 54, 60–61, 98, 104–105, 115, 124, 164, 167, 206–207, 217–218, 220, 241, 258, 266, 272, 275, 277, 279–280, 287, 291–293, 297–299, 301–309
- államadósság 99, 160–170, 266, 276–277, 279–280, 282, 287, 289–290, 292–295, 298–305, 311, 330
- beruházási kölcsön program/második költségvetés 219–220, 266, 275
- bürokrácia/adminisztráció 18–19, 24, 41, 43–46, 52, 55, 57–58, 61, 63, 72–75, 82, 84, 88–89, 91–97, 104, 115, 117, 119, 121–125, 129–130, 141–142, 147–149, 152, 156–157, 162–168, 174–179, 187–191, 197–198, 201, 203–211, 215–226, 228–229, 234, 236, 243, 252–253, 256, 260, 262–267, 272–279, 318, 322–327, 330
- fiskális politika 282, 291–304
- MITI 166, 175–176, 179, 206, 210–213, 218, 241, 260, 262
- Pénzügyminisztérium 104, 167, 206, 209–210, 212–213, 223–224, 254, 257, 262–263, 273
- szubvenció/támogatás 103, 167–168, 195, 203, 205, 207, 220, 241–242, 275–277, 279, 293, 307, 327
- Tervhivatal 166–167, 175, 179, 210
- Aoki Kazuo 176
- árindex 49, 142, 172, 179, 199, 241, 258–259, 282, 286, 289–300
- Arita Hacsiró 157
- Asikaga Takaucsi 22
- Ausztrália 29, 31–32, 137, 144–145, 250
- Ázsia 29–34, 42, 67–68, 87, 106–110, 144, 290, 319–325
- Basel Egyezmény 273
- Belgium 32, 144–145
- Brazília 77–78, 312
- buddhizmus 17–20, 28, 57–58, 61, 75, 88–89, 319
- Churchill, Winston 188
- Csang Kaj-sek 153
- Dodge, Joseph 186, 204–206, 211–215
- Egyesült Államok 31–33, 39, 63, 67, 72, 77, 104, 107–108, 110–112, 116, 127, 137–139, 143–145, 149, 151, 171, 173, 185–207, 209, 219, 233, 235, 237–238, 240, 242, 246, 249–255, 259, 261, 263–265, 271, 282–286, 289–291, 299, 302–312, 329–332
- FED 282, 289, 291
- New Deal 152, 163, 186, 192–193, 195, 215, 325
- Pearl Harbor 117, 130, 138, 164, 185, 202
- Egyesült Királyság/Nagy Britannia/Anglia 29–30, 32–33, 42, 45, 67, 73, 76–77, 97–101, 107–108, 112, 123, 139, 143–145, 149, 151, 158, 170–173, 237–242, 246, 250, 252, 255, 259, 265, 284–286, 289, 291, 295–296, 305, 311, 319
- Big Bang 264–265
- Brit Kelet-indiai Társaság, 158
- frankpledge 123

- életszínvonal 60, 82, 105, 127, 132, 143, 150, 172–173, 195, 205, 229, 249
- ENSZ 186
- Észak-Amerika 29, 91
- Európa 21–27, 30–33, 40, 52, 97, 144, 235, 240–241, 258, 282, 289, 303, 308, 310–312
- Kelet-Európa 25, 30–32, 41, 114, 144, 235
- Nyugat-Európa 23, 29–33, 41, 52, 79, 91, 144, 240–241
- fejlesztő állam 114, 161, 163–169, 175, 203, 207, 212, 214–216, 218–221, 225, 240, 242, 251–252, 325–326, 328, 331
- Finnország 32, 144, 237–238, 250, 258, 284–286, 296, 305
- Franciaország 30, 32–33, 67, 81, 107, 110, 144–145, 151, 171, 238, 250, 252, 255, 259, 265, 284, 286, 296, 305, 308
- Elzász-Lotaringia, 118–119
- Fudzivara no Micsinaga 20
- Fudzivara Seika 57
- Fülöp-szigetek 32, 37, 77, 112, 124, 138, 144, 188
- gazdasági növekedés 31, 103, 127, 134, 145–146, 167, 175, 179, 199, 203, 206, 214, 237, 242–243, 295, 304–305
- Gerschenkron, Alexander 77–82, 90, 99, 145
- Gini-együttható 173, 301–303
- Goto Sinpei 121–123, 165
- Görögország 31–32, 144, 282
- Great Moderation 250–251, 312, 328
- háborúk
- első kínai–japán háború 93, 98, 105, 107–108, 119–120, 131, 170, 219
- első világháború 132, 135–138, 142, 170
- kínai polgárháború 159
- koreai háború 200, 207
- második kínai–japán háború 111, 137, 160, 170
- második világháború 114, 133, 219
- ópiumháborúk 66, 109, 131, 158
- porosz–francia háború 94, 105, 119
- spanyol–amerikai háború 138
- oros–japán háború 98, 110, 151, 158, 170, 219
- szibériai katonai expedíció 143–145
- Hara Takasi 118–119, 142
- Hasimoto Rjútaró 262–267, 272, 275, 287
- Hatojama Icsiro 189–190, 231, 278
- Hatojama Jukio 278–279
- hidegháború 130, 206, 208, 229
- Hirohito 148, 185, 187, 249
- Hirota Koki 157,
- Hollandia 32, 39–40, 120–122, 144, 250
- Holland Kelet-indiai Társaság 120
- Hongkong 77, 144, 221, 239
- Hosino Naoki 164, 176–177
- Icsimada, Naoto 207, 213
- Ikeda Hajato 164, 206, 208, 211
- India 30–32, 77, 112, 144, 171, 238
- Indonézia 32, 124, 144
- intézmények 26, 76, 87, 90–91, 192–203, 209, 219, 226–237, 242, 244–245, 252, 288, 309, 311–313, 319–320, 323, 328–329, 330–333
- Írország 31–32, 144, 238, 250, 284–286, 296, 305
- Ito Hirobumi 73, 75, 119
- Jánossy Ferenc 244–246
- Japán
- amakudari 219, 223–224, 226, 236, 256, 327
- Asikaga-sógunátus 22, 37, 56, 71
- bokuminkan 164
- busidó 45, 92–93
- Cusima szigete 40
- Csósú tartomány 44, 71
- dekaszezi 53
- Demokrata Párt 278–280, 293
- Desima szigete 39
- Edo/Tokió 27, 37, 41, 44, 46–47, 52–53, 61, 72, 143, 150, 229, 265
- földreform 122, 132, 194–195
- Gjókai Dantai 178
- gonin-gumi 54
- Jokohama 71, 94, 163, 150
- Kamakura-kor 18, 22, 27, 37
- kastélyvárosok 28, 43, 45, 47, 53–54, 62, 97
- Kióto 18, 20, 27, 37, 41, 50–55, 62, 72, 96, 150, 193Kóbe 150
- Kommunista Párt 199
- Koryo-kor, 131

- Liberális Demokrata Párt 166, 189, 211, 219–220, 225–226, 228, 231–232, 262, 266–267, 271, 275–276, 278–280
- Muromacsi-bakufu 22, 26–28, 37, 71
- Nagoja 49, 150,
- Nara 17–18, 20, 27, 50
- Onin-háború 37
- Okinava (Rjúkjú) 107, 113, 118
- Oszaka 17–18, 41, 46–47, 50–55, 62, 96, 150
- Penghu-szigetek 109
- Ricu-Rjó-rendszer 19–20
- sakoku 38
- sintó 17–19, 57–58, 75, 88–89, 271
- speciális vállalatok (tokusú geisa) 168
- Szacuma szigete 44, 71, 83–84, 92–93, 104–105
- Taika-reformok 18,
- váltakozó jelenlét (szankin kótai) 44–49, 61
- Jaszuoaka Maszahiro 164
- Josida Sigeru 157, 164, 188–190, 194–196, 199–200, 206–208, 210–211, 225, 228–231
- Josihito Taisó 139
- Josio Gentaró 121–122
- Kambodzsa 82
- Kan Naoto 279
- Kanada 31–32, 144–145, 239, 250, 252, 259, 308
- Kanagava egyezmény 67, 127, 131
- Kato Takaaki 150
- Kido Takajosi 71
- Kína 17–23, 30–34, 39–41, 49, 52, 77, 105, 108–110, 116, 136–137, 144, 153, 171, 238–239, 318–319
- Changchun, 158
- Hang-dinasztia 17
- Kuomintang 153
- legalizmus 19
- Mandsúria 153, 157–168
- Ming-dinasztia 27, 108, 157–158
- pao-chia rendszer 123–124
- Penghu-szigetek 109
- Port Arthur 109, 111, 158, 160
- Quin-dinasztia 19
- Tang-dinasztia 17–18, 20, 49, 319
- Kisi Nobuszuke 161–166, 174, 206–211, 229, 262, 281
- Koizumi Dzsúniciró 267, 271–278, 281, 283, 287
- konfucianizmus 17, 19, 24, 56–59, 86–87, 100, 319
- Korea 17–18, 20–21, 32, 37, 77, 111–112, 116, 118, 127–135, 144, 235, 238, 284, 286, 296, 305
- Donghak parasztfelkelés 131
- Szöul 134
- Kornai János 79, 82, 234
- Kottgen, Carl 166
- Kuroda Haruhikó 288
- Kuroda Hideo 155
- Kuroda Kijotaka 75
- Laosz 82
- List, Friedrich 81–82
- Latin-Amerika/Dél-Amerika 29–32, 78, 116, 144
- londoni tengeri leszerelési konferencia 154
- Lundendorff, Erich 169
- MacArthur, Douglas 185–189, 192, 199
- Macukata Maszajosi 105
- Macuoka Joszuke 164–165
- Maddison, Angus 246
- Malajzia 77
- Maszaki Dzsinzaburó 156
- Mexikó 21 39, 77–78
- Mijazaki Maszajosi 166
- Mikronézia 111–112, 136–137
- Minami Dzsiró 130
- Minami Jiro 150
- Minamoto no Joritomo 22, 27
- Mongólia 23, 25, 82
- Mori Arinori 73, 85
- Mori Josiró 266
- Muromacsi 22, 26–28
- Murphy, Taggart 222
- Nagata Tecuzan 156–157
- Nakaszone Yaszuhiro 262
- Nambara Sigeru 201
- Németország 30, 32, 75, 77, 82–83, 94, 101, 107, 138, 144–145, 149, 151, 171, 173, 215, 237–239, 243–246, 250–252, 259, 265, 284–286, 305
- Nepál 77
- Népszövetség 138, 142, 160

- Obucsi Keizó 266
 Okubo Toshimicsi 71, 84
 Olaszország 30, 32, 107, 144–145, 171, 222, 239, 250, 252, 259, 284–286, 296, 305
 Olson, Mancur 242–244
 Oroszország/Szovjetunió 31–32, 67, 77, 79, 107, 109–111, 143–144, 158, 171, 237–238
 Szahalin 108, 111–113, 117
 szovjet tervezési modell 163, 325
- Pak Csong Hi 135
 párizsi békeszerződés 136
 path depending/path creating/path forcing fejlődési út 114
- Pénzügyi rendszer 49, 65, 98, 104–106, 167, 177, 198, 213, 219–220, 255–257, 262–266, 271, 273–275, 288–290, 306, 330, aranypénzrendszer 98–99, 105, 151–152
 bankrendszer 73, 79, 104–106, 150, 212–214, 220, 234, 255–257, 262–265, 272–274, 277, 294, 298, 311
 Japán Nemzeti Bank 104–105, 151, 177, 207, 212–214, 254–257, 273–274, 288–292, 312
 Japán Posta 219–220, 266, 275–277, 293
 konvoj rendszer 234–235, 256, 264, 273
 monetáris politika 105, 151–152, 207, 212–214, 234, 254–256, 258, 273–274, 282–283, 287–292, 298, 304, 306, 311–312, 329–330
 quantitative easing/mennyiségi könnyítés 274, 283, 289–291, 311
 tőzsde 86, 257–258, 264–265, 273, 277
- Perry, Matthew Calbraht 67, 127, 136, 185
 Plaza-egyezmény 1985
 Polányi Károly 215
 Portugália 28, 32, 38–39, 67, 144
 puha költségvetési korlát 220, 234, 276–277, 293
- Saito Makoto 155
 San Franciscó-i Békeszerződés 228
 Sibuszava Eiicsi 86–87
 Siemens, Carl Friedrich von 166
 Siina Ecuszaburó 165
 simonoszeki szerződés 105
- Spanyolország 32, 38–39, 120, 138, 144
 Svájc 32, 144, 284, 286, 296, 305
 Svédország 32–33, 144–145, 238, 246, 250, 258, 284–286, 296, 305
 Szahasi Sigeru 211
 Szaigó Takamori 71, 84
 Szató Eiszaku 164–165, 176, 208, 211, 229, 281
 Szató Nobuhiro 92
 Szingapúr 77, 144, 221, 238–239
 Szűcs Jenő 41
- Tajvan 32, 37, 77, 108–109, 114, 116–127, 134–135, 144, 211, 238–239
 hoko rendszer 123
 Tajpej 123, 125
- Takahasi Korekijo 151–152, 170
 Terauchi Masatake 127
 Teraucsi Hiszaicsi 157
 Thaiföld 32, 77, 106, 144
 Thatcher, Margaret 264–265
 Tódzsó Hideki 164–165, 176, 186
 Tojotomi Hidejosi 37, 108, 118–119
 Tokugava Cunajosi 60,
 Tokugava Iejaszu 22, 37, 49, 52, 57
 Tokugava Yoshinobu 71
- Uemura Kogoro 174, 176
 Új-Zéland 29–32, 144
- Vakacuki Reidzsiró 150
- Válságok
 1929/1933-as válság 129, 132, 140, 151–154, 165–166, 214, 245
 2007/2009-es válság 274, 278, 282–283, 289, 295, 299, 301, 310–313
 hetvenes évek válsága 214, 221, 249, 251,
 kilencvenes évek japán pénzügyi válsága 234, 256–260
 Sóva pénzügyi válság 150
 rendszerválság 66–67, 313, 328–330, 332–334
- Veblen, Thorstein 89–90, 146–147
- Vietnam 82
- világgazdaság 29–31, 33–34, 42, 61, 67–68, 76, 129, 151, 196, 209, 214, 216, 218, 228, 242, 249–255, 265, 278, 282–283, 285, 288, 295, 299, 312, 321, 326, 328–329, 333–334

- Bretton Woods-i rendszer 213–214, 251, 254
- export/import 38–40, 49, 100–101, 103–104, 109, 120–122, 125–127, 132, 142, 149–150, 154, 162, 174, 186, 195, 203–206, 212, 214–220, 234–235, 239–242, 250, 252–257, 288, 290, 305–306, 310, 326
- fizetési/kereskedelmi mérleg 98, 110, 126–127, 174, 204, 216, 240, 246, 255
- globalizáció 214, 231, 250–252, 254, 261, 265, 276, 328, 332
- külföldi tőke 97, 99, 126, 140, 197, 241, 251, 257, 265–266, 306
- vám 28, 48, 116, 126, 132, 242
- Washingtoni Haditengerészeti Konferencia 138–139
- Weber, Max 81, 87–88, 91–92, 323
- Willoughby, Charles A. 189
- Wilson, Woodrow 137
- zaibacu/keiracu 50–51, 96, 102–106, 149–150, 161–162, 173, 178–179, 193, 195–198, 200, 208, 212–213, 216–218, 222–223, 232–235, 243, 256, 322, 195–198, 212, 216, 218, 223, 233–235, 256
- Mitsubishi 51, 101–102, 149, 197, 234,
- Mitsui 51, 54, 102–103, 143, 196–197, 218
- Nissan 149, 161–162, 164, 196
- Szumitomo 50–51, 102, 197
- Yasuda 51, 102–103
- Zhang Zuolin 153

